

Bibliyometrik Özellikleri Açısından *bilig*'in Değerlendirilmesi

Umut Al*
İrem Soydal**
Haydar Yalçın***

Özet: *bilig*, 2008 yılından itibaren Social Sciences Citation Index tarafından dizinlenmeye başlamıştır. Bu çalışmada *bilig*'de yayımlanmış atıf dizinleri kapsamındaki 100 yayın bibliyometrik özellikleri açısından incelenmektedir. Çalışma kapsamında şu sorulara yanıt aranmaktadır:

- 1) *bilig*'deki yayınların yazarları hangi kurumlarda görev yapmaktadır?
- 2) *bilig*'de yer alan yayınlar çok yazarlılık özelliği göstermekte midir?
- 3) *bilig*'deki yayınlarda en sık atıf yapılan kaynak türü hangisidir?
- 4) *bilig*'de en sık atıf yapılan dergiler hangileridir?
- 5) *bilig*'deki yayınların kaynakçaları dikkate alındığında, literatürün yaşlanma hızı nedir?

Söz konusu soruların yanı sıra çalışma kapsamında atıf yapılan yazarlar arasındaki ilişkiler de sosyal ağ analizi yöntemiyle ele alınmaktadır. Yapılan değerlendirmeler sonucunda *bilig*'de yayımlanan çalışmaların büyük bir bölümünün Türkçe olduğu belirlenmiştir. Dergide makale yayımlayan kişilerin bağlı oldukları kurumlara göre yapılan değerlendirmede en çok katkının Gazi, Hacettepe ve Başkent Üniversitelerindeki araştırmacılar tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir. *bilig*'de atıf yapılan kaynakların %65'i kitaptır. *bilig*'de atıf yapılan yayınların yarısı son 16 yılda yayımlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *bilig*, bibliyometri, ortak atıf analizi, sosyal ağ analizi.

Giriş

Türk dünyasının sosyal bilimler alanındaki birikimlerini ortaya koymak, tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir yaklaşımla ele almak amacıyla 1996 yılından beri yayımlanan *bilig*, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/ Temmuz ve

* Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü / ANKARA
umutal@hacettepe.edu.tr

** Dr., Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü / ANKARA
soydal@hacettepe.edu.tr

*** Uzman, Hacettepe Üniversitesi Kütüphaneleri / ANKARA
hyalcin@hacettepe.edu.tr

Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı olarak çıkmaktadır. Dergi *Social Sciences Citation Index*'in (SSCI) yanı sıra birçok alan dizini (*MLA International Bibliography*, *Cambridge Scientific Abstracts*, *International Bibliography of the Social Sciences*, *ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı* gibi) tarafından taranmaktadır (Ahmet Yesevi Üniversitesi 2010). Bu çalışma *bilig*'in atıf dizinlerine girmesinden sonra yayımladığı çalışmaların bibliyometrik değerlendirmelerini içermektedir.

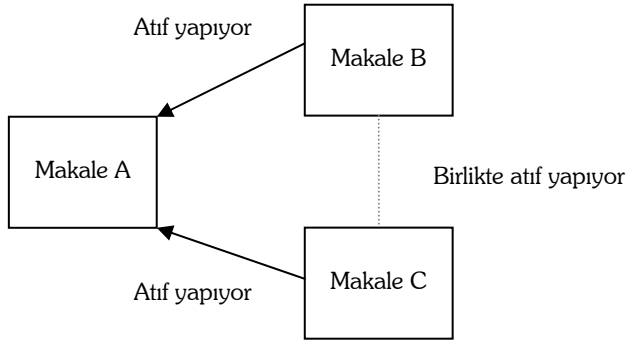
Bibliyometri teriminin tanımlanmasına ilişkin literatürde en sık atıf yapılan yazarlardan birisi olan Pritchard (1969: 348) söz konusu terimi matematiksel ve istatistiksel yöntemlerin kitaplar ve diğer iletişim ortamlarına uygulanması şeklinde tanımlamaktadır. Bibliyometrik araştırmalar ile yayınların belirli özellikleri incelenmek suretiyle bilimsel iletişime ilişkin çeşitli bulgular elde etmek mümkündür. Söz konusu bulgulardan, örneğin bir derginin iç değerlendirmesine yönelik olarak mikro düzeyde ya da bir ülkenin bilim politikasına şekil vermek amacıyla makro düzeyde yararlanılabilmektedir. Bilimsel yayınların etkinliği genellikle bibliyometrik çalışmalarla ortaya konulmakta ve gerçekleştirilen bibliyometrik araştırmalarda verilere erişimin kolay olmasından dolayı veri kaynağı olarak atıf dizinlerinden yararlanılmaktadır.

Eugene Garfield tarafından 1960 yılında kurulan Bilimsel Bilgi Enstitüsü (Institute for Scientific Information) uzun yıllar atıf dizinlerine yönelik olarak çalışmalar gerçekleştirmiş ve farklı alanlara yönelik veri tabanları üretmiştir (Cawkell ve Garfield 2001: 153). Atıf dizinleri ile ilgili veri tabanları arasında ilk ortaya çıkan kaynak, temel bilimler alanındaki bilimsel dergileri kapsayan *Science Citation Index*'tir (SCI). SCI'yi daha sonra sırasıyla sosyal bilimleri içeren *Social Sciences Citation Index* (SSCI) ile sanat ve beşeri bilimleri kapsayan *Arts & Humanities Citation Index* (A&HCI) takip etmiştir. Bilimsel Bilgi Enstitüsü tarafından hazırlanan atıf dizinleri uzun yıllar atıf dizinleme alanında tek kaynak konumundayken, daha sonraları aynı amaçlarla kullanılan farklı kaynakların (*Scopus*, *Google Scholar* gibi) da ortaya çıktığı görülmektedir. Günümüzde SCI, SSCI ve A&HCI Thomson Reuters bünyesinde yer almakta ve geniş bir kullanıcı kitlesine hitap etmektedir.

Önceki Çalışmalar

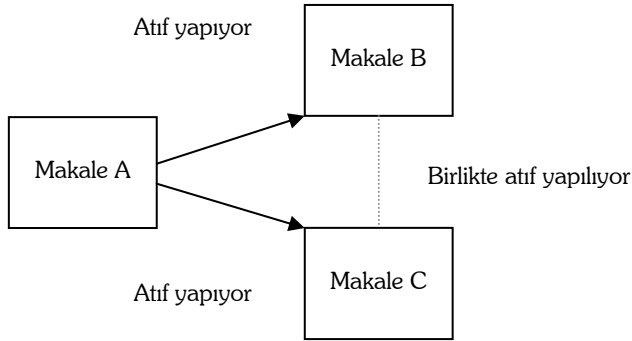
Literatür incelendiğinde ilk atıf analizi çalışması olarak 1927 yılında gerçekleştirilen ve *Journal of the American Chemical Society* adlı bir kimya dergisinde yayımlanan makalelerin kaynakçalarının ele alındığı araştırma işaret edilmektedir (Lawani 1981: 295, White 1985: 39). Atıf analizi araştırmalarında genellikle yazar verimliliği, yayınların kullanım özellikleri, literatür eskimesi gibi konular ele alınmaktadır.

Atıf analizi çalışmalarının farklı teknikler kullanılarak gerçekleştirildiği bilinmektedir. Bu tekniklerin en yaygın kullanılanları arasında “bibliyografik eşleştirme” (bibliographic coupling) ve “ortak atıf” (co-citation) yer almaktadır. Farklı iki kaynaktan aynı yayına atıf yapılması bibliyografik eşleştirme, bir kaynaktan farklı iki yayına atıf yapılması ise ortak atıf olarak tanımlanmaktadır (Al ve Tonta 2004: 23, Garfield 1988). Şekil 1’de bibliyografik eşleştirmeye, Şekil 2’de ise ortak atıfa ilişkin gösterime yer verilmektedir. Şekil 1’de “Makale B” ve “Makale C” aynı makaleye (“Makale A”) atıf yapmaktadır. Bir başka ifadeyle “Makale B” ve “Makale C”nin kaynakçasında “Makale A” yer almaktadır.

Şekil 1. Bibliyografik eşleştirme (Kaynak: Garfield 1988)

Ortak atıf bibliyografik eşleştirmenin tam tersidir. “Makale A”nın kaynakçasında “Makale B” ve “Makale C” yer almaktadır. Bibliyografik eşleştirme ve ortak atıf, konu ya da diğer bazı özellikler (örneğin, otorite) açısından yayınların birbirlerine benzerliği hakkında fikir vermektedir.

Şekil 2. Ortak atıf (Kaynak: Garfield 1988)

Türkiye’de son yıllarda atf analizi çalışmalarına yoğun ilgi gösterilmektedir. Söz konusu çalışmalara olan ilginin özellikle atf dizinleri kapsamına alınan Türkiye orijinli dergi sayısının artmasından ve akademik çevrelerin atf dizinlerine verdiği önemden kaynaklandığı düşünülmektedir. Atf dizinlerinde yer alan Türkiye adresli yayınların incelendiği çalışmaların (Al 2009, Al, Şahiner ve Tonta 2006, Denkel, Kâğıtçıbaşı, Pak ve Pamuk 1999, Gülgöz, Yedekçioğlu ve Yurtsever 2002, Tonta ve İlhan 1997, Uzun 1998) yanı sıra, özel olarak atf dizinlerinde yer alan Türkiye adresli dergilere yönelik araştırmaların (Al ve Coştur 2007, Birinci 2008, Orbay, Karamustafaoğlu ve Öner 2007, Yalçın 2010) varlığı da dikkat çekmektedir.

Atf dizinlerindeki Türkiye orijinli dergilerin değerlendirildiği çalışmalarda, atf analizleri yapılmış, yıllar içinde Türkiye orijinli dergilerin etki faktörlerindeki değişimler araştırılmıştır. Etki faktörü, bir dergide, önceki iki yılda yayımlanan makalelere o yıl içerisinde yapılan atf sayısının, o derginin önceki iki yılda yayımladığı makale sayısına bölünmesiyle hesaplanan bir bibliyometrik göstergedir (Garfield 1994).

Konuyla ilgili çalışmalardan birinde (Al ve Coştur 2007), Türkiye orijinli olarak SSCI kapsamında en uzun süre yer alan dergi konumunda bulunan *Türk Psikoloji Dergisi* incelenmiştir. Çalışmada, yayımlanan makalelerin neredeyse tamamının Türkçe olduğu, makale yayımlayan kişilerin bağlı oldukları kurumlar itibarıyla en çok katkının Hacettepe, Ankara ve Orta Doğu Teknik Üniversitelerindeki araştırmacılar tarafından gerçekleştirildiği belirlenmiştir. Ayrıca, *Türk Psikoloji Dergisi*’nde yayımlanan makalelerin %57’sine atf dizinleri kapsamında yayımlanan makaleler tarafından hiç atf yapılmadığı, atf yapılan kaynakların çoğunluğunu dergilerin oluşturduğu saptanmıştır.

Turkish Journal of Chemistry’nin bibliyometrik analizinin gerçekleştirildiği çalışmalardan birinde (Birinci 2008) en verimli yazarların hangileri olduğu, yayımlanan makalelerin bibliyometrik yasalara uyup uymadığı, atf yapılan kaynak türleri gibi konular ele alınmıştır. Söz konusu çalışmaya göre, makale başına düşen ortalama yazar sayısı yaklaşık ikidir ve en çok katkıda bulunan kurumlar arasında Hacettepe, Ankara ve Atatürk Üniversiteleri başta gelmektedir. Aynı çalışmada ortak yazarlıkta önceliğin kurum içine verildiği de vurgulanmaktadır. *Turkish Journal of Chemistry*’nin incelendiği diğer çalışma (Orbay, Karamustafaoğlu ve Öner 2007) ise dergiyi bibliyometrik bir gösterge olan *h*-endeksi¹ bağlamında incelemektedir. Çalışmada açık erişimin, derginin *h*-endeksine olumlu yönde katkı yapacağına altı çizilmektedir.

A&HCI’de dizinlenen *Millî Folklor* adlı derginin bibliyometrik profilinin ortaya konulduğu çalışmada (Yalçın 2010) dergiye katkı yapan yazarların çoğunluğunun ülke sınırları içindeki kurumlardan olması nedeniyle incelenen derginin ulusal bir dergi niteliğine sahip olduğu ifade edilmektedir. Yayımlanan

makalelerin büyük çoğunluğunun Türkçe olmasının da derginin uluslararası görünürlüğünü etkilediği vurgulanmaktadır.

Atıf dizinlerindeki Türkiye adresli dergilerin kapsamlı bir şekilde ele alındığı bir doktora çalışmasında (Al 2008), 2004 yılı itibariyle *Journal Citation Reports (JCR)*² kapsamında Türkiye orijinli dört derginin bulunduğu ifade edilmektedir. 2008 yılına ait *JCR*'de Türkiye orijinli dergi sayısı ise ona yükselmiştir. Atıf dizinlerine yeni dâhil olan dergiler ile bu sayının daha da artacağına hiç kuşku yoktur.

Yöntem

Bu çalışmada *bilig*'in Mart 2010 itibariyle atıf dizinlerine girmiş toplam 100 yayını bibliyometrik özellikleri bakımından değerlendirilmekte ve bu yayınların kaynakçaları analiz edilmektedir. Her yazı yazar sayısı, yazarların bağlı olduğu kurumlar, kaynakçada yer alan kaynak sayısı, atıf yapılan yayınlar gibi çeşitli yönlerden incelenmiştir. Araştırmamızda aşağıda yer alan sorulara yanıt aranmaktadır:

- *bilig*'in çok yazarlık açısından durumu nedir?
- *bilig*'deki yayınların yazarları hangi kurumlarda çalışmaktadır?
- *bilig*'de yayımlanan yazılarda en sık atıf yapılan kaynak türü (kitap, dergi vb.) hangisidir?
- *bilig*'deki en sık atıf yapılan dergiler hangileridir?
- *bilig*'deki yayınların kaynakçaları dikkate alındığında, literatürün yaşlanma hızı nedir?

bilig'deki yayınları inceleyebilmek için SSCI veritabanında 6 Mart 2010 tarihinde çevrimiçi bir tarama gerçekleştirilmiştir. Yapılan taramada *bilig*'de yayımlanan ve atıf dizini kapsamında yer alan 100 adet yayına ait bilgiler elde edilmiştir. Söz konusu bilgiler arasında yazar adları, yazar adresleri, makale başlıkları, yayın dilleri, yayın yılları, doküman türleri, kaç yayına atıf yaptığı ve çalışmaların kaç yayın tarafından atıf aldığı yer almaktadır. Ayrıca her bir çalışmanın kaynakçasında yer alan yayınlara ait bilgiler de elde edilmiştir. Araştırma sorularına yanıt verebilmek amacıyla, *bilig*'deki yayınlar önce bibliyometrik özellikleri (yıl, sayfa sayısı, yazar sayısı vb.) açısından, daha sonra da *bilig*'de atıf yapılan kaynaklar (tür, atıf yapılan kaynağın yaşı vb.) açısından incelenmiştir.

bilig'de atıf yapılan kaynaklar kitap, dergi ve diğer yayınlar olmak üzere üç kategoriye ayrılmıştır. Kitap, teknik rapor ve bildiri kitaplarına yapılan atıflar “kitap”; bilimsel ve popüler dergiler ile günlük-haftalık gazetelere yapılan

atıflar “dergi”; lisansüstü tezlerine, yayımlanmamış çalışmalara, web sitelerine ve görüşmelere yapılmış atıflar “diğer yayınlar” altında sınıflandırılmıştır.

Literatür eskimesine yönelik hesaplamalarda, hicri takvime göre verilen yayın yılları için miladi takvime çevirme işlemi gerçekleştirilmiştir. Atıflarda gün ve ay bilgisi bulunmadığından çevirim işlemleri ilk ayın ilk günü temel alınarak yapılmıştır. Yayın yılı bilgisi verilmeyen atıflar ise değerlendirmeye alınmamıştır.

Atıf yapılan yazarlar arasındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasında ise CiteSpace adlı yazılımdan yararlanılmıştır. Bu amaçla çalışmamızda, veritabanından söz konusu yazılıma uygun formatta (plain text) indirilen veriler kullanılmıştır. Çevrimiçi olarak erişilebilen bir yazılım olan CiteSpace’in bilimsel yayınlardaki yönelimlerin açıklanmaya çalışıldığı birçok çalışmada kullanıldığı bilinmektedir (Chen 2006).

Bulgular ve Yorum

Atıf dizinleri kapsamındaki Türkiye adresli dergi sayısı 9 Mart 2010 itibariyle 74’tür (ULAKBİM 2010). Bu dergiler arasında yer alan *bilig* 2008 yılından beri *SSCI* içerisinde dizinlenmektedir. Tarama sonucunda atıf dizinlerinde *bilig’e* ait toplam 100 adet yayın bulunduğu saptanmıştır. Bu yayınların 96 tanesi makale, dört tanesi ise kitap tanıtımıdır. Tablo 1’de *bilig’deki* yayınların sayfa sayıları ve bu yayınlarda kullanılan kaynaklara ilişkin genel bilgiler verilmektedir. Buna göre *bilig’de* yayımlanan bir makalenin ortalama sayfa uzunluğu 21, makalelerde atıf yapılan kaynak sayısı ortalaması ise 28’dir.

Tablo 1. *bilig’deki* yayınlarla ilgili bilgiler

Yayın türü	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Makale	96	2042	21,3	7,5	2646	27,6	15,8
Kitap tanıtımı	4	30	7,5	4,4	31	7,8	8,3
Toplam	100	2072	20,7	7,9	2677	26,8	16,1

bilig’deki çalışmalar yayın diline göre incelendiğinde yayınların %87’sinin Türkçe, %13’ünün ise İngilizce olduğu saptanmıştır. Atıf dizinleri kapsamındaki birçok Türkiye orijinli dergide benzer şekilde Türkçe ağırlıklı yayın yapma alışkanlığı sıklıkla gözlemlenen bir durumdur.

Yazarlar

bilig’deki yayınların büyük çoğunluğu tek yazarlıdır. Sadece 16 yayın iki ve daha fazla yazar tarafından kaleme alınmıştır. Bu yayınlardan 14’ü iki, iki tanesi ise üç yazarlıdır. *bilig’de* 100 yayına toplam 115 farklı yazar katkıda bulunmuştur. Değerlendirmeye alınan kısa süre içerisinde ikiden fazla yayına

sahip yazar bulunmamaktadır. Ferhat Karabulut, Ramazan Korkmaz ve Nasuh Uslu ikiyeşer yayın ile *bilig*'e katkı yapmışlardır.

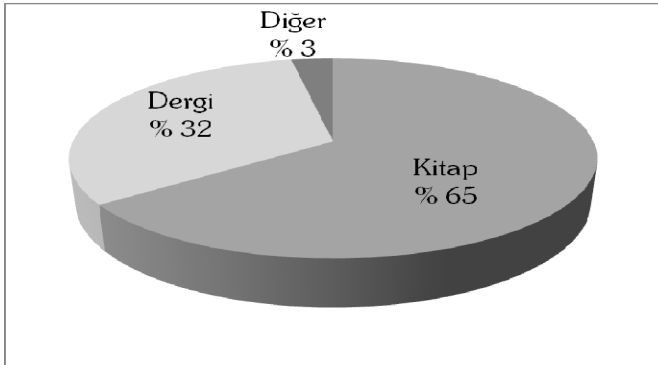
Toplam 100 yayın 58 farklı kurumda çalışan yazarlar tarafından kaleme alınmıştır. Yazarların kurumlara göre dağılımı incelendiğinde *bilig*'e kurum bazlı en fazla katkının Gazi ve Hacettepe Üniversitesi mensupları tarafından yapıldığı görülmektedir. Bu iki üniversiteyi Başkent, Kırıkkale ve Selçuk Üniversiteleri takip etmektedir (bkz. Tablo 2). Sıralama yapılırken aynı kurumda yer alıp birlikte çalışmış araştırmacıların gerçekleştirdikleri yayınlar sadece bir kez sayılmıştır.

Tablo 2. *bilig*'de en çok yayına sahip kurumlar

Kurum	Yayın sayısı
Gazi Üniversitesi	8
Hacettepe Üniversitesi	8
Başkent Üniversitesi	5
Kırıkkale Üniversitesi	4
Selçuk Üniversitesi	4

Atıf Analizi

Araştırma kapsamındaki yayınların kaynakçalarında toplam 2677 atıf yer almaktadır. Söz konusu atıfların büyük oranda (%65) kitaplara yapıldığı görülmektedir (bkz. Şekil 3). *bilig*'de atıf yapılan kaynakların %32'si ise dergidir. Bu dergilerin tarih, edebiyat ve psikoloji gibi farklı konularda yayımlandığı ve atıf sayılarının birbirlerine yakın olduğu gözlenmektedir. Atıf yapılan dergiler arasında *Belleten*, *Türk Dili*, *European Journal of Work & Organizational Psychology*, *International Journal of Middle East Studies* ve *bilig* gibi dergiler ön plana çıkmaktadır. Ancak bu dergilerin genelde bir ya da iki makalede çok sayıda atıf aldığı görülmektedir.

Şekil 3. Atıf yapılan kaynakların türlerine göre dağılımı

bilig'de yayımlanan çalışmalardaki 2677 atıf, atıf yapılan makalenin yayımlandığı yıla göre sıralanmıştır. Bazı atıflara ait yayın yılı bilgisi bulunmamaktadır. Bu nedenle literatür eskimesine yönelik değerlendirme yayın yılı bilgisi bulunan 2651 atıf üzerinden gerçekleştirilmiştir.

bilig'de yer alan en eski tarihli atıf 1825 yılında yayımlanan bir kaynağa aittir. *bilig*'de atıf yapılan kaynakların yarı yaşamını saptamak için önce atıfların yapıldığı çalışmanın yayın yılı, çalışmada atıf yapılan tüm kaynakların yayın yıllarından çıkarılmış ve her çalışma için atıf yapılan kaynakların ortanca yaşı bulunmuştur. Tüm yayınlar için bulunan ortancaların ortalaması alınarak *bilig* için yarı yaşam hesaplanmıştır. Buna göre yayın türü ayırt edilmeksizin, *bilig*'de atıf yapılan kaynakların yarı yaşamı 15,8'dir. Bir başka ifadeyle *bilig*'de atıf yapılan yayınların yarısı son 16 yılda yayımlanmıştır. Daha önce gerçekleştirilen çalışmalarda yarı yaşam rakamları *Türk Psikoloji Dergisi* için 10 (Al ve Coştur 2007), *Milli Folklor* için ise 12 yıl (Yalçın 2010) olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda *bilig*'de yayımlanan yazılarda nispeten eski kaynaklardan yararlanma eğilimi olduğu görülmektedir. Özellikle tarih ile ilgili yayınlarda eski kaynakların sıklıkla kullanılması bu sonucun ortaya çıkmasında temel etkidir.

bilig'de yayımlanan çalışmaların kaynakçalarının tamamı üzerinden hesaplanan eskime değerlerine ilişkin bulgular Tablo 3'te sunulmaktadır. Buna göre atıf yapılan kaynakların üçte birinden fazlasının dokuz yaşından küçük olduğu ve %35'lik bölümünün ise 20 yaş ve üzerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 3. *bilig*'deki yayınlarda atıf yapılan kaynakların yaşı

Yaş	N	%
0-4	342	12,9
5-9	596	22,5
10-14	454	17,1
15-19	321	12,1
20-24	174	6,6
25-29	126	4,8
30-34	107	4,0
35-39	91	3,4
40-44	61	2,3
45-49	59	2,2
50-99	252	9,5
100 ve üzeri	68	2,6
Toplam	2651	100,0

Sosyal Ağ Analizi

Sosyal ağ analizi bireyler, nesnelere ya da kurumlar arasındaki ilişkilerin sayısallaştırılarak sunulmasını sağlayan bir yöntemdir. Antropoloji, ekonomi gibi birçok disiplinde kendine uygulama alanı bulan sosyal ağ analizi ile toplulukların yapısı incelenmekte ve topluluklar arasında kolayca gözlemlenemeyen ilişkiler görselleştirilerek var olan bağlantılar modellenmektedir. Sosyal ağ analizi araştırmalarında topluluk içindeki bağlantı ve ilişkilere odaklanılmaktadır (Freeman 2004; Scott 1988). Bu çalışma kapsamında da atıf yapılan yazarlar arasındaki ilişkiler sosyal ağ analizi yöntemiyle ele alınmaktadır.

Sosyal ağ analizi yönteminde merkezilik önemli bir ölçüm birimidir. Farklı merkezilik ölçümlerinin varlığı bilinmekle birlikte bu çalışma kapsamında yazar ortak ağı ile ilgili olarak arasındalık merkeziliği kullanılmıştır. Arasındalık bir birimin ağda diğer birimler arasında bulunmasının derecesidir. Aynı zamanda bir birimin birbirleriyle doğrudan bağlantılı olmayan birimlerle ne düzeyde ilişki içinde olduğunu göstermektedir. Herhangi bir birimin arasındalık katsayısı yüksek ise, söz konusu birimin ağda önemli bir köprü görevi gördüğü anlaşılır (Gürsakal 2009: 92-94, Otte ve Rousseau 2002: 442-443). Şekil 4'te 100 düğümlü ve 405 bağlantıya sahip bir ağdaki ortak atıf yapılan yazarlar arasında merkezilik derecesi en yüksek beş yazar görülmektedir (sırasıyla yazarlar ve katsayılar: Ahmet Yaşar Ocak 0,21, Hüseyin Cahit Yalçın 0,20, Muharrem Ergin 0,19, Mustafa Yılmaz 0,17, Zeki Velidi Togan 0,16). Bu yazarlar ortak atıf yapılan yazarlardır ve *bilig* içinde farklı yazar ağlarını birbirine bağlamaktadırlar.

Şekil 4. *bilig*'deki ortak yazarlık ağı (merkezilik)

yayın politikasına yönelik değişikliklerin neler olabileceğini göstermesi açısından önemlidir.

Alan çalışmaları kategorisindeki dergilerin neredeyse yarısı (%49) ABD, dörtte biri İngiltere (%26) orijinelidir. Alan çalışmaları kategorisinde ABD ve İngiltere'nin dışında 10 farklı ülkeye ait dergi bulunmaktadır. Genel olarak bakıldığında birçok JCR kategorisinde olduğu gibi alan çalışmaları kategorisinde de Anglosakson ağırlığı dikkati çekmektedir. Ayrıca, söz konusu dergilerde 2008 yılına ait toplam 3252 yayının 3212'sinin dili İngilizcedir. Bu alandaki dergilerin büyük bir çoğunluğu (%62) yılda dört sayı olarak yayımlanmaktadır. *Bilgi*'in de kendi kategorisinde yer alan dergilerin yayımlanma sıklığı açısından çoğunluğa uyduğu gözlenmektedir. Yılda iki sayı olarak yayımlanan dergilerin oranı %15, üç sayı olarak yayımlananların oranı ise %10'dur. Bir derginin (*Asian Survey*) yılda 12 sayı olarak çıktığı görülmektedir (bkz. Tablo 4).

Birçok sosyal bilim alt alanında olduğu gibi alan çalışmalarında bulunan dergilerin de etki faktörleri çok yüksek değildir. Bunun nedeni, birçok dergi-deki yayınların beklenen atıfları alması için etki faktörü hesaplamasında kullanılan iki yıllık sürenin kısa olmasıdır. Sosyal bilimlerde atıf yapılan kaynakların yaşı konusu düşünüldüğünde, birin üzerinde etki faktörüne sahip dergiler etki faktörü yüksek dergiler olarak adlandırılabilir.

Alan çalışmaları kategorisindeki dergiler arasında ABD orijinli dergiler sayıca fazla olmasına karşın, yüksek etki faktörüne sahip dergiler ABD dışında yayımlanmaktadır. En yüksek etki faktörüne sahip dergi olan *China Journal* Avustralya kökenli bir dergidir. Etki faktörü değeri birin üzerinde olan altı dergi bulunmaktadır ve bu dergilerden dördü İngiltere, biri Avustralya ve biri de Rusya orijinelidir.

Tablo 4. Alan çalışmaları kategorisindeki dergilere ait bilgiler

Dergi	Ülke	Yılda kaç sayı çıkardığı	Etki faktörü
Africa	İskoçya	4	0,547
African Affairs	İngiltere	4	1,264
Afrika Spectrum	Almanya	3	0,047
Asian Survey	ABD	12	0,446
China Journal	Avustralya	2	1,421
China Quarterly	İngiltere	4	1,211
China Review	Çin Halk Cum.	2	0,577
Contemporary Pacific	ABD	2	0,578

Dergi	Ülke	Yılda kaç sayı çıkardığı	Etki faktörü
East European Quarterly	ABD	4	0,093
Economic Development and Cultural Change	ABD	4	0,845
Eurasian Geography and Economics	Rusya	8	1,160
Europe-Asia Studies	İngiltere	8	0,734
German Studies Review	ABD	3	0,167
Ids Bulletin-Institute of Development Studies	İngiltere	4	0,365
International Journal of Middle East Studies	ABD	4	0,553
Journal of Asian Studies	ABD	4	0,348
Journal of Baltic Studies	ABD	4	0,419
Journal of Contemporary Asia	İsveç	4	0,622
Journal of Japanese Studies	ABD	2	0,300
Journal of Latin American Studies	İngiltere	4	0,628
Journal of Modern African Studies	İngiltere	4	1,041
Journal of Palestine Studies	ABD	4	0,065
Journal of Southeast Asian Studies	Singapur	3	0,104
Journal of Southern African Studies	İngiltere	4	0,711
Latin American Perspectives	ABD	6	0,256
Latin American Politics and Society	ABD	4	0,491
Latin American Research Review	ABD	3	0,271
Middle East Journal	ABD	4	0,262
Middle East Policy	ABD	4	0,208
Middle Eastern Studies	İngiltere	6	0,171
Modern Asian Studies	ABD	4	0,507
Modern China	ABD	4	0,303
Pacific Affairs	Kanada	4	0,270
Pacific Focus	Güney Kore	2	0,125
Pacific Review	İngiltere	4	1,022
Post-Soviet Affairs	ABD	4	0,774
Slavic Review	ABD	4	0,340
Social Dynamics	Güney Afrika	2	0,044

Not: Dergilere ait etki faktörü değerleri 2008 yılına aittir.

Tablo 5'te alan çalışmaları kategorisinde bulunan dergilerdeki yayınlara ilişkin sayfa ve yararlanılan kaynak sayıları verilmektedir. Sayfa uzunlukları ve kaynakçalarda yer alan yayın sayıları ile ilgili olarak dergiden dergiye farklılıklar göze çarpmaktadır. Tablodaki standart sapma değerlerinin yüksek olması söz konusu dergilerdeki yayın türlerinin (makale, kitap tanıtımı gibi) birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bazen de dergideki yayının

sayısının azlığı ortalama ve standart sapma değerlerinin yüksek çıkmasına neden olmaktadır. Örneğin, sayfa sayısı itibarıyla en yüksek ortalamaya sahip dergi konumundaki *Modern Asian Studies*'de 2008 yılında sadece 31 yayına yer verilmiştir. Bu dergideki bir yayın ortalama olarak 32 sayfa uzunluğundadır. Ortalama sayfa sayısı en düşük dergi konumundaki *Slavic Review* ise 39 dergi arasında 2008 yılı itibarıyla 321 yayın ile en fazla yayın yapan dergidir. Bu dergideki bir yayının ortalama sayfa sayısı ise dördüttür.

Tablo 5. Alan çalışmaları kategorisinde bulunan dergilerdeki yayınlarla ilgili bilgiler

Dergi	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Africa	62	653	10,5	10,1	1174	18,9	23,5
African Affairs	81	732	9,0	8,2	1423	17,6	31,0
Afrika Spectrum	40	443	11,1	8,4	789	19,7	23,0
Asian Survey	64	1056	16,5	7,4	1553	24,3	19,1
China Journal	112	542	4,8	6,5	773	22,2	6,9
China Quarterly	124	876	7,1	7,6	1697	13,7	24,2
China Review	30	478	15,9	12,4	871	29,0	30,5
Contemporary Pacific	39	503	12,9	12,8	803	20,6	27,8
Critical Asian Studies	30	606	20,2	11,4	917	30,6	25,7
East European Quarterly	20	440	22,0	10,0	777	38,9	35,1
Economic Development and Cultural Change	52	932	17,9	14,9	983	18,9	18,3
Eurasian Geography and Economics	43	742	17,3	9,8	1796	41,8	34,0
Europe-Asia Studies	161	1855	11,5	10,1	3635	22,6	26,9
German Studies Review	194	1017	5,2	14,4	813	4,2	5,9
Ids Bulletin-Institute of Development Studies	91	869	9,6	2,4	2075	22,8	13,9
International Journal of Middle East Studies	155	798	5,2	6,5	1659	10,7	24,6
Journal of Asian Studies	250	1799	7,2	10,1	2597	10,4	25,9
Journal of Baltic Studies	45	529	11,8	9,6	1072	23,8	24,9
Journal of Contemporary Asia	64	698	10,9	9,5	1239	19,4	24,2
Journal of Japanese Studies	88	631	7,2	7,6	577	6,6	16,9
Journal of Latin American Studies	143	933	6,5	8,7	1689	11,8	30,3
Journal of Modern African Studies	54	711	13,2	12,4	1461	27,1	32,4
Journal of Palestine Studies	73	510	7,0	8,9	382	5,2	13,0
Journal of Southeast Asian Studies	39	504	12,9	10,9	1072	27,5	31,7
Journal of Southern African Studies	99	1005	10,2	7,8	2535	25,6	31,2
Latin American Perspectives	84	1019	12,1	5,3	2105	25,1	23,5
Latin American Politics and Society	61	841	13,8	11,9	1499	24,6	33,4
Latin American Research Review	45	776	17,2	8,2	1418	31,5	21,4
Middle East Journal	130	706	5,4	6,7	1182	9,1	21,3

Dergi	Yayın sayısı	Sayfa sayısı			Kaynak sayısı		
		N	X	SS	N	X	SS
Middle East Policy	64	731	11,4	8,3	1009	15,8	28,8
Middle Eastern Studies	75	1019	13,6	7,7	2481	33,1	35,1
Modern Asian Studies	31	984	31,7	14,9	1468	47,4	27,3
Modern China	20	496	24,8	10,1	840	42,0	32,2
Pacific Affairs	183	752	4,1	5,3	1004	5,4	16,3
Pacific Focus	19	399	21,0	6,2	558	29,4	12,1
Pacific Review	32	648	20,3	5,6	1542	48,2	20,0
Post-Soviet Affairs	14	403	28,8	5,9	648	46,3	22,1
Slavic Review	321	1296	4,0	6,3	2162	6,7	19,7
Social Dynamics	20	258	12,9	6,5	488	24,4	21,0

Not: Tablodaki bilgiler 2008 yılı yayınlarına aittir.

Alan çalışmaları dergileri kaynakçalarında buldukları ortalama atf sayılarına göre incelendiğinde, 13 derginin *bilig*'in ortalamasından (26,8) yüksek, 26 derginin ise daha düşük ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. *German Studies Review* adlı dergi yayımladığı çalışmalarda son derece az kaynağa (4,2) atf yaparken, *Pacific Review* adlı dergi bu dergiye kıyasla 11 kattan daha fazla kaynak (48,2) kullanmaktadır. Bu durum farklı dergilerin farklı yayın türlerine farklı düzeylerde yer vermesiyle açıklanmaktadır. *German Studies Review*'deki tüm yayınların %87'sinin kitap tanıtımı olması 39 dergi arasında yararlanılan kaynak sayısı itibariyle ortalamasının düşük olması sonucunu doğurmuştur. *bilig*'de makale dışında tür olarak sadece kitap tanıtımı yer almakta ve toplam içinde kitap tanıtımlarının oranı %4'te kalmaktadır. Bu oran birçok alan çalışmaları dergisi ile karşılaştırıldığında daha düşüktür.

bilig'in 2008 yılındaki 40 yayının hiçbirine 17 Mart 2010 tarihi itibariyle atf dizinleri kapsamındaki yayımlar tarafından atf yapılmamıştır. Tablo 6'da alan çalışmaları kategorisinde yer alan dergilerin 2008 yılı yayın sayıları ve bu yayınlara 17 Mart 2010 tarihine kadar yapılan atf sayıları sunulmaktadır. Buna göre, alan çalışmaları kategorisindeki dergilerden sadece tek bir dergi (*East European Quarterly*) yayın tarihinden sonra oldukça kısa sayılabilecek bir süre içerisinde dahi olsa, atf almama özelliği göstermiştir. *Journal of Palestine Studies* ve *Social Dynamics* içindeki yayınlara ise birer kez atf yapıldığı saptanmıştır. Karşılaştırmalı olarak bakıldığında alan çalışmaları kategorisindeki dergiler arasında *Eurasian Geography and Economics* ve *Pacific Review* adlı dergilerin yüksek atf ortalamalarına sahip olduğu görülmektedir. Bu iki derginin ortak özelliği araştırıldığında, söz konusu iki derginin sadece alan araştırmaları kategorisinde sınıflandırılmadığı, aynı zamanda başka alanlarla ilgili olan yayınlara da bünyesinde yer verdiği ortaya çıkmıştır. Alan araştırmaları kategorisine ek olarak, *Eurasian Geography and Economics* coğrafya kategorisi altında, *Pacific Review* ise uluslararası ilişkiler

kategorisi altında sınıflanmaktadır. Bu bağlamda dergilerin disiplinlerarası nitelikteki yayınlara yer vermelerinin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 6. Alan çalışmaları kategorisindeki dergilerin 2008 yılı yayın ve atıf sayıları

Dergi	Yayın	Atıf	B/A
	sayısı (A)	sayısı (B)	
Africa	62	11	0,18
African Affairs	81	29	0,36
Afrika Spectrum	40	3	0,08
Asian Survey	64	24	0,38
China Journal	112	5	0,04
China Quarterly	124	7	0,06
China Review	30	4	0,13
Contemporary Pacific	39	9	0,23
Critical Asian Studies	30	14	0,47
East European Quarterly	20	0	0,00
Economic Development and Cultural Change	52	36	0,69
Eurasian Geography and Economics	43	90	2,09
Europe-Asia Studies	161	37	0,23
German Studies Review	194	7	0,04
Ids Bulletin-Institute of Development Studies	91	9	0,10
International Journal of Middle East Studies	155	8	0,05
Journal of Asian Studies	250	12	0,05
Journal of Baltic Studies	45	7	0,16
Journal of Contemporary Asia	64	60	0,94
Journal of Japanese Studies	88	2	0,02
Journal of Latin American Studies	143	14	0,10
Journal of Modern African Studies	54	22	0,41
Journal of Palestine Studies	73	1	0,01
Journal of Southeast Asian Studies	39	8	0,21
Journal of Southern African Studies	99	22	0,22
Latin American Perspectives	84	14	0,17
Latin American Politics and Society	61	13	0,21
Latin American Research Review	45	21	0,47
Middle East Journal	130	5	0,04
Middle East Policy	64	3	0,05
Middle Eastern Studies	75	6	0,08
Modern Asian Studies	31	13	0,42
Modern China	20	11	0,55
Pacific Affairs	183	2	0,01
Pacific Focus	19	9	0,47
Pacific Review	32	36	1,13
Post-Soviet Affairs	14	8	0,57
Slavic Review	321	2	0,01
Social Dynamics	20	1	0,05

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma ile *bilig* çeşitli bibliyometrik özellikler açısından incelenmiştir. Bibliyometrik araştırmalar disiplinlerin ya da dergilerin kendilerini daha yakından tanımalarına ve araştırmacıların alanlarının yapısına ilişkin bilgi edinmelerine olanak tanımaktadır. Sosyal ağ analizi çalışmaları da alanlara, dergilere ya da yazarlara yönelik olarak gerçekleştirildiğinde otorite kaynakların/kişilerin belirlenmesini ve aralarındaki ilişkilerin ortaya çıkarılmasını sağlamaktadır.

Yakın zamanda *JCR* kapsamında da yer alması beklenen *bilig*'in alanında önemli bir uluslararası dergi olma özelliği göstermesi istenildiği takdirde yapılması gerekenler ana başlıklarıyla aşağıda sıralanmaktadır:

- *JCR*'deki alan çalışmaları kategorisinde yer alan hiçbir dergide yayın dili İngilizce olan çalışma oranı *bilig*'deki kadar az değildir. Her ne kadar çalışmaların İngilizce ve Rusça özetleri dergide yer alıyor olsa da, yayın dilinin Türkçe olması yurt dışındaki araştırmacıların derginin içeriği hakkında yeterli bilgi sahibi olmalarını engellemektedir. Böyle bir ortamda yurt dışındaki araştırmacıların *bilig*'de yer alan yayınlara atfı yapma ihtimali son derece düşük olacaktır.
- Katkıda bulunan yazarların çoğunluğunun ülke sınırları içerisindeki kurumlardan olması derginin yerel bir dergi özelliği taşıdığı şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda dergiye uluslararası anlamda katkı yapılmasına yönelik çalışmalara gereksinim duyulmaktadır. Türk dünyası ile ilgili sosyal bilimler alanında çalışmalar yapan etkin kişi ya da gruplarla iletişime geçilerek, bu kişi ya da grupların niteliği yüksek çalışmalarının *bilig*'de yayımlanması yönünde çaba gösterilebilir. Yurt dışındaki alanla ilgili araştırmacıların *bilig*'in yazar grubuna dâhil edilmesinin derginin görünürlüğünü artıracığı düşünülmektedir.
- *bilig*'de çok yazarlı yayın sayısı azdır ve ortak yazarlılıkta da Türkiye'deki araştırmacıların birlikte yaptığı çalışmalar dikkati çekmektedir. Yurt dışındaki araştırmacılar ile ortaklaşa çalışmalar yapılması durumunda hem araştırmacılarımızın farklı bakış açılarına sahip olacağı hem de *bilig*'in uluslararası görünürlüğünü artıracığı düşünülmektedir.
- Sosyal bilimler alanında Türkiye dışında çalışmakta olan ve atfı dizinlerinde yer alan dergilerde etkisi yüksek çalışmalara imza atan Türk araştırmacılar olduğu bilinmektedir. Söz konusu yayınların bir kısmınının *bilig*'e yönlendirilmesi yolunda çalışmalar yapılabilir. Bu şekilde orta vadede *bilig*'in uluslararası etkisinin artması ve alan çalışmaları dergileri arasında çekim merkezi haline gelmesi amaçlanabilir.
- *bilig*'de yayın yapan araştırmacılar ve atfı alan araştırmaların sahiplerine teşvik amaçlı ödüller verilebilir. Örneğin, jüri değerlendirmesi aracılığıyla

her yıl en iyi makale yayımlayan araştırmacıya ödül verilmesi niteliği teşvik edici bir uygulama olabilir.

Bu çalışmada *bilig*'in atf dizinlerine kısa bir süre içerisinde dâhil olmasından ötürü sınırlı sayıda yayın incelenmiştir. Gelecekte daha büyük veri setleri ile yapılacak çalışmalar ile daha ayrıntılı analizlerin gerçekleştirilmesi olanaklıdır. Bu şekilde derginin zaman içerisindeki gelişimi değerlendirilerek gerekli kararlar alınabilir.

Açıklamalar

- ¹ h-endeksi bir fizikçi (Hirsch 2005) tarafından ortaya konulmuş olan ve bilim insanlarını değerlendirirken kişinin tüm yayımlarından kaçının belli bir değer üzerinde atf aldığı ile ilgilenen bir göstergedir.
- ² JCR adlı kaynağın Science Edition ve Social Science Edition olarak iki ayrı sürümü bulunmaktadır. Mart 2010 itibarıyla erişilebilen en yeni JCR 2008 tarihli. Atf dizinlerine yeni giren dergilerin JCR'de yer alması için belli bir süre geçmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

- Ahmet Yesevi Üniversitesi (2010). *bilig*. 9 Mart 2010 tarihinde www.yesevi.edu.tr/yayinlar/index.php?action=bilig_static&bilig_id=41&page=hakkinda&lang=tr adresinden erişildi.
- Al, Umut. (2008). *Türkiye'nin bilimsel yayın politikası: Atf dizinlerine dayalı bibliyometrik bir yaklaşım*. Doktora tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- (2009). "Türkiye'nin görelî atf etkisi üzerine bibliyometrik bir çalışma". *Bilgi Dünyası* 10 (2): 231-244.
- Al, Umut ve Recai Coştur (2007). "Türk Psikoloji Dergisi'nin bibliyometrik profili". *Türk Kütüphaneciliği* 21 (2): 142-163.
- Al, Umut, Mustafa Şahiner ve Yaşar Tonta (2006). "Arts and humanities literature: Bibliometric characteristics of contributions by Turkish authors". *Journal of the American Society for Information Science & Technology* 57 (8): 1011-1022.
- Al, Umut ve Yaşar Tonta (2004). "Atf analizi: Hacettepe Üniversitesi Kütüphanecilik Bölümü tezlerinde atf yapılan kaynaklar". *Bilgi Dünyası* 5 (1): 19-47.
- Birinci, Hatice Gülşen (2008). "Turkish Journal of Chemistry'nin bibliyometrik analizi". *Bilgi Dünyası* 9 (2): 348-369.
- Cawkell, Tony ve Eugene Garfield (2001). "Institute for Scientific Information". *A century of science publishing: A collection of essays*. Ed. by E.H. Fredriksson. Amsterdam: IOS Press. 149-160.
www.garfield.library.upenn.edu/papers/isichapter15centuryofscipub149-160y2001.pdf (9 Mart 2010).
- Chen, Chaomei (2006). "CiteSpace II: Detecting and visualizing emerging trends and transient patterns in scientific literature". *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 57 (3): 359-377.

- Denkel, Arda vd. (1999). *Türkiye’de sosyal bilimlerin uluslararası yayın performansı*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Freeman, Linton C. (2004). *The development of social network analysis: A study in the sociology of science*. Vancouver: Empirical Press.
- Garfield, Eugene (1988). “Announcing the SCI compact disc edition: CD-ROM gigabyte storage technology, novel software, and bibliographic coupling make desktop research and discovery a reality”. *Current Contents* 22: 3-5. www.garfield.library.upenn.edu/essays/v11p160y1988.pdf (9 Mart 2010).
- Garfield, Eugene (1994). The Thomson Reuters impact factor. http://thomsonreuters.com/products_services/science/free/essays/impact_factor/ (18 Mart 2010).
- Gülgöz, Sami, Ömer Yedekçiöğlü ve Ersin Yurtsever (2002). “Turkey’s output in social science publications: 1970-1999”. *Scientometrics* 55: 103-121.
- Gürsakar, Necmi (2009). *Sosyal ağ analizi*. Bursa: Dora Yay.
- Hirsch, Jorge E. (2005). “An index to quantify an individual’s scientific research output”. *PNAS* 102 (46): 16569-16572. www.pnas.org/cgi/reprint/102/46/16569 (8 Mart 2010).
- Lawani, Stephen Majebi (1981). “Bibliometrics: Its theoretical foundations, methods and applications”. *Libri* 31 (4): 294-315.
- Orbay, Metin, Orhan Karamustafaoğlü ve Feda Öner (2007). “What does Hirsch index evolution explain us? A case study: Turkish Journal of Chemistry”. *Biblios* 8 (27): 1-5. <http://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/0704/0704.1602.pdf> (8 Mart 2010).
- Otte, Evelien ve Ronald Rousseau (2002). “Social network analysis: a powerful strategy, also for the information sciences”. *Journal of Information Science* 28 (6): 441-453.
- Pritchard, Alan (1969). “Statistical bibliography or bibliometrics?” *Journal of Documentation* 25: 348-349.
- Scott, John (1988). “Social network analysis”. *Sociology* 21 (1): 109-127.
- Thomson Reuters. (2010). “Social Sciences Citation Index – area studies – journal list”. <http://scientific.thomsonreuters.com/cgi-bin/jrnlst/jlresults.cgi?PC=SS&SC=BM> (18 Mart 2010).
- Tonta, Yaşar ve İlhan, Mustafa (1997). “Sosyal bilimlerde Türkiye’nin dünyadaki yeri”. *Türk Psikoloji Dergisi* 12: 67-75.
- ULAKBİM (2010). “ISI Web of Science (WoS)'da indekslenen Türkçe dergiler”. www.ulakbim.gov.tr/cabim/vt/uvvt/isi_dergiler.uhtml (9 Mart 2010).
- Uzun, Ali (1998). “A scientometric profile of social sciences research in Turkey”. *International Information and Library Review* 30: 169-184.
- White, Emilie C. (1985). “Bibliometrics: From curiosity to convention”. *Special Libraries* 76 (1): 35-42.
- Yalçın, Haydar (2010). “Millî Folklor dergisinin bibliyometrik profili (2007-2009)”. *Millî Folklor* 22 (85): 205-211.

An Evaluation of the Bibliometric Features of *bilig*

Umut Al*
İrem Soydal**
Haydar Yalçın***

Abstract: *bilig* has been indexed by the Social Sciences Citation Index since 2008. This study examines *bilig* and the bibliometric features of its publications in citation indexes. The following research questions are addressed:

- 1) What are the institutional affiliations of the authors of the publications?
- 2) Is multiple authorship a prevalent feature of the publications?
- 3) Which types of sources (books, journal articles, etc.) get cited more often in the publications?
- 4) What are the most frequently cited journals in *bilig*?
- 5) What is the rate of literature obsolescence in *bilig*?

Moreover, this study examines the relationships among the cited authors in *bilig* by using social network analysis method. In conclusion, it is found that almost all of the publications are written in Turkish. An important part of the contributors is affiliated with Gazi, Hacettepe and Başkent Universities. Books receive 65% of all citations in *bilig*. Half of the sources cited in *bilig* have been published in the last 16 years.

Key Words: *bilig*, bibliometrics, co-citation analysis, social network analysis.

* Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Information Management / ANKARA
umutal@hacettepe.edu.tr

** Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Information Management / ANKARA
soydal@hacettepe.edu.tr

*** Lecturer, Hacettepe University Libraries / ANKARA
hyalcin@hacettepe.edu.tr

Библиометрические особенности журнала Билиг

Умит Ал*
Ирем Сойдал**
Хайдар Ялчин***

Аннотация: Журнал Билиг начиная с 2008 года вошел в международный список журналов по социальным наукам (Social Sciences Citation Index). В этой работе исследованы библиометрические особенности 100 статей, опубликованных в журнале Билиг. В исследовании сделана попытка поиска ответов на такие вопросы, как:

- 1) место работы авторов публикаций в Билиг?
- 2) характерно ли для публикаций в Билиг многоавторство?
- 3) на какие источники больше всего ссылаются публикации Билиг?
- 4) наиболее часто цитируемые журналы в Билиг?
- 5) при рассмотрении библиографии публикаций Билиг, какова «скорость старения» литературы?

Наряду с рассмотрением данных вопросов, в процессе работы выявлены также отношения между цитируемыми авторами методом анализа социальной сети. В результате исследования выявлено, что большинство исследований опубликовано на турецком языке. С точки зрения места работы авторов, наибольший вклад в развитие журнала внесли университеты Гази, Хажеттепе и Билькент. 65 % ссылок в Билиг сделано на книги. Половина ссылаемой литературы публикаций в Билиг выпущено в последние 16 лет.

Ключевые слова: Билиг, библиометрия, анализ общих ссылок, анализ социальных сетей.

* док., Университет Хажеттепе, факультет литературы, кафедра управления информацией и источниками / Анкара
umutal@hacettepe.edu.tr

** док., Университет Хажеттепе, факультет литературы, кафедра управления информацией и источниками / Анкара
soydal@hacettepe.edu.tr

*** спец-т, Библиотека университета Хажеттепе / Анкара
hyalcin@hacettepe.edu.tr

Türkiye’de İş Yapma Ortamının Girişimcilik ve Ekonomik Özgürlükler Açısından Değerlendirilmesi

H. Bahadır Akın*

Özet: Bir ülkenin ekonomik olarak gelişmesinde temel unsur büyümenin ve refahın itici gücü olan girişimci ruha sahip bireylerdir. Girişimcilerin başarısı da devlet tarafından oluşturulmuş adil, sağlıklı kurumsal yapılara ve temel ekonomik özgürlüklerin sağlanmış olmasına bağlıdır. Bir ülkede iş yapma özgürlüğü kısıtlıysa, hükümetler bilerek ya da bilmeyerek iş yapma konusunda engelleyici bir tutum içindeyseler, bu durum büyüme ve istihdamı etkileyecek; bir bütün olarak toplum bundan zarar görecektir. Bu çalışmada ekonomik özgürlükler ve refah çerçevesindeki temel kurumlar Türkiye özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çeşitli kurumların yıllardır yayınladıkları ekonomik özgürlükler, yolsuzluk, rekabet ve iş yapma endeksleri elden geçirilmiş; bunların nispeten eski, kabul görmüş olanları çerçevesinde bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Genel olarak, Türkiye’de özellikle istihdam, yolsuzluklar, siyasi ve makroekonomik istikrarsızlıkların iş yapma kolaylığını zedelediği; bunun yanında belli alanlarda ilerlemeler sağlandığı görülmektedir. Bu sonuçların mikro düzeyde ekonomi politikaları oluşturulurken dikkate alınmasının yararları olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, kurumlar, ekonomik özgürlük.

1. Giriş

Girişimcilik, ekonomik özgürlük, büyüme ve sağlıklı bir ekonomiyi destekleyecek kurumlar gerek akademik dünya, gerekse hükümetler açısından son zamanlarda yoğun şekilde ele alınan konular arasında yer almaktadır. Kuvamda ekonomilerinin, ekonomide devletin belli bir düzeyin üzerinde aktif rol oynadığı sistemlerin refah oluşturmadaki görece başarısızlığı devletlerin ekonomik faaliyetler içindeki rolünün de sürekli tartışılmasına sebep olmuştur. 2008 yılı sonunda tüm ağırlığıyla etkisini gösteren ABD kaynaklı ekonomik krizin de, ilk anlarda sıkça telaffuz edildiği gibi, rayında işleyen bir piyasa mekanizmasından değil, ekonomik anlamda duracağı yer belirlenmemiş devletlerin yanlış politikalarından kaynaklanması ihtimali artık daha makul bir açıklama olarak görülmektedir. Dolayısıyla gerek bu krizden çıkış, gerekse ekonomik refahın artışı için sağlıklı bir ortamın oluşturulması, iş yapmaya

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İ.İ.B.F. İşletme Bölümü / KARAMAN
bahadirakin@kmu.edu.tr

çalışan irili ufaklı girişimcilerin lehindeki kurumların sağlıklı bir şekilde, ekonomik özgürlükleri garantileyecek tarzda yeniden şekillendirilmesiyle mümkün olabilecektir.

Bu araştırmada, bahsi geçen konular Türkiye özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Bu amaçla çeşitli kurumların yıllardır yayınladıkları ekonomik özgürlükler, yolsuzluk, rekabet ve iş yapma endeksleri elden geçirilmiş; bunların nispeten eski, kabul görmüş olanları çerçevesinde bir analiz yapılmaya çalışılmıştır. Diğer taraftan, birçok endeksten yararlanmakla birlikte, girişimcinin hayatını sürdürdüğü iş ortamına daha fazla dönük olması sebebiyle 2003 yılından bu yana Dünya Bankası bünyesindeki bir ekip tarafından oluşturulan İş Yapma (Doing Business) endeksi 2009 raporu ve IEF Ekonomik Özgürlük Endeksi 2009 verileri çalışmanın temelini oluşturmuştur. Bunun yanında, ekonomik özgürlükler açısından önemli bir konu olan yolsuzluk da ayrıca ele alınmış; tüm veriler OECD, benzer ülkeler ve bölgelerle karşılaştırılmalı olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

2. Ekonomik Özgürlükler ve Refah

2.1. Ekonomik Özgürlük

Ekonomik özgürlük, bireyin devlet ve diğer örgütlü gruplarla ilişkisindeki maddi özerkliğini ifade eder ve genel anlamdaki özgürlükleri tamamlayan önemli bir parçayı oluşturur. Emeğini ve mülkiyetine sahip olduğu şeyleri tümüyle kontrol edebilen birey ekonomik açıdan hür sayılabilir. Ekonomik özgürlükler, mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım veya tüketimindeki tüm hak ve özgürlükleri içerir (Beach 2008: 39-41). Buna göre en üst düzeydeki ekonomik özgürlükler;

-Mutlak özel mülkiyet hakkı,

-Sermaye, emek ve malların tam bir serbestlikle hareket edebilme imkânı,

-Vatandaşların kendi özgürlüklerini sürdürmeleri ve korumaları için gerekenin ötesinde ekonomik özgürlüklerin herhangi bir kısıtlama veya zorlamadan azade olmasını ifade eder.

Teşebbüs, mübadele, sözleşme, mülkiyet, tercih ve uluslararası ticaret özgürlükleri, ekonomik özgürlüklerin başlıcalarını oluşturmaktadır. Ekonomik özgürlüklerin mevcut olduğu ekonomik sistemi “piyasa ekonomisi” olarak adlandırmak mümkündür. Buna karşılık teşebbüs, mülkiyet, rekabet ve diğer temel ekonomik özgürlüklerin bulunmadığı ekonomik sistemlere ise, “kumanda ekonomisi” veya “güdümlü ekonomi” denebilir. Sosyalizm, aşırı devlet müdahalesi, korporatizm, otarşi gibi uygulamalar, kumanda ekonomisinin değişik türlerini oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ekonomik özgürlüklerin varlığı veya yokluğu bir iktisadi sistemin temel karakteri ve ekonominin

yapısı hakkında önemli bilgiler vermektedir (Acar ve Akın 2007: 591). Bir toplumdaki ekonomik özgürlük düzeyi, bir ekonomideki kurumsal, örgütsel ve bireysel unsurların akışkanlık düzeyini de gösterecektir. Tüm ekonomiler bu unsurlar içindeki ve bunların arasındaki etkileşimle gelişir. Ancak söz konusu gelişimin düzeyi akışkanlık ve karşılıklı etkileşim oranına bağlıdır. *Akışkanlık*, karşılıklı olarak bilgi alışverişi ve dağılımını kolaylaştıracak kurumlar, örgütler ve bireylerin gevşek ama sağlam, istikrarlı bir şekilde bir araya gelmeleri hali olarak tanımlanabilir (Schramm 2008: 17). Dolayısıyla, ekonomik faaliyetin mecrasında akması, ekonomik aktörlerin kurallara uygun şekilde girişimcilik faaliyetlerini yürütebilmeleri, akışkan ve özgür bir ekonomik ortama bağlıdır.

Ekonomik özgürlük söz konusu olduğunda, bireylerin istedikleri şekilde çalışma, üretme tüketme ve yatırım yapmakta serbest oldukları kastedilir. Bu özgürlüğün devlet tarafından korunması gerektiği gibi, devlet tarafından kısıtlanmaması da gerekir. Devletlerin, vatandaşların temel savunma, sivil toplumu geliştirme ve emekleriyle elde ettiklerini kullanabilmeleri noktasında zora başvurmaları mümkün olabilmektedir. Yine, bazı mal ve hizmetlerin devlet tarafından sağlanmasının, özel girişimcilerce sağlanmasına nazaran daha uygun olacağını düşünen siyaset teorisyenleri de bulunmaktadır. Belli bir düzeye kadar meşru sayılabilecek devlet müdahalesi, bu noktayı aştığında genel anlamda özgürlükler aşınmaya başlar ve bundan da ilk olarak ekonomik alandaki özgürlükler etkilenir. Mantıksal olarak devlet gücünün genişlemesi, cebir ve uygulama gerektirir; bunun finansmanı da vatandaşlardan, yani bireylerden sağlanır. Tarih boyunca hükümetlerin ekonomik faaliyetler üzerinde çok çeşitli kısıtlamaları olmuş; ekonomik tercihlerin kısıtlanması, mal ve hizmetlerin üretim, dağıtım ve tüketimini zarara uğratmış ve azaltmıştır. Bunların en bariz örneği arz ve talep dengesini bozacak fiyat kontrolü uygulamalarının sonuçlarıdır (Beach 2008: 39-41). Kısaca, devletin müdahale alanının, uygun tabirle oyunun kurallarının belirlenmesinin ardından ekonomik alan bireylere bırakılmalı; devlet temel görevleri dışında ekonomik akışkanlığı sekteye uğratacak girişimlerden kaçınmalıdır.

2.2. Ekonomik Refah

Ekonomik refah genelde bir ülkedeki kişi başına gelir ile ifade edilen bir kavramdır. Biraz daha açıldığında ekonomik refahın unsurları olarak, kişi başına gelir yanında, ekonomik büyüme, işsizlik, yaşam ümidi, bebek ölüm oranı, çocuk işçi oranı, temiz suya erişim, gelir dağılımı, siyasi haklar ve sivil özgürlükler, yolsuzluk, küreselleşme düzeyi ve çevre performansı gibi faktörler de akla gelmektedir. Milli gelir, bir ülkenin ekonomik gücünü; bir ekonomideki toplam faaliyet hacmini gösterir. Kişi başına düşen milli gelir, bir ülkenin yurttaşlarının ortalama gelir düzeyi hakkında fikir verici bir göstergedir.

Büyüme ise, iktisadi faaliyet hacmindeki gelişmenin göstergesi olarak ekonominin üretim kapasitesindeki artışı belirlemede kullanılan bir kavramdır; basitçe “pastanın büyümesi” olarak da anılabilir. Bu noktada büyüme açısından önemli olanın nominal değil reel büyüme olduğunun akıldta tutulması gerekir. Zenginleşmek için büyümek şarttır. Herkesi eşit oranda etkilemese dahi, büyüme bütün toplum kesimlerinin yararınadır. Aksini iddia eden görüşler olsa da, aslında ekonomik büyüme, insanlar arasındaki eşitsizliği arttırmayacak; uzun vadede hayat standartlarını geliştirip yaygınlaştıracaktır.

Çalışabilecek durumda olup da işi olmayan, iş arayan, balsa çalışmaya hazır kişileri ifade eden işsizlik düzeyi de bir ülkenin refahı açısından önemli bir konudur. Ekonomik özgürlüklerin getireceği büyüme dışında bu sorunun bir çözümü bulunmamaktadır. İnsanların daha uzun süre hayatta kalma beklentisi, bebek ölüm oranları, çocuk işçi sayısı, çevre ile ilgili problemler, yolsuzluk ve çeşitli politik konularda ekonomik açıdan zengin ülkelerin daha iyi durumda olduğu görülmektedir (Acar ve Akın 2007: 593).

Genel olarak büyümenin refahı olumlu etkileyeceği, sadece zenginlerin daha zengin olmakla kalmayıp, görece olarak düşük gelire sahip insanların da büyümeden istifade edeceği, fakirin de zenginleşeceği söylenebilir.

2.3. Ekonomik Özgürlüklerin Ölçülmesi

Bu konularda kriterlerin belirlenmesi ve politikaların şekillendirilmesine yardımcı olmak amacıyla geliştirilen ekonomik özgürlük, yolsuzluk, iş ortamı ile ilgili endeksler son on yıllarda yaygınlık kazanmıştır. Bunlar arasında Kanada’da faaliyet gösteren Fraser Institute adlı uluslararası sivil toplum kuruluşunun geliştirdiği Dünya Ekonomik Özgürlüğü (Economic Freedom of the World EFW) adıyla anılan endeks, Merkezi Washington’da bulunan araştırma şirketi Heritage Foundation’ın, her yıl Wall Street Journal ile birlikte yayınladığı Ekonomik Özgürlük Endeksi (Index of Economic Freedom, IEF), Dünya Ekonomik Forumu (World Economic Forum) tarafından yayınlanan Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi (Global Competitiveness Index), Küresel Girişimcilik İzleme (Global Entrepreneurship Monitor) endeksi ve 2003 yılından bu yana Dünya Bankası bünyesindeki bir ekip tarafından yürütülen İş Yapma (Doing Business Project) endeksi, genelde bilinen ve akademik çalışmalarda, politik kararlarda kullanılan endekslerdir. Bunların yanında, Yolsuzluğa Karşı Şeffaflık Örgütünün (Transparency International) yayınladığı endeksler ve Uluslararası Özel Mülkiyet Hakları Endeksi (International Property Rights Index) gibi raporlar da ekonomik özgürlükler açısından kayda değerdir.

Bu tür endekslerde, genelde ekonomik özgürlükler ile ülkenin refahı ve vatandaşların mutluluğu arasında bir ilişki olduğu verilerle ortaya konmaya

çalışılmaktadır. Elbette ekonomik özgürlük endeksleri hatadan bağımsız, eleştirilemez çalışmalar değildir. Nitekim, hem sağ, hem de sol kesimden ekonomik özgürlük endekslerine yöneltilen eleştiriler bulunmaktadır. Mesela Miller (2005); ekonomik özgürlük endeksinin siyasi özgürlüklere neredeyse hiç ilgi göstermediğini, seçim yapılmayan Hong Kong ve basın özgürlüğü kısıtlı Singapur gibi siyasi açıdan “kısmen özgür” şehir devletçiklerinin, Bahreyn gibi krallıkların Norveç’e göre daha üst sırada yer almasını eleştirmektedir. Benzer şekilde, Henwood (2005), bu tür endekslerin dönemsel iyileşmelere karşı hassas olmadığını; uzun vade için bir şey ifade etmeyeceklerini örneklerle göstermeye çalışmıştır. Ona göre bu endekslerin “iyi” faktörlerle de “kötü” faktörlerle de pek bir alakası bulunmamaktadır. Piyasa ekonomisine kuşkuyla bakan bu yaklaşım ve eleştirilerin, ekonomik özgürlük, özellikle özel mülkiyet ve devlet müdahalesinin azaltılması gibi temel liberal değerlere bakışı dikkate alındığında, ihtiyatla karşılanması gerektiği düşünülebilir. Bununla beraber, serbest piyasa taraftarı iktisatçıların ekonomik özgürlük endeksi ile ilgili eleştirileri de mevcuttur. Bu kapsamda Karlsson (2005), devletten bağımsız kayıtdışı iş yapmanın ekonomik özgürlük endeksinde olumsuz gösterilmesinin bu çerçevede bir çelişki olduğuna işaret etmektedir. Yani, devlet müdahalesinin azaltılmasını isteyen bir endeks, aynı zamanda devletin işletmeleri kayıt altına alarak kontrolünü meşru görmektedir.

Bazı açılardan eleştirilip eksikliklerine vurgu yapılırsa da, ekonomik özgürlüklerle ilgili endeksleri hazırlayanlar, gerek kriterler, gerekse yöntem üzerinde sürekli çalışmakta, daha güvenilir ve geçerli bir ölçüm elde etmeye gayret göstermektedirler. Sonuçta bu tür ölçüm araçları, birçok başka endeks gibi ülkelerin izleyecekleri politikalara da rehberlik yapmaktadır. Bu çalışmada, Türkiye’de girişimcilik ve iş çevresi incelenirken konuyla doğrudan ilgili İş Yapma (Doing Business) 2009 raporu verileri temel olmak üzere, diğer temel endeksler ve bazı araştırmaların güncel verilerine göre Türkiye’nin girişimciler açısından ne ölçüde iş yapma kolaylığına sahip bir ülke olduğu ele alınmaya çalışılacaktır.

3. Türkiye’de İş Ortamı ve Ekonomik Özgürlükler

3.1. Ekonomik Özgürlük Endeksi

Ekonomik özgürlükler konusunda bilinen endekslerden biri, 14 yıldır bu konuda raporlar yayınlayan, merkezi Washington’da bulunan araştırma şirketi Heritage Foundation’ın, Wall Street Journal ile birlikte yayınladığı *Ekonomik Özgürlük Endeksi*’dir (Index of Economic Freedom, IEF). Bu endeksin 2009 verilerine göre, Türkiye dünya genel ortalaması olan 60.3 değerinin biraz üzerinde, 61.6 ile 179 ülke arasında 75. sırada yer almaktadır (Miller vd. 2009: 52). Bu endeksteeki ekonomik özgürlükler şu şekilde tanımlanmaktadır (Beach 2008: 39-40):

1. İş Yapma Özgürlüğü: Bir işletmeyi hızlı ve kolay şekilde kurma, işletme ve kapatma imkânını ifade eder.
2. Ticaret Özgürlüğü: Mal ve hizmetlerin ithalat ve ihracatını etkileyen gümrük tarifeleri ve tarife dışı engellerin miktarı.
3. Mali Özgürlük: Gelirler yönünden devletin ağırlığı. Birey ve şirketlerin ödediği vergiler ve toplam vergilerin GSMH içindeki payı.
4. Devletin Büyüklüğü: Transfer ve tüketim dahil devletin yaptığı tüm harcamalar. İdeal olarak devletin sadece gerçek kamu mallarını minimum giderle üretmesi beklenir.
5. Parasal Özgürlük: Fiyat istikrarı ve fiyat kontrolleriyle ilgilidir. Enflasyon ve fiyat kontrolleri piyasa faaliyetlerini olumsuz etkiler.
6. Yatırım Özgürlüğü: Özellikle dış yatırım olmak üzere serbest sermaye akışı.
7. Finansal Özgürlük: Bankacılık faaliyetlerinin hükümet kontrolünden bağımsızlığı ve güvenliği anlamındadır. Banka ve diğer finansal kurumların devlet elinde olması, serbest piyasa ile uyumsuz siyasi kayırmacılığa yol açar.
8. Mülkiyet Hakları: Bireylerin devletçe uygulanan açık yasalarla koruma altında mülk edinme hakları.
9. Yolsuzluk: İş dünyasının yolsuzluk olarak algıladığı hükümet, yargı ve bürokratik eylemlerin düzeyi.
10. Emek Özgürlüğü: Devletin kısıtlaması olmaksızın işveren ve çalışanların karşılıklı olarak anlaşabilme özgürlüğü.

Bu kriterler dikkate alınarak 1995-2009 yılları arasında yayınlanmış raporlardan Türkiye ile ilgili veriler bir araya getirildiğinde, 100 üzerinden puanlarla Tablo-1'de özetlenen durum ortaya çıkmaktadır.

Tablo-1: IEF, Ekonomik Özgürlük Endeksine Göre Türkiye’nin Durumu (1995-2009)

Yıllar	Genel	Hükümet									
		İş Yapma Özgürlüğü	Ticari Özgürlük	Mali Özgürlük	Büyük- gü	Parasal Özgürlük	Yatırım Özgürlüğü	Finansal Özgürlük	Mülkiyet Hakları	Yolsuzluk	Emek Özgürlüğü
1995	58,4	85	74,8	44,5	63,3	38,2	70	70	70	10	-
1996	56,7	85	75,0	44,3	57,1	28,9	70	70	70	10	-
1997	60,8	70	77,8	57,3	61,8	29,8	70	70	70	41	-
1998	60,9	70	73,8	58,4	68,5	31,8	70	70	70	35	-
1999	59,2	70	74,4	57,0	57,1	31,8	70	70	70	32	-
2000	63,4	70	75	67,2	82,7	31,8	70	70	70	34	-
2001	60,6	70	73	66,9	73	36,4	70	50	70	36	-
2002	54,2	55	79,6	65,2	58,9	41	50	50	50	38	-
2003	51,9	55	73,6	64,6	45	42,9	50	50	50	36	-
2004	52,8	55	74,2	60,8	56,9	46,1	50	50	50	32	-
2005	50,6	55	76	65,3	54,4	53,8	50	30	50	31	40,7
2006	57	66,7	81	68	68,1	64,7	50	50	50	32	39,1
2007	57,4	67,4	81	69,1	62,4	70,1	50	50	50	35	38,8
2008	59,9	68,3	86,8	77,7	68,3	70,8	50	50	50	38	39,5
2009	61,6	69,9	86,6	73,2	83,4	71,1	50	50	50	41	40,3

Tablo-1’e göre 2000 yılındaki yüksek değerden sonra yaşanan krizlerle düşen ortalamalar 2005’ten itibaren yükselmeye başlayarak 2008 ve 2009 yıllarında bir ölçüde düzelmiş görünmektedir. Bu verilere göre, halen en problemli alanlar, istihdam katılığı, yolsuzluk, mülkiyet haklarındaki problemler ve enflasyondan kaynaklanan sorunlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ilgili yerlerde bu endeks verilerinden de yararlanılacaktır.

3.2. İş Yapma Endeksi

2003 yılından bu yana Dünya Bankası bünyesindeki bir ekip tarafından yürütülen ve bir ülkedeki iş yapma kolaylığını ölçen *İş Yapma* endeksinin son yıl (Doing Business 2009) verilerine bakıldığında, Türkiye’nin 2008 yılına göre bir basamak yükselerek 181 ülke arasında iş yapma kolaylığı açısından 59. sırada yer aldığı görülmektedir. Tablo-2 verilerine göre, Türkiye 2008 yılına göre yatırımcının korunması konusunda önemli bir ilerleme göstermiştir. Yine 2008’den bu yana, özellikle (bir derece düzelmeye göstermekle birlikte) istihdam alanındaki katılık, işi tasfiyenin zorluğu ve işe başlarken alınan çeşitli izin ve ruhsatlar temel problemler olarak görülmektedir.

Tablo-2: *Türkiye'nin İş Yapma Endeksi 2009 ve 2008 sıralaması*

	2009	2008	Değişme
İş Yapma (genel)	59	60	+1
İşe Başlama	43	43	0
İzin ve Ruhsatlar	131	129	-2
İşe Alma	138	142	+4
Mülkiyet Kaydı	34	31	-3
Kredi Alma	68	61	-7
Yatırımcıyı Koruma	53	66	+13
Vergi Ödeme	68	58	-10
Sınır ötesi Ticaret	59	59	0
Kontratların Bağlayıcılığı	27	30	+3
İşin Tasfiyesi	118	115	-3

Kaynak: <http://www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=191>
(Erişim Tarihi: 16.01.2009)

Bu endeksin alt basamaklarını oluşturan 10 madde tek tek incelendiğinde ise şu yorumlar yapılabilir²:

3.2.1. İşe Başlama-İş Kurma Kolaylığı

İş kurma sürecinde endekste ele alınan kriterlere bakıldığında, 2008 yılı itibarıyla Türkiye bir önceki yılda olduğu gibi 181 ülke arasında 43. sırada yer almaktadır. Alt kriterlerde ise işe başlarken izlenen prosedür 6 basamaktan oluşmakta, süre olarak da 6 gün almaktadır. Bu rakamlardan ilki Türkiye'nin yer aldığı Doğu Avrupa-Orta Asya bölgesi (7.7) ve OECD (5.8) ortalamalarına yakın iken, süre konusunda Türkiye'nin girişimciler için önemli bir avantaj sunduğu dikkati çekmektedir. Tablo-3'te de izlenebileceği gibi, bölgenin ortalaması 22.6, OECD 13.4 iken Türkiye'de süreç 6 günde tamamlanmaktadır. Öte yandan, kişi başına milli gelirin yüzdesi olarak iş kurma maliyetleri ülkemiz açısından ciddi bir dezavantaj olarak görülebilir. Maliyetler Türkiye için 14.9 iken, bölge rakamı 8.6, OECD ortalaması 4.9 şeklindedir. Maliyetlerin düşürülmesi yönündeki bir çalışma girişimciler açısından avantaj sağlayacak, Türkiye'nin endekste 43 olan yeri de daha yukarı çekilebilecektir. Mesela Danimarka'da bu rakam sıfırdır.

Tablo-3: İşe Başlama ve İş Kurma: Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
Prosedür sayısı	6	7.7	5.8
Süre (gün)	6	22.6	13.4
Maliyet (Kişi başına milli gelir %)	14,9	8.6	4.9
Minimum ödenmiş sermaye (Kişi başına milli gelir %)	10,9	36	19,7

Bu noktada önem kazanan bir konu, sektöre girişle ilgili yasal düzenlemelerin önemidir. Konuyla ilgili bir araştırmada, sektöre girişle ilgili yasal düzenlemelerin çokluğu ürün kalitesi, çevre kirliliği, daha sıkı rekabet ile bir ilişkisi görülmemiş; ancak yüksek düzeyde yolsuzluk, görece olarak daha büyük kayıt dışı ekonomiye yol açtığı belirlenmiştir. Bu araştırmaya göre (Djankov vd. 2002) siyasi güce erişimin açık olduğu, yöneticilerin kısıtlamalara tabi tutulduğu ve siyasi hakların yaygın olduğu ülkelerde, temsilin yetersiz, sınırlamaların az ve hükümetlerin baskı altında olduğu ülkelere göre giriş engelleri daha azdır.

Bir sektöre girişi engellemek, ancak engelleyenlerin bundan bir çıkarı olduğunda söz konusu olabilir. Giriş engelleri, işlem sayısı, resmi olarak harcanan süre ve bazı formel maliyetlerden oluşur. Araştırma, kamu çıkarı teorisi ile kamu tercihi teorileri açısından sektöre giriş engellerini ele almış; sonuçlara göre kamu tercihinin destekleyecek şekilde daha fazla sayıda engelleyici düzenlemenin daha yüksek yolsuzluk göstergelerine sebep olacağı anlaşılmıştır. Bir başka sonuç da, iyi niyetle yapılan düzenlemelerin beklenmedik sonuçlar doğurduğu gerçeğidir. Genel olarak sektöre girişle ilgili regülasyonlar, kamu tercihinin haklı çıkaracak şekilde; siyasiler ve onların desteklediği şirketler için rant yaratma mekanizması olarak iş görmektedirler (Djankov vd. 2002). Bir başka araştırmada (Gonzales ve Lamana 2007) ise, sektöre giriş maliyetinin düşük olduğu yerlerde işletmelerin kayıtdışı rekabette daha az etkilendikleri görülmüştür. Devletin keyfi, kimi zaman iyi niyetle de olsa takındığı kayırcı ve müdahaleci tavır, yasalara uygun olarak çalışan işletmeleri zor duruma düşürmekte; müdahale azaldığında ise, kayıtdışı sektörle rekabet kolaylaşmaktadır.

Regülasyonlar ve büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen bir araştırmada ise (Djankov vd. 2006) iş dünyası üzerindeki hükümet düzenlemeleri yoğunluğunun büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu ifade edilmektedir. İş dünyası lehindeki kolaylaştırıcı düzenlemelerin daha yüksek büyüme oranlarına yol açtığı gösterilmiştir. Bu süreçte politikalar oluşturulurken İş Yapma Endeksindeki çeşitli alt başlıklardaki duruma göre hareket edilmesi daha somut ve amaca dönük sonuçlar alınmasına yardımcı olabilecektir.

Enterprise Surveys tarafından 2005 yılında yapılan araştırmada³ *Üst yönetimin devlet düzenlemelerinin gerekleriyle uğraşırken harcadığı süre* sorusuna verilen cevaplarda, bölge ortalaması 5.93, tüm ülkeler 7.61 iken Türkiye verileri 10.82 gibi nispeten yüksek çıkmıştır. Bazı fazladan muamelelerin azaltılması ile birlikte, yukarıda değinilen Türkiye’de iş kurma sürecindeki maliyetlerin genel ortalamaya göre yüksek olması gerçeği, ülkemizde bu konuda olumlu etkiler yapacak politikalar geliştirmenin mümkün olduğuna işaret etmektedir.

3.2.2. İzin ve Ruhsatlar

İşletme izni, yapı kullanım ruhsatları gibi girişimcinin zaman ve para harcaması gereken konularda Türkiye’nin yeri 181 ülke içinde iki basamak azalarak 2009 yılı raporunda 131. sırada gerçekleşmiştir. Bu skor, izin ve ruhsatlar açısından Türkiye’de problemlı yönler olduğuna işaret etmektedir. Endeks değerlerine bakıldığında, izin ve ruhsatlarla ilgili işlem sayısı, OECD ortalaması 15,4 ve bölge ortalaması 23.6 ile kıyaslandığında, 25 gibi yüksek bir rakamdır. 188 günlük süre ise, 161.5 olan OECD ortalamasına göre dezavantajlı iken 257.2 olan bölge ortalamasından iyi görünmektedir. Danimarka’da sadece 6 işlem, Kore’de 34 gün dikkate alındığında bu alanda ciddi iyileştirmeler yapılması mümkün görünmektedir. OECD ortalamasına (56.7) göre hayli yüksek (249.3) olan maliyetler de, bu alanda sadece (7.9) skoruna sahip Malezya’ya kıyasla reforma açık durumdadır.

Tablo-4: *İzin ve Ruhsatlar: Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)*

	Türkiye	Bölge	OECD
Prosedür/işlem sayısı	25	23,6	15,4
Süre (gün)	188	257.2	161.5
Maliyet (Kişi başına milli gelir %)	249.3	680.4	56.7

Bu sürecin yumuşatılmasının kayıtdışı çalışmayı engelleyeceği de ileri sürülmektedir. Mesela, Meksika’da yapılan bir araştırmada (Kaplan vd. 2007) faaliyet izinlerinin alınmasıyla ilgili maliyetlerin düşürülmesinin kayıtlı firma kurulma oranını artırdığı tespit edilmiştir. Bu araştırma, yoğun kayıt sürecinin firmaların kurulması yahut kayıt altına alınmasındaki tek önemli engel olmadığını; asıl önemli engelin yüksek vergiler olduğunu da göstermiştir. Dolayısıyla sadece kayıtlı ilgili engellere yoğunlaşmaktansa, bir bütün olarak reform programlarının uygulanması daha makul görülmektedir

3.2.3. İstihdam Kolaylığı

İstihdam ile ilgili bölümde Türkiye, 2008 raporundaki yerine göre 142. sıradan 4 basamak ilerleyerek 138. sıraya gelmiş görünüyor. Bu ilerlemeye rağmen 181 ülke içinde bu durumun hala ciddi bir problem olduğu görülmekte-

dir. Çalışanların işe alınması ve işten çıkarılmasına dönük endeks kalemlerinde, OECD ülkelerine göre nispeten yüksek olan rakamlar, işten çıkarmanın maliyetlerine geldiğinde, OECD (25.8), Türkiye (95) şeklinde büyük bir fark oluşturmaktadır. Yeni Zelanda’da bu rakam sıfırdır. Bu katılık yanında yapılan araştırmaya göre, işçilerine düzenli eğitim verme oranı da Türkiye’de (25,49) tüm ülkeler ortalamasının (37,98) epey altındadır. Bu duruma IEF 2008 endeksinde de dikkat çekilmekte; katı iş yasalarının üretkenlik artışını engellediği, ücret dışı istihdam maliyetlerinin yüksekliği, işe alma ve işten çıkarma sürecindeki katılığın daha fazla istihdam ve büyümeyi engelleyecek şekilde işvereni risk almaktan alıkoyduğu belirtilmektedir (Holmes vd. 2008: 374). Küresel Rekabet Edebilirlik Raporu (Global Competitiveness Report) 2008-2009 verileri de Türkiye’nin işgücü piyasası etkinliğini 134 ülke içinde 125. sırada göstermektedir (Schwab ve Porter 2008: 21). Buna göre Türkiye’de girişimciliğin ve iş yapma ortamının geliştirilmesi ile ilgili belki de en önemli nokta, işgücü piyasasında yapılacak düzenlemelerle ilgilidir. Tablo-5, Türkiye’nin içinde yer aldığı bölge ve OECD ülkelerindeki istihdam kolaylığını karşılaştırmalı olarak vermektedir.

Tablo-5: İstihdam Kolaylığı: Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
İşe Alma zorluğu endeksi	44	36.4	25.7
Çalışma saati katılığı endeksi	40	45	42.2
İşten çıkarma zorluk endeksi	30	32.4	26.3
İstihdam katılığı endeksi	38	38.9	31.4
İşten çıkarma maliyeti (maaş hafta)	95	26,3	25.8

Konuyla ilgili bir araştırmada emek konusundaki düzenlemelerin genelde faydasız olduğu ve kolektif iş hukukuyla ilgili koruyucu düzenlemelerin daha fazla kayıtdışı ekonomiye sebebiyet verdiği, sosyal güvenlik yasalarının erkek istihdamını azalttığını ve koruyucu iş kanunlarının ise gençlerde istihdamı azalttığı görülmektedir (Botero vd. 2004). Yakın zamanlı iki çalışmada da, Türkiye’de kayıtdışı istihdamın sebebi olarak öncelikle ağır yasal yükümlülükler gösterilmiştir (Lordoğlu vd. 2007, Ay 2008). Calderon (2006) da katı regülasyonların ekonomik büyüme ile zıt yönlü ilişkisine dikkat çekmiştir. İstihdam artışı için girişimcilik faaliyetlerinin serbestçe yürütülmesi önem taşımaktadır. Aslında girişimcilikle işsizlik arasında hem negatif, hem de pozitif bir ilişki vardır. İşsizlik oranlarındaki değişimin girişimcilik oranı üzerindeki etkisi pozitifdir. Diğer taraftan girişimcilikteki değişimin işsizlik oranı üzerindeki etkisi ise negatiftir (Audretsch 2002).

Bu noktada kısaca emek örgütleri, devlet ve büyük şirketlerin oluşturmaya çalıştığı görece istikrar ortamının katılığının 1980'ler sonrası ABD'de çözülme-ye başlaması, bunun Avrupa'yı da zorlar hale gelmesi üzerinde kısaca durulması uygun olabilir. Alfred Chandler gibi bazı uzmanlarca yönetim kapitalizmi olarak adlandırılan bu dönemde, gelişmiş ülkelerde devlet ve sendikalarla birlikte kurulan büyük şirket yapısı içinde klasik anlamda girişimcinin alanı kısıtlanmıştır (Akin 2007: 98-99). 1980'lerden itibaren ABD'de emek örgütlerinin etkinliğinin azalmasıyla daha serbest bir rekabet ortamı oluştuğu; buradaki akışkan ortamda girişimcilerin kolaylıkla yeni fırsatları değerlendirdiğini izlemek mümkündür. Avrupa'da ise aksine devletin ekonomideki koruyucu ve müdahaleci ağırlığı azalmamış; bugün Avrupa'daki dayanışmacı, muhafazakâr ekonomi, ABD'deki dinamik ve yenilikçi ekonomiye göre çok daha ciddi problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Nobel ödüllü iktisatçı Phelps (2006: A14) kısaca durumu şöyle özetlemektedir:

Batı Avrupa'da, özel mülkiyet temelli olmakla birlikte, paydaşlar ve sosyal ortakların çıkarlarını korumaya dönük kurumlar egemendir. Bunlar büyük işveren konfederasyonları, işçi sendikaları ve tekeli bankalardır. [...] şirketler için yatırım komiteleri gibi yeni korporatist kurumlar türemektedir [...] Sistem, işletmelerin taşınması, yeni firmaların piyasaya girişi, yeni firmaların performansının mevcut şirketlerle işbirliği yapmasına bağlı olması, yerel bankalarla çalışma gereği gibi konularla firmaları teşvik etmekten ziyade desteklemektedir. Bu sistem [ABD'ye kıyasla] çok farklıdır ve Almanya'da "sosyal piyasa ekonomisi", Fransa'da "sosyal demokrasi" olarak adlandırılır.

Hauser (2000: 2) de Avrupa ve ABD arasındaki farka bir başka açıdan işaret eder. İşten çıkarmanın, işyeri açıp kapatmanın çok kolay olduğu ABD ve bunun tersi durumdaki Avrupa'da son 15 yıldaki rakamlar incelendiğinde, ABD'de yaklaşık 35 milyon işin ortadan kalktığını; bu rakamın benzer nüfusa sahip Avrupa'da 7.5 milyon olduğunu, buna mukabil yaratılan yeni iş sayısının Avrupa'da 6 milyon iken ABD'de 70 milyon olduğu görülür. Net olarak ABD 35 milyon yeni iş yaratmışken Avrupa 1.5 milyon kaybetmiştir. Üstelik bunlar Hamburger ve McDonalds türü işler değil, büyük ölçüde Silicon Vadisindeki yenilikçi teknoloji işleridir. Kısaca Avrupa'nın bugün karşı karşıya olduğu problemlerden biri, Phelps (2006) tarafından da belirtildiği üzere, korporatist toplum yapısı ve büyük işletmelerin faaliyetlerine dönük önyargılı siyasi ve kurumsal sistemlerdir. Tüm dünyada olduğu gibi Avrupa'da da "girişimci ruh" ihtiyacının sıkça vurgulandığı şu sıralarda siyasi aktörlerin kaçınılmaz olarak konuya eğilmelerini gerektirecektir. Tablo-6'daki veriler bu konuda bazı destekleyici ipuçları vermektedir. Almanya'da kısıtlayıcı iş yasaları, vergi düzenlemeleriyle birlikte girişimcilerin en önemli problemi olarak görülmektedir.

Tablo-6: Türkiye ve Çeşitli Ülkelerde İş Yapma Önündeki Engeller (2009)

	Türkiye	Almanya	ABD	Mısır	Yunanistan
Etkin olmayan Kamu bürokrasisi	13,5	12,2	14,2	12,1	26,5
Vergi Düzenlemeleri	12,1	23,4	14,3	11,4	15,6
Politikalarda İstikrarsızlık	11,8	1,9	7,6	1,4	6,1
Vergi Oranları	9,6	17,7	14,7	7,4	3
Finansman imkânlarına ulaşım	9,6	6,8	9	6,8	6,5
Altyapı yetersizliği	8,8	1,6	3,8	3,2	3,3
Eğitimsiz İşgücü	7,7	9,5	12,1	14,6	6,4
Yolsuzluk	5,5	0,1	0,9	7,2	0,4
Enflasyon	4,9	1,3	9	11,9	3,2
Kısıtlayıcı iş yasaları	4,8	22,8	5,6	8,1	12
Hükümet İstikrarsızlığı	4,8	0,1	0,6	1,1	12,6
Döviz Kontrolleri	4,2	1,5	1,7	2,3	1,4
Çalışanlarda iş ahlakı eksikliği	3,2	0,7	4	8,6	2
Suç ve hırsızlık	0,2	0,3	0,9	0,5	0,9
Yetersiz Kamu Sağlığı	0,2	0,1	1,7	3,3	0,1

Kaynak: Global Competitiveness Report 2008-2009 www.gcr.weforum.org/
(Erişim: 16.01.2009)

Türkiye'de de emek piyasasında özgürlük önemli bir problem olarak görülmektedir. İşe alma ve işten çıkarma konularındaki katılık beklendiği gibi çalışanların lehine olmamakta; kayıtdışı istihdam, istihdam doğuracak yeni yatırımlardan kaçınma gibi sonuçlara sebebiyet vermektedir. Paralel olarak, Türkiye ile ilgili 2008 yılı OECD raporunda, işgücü piyasasında reformla kayıtdışılığın azaltılması yoluyla, yatırımların, üretkenliğin ve istihdam artışının sağlanacağına vurgu yapılmaktadır (Economic Survey 2008: 9). Kısaca, Türkiye'nin önündeki en önemli iş yapma engellerinden biri istihdam alanındaki düzenlemelerin esneklikten yoksunluğudur. Kamuoyunun konuyla ilgili yanlış bilgilere sahip olması, işçi sendikaları ve basınla ilgili yönlendirici davranışları da konuyla ilgili doğruların net bir şekilde sunulmasını engelleyebilmektedir.

3.2.4. Mülkiyet Kaydı

2008 yılı raporuna göre 3 kademe gerileyen Türkiye, mülkiyet kaydı açısından 181 ülke arasında 34. sırada yer almaktadır. Gerek işlem sayısı, gerekse süre ve maliyeti açısından Türkiye'nin genelde ortalamalara yakın değerler

taşıdığı görülmektedir. OECD (4.7) ortalamasına göre bir miktar yüksek olan işlem sayısına (6) rağmen süre neredeyse beşte bir oranında kısa, maliyetler de üçte bir oranında düşüktür. Diğer taraftan, Norveç'te prosedür sayısının sadece bir olması; Yeni Zelanda'da ise kayıt süresinin iki günde tamamlanması, bu açıdan alınacak mesafe olduğunu göstermektedir.

Tablo-7: *Mülkiyet Kaydı Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)*

	Türkiye	Bölge	OECD
Prosedür sayısı	6	6	4,7
Süre (gün)	6	72.1	30.3
Maliyet (Mülkün değeri %)	3	1.9	4.5

IEF 2008 ve 2009 değerlendirmesine göre özellikle fikri mülkiyet konusunda bazı sıkıntılar ve yargının mülkiyetle ilgili konulardaki yetersizliği önemli bir problem teşkil etmektedir (Holmes vd 2008: 374, Miller vd 2009: 404, The New Turkish Environment 2007). Uluslararası Mülkiyet Hakları Endeksi (International Property Rights Index) 2008 verilerine göre (Thallam 2008: 22) Türkiye 115 ülke arasında 52. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin genel skoru fikri mülkiyet skoruna göre daha yüksektir. Yine de diğer faktörlere kıyasla Türkiye'nin bu alanda nispeten olumlu bir duruma doğru ilerlediği ileri sürülebilir.

3.2.5. Kredi Alma

İş yapma kolaylığı unsurlarından kredi kullanma açısından, Türkiye 2008 endeksine göre 61. sırada iken 2009 endeksinde 68. sırada yer alarak 7 basamak gerilemiş durumdadır. OECD ve bölge ülkelerine göre daha düşük yasal haklar endeksine sahip olan Türkiye'nin özel kesim kayıt bilgisi oranı da OECD ülkelerinin yarısı düzeyindedir. Finansmanla ilgili başka bir araştırmaya (Enterprise Survey 2005) verilen cevaplarda da hem yatırım, hem de giderlerin finansmanı için banka kredisi kullanım oranlarının dünya ortalamasının yarısı düzeyinde olduğu dikkati çekmektedir.

Tablo-8: *Kredi Alma Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)*

	Türkiye	Bölge	OECD
Yasal haklar endeksi	4	6,3	6,8
Kredi bilgi endeksi	5	4,1	4,8
Kamu kayıt oranı	12,7	4,6	8,4
Özel kayıt oranı	26,3	17,6	58,4

Araştırmaya cevap veren firmalar, finansmana erişimi de ciddi bir problem olarak görmemektedirler. Bu durum çeşitli sebeplerle kredi kullanmaktan

çekinen firmaların büyük ölçüde özkaynaklara dayalı olarak çalışmayı sürdürme gayretinde olması ile bir ölçüde açıklanabilir. Öte yandan, girişimcilik ve işletmelerin büyümesi sürecinde kredinin önemli bir faktör olduğu açık olmakla ve konuyla ilgili araştırmalarda bu durum vurgulanmakla birlikte, girişimcilik açısından karşılaşılan birçok problemin temelinde kredi temininden ziyade, makro ve kurumsal faktörlerin yattığı belirtilmektedir (Mesela, Kuzilwa 2005: 158). Kurumsal gelişmeler, sağlanacak finansmanın daha verimli kullanımına da yol açacak; sağlıklı bir iş ortamına sebep olacaktır.

3.2.6. Yatırımcının Korunması

İş yapma açısından 2008 yılına göre en fazla gelişmenin görüldüğü alan, yatırımcının korunması olarak gözükmektedir. 2008 endeksinde 66. sırada olan Türkiye, 2009 endeksinde 53. sıraya yükselmiştir.

Tablo-9: Yatırımcının Korunması , Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
Açıklık Endeksi	9	5,9	5,9
Yönetici Sorumluluk Endeksi	4	4.2	5,0
Hissedar Dava endeksi	4	6,2	6,6
Yatırımcı Koruma Endeksi	5.7	5.5	5,8

Açıklık endeksi işlemlerin şeffaflığını; hissedar dava endeksi hissedarların kötüye kullanım halinde memur ve yöneticilere dava açabilmelerini ifade etmektedir. Bölge ve OECD ülkeleri ile yakın ve nispeten daha iyi skorlara sahip Türkiye, IEF endeksinde, özellikle yabancı yatırımcıların mülk edinmesi, bazı iş alanlarına girememesi gibi konular eleştirilmekte; işlemler iyileştirilse bile, bürokratik mekanizma ile yargının bu gelişmelere ayak uydurmakta zorlandığı vurgulanmaktadır.

3.2.7. Vergiler

Türkiye’de 2007 ve 2008 yıllarında vergi konusunda bazı iyileştirmelere gidilmişse de, İş Yapma Kolaylığı endeksinde bir önceki yılın 58. sırasına göre 10 kademe düşen Türkiye 2009 endeksinde 181 ülke arasında 68. sırada yer alabilmiştir. İstatistiklere bakıldığında, ödeme sayısı ve süresinin OECD ile yakın olduğu; bölgeye göre çok iyi olduğu, genel olarak ortalamaların yakın olduğu görülmektedir.

Tablo-10: Vergiler Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
Ödemeler (sayı)	15	47,2	13,4
Zaman (saat)	223	366,8	210,5
Kar üzerinden vergi (%)	16,8	11,8	17,5
İşgücü vergisi	24,5	26,1	24,4
Diğer vergiler	4,3	10,2	3,4
Toplam vergi oranı (kar %)	45,5	48	45,3

Aslında, 2004 sonu itibariyle Türk vergi sisteminde dünya standartlarında bir modernizasyon amacına öncelik veren reform çabaları başlamış; 2007 Nisanında parlamentoda kabul edilen yeni yasa ile en belirgin düzenleme, kurumlar vergisinin % 20'ye çekilmesi olmuştur. Kısa vadede 168 milyon USD kurumlar vergisi geliri kaybına sebep olmasına rağmen, reformu uygulayanlar orta ve uzun vadede vergi tabanı genişleyeceğinden, bu gelirin artmasını beklemektedir. Reformun ardından ilk olumlu gelişme, vergi mükellefi sayısı sabitken vergiye tabi gelir tutarının artmış olmasıdır (Otonglo ve Trumbic 2008: 71).

Yatırımlar ile vergi arasındaki ilişki de hep ilgi çekici bir araştırma konusu olmuştur. 85 ülkede yapılan bir araştırmada (Djankov vd 2008) kurumlar vergisinin toplam yatırımlar üzerindeki etkisi incelenmiştir. İşletme sayısı ve yeni kurulan işletme kayıtlarından oluşan girişimcilik endeksi ile 100 çalışan başına kayıtlı işletme sayısı ile gösterilen iş yoğunluğu dikkate alındığında, yüksek gelirli ülkelerde iş yoğunluğu 7.63, düşük gelirli ülkelerde 1.08 olarak hesaplanmıştır. Yeni kayıt oranlarında da zengin ülkeler (%8.8), orta üzeri ülkeler (%9.1), ortanın altındaki ülkeler (%7,3) ve fakir ülkeler (%6.4) durumu görülmektedir. Bu araştırmada kayıtdışı ekonominin düşük gelirli ülkelerde %35 oranına ulaşabildiği de görülmüştür. Bir başka araştırmada (Djankov vd. 2003) ise, zengin ülkelerde bürokratik formalitelerin ve biçimciliğin daha az olduğu ortaya konmuştur. Vergiler ve katı istihdam yasaları kayıtdışılığa yol açmakta; bunun da ülke ekonomisi kadar sosyal hayatı üzerinde de olumsuz etkileri ortaya çıkmaktadır (Torlak vd 2008: 43).

Resmi vergi oranlarının yatırımlar üzerinde belirgin bir etkisi yokken, doğrudan yabancı yatırımlar üzerinde ciddi bir etkisi bulunmaktadır. Mesela ilk yılın efektif vergisinin %10 arttırılması yabancı yatırımlarda %2.3 düşüşe tekabül etmektedir. Vergilerin girişimcilik üzerindeki etkisi de çok belirgin olarak görülmektedir. Mesela ilk yıl efektif vergide %10 oranında bir artış, ortalama 5 olan iş yoğunluk endeksini 1.9 düzeyinde düşürürken, yeni açılan işletme sayısını (ortalama %8) da %1.4 azaltmaktadır. Aynı araştırmada

(Djankov vd 2008) yüksek vergilerin kayıtdışı sektörün büyümesine, ekonomik büyümenin yavaşlamasına ve özsermaye yerine borca dayalı finansmanın artmasına yol açtığı gösterilmektedir.

Vergi alanında yapılan bir araştırmada (Enterprise Surveys 2005) bir başka önemli probleme, yolsuzluğa da işaret edilmektedir. Buna göre vergi oranlarını ve Vergi Dairesi idarelerini önemli bir engel olarak gören işletme oranları, %37 ve %26 ile OECD oranlarında seyretmektedir. Türkiye'de vergi memurlarına hediye şeklinde yapılan ödemeler, bölge ve OECD rakamlarına göre düşük görünürken, genel olarak devlet memurlarına iş gördürmek için yasal ödeme yapılması OECD (35.53) rakamlarının çok üstüne (45.69) çıkmaktadır. Yine vergi sebebiyle satışların tümünü beyan etmeyerek kayıtdışıya yönelme, OECD ülkelerinde 45.66 oranında iken Türkiye'de 63.05 oranına yükselmektedir.

3.2.8. Dış Ticaret Kolaylığı

2008 ve 2009 yıllarında, İş Yapma Kolaylığı endeksinde göre Türkiye 181 ülke arasında 59. sırada yer almaktadır. Gerek ithalat, gerekse ihracatta bölge ve OECD ülkelerine göre önemli ölçüde maliyet avantajı olmasına rağmen, evrak sayısı ve işlem süresinde Türkiye rakamlarının, OECD ortalamalarının üzerinde olması Türkiye'nin yerinin daha yukarılarda olmasına mani olmaktadır. Firmaların büyük bölümü dış ticaret düzenlemelerini önemli bir engel olarak görmemektedir.

Tablo-11: Dış Ticaret Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
İhracat Evrakı sayısı	7	7,1	4,5
İhracat Süresi (gün)	14	29,7	10,5
İhracat Maliyeti (USD/Konteyner)	940	1649,1	1069,1
İthalat evrak sayısı	8	8,3	5,1
İthalat Süresi (gün)	15	31,7	11,4
İthalat Maliyeti (USD/Konteyner)	1063	1822	1132,7

IEF raporu da (Miller vd. 2009) Türkiye'nin dış ticaret puanını yüksek vermekle birlikte, tarife dışı engeller, fikri mülkiyetin korunmasındaki zaafılar, gümrüklerdeki yolsuzluklar gibi sebeplere dikkat çekmiş, bu alanda iyileştirmelerin yapılması gereğine işaret etmiştir.

3.2.9. Sözleşmelerin Bağlayıcılığı

Türkiye'nin İş Yapma Kolaylığı endeksi kapsamındaki 10 faktör içinde en iyi durumda olduğu bölüm, sözleşmelerin uygulanması ile ilgili kısımdır.

Tablo-12: Sözleşmelerin bağlayıcılığı Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
Prosedür sayısı	35	36	30,8
Süre (gün)	420	425	462
Maliyet (Sözleşme %)	18,8	23,4	18,9

2008 verilerine göre 3 basamak ilerleyen Türkiye'nin 2009 endeksindeki yeri, 27. sıra olmuştur. Prosedür sayısı, süresi ve maliyetler genelde OECD ve bölge ortalamalarında seyretmektedir.

3.2.10. İşin Tasfiyesi

Türkiye'de iş yapma konusundaki en problemleri alanlardan biri de işin tasfiye edilme sürecindeki zorluklar olarak dikkat çekmektedir.

Tablo-13: İşin Tasfiyesi Türkiye, OECD ve Bölge Kıyaslaması (2008)

	Türkiye	Bölge	OECD
Süre (yıl)	3,3	3,1	1,7
Maliyet (mülkün yüzdesi)	15	13	8,4
Yatırımı karşılama oranı (cent/dolar)	20,2	28,3	68,6

Bu verilere göre Türkiye'de iflas süreci maliyetli ve zaman alan bir iş olarak görülmektedir. OECD (1.7) ortalamasının üstünde (3.3) yıllık tasfiye süreci, sonlandırılan işin değerine göre % 15 maliyet (OECD 8,4) ve borç verenlerin tasfiye sürecinde sağladıkları düşük düzeyde tazmin oranı % 20.2 (OECD 68.6) ile konu girişimciler açısından önem arz etmektedir. Türkiye'nin yeri üç basamak gerilemeyle 2009 endeksinde 118. sıra olmuştur. Tasfiye İrlanda'da 0.4 yılda biterken, Japonya'da alacaklıların tasfiye sürecindeki tazmin oranı 92.5 olarak gerçekleşmektedir.

4. İş Yapmada Önemli Bir Engel: Yolsuzluk

Yolsuzluğun çeşitli sebeplerle ekonomik hayatı etkilemesi, girişimcilik önünde engeller oluşturması, kaynakların etkin olmayan şekillerde kullanılması ve büyümeyi sekteye uğratması söz konusudur. Türkiye'nin durumu bazı Orta-doğu ve Afrika ülkelerine göre kabul edilebilir düzeyde olsa da, gerek IEF, gerekse Dünya Bankası araştırmalarında memurlara yasal olmayan ödemelerin yüksekliği, satış rakamlarının eksik bildirilmesi ve yolsuzluğun bir ölçüde iş dünyasınca kabul görmesi, bu konuda atılması gereken adımlar olduğunu göstermektedir. Uluslararası Şeffaflık Örgütü (Transparency International) 2007 yılı Yolsuzluk algılama endeksi verilerine göre Türkiye, 180 ülke ara-

sında 10 üzerinden 4.1 puanla 64. sırada yer almaktadır. İlk üç sıradaki Danimarka, Finlandiya ve Yeni Zelanda’nın puanları ise 9.4’tür.

Yolsuzluk girişimleri her zaman doğrudan rüşvet ödemesi halinde olmayabilir. Bir siyasetçi kendi seçim bölgesi için hiç de uygun olmayan bir yatırım projesini onaylayabilir; kendi ahabap ve akrabaları lehine düzenlemeler yapabilir ama bunun karşılığında para almayabilir. Araştırmalar, yolsuzluğun yatırımlar ve dolayısıyla ekonomik büyümeyi düşürdüğünü, kamu harcamalarını arttırarak verimsizliğe sebep olduğunu da göstermektedir. Birçok ülkede yatırımlar, beklenen getiri kadar girişimcinin kamu çalışanlarına ödeyeceği rüşvetle de ilgilidir. Yine yolsuzluğa bulaşan firmalar, rüşvet yardımıyla devlete daha yüksek fiyatla iş yapma yahut kaliteden taviz verme imkânı da bulurlar. İhalelerin alınmasında hak eden değil, yüksek rüşvet verenin tercih edilmesi söz konusu olabilir. Dolayısıyla, yolsuzluğun etkinlikten uzaklaşma ve adalet duygusunun zedelenmesi gibi sonuçları da ortaya çıkar. Bir araştırmada (Sarkar ve Hasan 2001) ülkenin yolsuzluk algılama endeksi yükseldiğinde yahut yolsuzluk düzeyi azaldığında yatırımların etkinliğinin belirgin derecede yükseldiği görülmüştür. Yolsuzluğun yatırımları azaltmak kadar yatırımın etkinliğini azaltması da bir gerçektir.

Oligarşik elitin hüküm sürdüğü ekonomilerde kayıtdışılık ve yolsuzluk yaygındır. Baumol (2007: 76) konuyla ilgili olarak, eski Rusya devlet başkanı Putin’in “Rusya’da hükümet ve bölgesel yönetimler küçük ve orta boy işletmelerin yaygınlaşması için gereken şartları oluşturmada başarısız olmuştur. Bugün Rusya’da yeni bir işyeri açan ve bir şirketin kaydını yaptıran kişiye şahsi cesaretinden dolayı madalya takılmalıdır” şeklindeki sözlerine atf yapmıştır.

Yolsuzluk ekonomik büyümeye çeşitli yollardan zarar verir. Öncelikle girişimcinin enerjisini üretken faaliyetlerden, yenilikten, toplumsal olarak boşa harcanan çabalara yönlendirir. Yolsuzluğun belki de en önemli fırsat maliyeti, potansiyel yenilikçilerin üretken hizmetine engel olmasıdır. Girişimcinin kayıtdışı kalmayı tercih etmesine sebep olacak düzenlemeler özellikle az gelişmiş ülkelerdeki önemli problemlerden biridir (Akın 2007: 172).

Aslında yolsuzlukla ilgili akılda tutulması gereken bir nokta, Teorell (2007: 4) tarafından da vurgulandığı şekliyle, birçok ülke açısından yolsuzluk *yapmamanın* davranış sapması, yolsuzluğun ise oyunun kuralı olarak algılanması gerçektir. Belki de açıklanması gereken kamu görevlilerinin neden yolsuzluk yaptığı değil, yolsuzluğun nasıl olup da oyunun kuralı halinde kurumsallaştığıdır.

Yolsuzluk ekonomiyi nasıl etkiler? Uslaner (2005: 6) kısaca, yolsuzluğun söz konusu olduğu hükümetlerin gelirleri azaldığı için mecburen kendi memurları ve görevlilerinin maaşlarında azaltmaya gidecekleri, buna mukabil kamu çalışanlarının *zararlarını* vatandaştan telafi etmeye çalışacaklarını muhtemel görür.

Buna göre, yolsuzluğun yaygın olduğu toplumlarda, kamu görevlileri millete hizmet etmek yerine kendi ceplerini doldurmaya bakacaklarından, yolsuzluğun, etkinlikten uzak bir hükümete yol açacağı aşîkârdır. İşletmelerin ticari avantajlar elde edebilmek, yabancı rakiplerine karşı iç piyasaları daha dezavantajlı hale getirecek düzenlemeler yaptırmak için politikacılara rüşvet vermeleri de söz konusudur. Dolayısıyla yolsuzluk, piyasaların işleyişini de olumsuz etkilemektedir. Kısaca, her halükarda yolsuzluk kamuya ait kaynakların özel amaçlar için aktarılması yoluyla ekonomiye zarar verir; büyümeyi yavaşlatır.

Treisman (2000: 440) büyümeyi destekleyici politikaların, tutarlı ve başarılı bir şekilde uygulandığı takdirde, uzun vadede yolsuzluğu azaltacağını ileri sürmektedir. Öte yandan büyümeyi etkileyen diğer faktörler devredeyken, yolsuzluk tek başına büyümeyi engellemeyecektir. Mesela, zaman zaman yolsuzluk düzeyi çok yüksek ülkelerde ortalamanın üzerinde büyüme rakamlarına rastlanabilmektedir. Littvay ve Donica (2006) tarafından yapılan bir çalışmada da “yolsuzluk mu etnik ayrımcılığa sebep olur, yoksa etnik ayrım mı yolsuzluğa sebep olur” sorusunun cevabı ampirik olarak *etnik ayrımcılığın gruplar arasındaki rant kavgası sebebiyle yolsuzluklara yol açabileceği* şeklinde verilmiştir. Yolsuzluğun ortadan kaldırılmasında ise, Norveç ve Nijerya kıyasına bakarak, açık ve demokratik bir toplum oluşturmaya çalışmanın, siyasi istikrarın etkileri vurgulanmaktadır.

2007 küresel yolsuzluk raporunda (Global Corruption Report 2007) Türk yargı sistemi ile ilgili ciddi bir yolsuzluk algılamasından söz edilmektedir. 2005 yılında yapılan bir araştırmada katılımcılar, Türkiye’de yargının yüksek düzeyde yolsuzlukla malul olduğunu belirtmişlerdir. Bu dönemde medyaya sıkça yansıyan hakim ve savcıların da yer aldığı skandallar bu algılamayı pekiştirmektedir. Medya, zaten uzun zamandır özgür olduğuna göre, yani eskiden yazılamayan haberler şimdi yazılır hale gelmediğine göre, yolsuzlukta bir artışın söz konusu olması muhtemeldir.

Aynı raporda (Global Corruption Report 2007: 279), 1999 yılında İstanbul Barosu avukatlarıyla bir araştırma yapan Akdeniz Üniversitesi öğretim üyesi Hayrettin Ökçesiz’in avukatların %95’inin (666 avukatın 631’inin) yargıda yolsuzluk olduğuna inandığını bulgulamasının ardından soruşturmaya tabi tutulmasının da hem bu tür araştırmaların yenilenmesinin önüne geçtiğini, hem de yargıda yolsuzluk inancını pekiştirdiği vurgulanmaktadır. Yine bu raporda, bu durumun yargı sisteminin tümüyle yolsuzluğa bulaştığı anlamına gelmediği de vurgulanmaktadır.

Yargıyla ilgili bir diğer eleştiri (Global Corruption Report 2007: 280) Adalet Bakanının personelle ilgili önemli karar noktalarında, yargıç ve savcılarının atamasında, terfisinde, davalardan alınmalarında vs. rol oynamasıdır. Raporunda, Neşter Operasyonu, eski Yargıtay Başkanı ile ilgili medyaya yansıyan

iddialar ve bunlarla ilgili ciddi bir sonuç alıcı girişimin olmaması, hâkim ve savcıların, bağımsızlığının korunması adına, rüşvet dahil çeşitli suçlardan dolayı soruşturulamama ve yargılanamamaları şeklinde bir başka probleme işaret edilmektedir. Bu durum pek çok ciddi suistimale yol açarken, nadir durumlar dışında yüksek kurul dokunulmazlığı kaldırmamaktadır. Raporda başka örneklerle bu durumun yargı sistemine olan güveni sarstığı belirtilmektedir. Hukuk alanındaki bu problemlerin, genel olarak yolsuzluk ve ekonomiyi etkileyeceği ileri sürülmektedir.

Nitekim, çeşitli gelişmişlik düzeylerindeki ülkelerde yolsuzluk üzerine ampirik bir çalışmada, yolsuzluk düzeyini belirleyen faktörlerden biri, kanun hâkimiyeti olarak tespit edilmiştir. Buna göre, “kanun hâkimiyeti”nin yolsuzluk düzeyine etkisi ters orantılı ve önemli derecede anlamlı bulunmaktadır. Bu araştırma, bürokratik kalitenin yolsuzluk düzeyini belirleyen önemli bir faktör olduğunu ifade etmektedir. Bürokratik kalitenin artması, yolsuzluk düzeyinin azalmasına neden olmaktadır. Makalede yer alan, gelişmiş ve az gelişmiş ülkelerdeki kamu görevlilerin geliri ve bu ülkelerdeki kamu harcamalarının etkisi ile ilgili saptama da önemli görülebilir:

Başka bir deyişle, kamu sektöründeki ücret ve maaş harcamalarının toplam harcamalar içindeki payının artması, az gelişmiş ülkelerde, rant kollayan kamu çalışanlarının sayısındaki bir artışı simgelerken, gelişmiş ülkelerde kamu çalışanlarının gelirindeki bir artışı simgelemektedir. Bu yüzden, kamu sektörü ücret ve maaş harcamalarının payı ile yolsuzluk arasında, az gelişmiş ülkelerde doğru orantılı bir ilişki gözlemlenirken, gelişmiş ülkelerde ters orantılı bir ilişki gözlenmektedir (Tosun 2003: 138).

Kamu harcamalarının beklentilerin aksine yolsuzluk düzeyini azaltması, gelişmiş ve az gelişmiş ülke ayrımında farklılaşmaktadır. Gelişmiş ülkeler, her ne kadar daha büyük kamu harcamaları yapsalar da, harcamalar yolsuzluğun ortaya çıkmasını önleyecek şekilde gerçekleşmektedir. Bununla birlikte, az gelişmiş ülkelerde kamu harcamaları, yapay rant yaratarak yolsuzluklara neden olabilmektedir. Az gelişmiş ülkelerdeki söz konusu durumun muhtemel bir açıklaması olarak harcamaların etkin ve etkili kullanılmayışı gösterilebilmektedir (Tosun 2003: 139).

Kısaca, yolsuzluklarla mücadele birçok açıdan önem arz ettiğinden, hükümetin iş yapmayı kolaylaştırma, girişimcinin oyun alanını genişletme ve dolayısıyla ekonomide sağlıklı bir gelişmeyi sağlama açısından şeffaflık üzerinde durması yerinde olacaktır.

5. Genel Değerlendirme

Büyümenin esas aktörü girişimcidir. Başka faktörlere göre girişimcinin rolünü inceleyen bir çalışmada (Buttrick ve Moran 2005), sosyal sermayenin zan-

nedildiği gibi büyümeyi etkilemediği ama girişimciliğin anahtar rol oynadığı belirtilmiştir. Serbest piyasanın işlemlerini sağlayan temel aktör olan girişimcinin yapıcı kurallar içinde hareket etmesi, ekonomik gelişme ve refah için temel şarttır. Rekabetçi bir ortam için de ekonomik özgürlüklerin mümkün olduğunca geliştirilmesi şarttır. 2006 yılında dünyadaki girişimcilik eğilimleri üzerine yapılan bir çalışmada (Bosma ve Harding 2007) 18-64 yaş aralığında olan ve yeni bir iş kuran yahut kuruluşu takip eden üç yıldır işini sürdürebilen kişiler incelendiğinde, Türkiye’de bu oranın yüzde 6.1 olduğu ve araştırma kapsamındaki 42 ülke arasında 25. sırada yer aldığı belirtilmektedir. Bu girişimcilerin yüzde 30 kadarının da bir fırsatı değerlendirmek için değil, mecburiyetten girişimci olduklarına işaret edilmektedir. Gelişmiş ülkelerde daha ziyade fırsatları değerlendirme amaçlı girişimcilik yüksek oranlarda görülmektedir. 2007 yılında bu durum değişmemiştir. Türkiye orta-düşük gelirli 19 ülke arasında 17. sırada (Bosma vd 2008: 15) 2008 yılındaki ise verimlilik temelli rekabet eden 17 ülke içinde ise, 15. sırada yer almaktadır (Bosma vd. 2009: 21). Bu veriler, çalışma boyunca değinilen diğer unsurlarla birlikte ele alındığında, Türkiye’de girişimciliğin önünü açacak, büyüme ve istihdamı destekleyecek kurumsal yapıların önemi daha da iyi anlaşılabilir.

Girişimciyi destekleyecek etkin kurumların önemli bir işlevi de, bireyin özgürlük alanını muhafaza etmektir. İyi kurumlar, aşırı, gereksiz baskıyı önler ve girişimcinin, başkalarının özgürlüğünü zedelemekten kendi çıkarlarının peşinde koşabilmesine imkân verir. Kasper (2007: 113) girişimcinin iktisadi gelişme için önemine dikkat çekerken, kamu girişimciliğinin –devletçi gelişme modeli- gelişme açısından nadiren başarılı olduğuna ve gelişmekte olan ülkelerin çoğunu işe yaramaz kalıntılar ve büyük borçlarla baş başa bıraktığına işaret eder. Benzer bir çalışmada (Gwartney vd. 1998: 169), devletin büyümesinin birçok anlamda ekonomik faaliyetlerin verimliliğini azaltıp girişimciliği sekteye uğrattığı verilere dayalı olarak gösterilmiş; 2008 tarihli bir raporda da (Öztürk 2008: 168), Türkiye’de eskiden beri sıkça vurgulanan, devletten bağımsız hareket etme yeteneğini yitirmiş girişimcinin ahlaki yozlaşması ile devletin politikasız müdahalelerinin sonuçları arasındaki sağlıklı ilişkiye işaret edilmiştir. Yani, problem sadece devletin ekonomiye müdahale edip girişimciyi kösteklemesiyle kalmamakta; girişimcinin sürekli devletten beklentiler içine girmesi, kendi ayağı üzerinde durma yerine rant kollamayı tercih etmesi gibi sonuçlar da doğmaktadır. Ekonomik özgürlükler ve gelişme çerçevesinde konuyu ele alan Kasper durumu kısaca şöyle özetlemektedir:

Politikacılar ve memurlar, doğru bilgiyi keşfedecek bilgi ve müşevviklere sahip değildir. İnsanların taleplerini karşılayıp onlara neyin mümkün olduğunu anlatacak yerde, enerjilerini kendi ceplerini doldurmak veya siyasi güçlerini desteklemekte gerekecek fırsatlar aramakla harcarlar. Tam ak-

sine, kâr peşinde koşan, rekabetçi özel müteşebbisler ise, piyasanın istediğini yapma ve ekonomik değişimden kaynaklanan şartlardaki değişimlere göre kendilerini ayarlama eğilimindedirler (2007: 113).

Politikacı, bürokrat ve rant peşindeki sanayicilerin fazla yakınlaşmasının bedeli siyasi partilerin yozlaşması ve sanayicilerin yenilik için girişimcilikten lo-biciliğe yönelmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. [...] sanayi politikası, gelir elde etmekten ziyade, yöneticilere daha iyi bir hayat sunmak ve haksız rantları dağıtmak amacını gütmektedir. Birçok iktisatçı ve uluslararası ekonomik örgüt arasında, selektif (seçici) sanayi politikalarının iktisadi büyüme açısından kötü şöhreti yaygındır. Basit bir gerçek: Hükümetler bilemez ve siyasi çıkarlar, iktisadi mantık ve vatandaşların çıkarına göre öncelikli olma eğilimindedir (2007: 145).

6. Sonuç

Bu çalışma, problemler alanlar yanında, Türkiye’de iş yapma ortamının geliştirilmesi yönünde, belli konularda ciddi mesafeler alındığını göstermektedir. Bazı tarife dışı engeller ve fikri mülkiyetteki sorunlara rağmen, dış ticaret serbestisi, mülkiyet kaydındaki ilerlemeler, yatırımcının korunması ve sözleşmelerin bağlayıcılığı olumlu görülmelidir. Buna rağmen, halen yolsuzluk algılamasının yüksek olması, bürokrasi ve siyasilerin gelişmelere ayak uydurmada bilerek veya bilmeyerek geri kalması, emek yasalarında aslında faydadan çok zarar getiren katılık, birtakım reformlar yapılmasıyla birlikte, süreç olarak hala problemler görünen vergi idaresi, işin tasfiyesindeki zorluklar gibi problemler halen sürmektedir. Avrupa ile kıyaslamalı yapılan bir çalışmada (Turkey’s Competitiveness 2006: 10), Türkiye’nin özellikle makroekonomik çevredeki istikrarsızlık, temel eğitim ve sağlık, altyapı alanındaki yetersizlikler gibi rekabet edebilirlik açısından önemli konularda Türkiye’nin hala alacağı mesafenin bulunduğu, AB üyeliği sürecinde bu konuların ana müzakerelere başlıkları olduğuna dikkat çekilmektedir.

İşletmelerin faaliyetlerini sürdürdüğü çevredeki kurumsal kalite, yani mülkiyet haklarını güvence altına alan güçlü kamu kurumları, etkilerden arındırılmış bir yargı sistemi, şeffaf ve etkin bir hükümet politikası ile yolsuzluktan arındırılmış bir özel sektör çevresi, iş yapmanın kolaylığını da temin edecektir. Hükümetler, beyan ettikleri gibi ekonomik özgürlükleri geliştirme, mikro reformlara yönelme yolunda ciddi iseler, çözüm yolları ve ana hatları belli olan bu problemler üzerinde yoğunlaşarak somut adımlar atabileceklerdir.

Açıklamalar

- ¹ Veriler Doing Business 2009: Country Profile for Turkey, The World Bank 2008 www.doingbusiness.org/Documents/CountryProfiles/TUR.pdf (Erişim: 16.01.2009) ve İnternet veritabanından özetlenmektedir. www.doingbusiness.org/ExploreEconomies/?economyid=191 (Erişim: 16.01.2009) Bu araştırma 2005 yılında 557 şirket üzerinde Dünya Bankası adına yapılmıştır.
- ² www.enterprisesurveys.org/ExploreEconomies/?economyid=191&year=2005 (Erişim: 16.01.2009)
- ³ www.transparency.org/news_room/in_focus/2008/cpi2008/cpi_2008_table

Kaynaklar

- Acar, Mustafa, H. Bahadır Akın (2007). “Ekonomik Özgürlük Endeksleri Çerçevesinde Ekonomik Özgürlükler ve Refah: Azerbaycan İçin Öneriler”. *International Congress, Caucasus and Central Asia in the Globalization Process*. Materiallar 2. Kitap. Baku: Qafqaz Universiteti. 590-598.
- Akın, H.Bahadır (2007). “Entrepreneurship, Growth and Role of Institutions Supporting Market Economy in Azerbaijan: A Short Review”. *The International Scientific Conference on Azerbaijan Model of National Economic Development*. Baku: İqtisad Universiteti Neşriyyatı. 168-174.
- (2007). “Görünen Elden Görünmeyen Ele Girişimcinin Dönüşü: İnternet Çağında Kapitalizm ve Girişimcilik Üzerine Bir Değerlendirme”. *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi 2* (2): 93-107.
- Audretsch, David B., Carree M. A and A.Roy Thurik (2002). “Does Entrepreneurship Reduce Unemployment?”. *Tinbergen Institute Discussion Papers*. www.entrepreneurship-sme.eu/pdf-ez/N200504.pdf (16.01.2009).
- Ay, Hakkı Mümin (2008). “Unregistered Employment in Turkey”. *Lex et Scientia XV*: 366-377.
- Baumol, William J., Robert E. Litan, and Carl J. Schramm (2007) *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. Yale: University Press.
- Beach, W. W. and T. Kane (2008). “Methodology: Measuring the 10 Economic Freedoms”. *2008 Index of Economic Freedom The Heritage Foundation*. Washington DC. 39-41.
- Bosma, Niels and Rebecca Harding (2007). *Global Entrepreneurship Monitor GEM 2006 Summary Results*. Babson College and London Business School. www.gemconsortium.org/about.aspx?page=global_reports_2006 (16.01.2009).
- Bosma, Niels et al. (2008). *Global Entrepreneurship Monitor, 2007 Executive Report*. Babson College, London Business School. www.gemconsortium.org/download/1232095095062/GEM_2007_Executive_Report.pdf (16.01.2009)
- (2009). *Global Entrepreneurship Monitor 2008 Executive Report*. Babson College, Universidad del Desarrollo.

- www.gemconsortium.org/download/1232094404843/GEM%20Global%202008.pdf (16.01.2009)
- Botero, J.C. et al. (2004). “The Regulation of Labor”. *Quarterly Journal of Economics* 119 (4): 1339-1382.
- Buttrick, Steven C. and John P. Moran (2005). “Russia’s missing link? Social capital, entrepreneurialism, and economic performance in post-communist Russia”. *Communist and Post-Communist Studies* 38: 357-368.
- Calderón, César, Alberto Chong and Gianmarco León (2006). “Institutional Enforcement, Labor-Market Rigidities, and Economic Performance”. *Inter-American Development Bank Banco Interamericano de Desarrollo (IDB) Research Department Departamento de Investigación Working Paper #589*, www.iadb.org/document.cfm?id=845678 (16.01.2009).
- Corruption Perceptions Index, (2008).
www.transparency.org/news_room/in_focus/2008/cpi2008/cpi_2008_table (16.01.2009).
- Djankov, Simeon, Caralee McLiesh and Rita Ramalho (2006). “Regulation and Growth”. *Economics Letters* (September): 395-401.
- (2002). “The Regulation of Entry”. *Quarterly Journal of Economics* 117: 1-37.
- (2003). “Courts”. *Quarterly Journal of Economics* CXVIII: 457-522.
- (2008). “The Effect of Corporate Taxes on Investment and Entrepreneurship”. *NBER Working Paper No. 13756*, January, (www.nber.org/papers/w13756) (16.01.2009).
- Doing Business 2009: Country Profile for Turkey* (2008). The World Bank www.doingbusiness.org/Documents/CountryProfiles/TUR.pdf (16.01.2009).
- Economic Survey of Turkey, 2008, Policy Brief*. OECD July 2008, www.oecd.org/dataoecd/53/42/40988838.pdf (16.01.2009).
- Enterprise Surveys 2005*. www.enterprisesurveys.org/ExploreEconomies/?-economyid=191&year=2005
- Global Competitiveness Report 2008-2009* (2009)
www.weforum.org/documents/GCR0809/index.html (16.01.2009).
- Global Corruption Report 2007, Corruption in Judicial Systems* (2007). Cambridge University Press
- Gonzales, Alvaro S. and Francesca Lamana (2007). “Who fears from competition from informal firms? Evidence from Latin America”. Policy Research Working Paper 4316, The Worldbank, August 2007. www-wds.worldbank.org/external/default/WDSContentServer/IW3P/IB/2007/08/14/000158349_20070814084719/Rendered/PDF/wps4316.pdf (16.01.2009).
- Gwartney, James, Randall Holcombe and Robert Lawson (1998). “The Scope of Government and the Wealth of Nations” *Cato Journal* 18 (2): 163-190.

- Hauser, Hermann (2000). "Entrepreneurship in Europe". *Business Strategy Review* 1.1 (1): 1-9.
- Henwood, Doug (2005). "Laissez-faire Olympics". *Left Business Observer*. March 26. www.leftbusinessobserver.com/FreedomIndex.html (16.01.2009).
- Holmes, Kim R., E. J. Feulner and Mary Anastasia (2008). *2008 Index of Economic Freedom*. Washington DC: The Heritage Foundation.
- Kaplan, David S., Eduardo Piedra and Enrique Seira (2007). "Entry Regulation and Business Start-Ups: Evidence from Mexico". *World Bank Policy Research Working Paper* 4322. <http://laef.ucsb.edu/conferences/latinamer07/papers/Kaplan.pdf> (16.01.2009).
- Karlsson, Stefan, (2005). "The Failings of the Economic Freedom Index". *The Mises.org*, 21. 01. 2005, www.mises.org/story/1724 (16.01.2009).
- Kasper, Wolfgang (2007). *Ekonomik Özgürlük ve Gelişme*. Çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Liberte Yay.
- Kuzilwa, J. Andrew (2005). "The Role of Credit for Small Business Success: A Study of the National Entrepreneurship Development Fund in Tanzania". *Journal of Entrepreneurship* 14 (2): 131-161.
- Littvay, Levente and Andrew N. P. Donica (2006). "Corruption: a cause or an effect?". *Canadian Political Science Association Conference*. Toronto, Canada. www.cpsa-acsp.ca/papers-2006/Littvay-Donica.pdf (16.01.2009).
- Lordoğlu, Kuvvet, Hakkı Mümin Ay ve Ibrahim Arslan (2008). "The Relation Between Undeclared Employment and Financial Burden on Employment in Turkey". *Serbian Journal of Management* 3 (2): 189-198.
- Miller, Ambassador Terry et al. (2009). *2009 Index of Economic Freedom, The Heritage Foundation and The Wall Street Journal*. www.heritage.org/index/Download.aspx (16.01.2009).
- Miller, John (2005) "Free, Free at Last". *Dollars&Sense, The Magazine of Economic Justice*. March/April www.dollarsandsense.org/archives/2005/0305miller.html (16.01.2009).
- Otonglo, Caroline and Tea Trumbic (2008). "Giving a facelift to the Turkish Tax System". *Celebrating Reform 2008, Doing Business Case Studies*. World Bank. 68-71.
- Öztürk, İbrahim (2008). *İGİAD 2008 Girişimcilik Raporu*. İstanbul: İGİAD Yay.
- Phelps, Edmund (2006). "Dynamic Capitalism". *Opinion Journal, Wall Street Journal*. October 10: A14.
- Sarkar, Hireen ve M. Aynul Hasan (2001). "Impact of Corruption on the Efficiency of Investment: Evidence from A Cross-Country Analysis". *Asia-Pacific Development Journal* 8 (2): 111-115.

- Schramm, C. J. (2008). “Economic Fluidity: A Critical dimension of Economic Freedom”. www.heritage.org/research/features/index/chapters/pdf/index2008_chap1.pdf (16.01.2009).
- Schwab, Klaus and M. E. Porter (2008). *Global Competitiveness Report 2008-2009*. World Economic Forum, Geneva.
- Thallam, Satya (2008). *International Property Rights Index (IPRI) 2008 Report*. Property Rights Alliance. [www.internationalpropertyrightsindex.org/UserFiles/File/022508ot-report%20\(2\).pdf](http://www.internationalpropertyrightsindex.org/UserFiles/File/022508ot-report%20(2).pdf) (16.01.2009).
- The New Turkish Investment Environment* (2007). YASED, International Investors. www.yased.org.tr/webportal/Turkish/Yayinlar/Documents/NIE-update-2007.pdf (16.01.2009).
- Torlak, Ömer, Şuayıp Özdemir ve Erkan Erdemir (2008). *İGİAD 2008 İş Ahlakı Raporu*. İstanbul : İGİADYay.
- Tosun, M. Umur (2003). “Yolsuzluğun Nedenleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”. *Akdeniz İİBF Dergisi* (5): 125-146.
- Treisman, Daniel (2000). “The Causes of Corruption: A Cross-national Study”. *Journal of Public Economics* 76 (3): 399-457.
- Turkey’s Competitiveness in a European Context*, World Economic Forum (2006). www.weforum.org/pdf/Turkey/Competitiveness.pdf (16.01.2009).
- Uslaner Eric M. (2005). “Trust and Corruption”. www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner/uslanerCorruptionroutledge.pdf (16.01.2009).

An Evaluation of Business Environment in Turkey From the Prespective of Entrepreneurship and Economic Freedom

H. Bahadır Akın*

Abstract: The main factor of a country's economic development is the entrepreneur, who is the driving force of growth and wealth. The success of an entrepreneur depends on healthy institutional structures and basic economic freedom provided by the government. If the freedom for doing business in a country is restricted by governments intentionally or unintentionally, this will affect growth and employment, and the society as a whole will suffer from these sanctions. In this study, the basic institutions required for economic freedom and wealth creation were taken into account and analyzed with regard to the specific case of Turkey. For this purpose, various indexes measuring economic freedom, corruption, competition and business environment were examined, and some analyses were provided based on the most widely accepted ones. In general, although the main problems concerning the business environment in Turkey are employment, corruption, political and macro- economic instability, in certain areas there are significant improvements. The results can be useful for policy makers at a micro-economic level.

Key Words: Entrepreneurship, institutions, economic freedom.

* Prof. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Economic and Administrative Sciences, Department of Business Administration / KARAMAN
bahadirakin@kmu.edu.tr

Оценка бизнес-среды Турции с точки зрения предпринимательства и экономических свобод

Х. Бахадыр Акын*

Аннотация: Ключевым элементом в экономическом росте и процветании любой страны являются личности, обладающие предпринимательским духом как движущая сила этого процесса. Успехи предпринимателей же зависят от справедливой, здоровой институциональной структуры, созданной государством и соблюдения основных экономических свобод. Если в стране ограничена свобода бизнеса, правительство сознательно или бессознательно препятствует развитию предпринимательства, то это влияет на экономический рост и занятость; и в целом общество страдает от этого. В этом исследовании рассмотрены основные институты Турции в рамках экономических свобод и процветания. В этих целях изучены все показатели различных учреждений, касающиеся экономических свобод, коррупции, конкуренции и ведения бизнеса, опубликованные в течение последних лет; и в рамках этих показателей сделана попытка анализа ситуации. В целом, в Турции занятость, коррупция, политическая и макроэкономическая нестабильность препятствуют легкости ведения бизнеса, но вместе с этим в некоторых областях наблюдаются улучшения. Полученные результаты могут быть полезны при разработке экономической политики на микроэкономическом уровне.

Ключевые слова: предпринимательство, институты, экономическая свобода

* Проф. док., Университет имени Караманоглу Мехметбея, кафедра менеджмента / Караман bahadirakin@kmu.edu.tr

Sibirya'daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları

Gülhan Atnur*

Özet: Tıp ve eczacılığın kökenini oluşturan halk hekimliği, dine, sihre, akla ve tecrübeye dayalı uygulamalardan oluşmaktadır. Ona ait unsurlara Türk destanlarında rastlamak mümkündür.

Bu makalede ilk olarak halk hekimliğindeki ölüm, hastalık ve tedavi kavramları hakkında bilgi verilmiş ve Türk destanlarındaki örneklerine değinilmiştir. Daha sonra Sibirya'da yaşayan ve ortak destancılık geleneğine sahip olan Altay Türklerinden 23, Hakaslardan 8, Şorlardan 15 ve Tuvalardan ise 16 destanda halk hekimliğiyle ilgili motifler tespit edilmiş ve bunların Türk kültürüyle ilişkileri gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Halk hekimliği, destan, Sibirya Türkleri, şaman, büyü, tedavi.

Giriş

İnsan hayatı toplumlar için her zaman önemli olmuştur. Onlar mitolojik dönemlerden bu zamana ruhsal veya bedensel hastalıklardan sıkıntı çekmişler; avlanma, düşmanlarla mücadele, ekonomiye katkı, soyun devamı vb. gerekçelerle sağlıklı fertlere ihtiyaç duymuşlardır. Bu sebepler, bazen ölümsüzlüğe bazen de sağlıklı ve uzun bir ömre kavuşabilmek için halk hekimliği adı altında bir dalın gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Mitolojik dönemden günümüze sağlıksız beslenme, mikroorganizma, virüs, savaş, kişisel çatışmalar, büyücü, alkanısı, cadı, kötü ruhlar vs. hastalıkların sebepleri olarak kabul edilebilir (Norbeck 1961: 213-214). Tedavi ise, hastalığın şekli ve özellikleri dikkate alınarak, dinî-sihri veya tıp ve eczacılığın gelişmesine katkıda bulunan yöntemlerle (ilaç, ameliyat vb.) gerçekleştirilir (Leach 1950: 700, Acıpayamlı 1969: 1).

Şüphesiz tedavi kadar, bunu uygulayanlar da önemlidir. İnsanoğlunun ruh ve beden sağlığı, en eski dönemlerde rahip, şaman, modern çağda ise bunların yanı sıra doktor ve eczacılarla korunmaya çalışılır. Fakat hangi isimle bilinirlerse bilinsinler sağaltım gücüne sahip olanlar her zaman kutsal kabul edilmişlerdir.

* Yard. Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ERZURUM
gulhanatnur@yahoo.com

Diğer toplumlarda olduğu gibi eski Türkler de tanrının emirlerine karşı gelinmese, yasaklar çiğnenmese, ruhlara kötü davranılmasa, büyücülerin eylemleri olmasa insanoğlunun ölmeyeceğini düşünürlerdi (Roux 1998: 203, Eliade 1999: 247, Seyidoğlu 2002: 18). Hastalığın “canın (ruhun) kaçırılması” sebebiyle gerçekleştiğini düşünen Türkler, tedavinin “zararlı nesnenin çıkarılması” ve “kötü ruhların kovulması” ile gerçekleşeceğine inanırlardı (Roux 1998: 65, Eliade 1999: 247-248). Bunu da ancak kendisi de bir hastalık neticesinde mistik sırta eren şaman yapabiliyordu (Eliade 1999: 247-248).

Eski Türklerde de hastalıklar kişisel, çevresel ve doğaüstü sebeplere dayanmaktadır. Bu problemler, kam ve baksıların afsunlama, göçürme, alazlama gibi dinî-sihri tedavileri, otacı, emci, atasagun vb.lerinin ilaç ve ameliyatları ile ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır.

Atlı-göçebe yaşam tarzları nedeniyle tabiat şartlarına dirençli fertlere ihtiyaç duyan eski Türklerde halk hekimliği uygulamaları çok zengindir. Bu, onların hastalıklar, sağlatma yöntemleri ve bunları uygulayanlar için kullandıkları kelimelerde de açıkça görülmektedir.¹

Halk hekimliği uygulamalarına halk biliminin hemen hemen her alanında rastlamak mümkündür. Halk edebiyatı da bunlardan biridir. Bu alanın önemli türlerinden bir olan destanlar, halk hekimliği uygulamaları açısından dikkat çekici ve zengin örnekler barındırmaktadırlar.

Bu makalede ilk olarak kısaca Türk destanlarındaki halk hekimliği uygulamalarına değinilecektir. Daha sonra aynı bölgede yaşayan ve destan gelenekleri birbirine çok benzeyen Altay Türklerinden 23, Hakaslardan 8, Şorlardan 15 ve Tuvalardan da 16 destanda, ölme-hastalanma ve bunlara bağlı olarak gerçekleştirilen tedavilerle ilgili motifler tespit edilecek ve motiflerin Türk kültüründeki izleri gösterilmeye çalışılacaktır.

1. Türk Destanlarında Halk Hekimliği

Çeşitli hastalıkları tedavi edebilmek veya kâinattaki gizli sırlara ulaşarak ölümden kurtulmak için aranan ab-ı hayat, yaşam ve gençlik iksirleri vb. motif ve konular sadece halk hekimliği alanında değil halk edebiyatında da büyük bir yer tutar. Bu edebiyatın önemli bir kolunu oluşturan destanlar da halk hekimliği unsurlarının bulunduğu türlerden biridir.

Türklerin ölüm ve hastalık konusundaki kabulleri, kültürlerinin mühim bir parçasını oluşturan destanlarına da yansımıştır. Konusunu toplumun başından geçen hadiselerden alan, bireysel mücadele yerine toplumun ve vatanın kurtuluşunu gaye edinen kahramanlar etrafında anlatılan destanlar, halk hekimliği ve buna bağlı uygulamaların yoğun olduğu sözlü edebiyat örneklerindedir. Elbette bu metinlerde doğrudan doğruya hastalıklar veya bunların tedavilerinden bahsedilmez. Fakat millet adına mücadele veren destan kah-

ramanların dostları olduğu kadar düşmanları da vardır. Bunlar, kahraman ve çevresindekileri öldürme, yaralama veya hastalıklar bulaştırmanın yollarını ararlar. Toplum menfaatini gözeten bu kişilerin kaybı, üzüntü ve sıkıntı sebebi olduğundan onların ölümsüzlük kazanması, diriltilmesi veya iyileştirilmesi gerekir. Bu amaçla müracaat edilen sihir, ilaç, ameliyat vb. yöntemler halk hekimliği uygulamalarından meydana gelmektedir.

Her dönemde toplumların zihnini meşgul eden ölüme çare arama, halk hekimliğinin en önemli konularından biridir. Gılgamış'ın ulaşmak için uğraştığı fakat elde edemediği ölümsüzlük, Başkurt Türklerine ait Ural Batır Destanında da aranmaktadır. Destanda ölümün nasıl bir varlık olduğunu sorgulayan Ural ile ağabeyi Şülgen'in insan ve hayvanlara ölümsüzlük kazandırmak üzere 'yenişme'yi (hayat pınarı) aramaya çıkmaları ve bu sürede yaşadıkları maceralar anlatılır (Atnur 1996: 91-243).

Türk destanlarında dinî-sihri yöntem ile ilaç tedavisinin bir arada uygulandığı eserlerden biri Dede Korkut Kitabıdır. Babası tarafından öldürülmek istenen Boğaç Han'ın yarasının Hızır tarafından sığanması, annesinin sütü ve dağ çiçeği ile tedavi edildikten sonra hekimlere ismarlanması; Deli Karçar'ın öldürmek için hamle yaptığı sırada Korkut Ata'nın duasıyla elinin asılı kalması ve "elümi sağaldı gör" şeklinde yalvarmasından sonra iyileşmesi eserdeki önemli örneklerdir (Ergin 1997: 88).

Köroğlu Destanının Türkmen varyantında ise erenlerin Köroğlu ve atına "yıldız görünce iyileşme" özelliği vermeleri (Göroğlu 1990: 41) de kökeni çok eski dönemlere götürülebilecek bir başka dinî-sihri uygulamadır. Çeşitli tedavi şekillerinin bulunduğu bir diğer destan da Manas'tır. Destanda, Manas'ın diriltilmesinde dua, bazı yaralanmalarda ise ilaçların kullanıldığı anlaşılmaktadır (Yıldız 1995: 669-670, 605, 636).

2. Sibirya'daki Altay, Tuva, Hakas ve Şor Türklerinin Destanlarında Halk Hekimliği

Yaklaşık son yirmi yılda bireysel çabayla veya "Türk Dünyası Destanlarının Tespiti, Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Yayımlanması Projesi" çerçevesinde Türk dünyasından çok sayıda destanın Türkiye Türkçesine aktarıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların bir grubunu da Sibirya'daki bazı Türk boylarının (Altay, Tuva, Hakas, Şor) destanları oluşturmaktadır. Kögütey Mergen, Kozın Erkeş, Altay Buuçay ... gibi erkek, Altın Arğ, Huban Arğ, Ay Huucın gibi kadın kahramanlar etrafında anlatılan bu destanlar, kendilerine has özellikleri nedeniyle 'arkaik destan' olarak tanımlanmaktadır (Aça 2000: 11-22, Bekki 2009: 17-20).

Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanları konu, şekil ve üslupları itibarıyla benzerlik göstermektedir (Aça 1998: 4-13). Bu destanlardaki kahramanlar, top-

lumlarının huzuru ve refahı için, yeraltında veya yeryüzünde insanlar, kötü ruhlar ve olağanüstü yaratıklara karşı bir mücadele içerisinde. Bu nedenle sadece kendileri değil atları, arkadaşları, akrabaları vs. de sıklıkla öldürülme veya yaralanma riski taşımaktadır.

Destan kahramanları olağanüstü özelliklere sahip olduklarından onları öldürmek, yaralamak kolay değildir. Onların öldürülme veya yaralanması düşmanın hilesiyle, diriltme ve iyileştirilmesi ise sıklıkla yardımcı insan, hayvan veya ruhlar aracılığıyla olur. Sibiry Türklerinin destanlarında kahraman da iyileştirme ve diriltme gücüne sahiptir, o, bu gücü düşmanların saldırısına maruz kalan masum insan veya hayvanlar için kullanır. Destanlarda ancak Erlik ve Erlik'in hâkimiyetindeki kişiler tarafından öldürülen insanlar veya hayvanların diriltilebileceği görülmektedir. Bu da Erlik'in ağgözlülüğü yüzünden ölenlerin diriltilebileceği, Erlik ve Ülgen'in kararıyla meydana gelen ölümlerde bunun yapılamayacağı inanişından kaynaklanır (Anohin 2006: 23).

Ölme, hastalanma ve bunlarla ilgili tedaviler için, Altay Türklerinden 23, Hakaslardan 8, Şorlardan 15 ve Tuvalardan ise 16 destanda tespit edilen motifler aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

1. Ölme ve hastalanma (yaralanma vb.) şekilleri

a. *Kendine ait nesneyle yaralama veya öldürme*

b. *Can'ın nerede olduğunu veya ölümünün hangi şekilde olacağını öğrenme*

2. İyileştirme veya diriltme şekilleri

a. *Dinî-sihri yöntemler*

b. *Hayvan, bitki ve maden kaynaklı ilaçlar*

c. *Belirtilmemiş diriltme ve iyileştirme şekilleri*

2.1. Ölme ve Hastalanma (Yaralanma vb.) Şekilleri

Sibiry bölgesinde ölmesi istenen kişinin veya varlığın canı, Gök Tanrı inanişinde sıkça rastlandığı gibi, bedeninin dışında bir yerde yaşar (Roux 1998: 127). Hastalıkların veya ölümlerin en önemli sebeplerinden biri, canın ele geçirilmesidir (Eliade 1999: 247). Öldürülmek istenen varlığın (insan, dev, vs.) canının nerede olduğu da hileyle öğrenilir. Can genellikle balık, maral, samur, kuş gibi varlıkların karınlarındadır ve bu özellikleriyle de Türk kültüründeki örnekleriyle benzerlik gösterir (Bekki 2004: 53-66).

Destan kahramanını öldürme yollarından biri de ona karşı kendi kılıcını kullanmaktır. O, güçlü olduğundan, ancak kendi kılıcıyla ve uyurken öldürülebilir.

Eski Türkler, özellikle Erlik ve ona bağlı ruhlara kurbanlar sunulmazsa, onların insanların başına hastalıklar (salgın hastalıklar-kızamık, tifo vs.) ve felaket-

ler getireceğine inanmış, bu ruhların adını söylemekten bile korkmuşlardır (İnan 1998: 404-405). Sibirya destanlarında da masum insanların öldürülme ve yaralanma sebeplerinin başında kötü güçler veya bunlardan destek alan düşmanlar (Erlık ve onun yardımcıları) gelmektedir. Onlar genellikle müspet tipleri vatan savunmasından uzaklaştırma, masumlara eziyet etme ve onların mallarına göz koyma gayesindedirler. Burada kahramana büyük bir görev düşmektedir. O sadece kendini değil diğerlerini de korumalı ve zararlı güçlerle mücadele etmelidir. Bu sebeple kahraman öyle zorlu bir mücadeleye girer ki esir veya ölü kişileri bulmak ve onları düşmanlardan kurtarmak için sık sık yeraltı dünyasına da (Erlık'ın mekânı) gitmek mecburiyetinde kalır.

Motifler:²

a. Kendine ait nesneyle yaralama veya öldürme

Er Samır destanında Er Samır, yapılan işkencelere rağmen ölmeyen Kara Bökö'yü ona ait bıçakla öldürür. Kara Bökö'nün kuşak yapılmasını istediği bağırsağı ile börk yapmasını istediği karnı ise kütük ve taşı yok edecek güce sahiptir (Dilek 2002: 80-82).

Kozın Erkeş, Kodur Uul'a "Kat kat bronz kaplı ayak tabanının ortasından sarı saplı bıçağını çıkarıp vererek" kendisini öldürmesini ister. Kodur Uul ancak bu yolla Kozın Erkeş'i öldürür (Dilek 2002: 289-290).

Albis, Şulbus (baba-oğul) ancak kendi ediklerindeki sarı bıçaklarla öldürülebilirler. Alday-Buuçu ile oğlu Han-Buuday onları bu şekilde ortadan kaldırdılar (Ergun-Aça 2004: 285).

b. Can'ın nerede olduğunu veya ölümünün hangi şekilde olacağını öğrenme

Altın Arıĝ'ın canı Ak Daĝ'ın zirvesindeki altın kayada iki başlı, altın tüylü, at başı büyüklüğündeki altın guguk kuşundadır. Pora Ninci altın guguk kuşunu yakalayıp öldürünce Altın Arıĝ da ölür (Altın Arıĝ 1997: 247-249, 273-275).

Ak Tayçı'nın ölümü şiddetli soğuktan olacaktır. Fakat o, Ak Börü'nün kendisine öğrettiği sihir yardımıyla parmağından çıkardığı kanı sarı kargısına sürüp kışı getirtir, kendisi ise kara kavağın içine girerek kıştan kurtulur. Uzun süre burada kaldıktan sonra yaktığı ateşte sarı mızrağını ısıtarak yazı getirir (Dilek 2002: 123-127).

Kökin Erkey, Temir Bökö ile Temir Sağış'ın canlarının bulunduğu altı su samurunu öldürerek onlardan kurtulur (Dilek 2002: 192).

Boktu-Kiriş yurdunu ve üç karısını alan Çargıraa-Kara-Maadır'ın canının koltuğunun altındaki ben'de olduğunu öğrenince onu öldürür (Ergun-Aça 2004: 457).

Kaptazın-Kara ile Avaa-Çeçen, Aldın Çaagay'ın canın nerede olduğunu öğrenemeyince onu sarhoş edip bir kuyuya atarlar (Ergun-Aça 2004: 527-531).

Aldın-Kurgulday, yedi başlı Adıgır-Kara Tepegöz'ün canının nerede olduğunu Aksakalday Bakka Çinli'ye sorar (Ergun-Aça 2004: 564).

Han Hülük karısı Say Kuu'dan Demir Möge'nin canının nerede olduğunu öğrenir. Onun canlarından biri Gök oğlu Gök Bora attı, ikincisi yedi ırmağın ve yedi tayganın ötesinde yedi sakarlı küren geyikte, üçüncüsü Sarıg tayganın üstünde alaca akbabada, dördüncüsü eşığının ağzındaki iki demir kavakta, beşincisi obanın önündeki kalpak kara taşta, altıncısı yargınının arasındaki parmak ucu kadar ben'de, yedincisi ediğinin arasında, sekizincisi polat sarı çakısında, dokuzuncusu polat kılıcında, onuncusu ise eşığının altındaki paspastadır³ (Ergun-Aça 2005: 166).

Arzılan Kara, Dag Möge'nin canının parmak başı kadar kara ben'inde olduğunu, oku ona isabet ettirebilirse Dag Möge'yi öldürebileceğini öğrenir (Ergun-Aça 2005: 317).

Kök Nincil altın tüylü ak köpektan Pora Nincil'in canın nerede olduğunu öğrenmesini ister. Altın tüylü ak köpek Pora Nincil'in canının dokuz kara kız tarafından kara denizin dibine götürüldüğünü haber verir; üçgen çıplak oğlan dokuz kara kızın başını kopararak Pora Nincil'in bir daha doğmamak üzere ölmesini sağlar (Huban Arıç 2006: 148, 155-156).

Kögüdey Mergen yedi lamadan, Kara-Kula'nın canının üç maralın karnındaki altın kutu içinde bulunan iki benzer bıldırcında olduğunu öğrenir ve onları yakalayarak Kara-Kula'yı öldürür (Bekki 2007: 470-471, 477, 489-490).

Çocuk (Altın Şuru), Büyük Moñus'un canının kara gölün altındaki birbirine eş iki parıltılı samurdan birinde olduğunu öğrenir ve onu öldürür (Dilek 2007a: 334-339).

Altın-Kıldıga'nın canı Togus Toglok Baş'ın elindedir (Dilek 2007b: 431).

2.2. İyileştirme ve Diriltme Şekilleri⁴

Roux'a göre (1999: 54) Altaylıların (genel olarak Türklerin) ilaçları "sözde bilimsel, deneysel, büyüsel-homeopatik" çeşitliliğe sahiptir. Destanlardaki iyileştirme ve diriltme yolları da bunu gösterir niteliktedir. Zira dinî-sihri yöntemlerle hayvan, bitki ve maden kaynaklı ilaçlar sıklıkla bir arada kullanılır.

Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında dinî-sihri özelliğe sahip olan unsurlardan biri su'dur. O, benği su, altın göl, gümüş göl, ab-ı hayat, ak su, yeraltının kutsal suyu gibi birçok isim almaktadır. *Bereket, saflık, hayat kaynağı* gibi özelliklere sahip olan sularla ilgili bu tür bir benimseme eski Türklerin inanışlarından izler taşır (Roux 1998: 110-111). Metinlerdeki ayran ve ebedi arjan da aynı amaçla kullanılan diğer iki içecektir.

Türklerde ruh-nefes arasında ciddi bir bağlantı vardır ve ruhun bu yolla çıktık-tan sonra ölümün gerçekleşeceği çok yaygın bir inanıştır (Roux 1999: 112-144, Anohin 2006: 23-24). Adı geçen Türk boylarının destanlarında da gücünü kaybeden, ölmek üzere olan kahraman veya at nefes üflenerek tedavi edilmektedir. Efsun ve rüya ise destanlardaki diğer tedavi yollarından bazılarıdır.

Sibiryâ Türklerine ait destanlarda sağaltmalar her zaman hastalıklarla ilgili yapılmaz. Düşmanlarıyla mücadele eden kahramanın güce ve bu mücadele sırasında geçireceği zaman dikkate alınarak gençliğe de ihtiyacı vardır. Mese-la Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara Mögö adlı Tuva destanında kişileri gençleş-tirmek için afsun okuma tercih edilir. Eski Türkçede *arvıç* veya *arbag* şekli bulunan afsunların, genellikle akrep, yılan vb. sokmaları için çok kullanılan dinî-sihri yöntemlerden olduğu bilinmektedir (İnan 1986: 145-146). Destan-larda ise onun gençleştirmedeki etkisi vurgulanmıştır.

Destanlarda su, nefes vs.nin dışında gençleştirme ve güçlendirme için kulla-nılan unsurlardan biri de yaratıcı tarafından gönderilen, mitolojide dünyanın, üreme ve bereketin sembolü olan yumurtadır (Leach 1950: 341).

Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında sihrî özelliğe sahip örtü, altın ve gümüş kaval, kopuz, rüzgâr ve şarkıyla da iyileşme veya dirilme söz konusudur. Bu yöntemlere Üç-Kurbustan, Erlik Lovuñ, kam vb. de başvurmaktadır.

Sibiryâ'daki Türk boylarına ait destanlarda öldürülmüş kişilerin diriltilebilme-sindeki en önemli şart onların kemiklerinin bulunmasıdır. Eski Türklerin öldürdükleri hayvanların kemiklerini kırmaktan çekindikleri, insanların ve hayvanların bu kemiklerinden tekrar dirileceklerine dair inanış, Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarında diriltmenin en temel özelliklerinden birini oluşturu-r (Roux 2005: 48-50). Kemikler toplandıktan sonra da kişi çoğunlukla büyü, ilaç veya kutsal su vs. ile dirilitilir.

İncelenen destanlarda bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçların isimleri de zikredilmektedir. Fakat burada halk hekimliğinin yazılı ve sözlü kaynakların-da rastlanıldığı gibi tam ölçülerin (dirhem, adet) kullanılması, pişirme, öğütme gibi unsurlardan bahsedilmesi söz konusu değildir. Ayrıca bu ilaçlar sıklıkla sihrî yöntemlerle birlikte uygulanmıştır.

Altay, Tuva, Hakas ve Şor destanlarındaki hayvan kaynaklı ilaçlar içinde göğün boşasının boynuzu, ciğeri ve yüreği, balina veya ayı kaburgası, hayvanların, özellikle kahramanın atının sidiği, dışkısı, kanı ve sütü bulunmaktadır. Bu ilaçlarda hayvanın büyüsel gücünden yararlanma ön plandadır ve onlarla ilgili tedavi şekillerine eski Türklerde de rastlanmaktadır. Balina ve ayı Şamanistik düşüncede önemli yere sahiptir. Eski Türklerde balinanın dünyayı sırtında taşıdığı, ayının yenmesinde ise kuvvetinin insana geçeceği düşün-cesi mevcuttur ve Başkurlarda ise ayı cet olarak kabul edilir (Çoruhlu 2000:

140, Atnur 2002: 425). At'a veya başka bir hayvana ait dışkı, sidik, kan veya sütle sağaltılma yoluna gidilmesi de yine eski Türk tıbbının yaygın unsurlarındandır (Roux 2005: 165-166).

Destanlardaki motiflerde Gök Tanrı inanisında yer bulan ardıç ile ak pelin, arça, ısırgan, kazayağı ile şifalı ve diriltten otlara da rastlanmaktadır. Ağacın defalarca ölüp dirilmesi, onun hem kutsallığını hem de büyüü ve şifalı kabul edildiğini gösterir; ağaç Sibiryada destanlarında da aynı özellikleriyle ortaya çıkmaktadır (Eliade 2003a: 269-270). Destanlardaki ilaçların çoğunlukla adı belirtilen veya belirtilmeyen şifalı otlardan yapılmış olması da dikkat çekicidir. Roux'a göre (2005: 164) Altaylılarda en mükemmel ilaçlar bitki kökenlidir, çünkü bitkilerin gücü büyüü ve kesindir. Onların da tıpkı ağaçlar gibi büyüyüp ölmeleri, ertesi yıl tekrar dirilmeleri ve gökten gelmiş kabul edilmeleri bu kutsiyetin gerekçelerini oluşturmaktadır (Eliade 2003a: 293-296).

Eski Türklerde madenler de bitki ve hayvanlar gibi, gök menşeli oldukları için kutsal kabul edilir (Eliade 2003b: 19). Sibiryada destanlarında da madenlerin (altın, gümüş ve demir) iyileştirme güçleri Gök Tanrı tarafından gönderilmelerine bağlanır. Destan kahramanı dua edince gökten ona altın ve gümüş ilaçların gelmesi de bu görüşü doğrulamaktadır. Ölümsüzlüğün simgesi olan altının ölümsüzlük iksirlerine karıştırılması da yine bu sebeple olmalıdır (Esin 2006: 232). Demirin ve demircinin kutsallığı ise hem Türk hem de dünya mitolojisinde büyüsel-dinsel bir öneme sahiptir (Eliade 2003b: 28-29). Destanlarda bıçak veya diğer madeni eşyalarla tedavi bu kutsiyetin önemini vurgulamaktadır.

Motifler:

a. Dinî-sihri yöntemler

Huu İney, Piçen Arığ ile İcen Arığ'ın öldürdüğü Altın Arığ'ı, Ak Boz atı ve altı yaşındaki oğlanı cebinden çıkardığı sihirli ak sudan sürerek diriltir, suyu da bir gün lazım olur diye Altın Arığ'ın cebine koyar. Bu su ölen insanı diriltir. Huu İney'den sonra da kimse bu suyu bulamayacaktır (Altın Arığ 1997: 93). Altın Arığ daha sonra ölümsüzlük suyunu Alp Han Kız'a verir (Altın Arığ 1997: 179). Alp Han Kız, Taptaan Mergen'in isteği üzerine ülkesine döner, hayat suyuyla ölenleri diriltir (Altın Arığ 1997: 309, 319).

Han Mirgen destanında öleni diriltten üç köşeli örtü vardır, Han Mirgen bu örtü ile diriltir (Macit 1999: 45-46, 51, 54, 55).

Han kır at, demir dağ, ateş nehri vb. olağanüstü yerleri geçtikten sonra toynakları ve kemiği çürür, ak süt gölüne girerek iyileşir (Macit 1999: 73-74, 83).

Altın Taycı ölünce onu diriltmek için kız şeklindeki kızıl taşın sağ memesinden akan diri su ile sol memesinden akan bengi suya ihtiyaç duyulur. Kız kahra-

man Han Tolay Arıĝ bu suyu ararken atıyla birlikte ölecek hale gelir. Han Tolay Arıĝ ve atı su sayesinde iyileşir, o, Altın Taycı'yı da bununla diriltir (Demir 2001: 89-90, 95-98).

Kökin Erkey'in atı Kök Çookır uzun süre yeraltında kalınca hastalanır, o yeryüzündeki ak ottan yiyerek ve yeraltının kutsal suyundan içerek iyileşir (Dilek 2002: 196-197). Kamçı Ceeren (at), Yer Ana ve kızıl tilkinin yardımıyla dokuz başlı Celbegen'in başlarındaki üç yaşındaki koyun büyüklüğündeki kızıl kahverengi ben'i alarak Altay Buuçay'yı diriltir (Dilek 2002: 209-217). Malçı Mergen kojon söyleyince kurumuş ağaçlar yapraklanır, yaşlı yerlerde çiçekler büyür (Dilek 2002: 233). Kamçı Ceeren'in gökyüzünden getirdiği Temene Koo, Ermekel'i ak ipek şalla diriltir (Dilek 2002: 226).

Bayım Sur yeraltındaki suyla Kozın Erkeş'i iki defa diriltir (Dilek 2002: 283-284; 291-295). Fakat Bayım Sur son diriltmede başarılı olamayınca Kozın Erkeş'in ölmesine neden olan bıçağını bulur, bıçağı kutsal suyla yıkayıp almış ilaçla sıvazlayarak Kozın Erkeş'in yüreğine tutar ve onu diriltir (Dilek 2002: 297-298).

Karatı Kağan, Közüyke'yi zehirlemek ister. Közüyke ise ağaçkakanın yardımıyla sarı ve kara zehirle hazırlanmış etleri kağan ve diğerlerinin yemelerini sağlar. Onlar yaptıkları hileye kendileri düşünce Közüyke yeraltının kutsal suyuyla onları iyileştirir (Dilek 2002: 354-355). Bayım, yaralanan Közüyke'yi iyileştirmek için ilaç yapar ve getirir, onun öldüğünü görünce kendisi de intihar eder (Dilek 2002: 361).

Bora-Şeeley ağabeyi Boktu-Kiriş'i otacının üç çeşit kutsal suyuyla diriltemez, onun ancak göğün üstündeki üç altın prenses tarafından diriltilebileceğini öğrenir ve onları almaya gider (Ergun-Aça 2004: 347-349).

Han-Sayın Ulaatı hizmetçiler tarafından esrikleştirilince Boktu-Kiriş'in şekline giren kız kardeşi Bora-Şeeley rüzgarı ters estirerek, yadasıyla yağmur yağdırarak ve kulağına kapatılan kara çaydanlığın kapağını okuyla düşürerek onu ayıltır (Ergun-Aça 2004: 363-364, 369-371).

Üç prenses altın, küren ve kızıl ipek şal ile Boktu-Kiriş'i diriltirler (Ergun-Aça 2004: 412-413).

Kaıgıvay-Mergen, Avıkay Sarala'yı ve Kaıgay-Kara'yı (at) şifalı, büyümlü otlarla iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 493). Kaıgıvay-Mergen'in cesedi ise kutsal su ile yıkanıp, ağzından burnundan nefes verilerek diriltir, dişi yerine takıldığında konuşmaya, parmağı takıldığında yürümeye başlar (Ergun-Aça 2004: 507-508).

Demir MÖge canları Han Hülük tarafından öldürülünce hastalanır ve iyileştirilmesi için Baştañ Kuu ile Çöptüg Kuu kamin çağrılmasını ister (Ergun-Aça 2005: 170).

Ağaçtan doğan oğlan, atın sırtına baktığında küçük yarası iyileşir, büyüğünün izi kalır; at kendine baktığında ise iyileşip semirir (Ergun-Aça 2005: 229). Ağaçtan doğan oğlan, bir atın tayga-dağ gibi büyük şeyi emdiğini görünce kendisi de emer ve güçlenir (Ergun-Aça 2005: 232-233).

Arzılan Kara Attıg Çeçen Kara MÖke destanında Narın Dangına kocası Çeçen Kara'nın ülkesine gelince kayınpederi ile kayınvalidesini afsunla gençleştirir. At Arzılañ Kara ise Narın Dangına'ya düş göndererek Çeçen Kara'nın Dağ MÖge'ye yenildiğini haber verir. Narın Dangına sihir ve büyü ile üç yaşındaki boğanın gücünü kocasına verir ve Dağ MÖge'nin gücünü azaltır (Ergun-Aça 2005: 318-324).

Çaş Köök (ağabeyi Çaş Salgın'ın yerine geçer) yetmiş dilli kopuzunu öyle çalar ki çatlayıp kuruyan ağaçlardan dallar çıkar, gök çayır bitmeyen yerde gök çayır büyür, hayvanlar bu sese gelir ve yine bu nedenle Aba Kulak ile Eres Tayçı şuurlarını yitirirler (Ergun 2006: 183-184).

Ak Öleñ (at) gökten düşen demirle yaralanınca Kır Öleñ (at) onu iyileştirmek için ölmezlik otu aramaya gider ve bu otları Ak Öleñ'i diriltir (Ergun 2006: 215).

Üç yaratıcı 'ak kır at'ın isteği üzerine 'ak kızıl at'ı diriltir, 'ak kır at'a da güç verirler (Ergun 2006: 281-282).

Altın Tayçı dokuz sene önce öldürdüğü adamı altın ve ipek bir bezi sallayarak diriltir (Ergun 2006: 306).

Kan Kapçıkay destanında Temdü Bökö, Kan Kapçıkay'a öleni diriltir, sönen ateşi alevlendiren bir hediye (örtü), Buurlı Kağan ise birini tutmaya ve öldürmeye yarayan kara yılanın bir kement verir (Dilek 2007a: 266-268). Kahraman da bu örtü ve üç ölüyü diriltir altın yüzükle bağışlanmış çocuğu diriltir; kement yardımıyla da yedi kızıl kırsığı yakalayıp sütlerini bağışlanmış çocuğa yedi gün içirerek ve onu pınarın suyunda yedi gün yıkayarak eskisinden daha iyi bir hale getirir (Dilek 2007a: 304-307).

Ülgen ve Bırkan Biyler tarafından Kan Altın'a üç ölüyü diriltir altın kaval ile hayvanı-kuşu diriltir gümüş kaval verilir. Kan Altın bunları çalınca kuru ağaçtan kök çıkar, üç ölüler dirilir, sönmüş ateşler yanar, taşın başında çiçek açar, meyvesiz ağaçtan meyve çıkar. (Dilek 2007a: 346-347).

Kara Tacı, Köğüdey Kökşin'i ayı ve güneşi indirerek diriltir (Dilek 2007a: 445).

Kutsal dağda yaşayan iki ihtiyar Kan Mergen'in verdiği ipek ve çamurla Erkin-Koo'yu diriltirler (Dilek 2007b: 198-199).

Kaldan-Kaan'ın kızı (Ayana) hastalanınca sayısız kamlar gece gündüz ayın düzenlerler, çokça hayvan kesilir, tefin sesi geceler boyu Altay'da yankılanır, fakat kız ölür. Kaldan-Kaan yedi kamdan Erlik'i getirmelerini ister, Erlik yüzüne çıkıp bu isteği öğrenince öfkelenip Kaldan-Kaan'ı da beraberinde götürür (Dilek 2007b: 364-366).

Altın-Koo ölmek üzereyken Üç-Kurbustan'ın adını anar, gökten gelen altın ve sert ilacı atıyla (Ak-Sur) birlikte yer ve ikisi de eskisinden on kat daha iyi olurlar (Dilek 2007b: 390).

Altın-Kıldıga'nın örtüsünü alan Kan-Toodıy, örtü ve ardıçla onu diriltir (Dilek 2007b: 431-432).

Tana-Herel, Daş-Hüren atı ilaç ve altın iple işlenmiş örtüyle diriltir (Arıkoğlu-Borbaanay 2007: 249).

Toolay-Çeçen, Ton-Aralçın'a ölenleri diriltmek için ak ve kırmızı iki örtü verir, o da adamlarını ve atlarını bunlarla diriltir (Arıkoğlu-Borbaanay 2007: 345-347)

b. Hayvan, bitki ve maden kaynaklı ilaçlar

Hulatay ak ve yeşil otların ucundan ilaç hazırlayarak Çibetey Hanı diriltir. (Altın Arıç 1997: 117-119). Alp Han Kız, Altın Arıç'ın ölmesine üzülürken beyaz bastonlu yaşlı bir adam onun üzüntüsünü hafifletmek için Altın Arıç'ın topuk kemiğinden Taptaan Mergen'i, Ak Boz atın toynağından ise Ak Oy atı yaratır (Altın Arıç 1997: 299-301).

Ay-Huuçin destanında yaralananlar veya ölenler birçok defa em-tom ile iyileştirilir veya diriltir (Ay-Huuçin 1997: 136/246/258/282-284/358). Ay Huuçin, ölen oğlu Kün Töni Hanı emleyemeyen Kün Han adına Ak zirvede bulunan, ölen vücudu diriltir üç demet ak otu aramak için yola çıkan Han Kiret kuşlarını kurtarmaya gider (166-168); Han Mirgen Han boz atı emler (246); Han Mirgen kızını ve oğlunu ilaçla emledikten sonra onları baldırına sokarak yeniden emler (258); Kilin Arıç, Altın İrgek'i diriltir (358).

Kız kişi, kır atı em-ilaçla iyileştirir; Han Mirgen'i de emler ama diriltmeyi başaramaz (Macit 1999: 30-31).

Kara Moos'un ülkesinde bulunan üç demet ak ot, öleni diriltecek emdir. Altın Arıç, Ay Mirgen'in getirdiği bu üç demet ota önce Altın Taycı'yı, sonra Alp Hırçotay'ı ve Altın Teek'i diriltir (Demir 2001: 53, 57-58).

Çoban Malçı Mergen'in ayakları Aybıç Bay tarafından kırılır. Malçı Mergen, ayakları kırık sıçanın yeşil ottan yedikten sonra eski halinden altı kat daha iyi olduğunu görünce, o da aynı ottan yiyerek iyileşir (Dilek 2002: 230-231).

Lama'nın verdiği ilaçla Alday Buuçı ve karısının çocukları olur (Ergun-Aça 2004: 212-123). Aynı destanda Han-Buuday Han-Şilgi'yi (at) yakalamak

isterken yaralanır. Atın tavsiyesi üzerine torbada bulunan ve otlardan yapılmış emle kendisini tedavi eder (Ergun-Aça 2004: 221). Albıs ve Şulbıslar tarafından zehirlenen Han Buuday, yer-suyun ot ve çöpünden toplanan şeyler başında yakıldıktan sonra iyileşir (Ergun-Aça 2004: 232). Han-Buuday yolculuğu esnasında üç kardeşi öldürür, fakat o ve atı bu kardeşlerinin annesinin kendi sütünden yaptığı yiyeceklerle gençleşirler. Han-Buuday kadının bu iyiliğine karşılık ona oğullarını dirilteceğine dair söz verir ve dermanlı, şifalı otlarla onları iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 240-241, 267-268). Han-Buuday, Uzun-Sarıg kağanın adamını önce yaralar, sonra kağanın isteği üzerine onu şifalı otlarla emler (Ergun-Aça 2004: 244). Yine Alday Buucu destanında yaralananların şifalı ısırgan otuyla iyileştirilmeleri söz konusudur (Ergun-Aça 2004: 280-282).

Bora-Şeeley güreş esnasında iki göğsü görünmesin diye at Bora-Şokar'ın verdiği şifalı otla onları yok eder (Ergun-Aça 2004: 289). Yaralanan Bora-Şeeley'i kocakarı ot-çimenle, kazayağıyla besleyerek, ardiç, arça, ak pelinle yıkayarak iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 305-307). Aynı destanda oğlan, vücudunun yarısı olmayan annesini iyileştirmek için kuzgundan gözü, tilkiden kolu, kurttan ayağı alır, annesinin eksik kısmını tamamlar ve bu hayvanları da bir daha ölmemiş insan yememeleri için efsunlar (Ergun-Aça 2004: 318-320). Boktu-Kiriş atı tutmak isterken yaralanınca atın tavsiyesi üzerine emlişifalı otla kendisini iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 323). Boktu-Kiriş kardeşi Bora-Şeeley'i ardiç-arça ile temizler, baldırındaki arı (saf) kanıyla diriltir, kestiği baldırını da em-derman veren otla iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 344). Boktu-Kiriş iblisin ciğerini-kanını, içini-karnını soğuk yerse üç kat güçleneceğini öğrenir (Ergun-Aça 2004: 398-399).

Añır-Çeçen ağabeyi Aldın-Çaagay için at yakalarken kolları ve baldırları erir, ağabeyi onu em-derman veren otla iyileştirir (Ergun-Aça 2004: 542).

Erelzey-Mergen hasta olan kayınvalidesine okunun tüyünün kırılıp içirilmesini söyler, kayınvalidesinin iki boynuzlu gök boğanın ciğeri ve yüreği ve Lovuñ-Haan'ın boynuzlu kaşka kara atının boynuzuyla emlendiğini öğrenince onları aramaya gider (Ergun-Aça 2004: 586-600).

Han Hülük, Demir Möge'nin canlarından birini taşıyan geyiğin karnından kutuyu çıkarınca geyik ona dua eder, o da geyiği şifalı otlarla emleyerek gönderir (Ergun-Aça 2005: 166). Han Hülük, Demir Möge'nin canını taşıyan üç kel arıyı yutunca hastalanır, atı Han Şilgi onu, ağzına kan işeyerek iyileştirir (Ergun-Aça 2005: 167). Say Kuu kadının doğurduğu çocuk ardiçlanır (Ergun-Aça 2005: 161-162). Han Hülük karısı Say Kuu'nun hilesiyle, hasta olduğunu zannettiği kardeşine derman aramak için üst alemdeki gölün gök boğasının ciğerini ve yüreğini, üst alemdeki üç taylık Sagan İngil'in sütünü, yerle göğün birleştiği yerin ötesinde yetmiş yıllık yerde yaşayan Sunduk La-

ma'nın emini (yine üç ilaç getirir: Aldın Şarlaaş'ın kanadı, bödene kuşun kanadı, alt alemdeki Ejen Haan'dan Sunduk Lama'nın erkek ve dişi kuzuları) aramaya gider. Gidişler esnasında Han Şilgi at, çiyli derman otu yiyerek semirir (Ergun-Aça 2005: 180-213).

Zehirlenen Han Hülük'ü kardeşleri Aldın Noyun ile Han Huva dokuz dalın arjaanı ve Sibiry'a ardıcı ile diriltmeye çalışırlar (Ergun-Aça 2005: 219). Han Hülük kardeşi Aldın Noyun'un efsunladığı yüzükle dirilir (Ergun-Aça 2005: 220).

Ağaçtan doğan oğlan (Arı-haan), tayın terkisindeki testide bulunan ebedi arjan'ı içince ve onunla yıkanınca güçlü, akıllı ve bilgili olur (Ergun-Aça 2005: 239). Arı Haan em-derman otunu yiyerek iyileşir (Ergun-Aça 2005: 270).

Narın Dangına dedeyi altın bileziğiyle ve üç çakıl mücevheri ile efsunladıktan sonra üç defa üstünden atlayarak diriltir (Ergun-Aça 2005: 308). Narın Dangına insan kanı içen Çeçen Kara'yı dokuz dağın arjaan'ı ile yıkayarak iyileştirir; Çeçen Kara da kendisini dokuz dağın/dokuz ırmağın arjaan'ı ile yıkayarak arlanır (Ergun-Aça 2005: 322, 326, 328, 331). Çeçen Kara, Hüler Möge'yi şifalı otlarla tedavi eder (Ergun-Aça 2005: 336).

Alaaday dede Çeleeday nineyi derman çalının otuyla iyileştirir, oğulları (Şöögön, Köögün) ile Çançın ise bu işi derman otuyla yaparlar (Ergun-Aça 2005: 362, 377, 389-390). Altın prenses kocası Köögün'ün yarasını altın kutudan çıkardığı altı delikli çuvaldızı üç defa efsunlayarak sağaltır (Ergun-Aça 2005: 397).

Yüce dokuz yaratıcı, ağzına yumurta koyarak ak kızıl atlı Altın Şappa'ya bahadır gücü verir (Ergun 2006: 283).

Alp Hara Han, Altın Göl'ün, kara doru atı ise Gümüş Göl'ün suyunu içerek güçlerini artırır (Huban Arığ 2006: 15-18). Yine bu destanın kadın kahramanı olan Huban Arığ gücünü kaybettiği zaman kanatlı kara doru at ile altın tüylü ak köpek, ağzına nefes üfleyerek onun güçlenmesini sağlarlar (Huban Arığ 2006: 121-122, 129, 215). Huban Arığ daha sonra Altın Göl'e girerek iyileşir (Huban Arığ 2006: 220). Huban Arığ ak otun başıyla emden üstün em, kök otun başıyla da iksirden iyi iksir yapar, altın tüylü ak köpeklerle ölen alp yiğidi diriltir (Huban Arığ 2006: 85, 232-235).

Kögüdey Mergen kayın ağacının öz suyunu içtiğinden güçlü-kuvvetlidir, aynı zamanda balina ve erkek ayının kaburgasını yiyerek güç kazanır (Bekki 2007: 375, 546-550). Destanda ölenleri diriltmek üzere altın bılat (levha) mevcuttur; Kögüdey Mergen babası Maaday Kara ile annesi Altın-Targa'yı üç ölüyü diriltten altın çakmak ile diriltmeye çalışırsa da bunda başarılı olmaz (Bekki 2007: 508, 555).

Büyük Moñus'un karısı sudaki ak köpüğü (şekil değiştiren Altın Şuru'yu) içerek yedi gün sonra bir erkek çocuk doğurur (Dilek 2007a: 329).

Kögüdey Kökşin, Celbegen'in yurdunu yağmalayıp kız kardeşi Boodoy Koo'yu öldürdüğünü görünce kardeşi ve ülkesini ormanın ardıcı ve kırım çalışısıyla temizler, kardeşi eskisinden on kat daha iyi olur (Dilek 2007a: 345-346).

Katan-Mergen ağabeyi Katan-Kökşin'i toprağın yetmiş çeşit ilacı ve altmış çeşit pınarın suyuyla diriltir (Dilek 2007b: 305-306).

Altın-Kıldığa'nın ay desenli örtüsünü alan Kan-Toodiy, onun canını yerini bulur ve örtü ile ardıc otunu kullanarak onu diriltir. Altın-Kıldığa da savaşta yaralanan Kan-Toodiy'ı 'ulu ilaç'la emler (Dilek 2007b: 431-432, 438). Kan-Toodiy gücüne güç, aklına akıl eklenmesi için yaratıcısından ayrı ister, yaratıcısı ona dokuz kâse ayrılan ilaç verir (Dilek 2007b: 439).

Alp Hartığa, Alp Han'ın çocuğunu öldürürken çocuk ona kanından çavdar başaklı otlar ile altın yapraklı servi ağacı büyüyeceğini, ruhunun da ağacın başındaki guguk kuşunda olacağını söyler. Guguk kuşunun sesini duyan Alp kişi (Altın Çüs) çocuğu diriltmek için çare aramaya çıkar. Çaaş Han'ın karısı Çarıh Tana, Altın Çüs'e at başı kadar güzel guguk kuşunu iki eline almasını, atının kuyruğu ile kendi saçından üç kıl alarak guguk kuşunu bağlamasını, çocuğun kemiğinin içine sokmasını ve insan diriltten otu bulduktan sonra onu tedavi etmesini söyler. Altın Çüs de çocuğu bu şekilde diriltir ve ona Alp Möke adını verir (Arıkoğlu 2007: 71-77, 87, 117). Onlar Alp Han'ın yurdu-na geldiklerinde Altın Çüs, Alp Han'ın artık diriltilemeyeceğini, fakat Altın Arığ'ın ölecek zamanı henüz gelmediğinden dirileceğini söyler ve onu ilaçla hayata döndürür (Arıkoğlu 2007: 145).

Ak Çibek Arığ, yanlışlıkla öldürdüğü yaşlı hizmetçiyi ak ot başını ovalayıp merhem yaparak diriltir (Arıkoğlu 2007: 245).

Kara-Kögel dokuz katlı cam evdeki kemikleri, atı Arzılan-Kıskıl'ın kan sidiği ve kan dışkısıyla diriltmeye çalışır ama başaramaz. O, babası Möge Bayan-Talay'ı aynı yöntemle diriltmeye başarır (Arıkoğlu-Borbaanay 2007: 177-181).

Tuman-Kıskıl (Möge Sagaan-Toolay'ın atı) üç kadın onu kılıçla yaralayınca yağmur duası pıskırmasını pıskırarak, dağlı taşlı yere kar yağdırarak, fırtına kopararak yattığı yere yağmur yağdırır ve yeşertir. Eyer yastığının altındaki em otunu alıp yiyerek iyileşir ve yarışa devam eder (Arıkoğlu-Borbaanay 2007: 505-507).

c. Belirtilmemiş şekiller

Altın Çüs'ün nasıl diriltildiği Han Mirgen destanında belirtilmemiştir (Macit 1999: 129).

Tibet Han, Kara Tas'ı tedavi ederek iyileştirir, neyle tedavi ettiği belirtilmez (Demir 2001: 46).

Kan Tacı oğlu Ak-Caala'nın bacaklarını ve sırtını iyileştirir, fakat bunun yöntemi belirtilmez (Dilek 2007a: 60).

Sonuç

Halk hekimliği, mitolojik dönemlerden bu güne ulaşmış, zengin ve sağlam bir geleneğe sahip bilim dallarından biridir. Mitolojik dönemde ilk ve eski şekle dönerek tedavi etmeyle başlayan süreç daha sonra akla, gözleme ve tecrübeye dayalı yaklaşımlarla zenginleşmiştir. Bu yöntemlerle iyileştirme Dede Korkut, Ural Batır, Manas ve Köroğlu gibi Türk destanlarında da söz konusudur.

'Arkaik destan' ismiyle nitelendirilen ve destancılık geleneği bakımından birbirine benzer olan Sibiry'a Türklerine ait destanlarda ülkesi için hayatını ortaya koyan kahramanlar ile diğer müsbet tiplerin (at, akraba vd.) öldürülme, yaralanmaları ve güçsüzleşmeleri sonrasında uygulanan dinî-sihri, bitki, hayvan ve maden kaynaklı tedavi yöntemlerin çok zengin olduğu görülmüştür.

Altay, Tuva, Hakas ve Şor Türklerine ait destanlarda, ölme-hastalanma ve iyileştirme-diriltme konularında tespit edilen motiflere çoğunlukla Türk kültüründe de rastlanmıştır. Ayrıca bu destanlarda dinî-sihri, maden, bitki ve hayvan kaynaklı tedavilerin iç içe olduğu anlaşılmıştır. Bu tedavilerden dinî-sihri nitelik taşıyanlar Gök Tanrı inancının özelliklerini yansıtmaktadırlar. İlaçlar için kullanılan bitki, hayvan ve madenler de yine eski Türklerce kutsal kabul edilen ürünlerden oluşmaktadır. Bunlar bölgedeki destanlarının Türk kültürüyle yakın ilişkisini göstermektedir.

Tedavilerin şekli dışında bunları uygulayanlar da destanlarda önemlidir. Altay, Hakas, Şor ve Tuva destanlarında sağaltmaların, destan kahramanı, ailesi veya akrabalarından bazı kişiler, kahramanın atı, tanrılar, kamlar ve gökyüzünden getirilen prensesler ile Budist etki nedeniyle lamalar tarafından gerçekleştirildiği; sıradan kişilere sihri gücün olağanüstü varlıklar tarafından verildiği tespit edilmiştir.

Diriltilen veya iyileştirilenler çoğunlukla müspet tiplerdir. Destanlarda hastalık veya ölüm kavramları açısından müspet ve menfi tip çatışmasının konu edildiği ve toplumun, hayvanların, tanrı ve ruhların ilk gruptakiler için çaba gösterdikleri söylenebilir. Fakat bu destanlarda ölüm, Gök tanrı tarafından istenmişse hiçbir tedavinin işe yaramayacağı düşüncesi de hâkimdir.

Sibirya destanlarında bitki, hayvan ve maden kaynaklı ilaçlar çok olduğundan onların saklanması için derman torbaları kullanılır. Böyle bir eşyanın olması medeni hayatın tezahürü olarak kabul edilebilir.

Açıklamalar

- ¹ *Divanü Lûgat-it-Türk'te* (1999) hastalık (ig, kem), hasta (sükel, talganlıg, talgançil); hastalan-(argın-, igle-, kemle); iyileştir-, tedavi et- (emle-, karta-, katran-, em semle-, yinedh-, yinet-); ilaç (em, ot) ve doktor için (atasagun, emçi, otaçı) terimleri kullanılmıştır. Gabain'in (1988: 258-313) eserinde ise "Ağrıg; arwış; âm, im, yâm, âmçi, âmjü, âmçin, âmğân-, emğân-; bügü, bögü; ig, yig; iglig, igsiz, igsâz; kam; körüm, körümçi; ot, otaçı, otaçlık; parpı..." terimleri bulunmaktadır.
- ² Motifler, destanların yayım yılları dikkate alınarak sıralanmıştır.
- ³ Demir Möge dokuz canından bahsetmesine rağmen destanda on canının olduğu görülmektedir.
- ⁴ Bu maddede sağaltım ve diriltme esnasında etkili olan insan, hayvan ve olağanüstü varlıkların isimleri zikredildiğinden bunlar hakkında ayrı bir alt başlık konulmamıştır.

Kaynaklar

- Acıpayamlı, Orhan (1969). "Türkiye Folklorunda Halk Hekimliği ve Özellikleri". *Ankara Üniv., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXVI (1-2): 1-21.
- Aça, Mehmet (1998). *Kozı Körpeş-Bayan Sulu Destanı Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- (2000). "'Köne Epos' (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki 'Âşıklara Mahsus Evlilik' Konusunun Kaynaklarından 'Alplara Mahsus Evlilik'". *Milli Folklor* 6 (47): 11-21.
- Altay Baatırlar-VII* (1972). Haz. S. Surazakova vd. Gorno-Altaysk: Altayskogo knijogo izdatelstva.
- Altay Baatırlar-X* (1980). Haz. S. Surazakova vd. Gorno-Altaysk: Altayskogo knijogo izdatelstva.
- Altayskiy Folklor i Literature* (1982). Haz. A. İ. Aliyeva vd. Gorno-Altaysk: Yy.
- Altın Arıg* (1997). Haz. Fatma Özkan. Ankara: Bilig Yay.
- Anohin, A.V. (2006). *Altay Şamanlığına Ait Materyaller*. Çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova. Konya: Kömen Yay.
- Arıkoğlu, Ekrem (2007). *Hakas Destanları 1*. Ankara: TDK Yay.
- Arıkoğlu, Ekrem- Buyan Borbaanay (2007). *Tuva Destanları*. Ankara: TDK Yay.
- Atnur, Gülhan (1996). *Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- (2002). Başkurt ve Tatar Efsaneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Motif Çalışması. Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Bekki, Salahaddin (2004). "Türk Halk Anlatılarında Ölüm Ruhı Motifi". *Milli Folklor* 16 (62): 53-66.

- (2007). *Maaday Kara Destanı*. Elazığ: Manas Yay.
- (2009). *Uzak Türk İllerinde Destanlaşan Evlilikler*. Ankara: Öncü Kitap.
- Çoruhlu, Yaşar (2000). *Türk Mitolojisinin Anahatları*. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Demir, Ercan (2001). *Hakas Kahramanlık Destanlarından Altın Taycı (İnceleme-Metin-Aktarma)*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Dilek, İbrahim (2002). *Altay Destanları I*. Ankara: TDK Yay.
- (2007a). *Altay Destanları 2*. Ankara: TDK Yay.
- (2007b). *Altay Destanları 3*. Ankara: TDK Yay.
- Eliade, Mircea (1999). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. İstanbul: İmge Kitabevi.
- (2003a). *Dinler Tarihine Giriş*. Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- (2003b). *Demirciler ve Simyacılar*. Çev. Mehmet Emin Özcan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Ergin, Muharrem (1997). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK Yay.
- Ergun, Metin ve Mehmet Aça (2004). *Tıva Kahramanlık Destanları*. C.1. Ankara: Akçağ Yay.
- (2005). *Tıva Kahramanlık Destanları*. C. 2. Ankara: Akçağ Yay.
- Ergun, Metin (2006). *Şor Kahramanlık Destanları*. Ankara: Akçağ Yay.
- Esin, Emel (2006). *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Gabain, A. von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yay.
- Göroğlu, *Türkmen Gahrmançılık Eposu* (1990). Haz. B. Memmet yazov vd. Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı.
- Hakaskiy Geroyçeskiy Epos "Ay-Huuçin"* (1997). Haz. V. E. Maynogaşeva. Novosibirsk: Sibirskoe Predpriyatie Ran.
- Huban Arıç-Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı* (2006). Aktaran: Timur B. Devletov. Ankara: Türksoy Yay.
- İnan, Abdülkadir (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm-Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: TTK Yay.
- (1998). *Makaleler ve İncelemeler*. C. 2. Ankara: TTK Yay.
- Kaşgarlı Mahmut (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk (Dizin)*. Çev. Besim Atalay. C. IV. Ankara: TDK Yay.
- Leach, Maria (1950). *Standart Dictionary of Folklore Myhtology and Legends*. London, Funk and Wagnalls Co.
- Macit, Ümmügülsüm (1999). *Hakas Kahramanlık Destanlarından Han Mirgen (İnceleme-Metin-Aktarma)*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Norbeck, Edward (1961). *Religion in Primitive Society*. Newyork: Harper&Row Publishers.

- Roux, Jean Paul (1998). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yay.
- (1999). *Altay Türklerinde Ölüm*. Çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalcı Yay.
- (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yay.
- Seyidoğlu, Bilge (2002). *Mitoloji Üzerine Araştırmalar, Metinler ve Tahliller*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Yıldız, Naciye (1995). *Manas Destanı*. Ankara: TDK Yay.

The Applications of Folk Medicine in Some of the Epics of Turkic Tribes in Siberia

Gülhan Atnur*

Abstract: Folk medicine, which constitutes the origins of the sciences of medicine and pharmacy, is made up of applications based on religion, magic, reason, and experience. It is possible to come across some related elements in Turkic epics.

This study first gives information about the concepts of death, disease and treatment in folk medicine and touches upon examples for these in Turkic epics. Afterwards, it identifies motifs related to folk medicine in 23 epics by the Altai Turks, 8 by the Khakas, 15 by the Shorian and 16 by the Tuva, all of whom live in Siberia and share a mutual epic tradition. The study shows the relationship between these motifs and Turkish culture.

Key Words: Folk medicine, epic, Siberian Turks, shaman, magic, treatment.

* Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature / ERZURUM
gulhanatnur@yahoo.com

Элементы народной медицины в эпосе некоторых тюркских племен Сибири

Гюльхан Атнур*

Аннотация: Народная медицина, являющаяся основой современной медицины и фармации, состоит из элементов, опирающихся на религию, магию, ум и опыт. Такие элементы встречаются в тюркском эпосе.

В этой статье, в первую очередь, рассмотрены концепции смерти, болезни и лечения в народной медицине, а также даны примеры из тюркского эпоса. Позже, определены мотивы 23 алтайских, 8 хакасских, 15 шорских и 16 тувинских дастанов, объединенных общей эпической традицией и связанных с народной медициной, а также показаны их взаимосвязи с тюркской культурой.

Ключевые слова: народная медицина, эпос, тюрки Сибири, шаман, магия, лечение.

* Доц. док., Университет Атагюрка, факультет литературы, кафедра турецкого языка и литературы / Эрзрум
gulhanatnur@yahoo.com

Altay Türkçesindeki -atan Ekinin Görünüş-Zamansal ve Kiplik Anlamları

Eyüp Bacanlı*

Özet: Altay Türkçesindeki -atan eki, geleneksel dilbilgisi kitaplarında “gelecek zaman eki” olarak tanımlanmasına rağmen, belirtilen ek zamansal atf bakımından geçmişe, geniş zamana ve geleceğe işaret edebilmektedir. Ekin, görünüş-zamansal olarak genellikle geçmişteki çok-vakitli (alışılmış) ve nadiren tek-vakitli (ilerleyici) olayları bildirdiği görülür. Çok-vakitli olayları bildiren ve odaklı olmayan bir intraterminallik işaretleyici olduğu için -atan eki türsel ve gnomik olguların bildirilmesinde de rahatlıkla kullanılır. Bu çalışmada ayrıca -atan ekinin gelecek zaman ve kiplikle ilgili ifade ettiği niyet, kararlılık, gereklilik ve olasılık gibi anlamlar da ele alınmaktadır. Bu anlamlar epistemik, deontik ve dinamik kiplik türleriyle ilişkili olduğu için terminolojik unsurlar kısaca açıklanmakta ve her işlevin örnekleri değerlendirilmektedir. Son olarak, -atan ekinin, gelecek zaman merkezi etrafında ilettiği edim bilimsel anlam ve duygu değerleri üzerinde durulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Altay Türkçesi, çok-anlamlılık, -atan eki, görünüş-zamansallık, kiplik.

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Altay Türkçesindeki -atan ekinin çeşitli görünüş-zaman ve kiplik özelliklerini ‘bitimli (finite)’ kullanımlar çerçevesinde ele almaktır. Ekin bu çalışmada ele alınacak anlamları taşıyan ‘bitimsiz (nonfinite)’ (yani sıfat fiil ve isim fiil) kullanımları üzerinde ise durulmayacaktır. Ek, tarihî olarak -a *turgan* ekleşik kılınış şeklinden gelişmiştir. Burada -A bitmemiş görünüş perspektifi açan bir zarf fiil ekidir, *tur-*, fiillerin ‘kılınış (Aktionsart, actionality)’ içeriğini sürekli olarak dönüşümsüzleştiren bir yardımcı fiildir ve nihayet -*gan* eki Kıpçak (Kazak, Kırgız, Tatar, vb) ve Karluk (Özbek, Uygur) Türkçelerinde görülen eski bir postterminallik ekidir (Baskakov 1952: 430, Menges 1995²: 150; Tadıkın 1971: 58). Dolayısıyla bu terkinin bitmemiş geçmiş (imperfect) şekli olarak gramatikleştiği anlaşılmaktadır. Oysa günümüz Altay Türkçesinde -atan eki çok geniş yelpazede görünüş-zaman, kiplik ve hatta ‘edim bilimsel (pragmatic)’ anlamlar bildiren ‘çok-anlamlı (polysemious)’ bir ektir.

* Yard. Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / ANKARA
ebacanlı@etu.edu.tr

Ekin cümledeki işlevi cümlenin söz dizimsel özelliklerine ve bağlama göre netlik kazanır.

Tractatus'ta "mantıken mükemmel olan bir dilin şartlarıyla" ilgilenen Wittgenstein, "her bir sembol için tek bir anlam ve her bir olgu (nesne) için tek bir sembol" şeklinde bir sembolizmi idealize eder (1999: 55). Benzer bir görüşü Bolinger de gramatikal morfemlerle ilgili olarak dile getirir: "Bir dilin doğal koşulu bir şeklin bir anlama ve bir anlamın bir şekle tahsisidir" (1977: 19). Bu temennilere rağmen bütün diller şu veya bu ölçüde muğlaklık taşırlar. "Aynı gramatikal işaretleyici bağlama göre birden fazla evrensel değeri iletebilir ve doğal dillerin çoğunda gramatikal işaretleyiciler aslında çok-anlamlıdır" (Plungin 1999: 312).

Bybee & Perkins & Pagliuca'nın (1994: 153) belirttiğine göre "geçmiş, şimdiki zaman ve bazen gelecekle uyumlu olan 'alışılmış (habitual)' görünüş işaretleyicilerine sahip" diller vardır. "Bu tür dillerde, alışılmış görünüş işaretleyicisi herhangi bir zorunlu zaman bildirmeksizin, bütün zamansal bağlamlarda ortaya çıkar". Burada ele alacağımız ek, bu türe bir örnektir. *-atan*, görünüş-zaman ve kiplik anlamları dikkate alındığında 'kombine (combined)', yani birden fazla işlevi yerine getirebilen bir ek olarak tanımlanabilir. Ek, bütün işlevlerde 'işaretlenmemiş (unmarked)', 'yedek (default)' ve alternatif bir gösterge olarak kullanılır. Yani *-atan* ekinin bütün anlamları örtülüdür, ama bağlamın genişliği ve söz dizimi sayesinde bu örtü kaldırılır. Bu çalışmada *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleri hakkındaki nitelermeler Johanson'un 'odaksılık (focality)' karşıtlıkları ve intraterminallik kavramlarına dayanacaktır (1971, 1996, 2000, 2009). Kiplikle ilgili kullanımların nitelenmesi için ise Palmer'in görüşleri esas alınacaktır (1990, 2001).

2. Görünüş-Zamansallık

Öncelikle, *-atan* ekinin görünüş-zamansal özellikleri ele alınacaktır. Öyleyse, öncelikle görünüş-zamansallığın kavramsal alanını ortaya sererek işe başlayalım. "Görünüş-zamansallık, görünüş, kılınış ve zamansallık gibi dil bilimsel kavramları içeren çok boyutlu bir alan olarak algılanır. O, şekil bilgisi, söz dizimi, sözlüksel anlam bilim ve edim bilimin etkileşimiyle ortaya çıkan karmaşık bir fenomendir" (Johanson 2000: 30). Görünüş veya bakış, Batı dil biliminde Comrie'den itibaren yaygın olarak "bir durumun iç zamansal yapılanmasının farklı yollarla görülmesi" olarak tanımlanır ve 'bitmiş (perfective)' ve 'bitmemiş (imperfective)' şeklinde iki temel kategoriye ayrılır (Comrie 1976: 3). Bunlar Comrie tarafından şöyle açıklanır: "Bitmiş (bakış), duruma dışarıdan ve onun iç yapısını ayırmaksızın bakarken bitmemiş (bakış) duruma sanki sadece onun iç yapısıyla ilgilenir gibi içeriden bakar" (Comrie 1976: 4). Görünüş-zaman terminolojisinin içerdiği bir diğer genel tipolojik terim ise geçmiş bir olayla ilişkili olan mevcut bir durumu bildiren 'bitmişlik

(perfect)'tir. Comrie'ye göre "bitmişlik de bir görünüştür, ama daha önce ele alınan görünüşlerden oldukça farklı anlamda bir görünüştür" (a.g. 52). Johanson'un görünüş anlayışı Comrie'nin önerdiğiyle uyumlu ve ona yakındır. Johanson'un görünüşlere yaklaşımı bir olayın, 'başlangıç (initium)', 'akış (cursus)' ve 'bitiş (finis)' şeklindeki üç temel evresi ve başlangıç ve bitiş şeklindeki iki temel sınırı (terminali, limiti) çerçevesinde şekillenir. Buna göre eyleme, başlangıç ve bitiş terminaleri arasından bakılıyorsa intraterminallik; terminallerden birinin aşıldığı noktadan bakılıyorsa postterminallik; terminallerden birine erişildiği noktadan bakılıyorsa adterminallik söz konusudur (Johanson 1971, 2000: 28-30). Son görünüş Slav dillerine özgüdür, örneğin Rusça *napisal* "yazdı(m)" sadece "yazma eyleminin bütünüyle sona erdiğini" değil ama ayrıca "kritik yaz(mış ol)ma sınırına erişildiğini" de bildirir. Yukarıdaki açıklamalardan sonra *-atan* ekinin genel Batı literatüründe 'bitmemiş (imperfective)', Johanson'un terminolojisinde ise intraterminal olarak nitelenen görünüşü ifade ettiği belirtilebilir. Ek, elbette Schönig'in (1998: 413) yaptığı gibi "alışılmış şimdiki zaman" olarak da tanımlanabilir ama ekin işlevinin şimdiki zamanla sınırlı olmadığını bilmek önemlidir.

Bitmemiş görünüş, Comrie'nin tanımına göre, "bir durumun iç zamansal yapısına o duruma içinden bakarak açık seçik atfı yapar" (1976: 23). Alışılmış, süregiden ve ilerleyici görünüşler bitmemiş görünüşün alt türleri olarak tezahür eder (onların tanımları için bk. Comrie 1976: 28-35, Bybee vd. 1994: 317). Johanson'un odaklılık karşıtlıkları görünüş işaretleyicilerini tanımak için iyi bir temel sunar. İntraterminal işaretleyiciler yüksek odaklı ve düşük odaklı olanlar ve odaklı olmayanlar şeklinde üçe ayrılırlar. Yüksek odaklı şekiller sadece konuşma anında süregiden ve tek-vakitli (yani tek bir vakte özgü) eylemleri ifade eder: ör. (şu anda) ders çalışmakta. Düşük odaklı şekiller hem konuşma anındaki 'tek-vakitli (uni-occasional)' hem de genişlemiş 'çok-vakitli (pluri-occasional)' eylemleri bildirir: ör. (şu anda veya hep) ders çalışıyor. Odaklı olmayan şekiller ise çok-vakitli ve geleceğe yönelik eylemleri iletirler: ör. (daima) ders çalışır (krş. Johanson 2000: 38-39, 85-93, 2009: 93-97).

Türkiye Türkçesinde yüksek odaklılıktan odaklı olmayana doğru sırasıyla *-makta*, *-yor* ve *-ar* ekleri interaterminal görünüşü ifade ederler (Johanson 1996: 245-246, Aydemir 2009). Altay Türkçesinde yüksek odaklı intraterminal şekiller şimdiki zamanda *-p turu*, *-p oturu* ve nadiren *-p cürü*; geçmiş zamanda *-p catti*, *-p turdı*, *-p oturdı* ve *-p cürdi* dir. Düşük odaklılık *-p cāt* ve *-at* ekleriyle temsil edilir. Odaklı olmayan intraterminal değerler ise *-p turğan*, *-ar* ve *-atan* gibi ekleşik şekil ve eklerle kodlanır (Bacanlı 2009: 71-73).

'Zamansallık (temporality)' görünüş-zamansallığın bir diğer ilgi alanıdır. Burada zamansallığın bütün kavramsal alanı irdelenmeyecektir; ama

Johanson'un çerçeve çalışmasına göre kısaca özetlenecektir. Bir olay 'şu an (nunc)'da yani birinci deiktik (oryantasyon, yönelim) merkez olan konuşma anında meydana geliyor olabilir. Geçmiş bir olay şu andan daha önce vuku bulurken gelecek bir olay da şu andan sonra meydana gelecektir. *-atan* eki bu üç temel evrensel zaman değerini iletebilme potansiyeli taşır (zamansallık için bk. Johanson 1994: 252, 2000: 34-37).

Görünüş-zamansallıkla ilgili son terim 'kılınıştır (Aktionsart, actionality)'. Görünüş-zamansal bir kavram olmakla birlikte kılınış aslında doğal dillerdeki fiillerin semantik tasnifini gerektiren leksikal bir kategoridir. "Kılınış, yüklemliklerin iç evre yapısıyla ilgili ayrımları temsil eder. Kılınışsal içeriği belirlemeye yarayan unsurların görünüşsel olarak tespit etme güçleri yoktur. Ama diğer taraftan onlar artzamanlı olarak 'bakış noktası (viewpoint)' işlemcilerine doğru gelişebilirler" (Johanson 2000: 30). Böylece, yukarıda değinilen ekleşik şekiller *çat-*, *tur-*, *çür-* ve *otur-* şeklindeki yardımcı fiillerden oluşturulmuşlardır ve temel fiilin kılınış özelliklerini süreklilik, kalıcılık, süregiderlik olarak belirleyerek onların kılınışsal içeriğini dönüşümsüzleştirirler. Yardımcı fiillerin kendi leksikal anlamları görünüşsel değere karışabilir. Ekleşik şekiller, sadece intraterminallik bildiren saf görünüşsel morfemler olarak da kılınışsal özelliklerinin izlerini koruyan 'ön-görünüş (preaspectual)' morfemler olarak da boy gösterebilirler. Hatta bazı bağlamlarda yardımcı fiilin salt kılınış, birleştiği ekin de salt görünüş bildirdiği iki farklı morfeme bölünebilirler. Onların farklı gramatikalleşme dereceleri ve gramatikal (şekil bilgisel ve söz dizimsel) statüleri için bk. Bacanlı 2009: 225-264.

Altay Türkçesi kılınışsal işaretleyiciler bakımından oldukça zengindir. Kılınışsal içeriği dönüşümsüzleştiren (nontransformative) işaretleyiciler *-p çat-*, *-p tur-*, *-p otur-* ve *-p çür-* art fiilleridir. Bunlar *-atan* ekiyle birleştiklerinde kılınışsal işlevleri saklı kalır. Bunlar ya kılınışsal içeriği homojenize ederler ya da diziselleştirirler: *uyuktap çat-* "uykuda olmak (yatarken)" (*uyukta-* "uykuya dalmak + uykuda olmak"), *iştep tur-* "(sürekli) çalışmak, çalışıp durmak (çalışmaya başlamak veya çalışıp bitirmek değil)", *kıçırıp otur-* "otururken okumak, sürekli okumak (okumaya başlamak veya okuyup bitirmek değil)", *oorıp çür-* "hasta halde olmak (hastalanmak değil)" (*oorı-* "hastalanmak + hasta halde bulunmak"), *çödüldep çat-* "öksürüp durmak (yatarken)", *kelip tur-* "(ara sıra) gelip durmak (gelmeye başlamak veya varmak değil)", vb. İlk dört eylem ibaresinde homojenleştirme, son ikisinde ise 'diziselleştirme (serialization)' söz konusudur. Bu art fiillerin dönüşümsüzleştirme işlevi *-atan*, *-at*, *-ar* ekleriyle birleşmelerde korunur. Oysa Altay dil bilimiyle ilgili araştırmalarda art fiillerle *-atan*, *-at*, *-ar* eklerinin birleşmesiyle oluşan şekiller genellikle tek bir morfemmiş gibi değerlendirilir (Direnkova 1940, Baskakov 1947, Tadikin 1971, Tıbıkova 1991, Tazranova 2002).

'Dönüşümlüleştirme (transformativization)' işaretleyicileri eylemin başlangıç veya bitiş dönüşümünü (sınırnı, limitini, terminalini) belirlerler. Ayrıca, yoğun, 'belirli bir süreliğine (perdurative)', 'kısa bir süreliğine (delimitative)' veya çok kısa bir süreliğine meydana gelen olayları ve diğer ölçülebilir niteliklerini bildirirler. Bu işaretleyiciler dönüşümsüzlükle ilgili yorumları bloke ederler (krş. Johanson 2000: 68-70). Bunlar, bir zarf fiil eki ve anlamsızlaşmış bir yardımcı fiilden oluşan art fiillerdir. Yardımcı fiiller, kendi leksikal anlamlarına göre dönüşümlü yorumlara sahiptir. 'Başlangıç-dönüşümlü (initiotransformative)' olan *kal-* "kalmak", *tut-* "tutmak" ve 'bitiş-dönüşümlü (finitransformative)' olan *ber-* "vermek", *sal-* "koymak, bırakmak", *koy-* "koymak", *iy-* "göndermek", *al-* "almak", *sok-* "vurmak", *tart-* "tartmak, çekmek", *tüş-* "düşmek", *çık-* "çıkarmak", *kon-* "konmak, yerleşmek" gibi yardımcı fiiller dönüşümsüzleştirme aracı olarak kullanılır. Ayrıca, yön ve 'yönelme (deixis, orientation)' bildiren *bar-* "gitmek" ve *kel-* "gelmek" fiilleri de bazen dönüşümlüleştirme işlevi görürler.

Hem dönüşümlüleştirme hem de dönüşümsüzleştirme (yani kılışsal yeniden kategorizasyon) Türk orijindir ve Türk lehçelerinin hepsinde mevcuttur. Onların tasvirleri için bk. Nasilov 1989, Demir 1993, Johanson 1998: 42, 1999, Demirci 2006, Gökçe 2007, Bacanlı 2009. Ancak, Sibiryaya Türkçelerinde dönüşümlüleştirme ve dönüşümsüzleştirme işaretleyicileriyle kılışsal içeriğin 'yeniden kategorizasyonu (recategorization)' Rusçadaki görünüş-kılış özellikleri tarafından ciddi ölçüde motive edilmektedir.

3. -atan Ekinin Artzamanlı Gelişimi

Yukarıda da belirtildiği gibi *-atan* eki *-a turgan* ekleşik şeklinden meydana gelmiştir. *-a tur-* eski bir kılışsal dönüşümsüzleştiricidir. Aynı etimonun biçimleri diğer Türk lehçelerinde de mevcuttur. Örneğin, Kazak Türkçesindeki *-atın*, Karakalpak Türkçesindeki *-atugun*, Özbek Türkçesindeki *-âdigân*, vb. Türk lehçelerinin çoğunda kılışsal dönüşümsüzleştiricilerin görünüşsel işaretleyicilere dönüştüğü gözlemlenir. Oğuz grubu lehçelerindeki *-yor/-yAr/-Ir* ekleri iki morfemli eski bir görünüş-kılış karışımı yapı olan *-a yori-r'* dan gelir. Özbek Türkçesindeki ilerleyici (yüksek odaklı) intraterminal *-yâp* eki *-a yatıp (turur)* ekleşik şeklinden gelir. Kıpçak ve Karluk lehçelerindeki *-a(dı)/-a(t)/-adır* şimdiki zaman eki *-a turur* ekleşik şeklinden meydana gelmiştir.

Gramatikalleşme tek-yönlü bir dil bilimsel olaydır ve şekiller daha ileri boyutta gramatikalleşmeye devam eder. Odak açılması sonucu diğer görünüşsel ve zamansal değerleri kazanmaya devam ederler (Comrie 1976: 101, Lyons 1977: 687, Fleischman 1982: 11-12, Dahl 1985: 93, Bybee & Dahl 1989: 82-83, Bybee vd. 1994: 139, 140-144, Johanson 2000: 99-101). Bu artzamanlı gelişim Altay Türkçesi için çok karakteristik bir özelliktir.

Örneğin, günümüz Altay Türkçesinde yeni bir alışılmış şekil görünüş-kılmış bildiren bir diğer şekilden meydana gelmek üzeredir. Altay Türkçesindeki *-p turgan* şekli (*-maktaydı* veya *-yordu* anlamında) geçmiş zamandaki yüksek ve düşük odaklı intraterminallik bildiren bir ön-görünüş şekliyle günlük konuşma dilinde hem geçmişteki hem de şimdiki zamandaki çok-vakitli olayları da bildirmeye başlamıştır. Günlük konuşma dilinde sıklıkla *-tran* olarak kısa telaffuz edilen bu ek, henüz edebi dile tam olarak yerleşmemiştir. *-p çatkan*, *-p oturgan* ve *-p cürgen* gibi diğer ekleşik şekiller de böyledir. Genellikle sürekli veya bitmemiş geçmiş olayları bildirmelerine rağmen günlük dilde soru cümlelerinde şimdiki ilerleyici eylemleri de bildirebilirler (Tazranova 2002). Bunların hepsi, ayrıca, tıpkı *-atan* eki gibi, sıfat fiil olarak da kullanılabilirler.

4. Geleneksel Tanımlar

Altaycanın ilk gramer denemesi olan “Grammatika Altaykago Yazıka”da *-atan* eki “ikinci şimdiki-gelecek zaman” formu olarak değerlendirilmiş ve ekin geçmişteki çok-vakitlilik işlevine değinilmeden şimdiki zamandaki ve gelecek zamandaki ‘bitimli (finite)’ ve ‘bitimsiz (non-finite)’ işlevleri irdelenmiştir (1869: 72, 244-245). Daha sonra Toşçakova’nın gramerinde de *-atan* eki “ikinci gelecek zaman şekli” olarak tanımlanmış ve işlevi “gelecek zamanın gereklilik bildiren eki” olarak ifade edilmiştir (1938: 49). Dırenkova bu eki “Gelecek zamanın ikinci şekli” ve “gelecek-geçmiş” olarak nitelemiş ve geçmişteki çok-vakitli eylem, geniş zaman ve gereklilik bildiren gelecek zaman işlevlerine yer vermiştir (Dırenkova 1940: 180-185). Kanaatimizce, niteleme bakımından en uygun olanını Baskakov bulmuştur. O, *-atan* ekini “bildirme kipinin evrensel (yani geçmiş, şimdi ve gelecek) zamanı” şeklinde nitelemiş ve bu üç temel zamanla ilgili farklı kullanımları incelemiştir (Baskakov 1947: 280, 1966: 517). Tadıkın, ekin zamansal ve kiplikle ilgili pek çok anlamını şu ana dek en ayrıntılı inceleyen bilgidir. Onun bazı tespitleri ve verdiği örnekler bu çalışmaya da yansıtılacaktır (1971: 58-73).

Pek çok yönden yukarıda belirtilen işlevler *-atan*’ın tanımlanmasında geçerli olsa bile bütünüyle bu ekin niçin gelecek zaman eki olarak tanımlandığı, önceliğin neye göre tespit edildiği belli değildir. Üstelik *-atan* eki gelecek zamanı söz dizimsel koşullar oluşmadan bildiremezken, *-ar* eki bunu herhangi bir tümleş desteği olmadan bildirir. *-atan* ekinin gelecek zaman şekli olarak tanımlanması, anlaşılan, Altaycanın ilk gramerinde bu şekilde adlandırılmasının bir sonucudur (1869: 72, 81, 88, 90-91, 244-245).

5. *-atan* Ekinin Koşaçlarla Kurduğu Birleşimler

-atan ekinin muğlak semantik yapısı, onun anlamlarının farklı koşaçlar yoluyla kalibre edilmesine yol açabilir. Ancak, koşaçlar arasında da çok-anımlı

olanlar vardır. Geçmiş zaman bildiriminde *bolgon* koşacından yararlanır. *edi* koşacı hem geçmiş (Türkiye Türkçesindeki *idi*) hem de şimdiki zaman (Türkiye Türkçesindeki *-dır*) ek fiili gibi kullanılabilen bir ‘istek (subjunctive)’ ekidir (Tibikova 1967: 31).

emtir ve *boltır* koşaçları Altay Türkçesinde dolaylılık işaretleyicileri olarak işlev görür ve Türkiye Türkçesindeki *imiş* koşacı gibi dolaylı bilginin nereden ve ne şekilde öğrenildiği hakkında ipuçları sunar. Bunlardan *emtir*, sarıh bir zaman atfindan yoksundur, ama *boluptır* çoğunlukla geçmiş zaman olarak yorumlanır. Dolaylı bilgiye işaret eden ve zamansal içerik bakımından tarafsız olan iki koşaç daha mevcuttur: *turbay* ve *туру ine*. Bunlar dolaylı edinilen yeni bilginin hayret uyandıran sürpriz niteliğine vurgu yaparlar yani sadece *imiş* koşacına değil, “*meğer ...imiş*” anlamına karşılık gelen ‘imrenimli (admiraive)’ şekillerdir.

туру ve *сат* koşaçları, ilettikleri anlam bakımından epistemik kiplik ile dolaylılık arasında bir yerde bulunurlar. Durumun dış görünüşünü ifade eden ve konuşanın idraki yönünü yansıtan bu koşaçlar “görünen o ki, anlaşılan” gibi anlamları iletirler. *-atan* eki durum tespitine yarayan bu iki koşaçla kullanıldığında düzenli olarak gelecek zaman bildirir.

bolboy, *bolor* ve *bolgodıy* koşaçları ise epistemik olasılık bildiren koşaçlardır. İlk ikisi birbirine anlamca benzerdir ve “herhalde, muhtemelen, büyük olasılıkla” gibi anlamları iletirler. Diğer taraftan *bolgodıy* koşacı kuvvetli olasılık bildirir ve “galiba” anlamına gelir.

Deontik gereklilik bildiren *саяду* ve *uçurlu* kiplik parçacıkları da *-atan* ekinde sonra kullanılabilir. Böylece onlar da *-atan* ekinin kiplik anlamlarını deontik olarak tespit ederler (krş. Tadikin 1971: 69-70, Ozonova 1999: 13).

6. *-atan* Ekinin Görünüşsel Kullanımları

-atan, Johanson’un görünüş konseptine göre odaklı olmayan bir intraterminaldir. İşlevi zaman bildirmek değil, olayı iki sınırı arasında göstermektir. Ancak, odağı çok zayıf olduğu için genellikle çok-vakitli eylem bildiren ekin nadiren tek-vakitli eylem bildirdiği de görülür.

6.1. Geçmişteki Çok-Vakitli Eylem Bildirimi

-atan eki bağlamdaki zaman zarflarının yardımıyla geçmişte, farklı zamanlarda gerçekleşmiş belirsiz sayıdaki ‘alışılmış (habitual)’ olayları ifade edebilir. Çok-vakitlilik, eylemin farklı zamanlardaki belirsiz niceliğine vurgu yapar. Aslında, saf bir kılınışsal özellik olan ‘tekrarlılık (iterativity)’ ve ‘dizisellik (seriality)’ anlamları, *-atan* ekinin odaklı olmayan karakterinden kaynaklanır. Aşağıdaki cümlede *bol-* fiilinin (‘hale gelmek’ anlamındaki) başlangıç dönüşümünün belirsiz niceliği bildirilir:

- (1) *Etken kebin körgöndö çik tanılbas*
 et:SF süs:İ.Y.3T:BEL gör:ZF hiç tanı:EDL:OLSZ.SF
keen boloton. (AM 96)
 güzel ol:ATAN

Süslenip püslendiğinde, tanınmayacak kadar güzel **olurdu** (güzel **hale gelirdi**).

Geçmişe dönük çok-vakitli eylem bildirimi, ekleşik şekillerle de iletilebilir. Aşağıdaki örneklerde *-p tur-* şekli, *töröönziş-* ve *söögün al-* “soyunu al-” eylem ibarelerini (onların bitiş dönüşümlerini silerek) eksiltili olarak dönüşüm-süzleştirmekte, *-atan* eki ise yine eksiltili olarak her iki fiili niteleyerek türsel durumları ifade etmektedir.

- (2) *Ozo baştap ulus enezi ajıra töröönzişip,*
 İlk başlarda insanlar ana:İ.Y.3T üzerinden soy al:ZF
eneziniş söögün alıp turatandar. (AÇ 2000-154: 6)
 ana:İ.Y.3T:İLGİ soy:İ.Y.3T:BEL alıp dur:ATAN:3Ç

İlk zamanlarda insanlar anası üzerinden **akrabalık kuruyor** ve analarının **soyunu alıyorlardı**.

Aşağıdaki örnekte *-p çür-* yardımcı fiil yapısı, başlangıç-dönüşümlü *korkı-* “korkuya kapılmak + korkar halde bulunmak” fiilinin ikinci evresini kalıcı sürekli olarak belirlemekte ve *-atan*, leksemin bu yeni biçimi üzerinde bitmiş görünüş perspektifi açmaktadır.

- (3) *Erteğideş erte çakta, eki çastu çürer tuşta,*
 Erken:AYR erken çağ:BUL iki yaşında yaşa:SF vakit:BUL
ebeş-ubaş korkup çürten edim men. (MK 47)
 az biraz korkup dur:ATAN idi 1.T

Çok çok eskiden, iki yaşımdayken, biraz **korkup duruyordum (korkardım, korkarak yaşamıştım)**.

Aşağıdaki örnekte *-p otur-* ekleşik şekli, *tögül-* “dökül-” eylemini dönüşüm-süzleştirmekte, *-atan* ise bu dönüşümsüz eylemin nicel görünüşünü bildirmektedir:

- (4) *Ernek-sözi komistiy çimjagança tögülip oturatan. (AM 96)*
 cümle-söz:İ.Y.3T kopuz:BENZ yumuşayarak dökülüp dur:ATAN

Sözü kopuz gibi yumuşayarak **dökülürdü** (veya **dökülür dururdu, dökülüyor olurdu**).

Aşağıdaki örnekte *-atan* eki *bolgon* koşacıyla birlikte geçmişteki çok-vakitli eylem anlamını iletmektedir, yani *bolgon*, ekin muğlâk zaman bildirimini geçmiş olarak tespit etmektedir:

- (5) *Böstöj kiyim, taarlar, kaptırgalar, balıktaytan*
şüünder
 bez:AYR giysi çuval:Ç kürk bezi:Ç balık tut:GEL.SF ağ:Ç
ćazaytan bolgon. (AÇ 2000-158: 7)
 yap:ATAN idi

Bezden giysiler, çuvalar, kürk bezleri, balık ağları **yapıyorlardı (yaparlardı)**.

6.2. Geçmişteki Tek-Vakitli Eylem Bildirimi

-*atan* odaklı olmayan bir intraterminallik eki olmasına rağmen tüm odaklı olmayanlarda görülebildiği gibi nadiren tek-vakitli eylemleri de iletebilir. Aşağıdaki örnekte *emtir* algılamalı dolaylılık bildirmekte, -*atan* ise tek-vakitli ilerleyici eylemi ifade etmektedir:

- (6) ...*çuuktap kelze, Çıykıs töröp ćatkan ak-çookır uydı,*
 Yaklaş:ŞART Çinkıs doğur:ŞİM.SF akbenekli inek:BEL
fonarın örö biyik ködürele, acıktaytan emtir. (AK127)
 fener:İY.3T:BEL yukarı yüksek kaldır:ZF bak:ATAN imiş

Yaklaştığında [gördü ki] Çinkıs, feneri yukarı kaldırarak, doğurmakta olan ak benekli ineği **incelemektedir**.

-*p ćat-*, aşağıdaki cümledeki bitiş-dönüşümlü *ayda-* “ağnamak, yatarak yuvarlanmak, dönmek” temel eylem ibaresini ‘dizisel (serial)’ hale getirmektedir. Temel eylem ibaresinin kılınışının, yardımcı fiilin kılınışıyla (yatmayla) da örtüştüğü görülür. -*atan* yeni eylem ibaresi üzerinde intraterminal görünüş perspektifi açmaktadır:

- (7) *Ol tušta Ömölik uyuktap bolboy, töjöginde*
 o vakit:BUL Ömölik uyu:YET.OLSZ:ZF döşek:İY.3T:BUL
arı-beri aıdanıp ćadatan. (AK 62)
 sağa-sola dönüp dur:ATAN

O sırada Ömölik uyuyamayıp, döşeginde bir o tarafa bir bu tarafa **dönüp duruyordu**.

6.3. Şimdiki Zamandaki Çok-Vakitli Eylem Bildirimi

-*atan* ekinin en sık karşılaşılan kullanımı geçmişteki belirsiz nicelikteki (çok-vakitli) eylemlerin belirtilmesi olsa bile o geniş zamanı, türsel olguları ve evrensel doğruları iletmek için de en uygun işaretleyicilerden biridir. Geniş zaman Altay Türkçesinde -*p turğan* ekleşik yapısı, düşük odaklı şimdiki zaman ileten -*at* eki, türsel olguları ve evrensel doğruları bildiren -*ar* ekiyle de ifade edilebilir. Bu yönüyle -*atan* eki ilk ikisinden daha düşük odaklılık bildirir ve sonuncuya daha fazla benzer. Kiplik, dolaylılık ve imrenimlilik

(admirativity) koşaçlarının da yüklemle dâhil olması *-atan* ekinin geniş zaman kullanımında daha fazla görülür.

Aşağıdaki örnekte *-p cür-*, iki temel fiili eksiltili olarak dönüşümsüzleştirmekte, *-atan* eki ise o eylemlerin geniş zamanda nasıl görüldüğünü bildirmektedir:

- (8) *Ol Ezenay degen kıs sege çaantayın*
O Ezenay denen kız sana daima
açarıp, sıstap cüreten bolgodıy. (AK 17)
ilgi duy:ZF acı çek:ATAN galiba

O Ezenay denen kız, sana daima **ilgi duyuyor** [ve aşkından] **acı çekiyor**, galiba.

Bir sonraki örnekte *-atan* eki, biri *-p tur-* şekliyle dönüşümsüzleştirilmiş olan iki eylem ibaresi üzerinde intraterminal perspektif açmaktadır:

- (9) *Onıy cayaandık ijile kraydıñ la respublikanıñ*
onun üstün iş:İY.3T:VAS bölge:İLGİ ve cumhuriyet:İLGİ
üredüçileri çaantayın tanıjıp turatandar. ... çemeli
öğretmen:Ç:İY.3T daima tanışıp dur:ATAN:3Ç deneyim:İY.3T
bay pedagoğtıñ ötkürgen açık uroktornıñ la klassta
zengin eğitimen:İLGİ düzenle:-SF açık ders:Ç:İY.3T:AYR ve sınıf
emes işterineñ çenemel alıp ürenetender. (AÇ2000-171: 2)
dışı iş:Ç:İY.3T:AYR deneyim al:ZF öğren:ATAN:3Ç

Onun yaptığı üstün işle bölgenin ve cumhuriyetin öğretmenleri daima **tanışıp duruyorlar**. ... tecrübesi zengin eğitmenin düzenlediği açık derslerden ve ders dışı işlerinden tecrübe almayı **öğreniyorlar**.

-atan eki ayrıca evrensel doğrulardan söz eden atasözü ve darbu mesellerdeki gnomik önermelerin iletilmesinde de sıklıkla rol üstlenir. Lyons, gnomik önermelerin zamansal statüsünü şöyle açıklar:

Gnomik önermelerin zamansal statüsü fazlasıyla değişkendir: Bazıları zamandan yoksundur, bazıları ise zaman üstüdür; ama çoğunluğu itibariyle onlar eğilimlerden, genelleştirmelerden ve varsayılan düzenden daha fazlasını tasvir etmez. ... Bunlar, olgudan ziyade düşüncenin meseleleriyle ilişkilidirler; ve bu durum onları doğal olarak epistemik kipliğin ilgi alanına sokar (Lyons 1977: 681-682).

Bu kullanıma örnekler:

- (10) *Küsteñ süt sakıbaytan, sook sakırtan.* (AK 20)
Güz:AYR süt bekle:OLSZ:ATAN soğuk bekle:ATAN
Güzden süt **beklenmez**, soğuk **beklenir**.

-*atan* ekinin odaksıl olmayan intraterminal kullanımı sayesinde, *bol-* fiiliyle kurduğu birleşim bir şimdiki zaman ek fiili işlevi görür. Böylece *boloton* fiil formu Türkiye Türkçesindeki *-dır* ek fiili anlamında, *bolboyton* ise *değildir* anlamında toplumsal veya evrensel doğruların ifade edilmesinde kullanılabilir:

- (11) *Ayakka urgan aş kaçan da çaman bolboyton.* (atasözü)
 tas:YÖN kon:SF yemek asla kötü değildir

Tasa konan yemek, hiçbir zaman kötü **değildir (olmaz)**.

6.4. Zaman Anlamının Muğlâk Olduğu Durumlar

Yukarıda da belirtildiği gibi *-atan* eki bir zaman değil, görünüş ve kiplik eki-
 dir. Zaman tamamen bağlamsaldır. Onun bu özelliği yüzünden zamanın
 tespiti daima mümkün değildir. Ek esas olarak eylemin zamanını değil, bit-
 memiş görünüşünü anlatır. Bu zorluk bilhassa ‘öyküsel söylem türünün
 (narrative discourse type)’ kullanıldığı roman dilinde daha belirgin olmakla
 birlikte günlük dilde de zamansal atıftan yoksun kullanımlarla karşılaşılabılır.
 Örnek:

- (12) *Töröp çatkan uy, kijini körzö, iltam*
 doğurmakta ol:SF inek insan:BEL gör:ŞART rahat
töröp albas dep, çaan ulus aydjatan. (AK 128)
 doğur:YET:OLSZ.GEN diye büyük insanlar söyle:İŞ:ATAN

‘Doğurmakta olan inek, insanı gördüğünde rahat doğuramaz’ diye büyüklerimiz
söyler(di).

Örnekte zamansal atıf belirsizdir. Cümledeki *büyükler*’in bunu eskiden mi
 yoksa şimdiki zamanda mı söylediği net değildir. *-atan* burada, zamanına
 atıfta bulunmadan, çok-vakitli bir olayı bildirmektedir. Burada olayın zamanı
 değil, zaman çizgisinde yer etmiş olması, yani olgusal oluşu önemlidir.

7. -*atan* Ekinin Gelecek Zaman ve Kiplik Çerçevesindeki İşlevleri

Odaksıl olmayan intraterminal görünüş işaretleyicileri gelecek zamanı ve
 onunla ilgili kiplik anlamlarını sıklıkla bildirirler (Johanson 2000: 92). Nite-
 kim, Türkiye Türkçesindeki odaksıl olmayan intraterminallik (veya potansi-
 yellik) eki *-ar* da şimdiki-geniş zamanın dışında emir, istek, tahmin, gereklilik
 gibi pek çok işlevi yerine getirebilir (Aslan-Demir 2008: 71-75, 121-123,
 Aydemir 2009: 27-28). Lyons’un da belirttiği gibi “geleceğe atıf, bütünüyle
 zamansal bir kavram değildir. Tahmin unsuru ve benzeri kiplik kavramlarını
 zorunlu olarak içerir” (1977: 677). “Gelecek hakkındaki konuşma, zorunlu
 olarak daha spekülattıfır ve araya giren olayların üst üste gelmesiyle, beklen-
 tileri değiştirmek gerekebilir” (Comrie 1985: 43).

Kiplik alanı, çok boyutlu ve tanımlaması en zor alanlardan biridir. Aynı demeci, dil bilimcilerin sıkça yaptığı gibi, kavram bölgesi farklı belirlenmiş terimlerle açıklamak ve yorumlamak mümkündür. Kiplik genel olarak tutum, görüş, söz edimi, öznellik, nesnellik, niyet, gerçek dışılık, ihtimallik, tahmin, varsayım, gereklilik, dilek gibi kavramları içerir” (Fleischman 1982, Bybee & Fleischman 1995, Palmer 2001²). Kiplik bazen, öznellik-nesnellik, gerçeklik-gerçek dışılık gibi iki kutuplu kavramlarla da açıklanır. Yukarıda da belirttiği gibi Altaycanın geleneksel gramerlerinin çoğunda *-atan* eki, genellikle “gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki” şeklinde tanımlanır. Bu çalışmada da görüleceği üzere *-atan* sadece gereklilik bildiren bir gelecek zaman eki değildir ve bu açıklama onun deontik ve dinamik kiplik kullanımlarından kaynaklanır. Onun; izin, yasak, müzakere gibi deontik ve yeterlilik, niyet ve kararlılık gibi dinamik kiplikle ilgili anlamları vardır. Salt gelecek zaman ve hatta şartlı birleşik cümlelerde gerçek dışılık bildirdiği de görülür. Tadikin’in (1971: 66) de belirttiği gibi *-atan* ekinin gelecek ve kiplikle ilgili anlamları, söz dizimsel bir dizi şartın oluşmasına bağlıdır. Cümlede geleceğe atfeden zaman zarfları ve her türden soru kalıbı, gelecek zaman ve kiplikle ilgili anlamların billurlaşmasına yardımcı olur.

7.1. *-atan* Eki ve Gelecek Zaman Bildirimi

Gelecek, zamansal olmaktan ziyade genellikle kiplikle ilgilidir ama zamansal atfın ön plana çıktığı kullanımlar da görülebilir (Palmer 2001²: 78). Aşağıdaki örnekte epistemik kiplik *çat* koşacıyla iletilmekte, *-atan* ise kiplik değil, zamansal özellikleriyle ortaya çıkmaktadır.

(13) *Koyduñ terelerineñ bir çaan ton edip iyze,*
 koyun:İLGİ deri:Ç:İY.3T:AYR bir büyük palto et:ŞART
orton uulga ton baza kelişpeyten çat. (AKIS 135)
 ortanca oğul:YÖN palto yine çık:OLSZ:ATAN ÇAT

Koyun derilerinden bir büyük palto ediversem, **görünen o ki** ortanca oğluma yine bir elbise **çıkmayacak**.

7.2. *-atan* Eki ve Epistemik Kiplik

Epistemik kiplik bilginin meseleleriyle ilgili kiplik türüdür ve konuşanın önermenin gerçeklik statüsü hakkındaki yargısını iletir. *-atan* eki güçlü epistemik kipliği türsel olgular ve evrensel doğrular çerçevesinde bildirebilir (bk. 10. ve 11. örnekler), ancak subjektif karakterli olan epistemik ihtimalliği bildiremez.

7.3. *-atan* Eki ve Deontik Kiplik

-atan eki farklı deontik kiplik türlerini iletir. Deontik kiplik, öznenin dışındaki bir kaynaktan (örneğin konuşandan) doğan yükümlülük, izin, yasak gibi

anlamları içerir. Epistemik kipliğin aksine önermeye değil, harekete gönderme yapar (Palmer 2001²: 9-10, 70-76).

7.3.1. -atan Eki ve Deontik Yükümlülük

-atan eki herhangi bir otoritenin tesis ettiği yükümlülükleri bildirebilir. Otorite genellikle konuşanın kendisidir ama otorite toplumsal teamüller, hukuki yasalar ve dinî ödevler de olabilir. Sıradaki örnekte yükümlülük toplumsal teamüller ve beklentilerden gelmektedir:

- (14) *Er kiji emeş katu boloton.* (AK 38)
 erkek adam biraz sert ol:ATAN
 Erkek adam biraz sert **olur (olmalı)**.

- (15) *Kursaktı izüge içeten*
 Yemek:BEL sıcak:YÖN iç:-ATAN
 kerekti türgen **büdüreten.** (atasözü)
 iş:BEL çabucak yerine getir:-ATAN
 Yemeği sıcakken **içmeli**, işi çabucak **yerine getirmeli**.

7.3.2. -atan Eki ve Deontik İzin ve Yasaklar

-atan eki, konuşandan veya toplumsal kurallardan çıkan deontik izin ve yasakları sıklıkla bildirir. Genellikle, konuşanın söz konusu izin veya yasağı benimsediği görülür. Örnek:

- (16) *Biy kijidiñ çakızına mindiy torbok*
 bey kişi:İLGİ bağlama yeri:YÖN böyle tosun
turbaytan diyt. Ćaan kaannıñ örgöözine
 dur:OLSZ:ATAN de:ŞİM ulu kağan:İLGİ otağ:İY.3T:YÖN
ćaman kiji kirbeyten diyt. (MK 133-134)
 kötü insan gir:OLSZ:ATAN de:ŞİM

Beyin at bağlama yerinde bunun gibi iki yaşındaki tosun **duramaz** dedi(ler). Ulu kağanın otağına kötü insan **giremez** dedi(ler).

- (17) *Bogo tañkılabaytan.* (Tadikin 1971: 67)
 Burada sigara iç:OLSZ:ATAN
 Burada **sigara içilmez**.

7.3.3. -atan Eki ve Deontik Müzakere Kipliği

‘Müzakere (deliberative)’ kipliği konuşanın, muhatabından herhangi bir konuda fikir vermesini istediği zayıf bir deontik gereklilik türüdür (McWhorter 1910, Palmer 2001²: 128). -atan eki bu kullanımda söz dizimi bakımından şahıs eksiz olarak kullanılır. Örnek:

- (18) *Sege* *kandıy* *iş* **bereten?** (AKIS 145)
sana *nasıl* *iş* *ver:ATAN*

Sana nasıl bir iş **vermeli** (**versek**, **verelim**)?

7.4. -atan Eki ve Dinamik Kiplik

Dinamik kiplik, cümledeki öznenin istek, niyet, kararlılık, fizikî ve zihinsel yeterliliği gibi anlamları bildirir (Palmer 1990²: 36, 2001²: 76-79). Dinamik kiplik, konuşanın düşüncelerini bildiren epistemik ve tutumunu bildiren deontik kipliğin aksine asla subjektif değildir. Konuşan değil, öznenin karakteristik koşulları ön planda olduğu için bu kiplik türü ‘özne-yönelimli (subject oriented)’ olarak da adlandırılır. Bununla birlikte, dinamik kipliğin, “dünyada geçerli koşullara bağlı olasılıkları bildiren ‘tarafsız’ türü” de vardır: *Bu mesleklerde maaşlar hızlı artabilir* (bk. Papafragou 1998: 2). Bu ikincisi objektif epistemik kipliğe çok yakındır (bk. 10. örnek).

7.4.1 -atan Eki ve Dinamik İstek

Ek, geleceğe dönük istek, niyet ve kararlılık gibi anlamları bildirmek için kullanılabilir.

- (19) *Erten* *özök* **tüjetem.** (AK 167)
yarın *vadi* *in:ATAN:1T*

Yarın vadiye **ineceğim**.

- (20) ‘*Ceten* *künge* *uyuktadım.* *Natazımıy* *uykuzı?’*
yetmiş *gün:YÖN* *uyu:GEÇ:1T* *ne tür:İLGİ* *uyku:İY.3T*
diyt. ‘*Odorluga* *malım* **saltam,** *odınduga*
de:ŞİM *otlak:YÖN* *hayvanlar:İY.1T* *sal:ATAN:1T* *ağaçlık:YÖN*
çonım **saltam** *emdi le’* *diyt.* (MK 40)
halk:İY.1T *sal:ATAN:1T* *hemen* *de:ŞİM*

‘Yetmiş gün uyudum. Ne biçim uyku bu?’ dedi. ‘Otlığa hayvanlarımı **salacağım**, ağaçlık yere halkımı **yerleştireceğim** şimdi’ dedi.

7.4.2. -atan Eki ve Dinamik Yeterlilik

Ek, öznenin fizikî ve zihinsel yeterliliğini bildirmede de kullanılabilir. Örnek:

- (21) *Aydarda* *onı* *uuldar* *emdi de* **süüyten** **emtir.** (AK 99)
demek ki *onu* *delikanlı:Ç* *hâlâ* *sev:ATAN* *imiş*

Demek ki, delikanlılar ona hâlâ **âşık olabiliyormuş**.

Örnekte -atan ekinin anlamı, epistemik olasılıkla karıştırılmaya müsaittir. Cümlede epistemik unsurlar, çıkarsama bildiren *aydarda* “demek ki” sözcüğü ve tecrübe yoluyla edinilen bilgi bildiren *emtir* “imiş” koşacıdır. -atan ise

bağlamda, bir delikanlının orta yaşlı bir kadına âşık olma olgusundan yola çıkarak bu bireysel duygu potansiyelini, türün tamamına genişletmektedir.

7.5. -atan Eki ve Şartlı Birleşik Cümlelerde Gerçek Dışılık Kipliği

‘Gerçek dışılık (irrealis)’ “gerçek dünyada olmayan, olamayan, olmaması gereken durumları betimler; diğer bir ifadeyle bu tür kiplik işaretleyicileri, konuşanın konuşma anında bilincinde var olan alternatif bir dünyayı tasvir eder” (Plungyan 2002: 312). ‘Gerçek dışılık kipliği’ kavramı dil bilimi araştırmalarında farklı farklı değerlendirilir. Palmer ve Plungyan’a göre gerçek dışılık, prototipik olarak kipliğin iki temel konusundan biridir (Palmer 2001: 1-3, Plungian 2003: 312). Olumsuz tüm cümleler, tüm sorular, düş ve varsayım anlatımları ve farklı gelecek zaman türleri bu kiplik çerçevesinde ele alınabilir. Pek çok dilde geçmişteki alışılmış veya çok-vakitli eylemleri bildiren odaklı olmayan bitmemiş işaretleyicileri “bütünüyle gerçekleşmemiş bir olayı resmettikleri” için gerçek dışılık kipliğiyle örtüşürler (Fleischman 1995: 537-539, Givón 2001: 286). Altay Türkçesindeki -atan eki, geçmiş ve hâlihazırda intraterminal (veya bitmemiş) görünüşü iletebildiği için şartlı gerçek dışılığı hem (22)’deki gibi *edi* koşacıyla birleşerek hem de (23)’teki gibi tek başına iletebilir.

(22) Ozogı	ćaj	aayınça	bolzo,	ćaş	balaga
önceki	adet	uyarınca	ol:ŞART	taze	çocuk:YÖN
attı	ćajt	ćaan	kiji	adaytan	edi. (AK 202)
ad:BEL	yaş:ÿ.3T	büyük	kişi	ad ver:ATAN	idi

Eski inanç gereğince olsaydı, bebeğe adını (mutlaka), yaşı büyük kişi **verecek idi**.

(23) Baya	erte	ćanıp kelgen	bolzo,	andıy neme	bolboyton. (AK 165)
Demin	erken dön:SF	ol:ŞART	öyle şey	ol:OLSZ:ATAN	

Eğer demin erken dönülmüş olsaydı, öyle bir şey **olmazdı (olmayacaktı)**.

7.6. -atan Eki ve Retorik Sorular

-atan eki retorik soru cümlelerinde, teamüller gereği üzerinde herkesin hemfikir olduğu bir durumu şaşkınlıkla sorma anlamında da kullanılır. Bu tür cümlelerde konuşan, muhatabı makul gerekçelerle karşı karşıya bırakan retorik sorularla onun talebini veya önermesini mesnetsiz kılmaktadır. Konuşan aslında bir soru sormamakta ve bir cevap beklememekte, sadece bilinen bir olgunun geçerliliğini ters anlamlı bir soruyla pekiştirmektedir. Dikkati çekme, isteksizlik, esef, merhamet, çaresizlik, sebep-sonuç ilişkisi kurma gibi edim bilimsel işlevlerin ortaya çıktığı bu işlevden geniş ölçüde Tadikin ve kısmen Tıbıkova da bahseder (Tadikin 1971: 72, Tıbıkova 1989: 46, 1991: 57). Sosyal ve kültürel teamüllere atıf yapan bu kullanımda epistemik arka plandan bahsetmek de mümkündür. Bununla birlikte retorik soru kullanımlarında

diğer kiplik anlamları zayıf da olsa hissedilmektedir. Aşağıdaki örneklerde, edim bilimsel olarak dikkati çekme, isteksizlik, esef ve çaresizlik gibi duygu değerleri daha ön plandadır, oysa aynı cümleleri dinamik kiplik bakımından da yorumlamak mümkündür. Bu çerçevede (24) ve (25)'te dinamik yeterlilik, (26) ve (27)'de dinamik istek yorumları hissedilmektedir:

(24) *Kolhozıñ predsedateli tappaan kijini*
Kolhoz:İLGİ başkan:İY.3T bul:OLSZ:SF kişi:BEL
bis kaydañ tabatams? (AK 21)
biz nereden bul:ATAN:1Ç

Kolhoz başkanının bulamadığı kişiyi biz nereden **bulalım**?

(25) *Ćajına uyat. Onıñ közine kiji kanay körüneten.* (AK 97)
ömür boyu utanç onun göz:İY.3T:YÖN insan nasıl görün:ATAN
Ömür boyu [sürecek bir] utanç. Onun gözüne insan [bir daha] nasıl **görünecek (görünsün, görünebilir)**.

(26) *Men ne kuuçındaytam? Ozo zaveduyuşçıy kuuçındazın.* (AK 19)
Ben niye konuş:ATAN:1T önce yönetici konuş:EMİR
Ben niye **konusayım (konuşacakmışım)**? Önce yönetici konuşsun.

(27) *Ömölik çayı çıdagan tay at. Kargan meni kaydatan?* (AK 10)
Ömölik yeni serpil:SF tay yaşlı beni ne yap:ATAN
Ömölik yeni serpilmiş tay (gibi). Benim gibi yaşı geçkini **ne yapacak (ne yapısın)**?

Aynı retorik sorular *-atan* edi kalıbıyla da sorulabilir ve oluşan yeni yapıdaki *edi* koşacı zaman bildirmez. Nezaket, hatırlatma gibi edim bilimsel nüanslarla birlikte cümlede bir tür istek işlevi görür.

(28) *Emdiği emçiler ölüp te braatkan kijini tirgizip iyet.*
Şimdiki hekim:Ç ölüp gitmekte ol:SF insan:BEL diriltiver:ŞİM
Kiji olorgo kanay ijenbeyten edi. (Tıbıkova 19991: 57)
insan onlar:YÖN nasıl güven:OLSZ:ATAN EDI

Şimdiki hekimler, ölmekte olan insanı bile diriltiyorlar. İnsan onlara nasıl **güvenmesin ki!**

8. boloton Parçacığı

-atan eki *bol-* fiiliyle birlikte sıfat fiilden sonra gelen ve “acaba” anlamı taşıyan bir parçacık olarak da kullanılır:

- (29) Bu mında süttiğ kaymağı bolgon, kayda
bu burada süt:İLGİ kaymak:İ.Y.3T ol:SF nereye
bargan boloton? Bu meniğ kurgadıp salgan pıymamdı
git:SF BOLOTON bu benim kurut:SF pijama:İ.Y.1T:BEL
kemizi **kiygen boloton?** (AKIS 166)
kim:İ.Y.3T:İ.Y.3T giy:SF BOLOTON

Burada sütün kaymağı vardı, **acaba** nereye **gitti?** Benim kuruttuğum pijama-
mı hangisi **giydi acaba?**

- (30) Bu la mindiy armakçını men kemnej **körgön bolotom?** (AKIS 62)
bu böyle ip:BEL ben kim:AYR gör:SF BOLOTO(N):1T
Böyle ipi ben kimde **görmüştüm acaba?**

Sonuç

-atan eki, zaman, görünüş ve kiplik alanlarında işlev gören çok-anlamlı bir ektir. Bildirdiği bütün anlamlar daha özel gramatikal morfemlerle de ifade edilebilir. Özel morfemler birincil olmakla birlikte -atan eki çok geniş bir kullanım alanına sahiptir. Bir tanımla bitirmek gerekirse, -atan, nereye bir yüklem şekli lazımsa oraya yerleşme imkânına sahip olan ve sadece bu imtiyazına dayanarak pek çok semantik renge bürünebilen, pek çok gramatikal işlevi ve edim bilimsel anlam ve konnotasyonu envanterinde bulunduran, bir tür söz dizimsel ve semantik dolgu malzemesi gibi işlev gören odaklı olmayan bir intraterminallik ekidir.

Kaynaklar

- Aslan-Demir, Sema (2008). *Türkçede İsteme Kipliği – Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yay.
- Aydemir, İbrahim Ahmet (2009). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Grafiker Yay.
- Bacanlı, Eyüp (2009). *Kılınış Kategorisi ve Kılınışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yay.
- Baskakov, Nikolayiviç A. (1947). “Oçerğ grammatiki Oyrotskogo yazıkı”. *Oyrotsko-Russkiy Slovar*. Moskva: Gos. Izd-vo inostrannix i natsional'nix slovarey. 220-312.
- (1952). *Karakalpakskiy Yazık II – Fonetika i Morfolojiya*. Moskva: Nauka.
- (1966). “Altayskiy Yazık”. *Yazıkı Narodov SSSR*. Moskva: Nauka. 506-522.

- (1972). *Severniye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Kumandintsev*. Moskva: Nauka.
- (1985). *Severniye Dialekti Altayskogo (Oyrotskogo) Yazıka: Dialekt Lebedinskix Tatar-Çalkantsev*. Moskva: Nauka.
- Bolinger, Dwight (1977). *Meaning and Form*. London: Longman.
- Bybee, John L. & R. Perkins & W. Pagliuca (1994). *The Evolution of Grammar: Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*. Chicago: UChP.
- Comrie, Bernard (1976). *Aspect*. Cambridge: CUP.
- (1985). *Tense*. Cambridge: CUP.
- Dahl, Östen (1985). *Tense and Aspect Systems*. Oxford: Blackwell.
- Drenkova, N. A. (1940). *Grammatika Oyrotskogo Yazıka*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- Fleischman, Suzanne (1982). *Future in Thought and Language – Diachronic Evidence from Romance*. Cambridge: CUP
- (1995). “Imperfective and Irrealis”. Eds. Joan Bybee & Suzanne Fleischman. *Modality in Grammar and Discourse*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins. 519-551.
- Grammatika Altayskogo Yazıka* (1869). Altay misyonu üyelerince hazırlanmış anonim eser. Kazan’.
- Givón, T. (2001). *Syntax: An Introduction. Volume 1*. Philadelphia: Benjamins.
- Johanson, Lars (1994). “Türkeitürkische Aspektotempora”. Eds. R. Thieroff & J. Ballweg. *Tense Systems in European Languages*. Tübingen. 247-266.
- (1996). “Terminality operators and their hierarchical status”. Eds. Betty Devriendt & Louis Goossens & Johan van der Auwera. *Complex Structures: A Functionalist Perspective* (Functional Grammar Series 17.) Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 229-258.
- (1998). “The Structure of Turkic”. Eds. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 30-66.
- (1999). “Typological notes on aspect and actionality in Kipchak Turkic”. Eds. Werner Abraham & Michael Noonan. *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Philadelphia PA: Benjamins. 171-184.
- (2000). “Viewpoint operators in European languages”. Ed. Östen Dahl. *Tense and Aspect in the Languages of Europe*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter. 27-187.
- (2009). “Türk Dillerinde Odaksız Şimdiki Zaman İşaretleyicisi ve Kıbrıs Türkçesindeki Eksikliği”. *bilig* 49: 93-100.
- Lyons, John (1977). *Semantics I-II*. Cambridge: CUP.
- McWhorter, Ashton W. (1910). “A Study of the So-Called Deliberative Type of Question (ti poihsu;) as Found in Aeschylus, Sophocles, and Euripides”. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association* 41: 157-167.

- Ozonova, Ayyana, A. (1999). *Modal'niye Analitiçeskiye Konstruktsii Altayskogo Yazıka*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Nobosibirsk.
- Papafragou, Anna (1998). "Inference and word meaning: The case of modal auxiliaries". *Lingua* 105: 1-47.
- Palmer, Frank R. (1990). *Modality and the English Modals*. London & New York: Longman.
- (2001). *Mood and Modality*. Cambridge: CUP.
- Plungian, Vladimir A. (1999). "A Typology of Phasal Meanings". Eds. Werner Abraham & Michael Noonan. *Tense-Aspect, Transitivity and Causativity*. Philadelphia PA: Benjamins. 311-321.
- (2003). *Obşçaya Morfologiya – Vvedeniye v Problematiku*. Moskva: URSS.
- Schönig, Claus (1998). "South Siberian Turkic". Eds. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató. *The Turkic Languages*. London & New York: Routledge. 403-416.
- Tadikin, V. N. (1971). *Priçastiya v Altayskom Yazıke*. Gorno-Altaysk: GANIIIYaL.
- Tazanova, Alena R. (2002). *Biverbal'niye Konstruktsii s Bitiynimi Glagolami v Altayskom Yazıke (V Sopostavitel'nom Analize)*. Avtoreferat dis. kand. filol. nauk. Nobosibirsk.
- Tıbıkova, Aleksandra T. (1966). *Slojniye Glagoli v Altayskom Yazıke*. Gorno-Altaysk: GAOAKİ.
- (1967). "O Nedostatoçnom Glagole e- v Altayskom Yazıke". *Zapiski* 7: 28-38.
- (1991). *İssledovaniya po Sintaksisu Altayskogo Yazıka: Prostoye Predlojenie*. Novosibirsk: INU.
- Wittgenstein, Ludwig (1999). *Tractacus Logico-Philosophicus*. London & New York: Routledge.

Kısaltmalar

- AYR—ayrılma hali eki
BEL—belirtme hali eki
BENZ—benzetme eki
BUL—bulunma hali eki
Ç—çoğul
EDL—edilgenlik eki
EMİR—emir eki
GEÇ—geçmiş zaman eki
GEN—geniş zaman
İF—isim fiil eki
İLGİ—ilgi hali eki

İST—istek şekli

İŞ—işteşlik eki

İY—iyelik

OLSZ—olumsuz

SF— sıfat fiil eki

SORU—soru parçacığı

ŞART—şart eki

ŞİM—şimdiki zaman

T—tekil

VAS—vasıta hali eki

YET—yeterlilik

YÖN—yönelme hali eki

ZF—zarf fiil eki

Örneklerin alındığı eserler:

AÇ—Altaydın Çolmonı (gazete)

AK—Aş Kılгада (roman)

AKIS—Altaydın Kıstarı (roman)

AM—Alıp Manaş (destan)

MK—Maaday-Kara (destan)

Aspectotemporal and Modal Meanings of the Altay Suffix *-atan*

Eyüp Bacanlı*

Abstract: Although the Altay Turkic suffix *-atan* is specified as “future tense suffix” in traditional grammars, it may indicate past, present or future tenses. Aspectotemporally, it often indicates pluri-occasional (habitual) and rarely uni-occasional (progressive) events in the past. Since it is a non-focal intraterminal marker indicating pluri-occasional (or habitual) events, it may be readily used to encode generic and gnomic facts. In this study I also examine modal functions and meanings related to futurity, such as intention, decisiveness, necessity, and possibility. Since these notions are related to epistemic, deontic and dynamic modalities, I briefly explain the terminological apparatus and study the examples of each function. Finally, I examine the pragmatic meanings and connotations of the suffix expressing futurity.

Key Words: Altay Turkic, polysemy, the suffix *-atan*, aspectotemporality, modality.

* Assist. Prof. Dr., TOBB University of Economics and Technology, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ANKARA
ebacanlı@etu.edu.tr

Аспектуальные, временные и модальные значения суффикса – атан в алтайском языке

Еюп Баджанлы*

Аннотация: Несмотря на то, что в традиционных книгах грамматики алтайского языка суффикс-атан определяется как "суффикс будущего времени", данный суффикс во временном отношении может указывать на прошлое, настоящее и будущее время. Как аспектуально-временной, этот суффикс обычно указывает на длительное (привычное) и реже своевременное (прогрессивное) события в прошлом. Указывающий на длительные (многовременные) события суффикс -атан может легко использоваться при указании генерических и гномических явлений. В данном исследовании также рассматривается употребление суффикса –атан в будущем времени, модально указывающих на такие значения, как намерение, решительность, необходимость и возможность. Так как эти значения связаны с эпистемологическими, деонтическими и динамическими видами модальности, вкратце дан терминологический аппарат и приведены примеры каждой функции. В конце также рассматривается выражение суффиксом -атан научных значений и чувственных ценностей относительно будущего времени.

Ключевые слова: Алтайский язык, многозначность, суффикс –атан, аспектуально-временность, модальность.

* Доц. док., ТООБ университет экономики и технологии, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / АНКАРА
ebacanli@etu.edu.tr

Kırım Tatarları'nda Mahalle Kültürü

Nuri Kavak*

Özet: Kırım Hanlığı'na ait Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda, mahalle olma ve mahallede beraber yaşama üzerine çok sayıda kıymetli örnekler ihtiva eden belgeler tespit edilmiştir. Bu belgelerden hareketle, mahallenin, ortak değerler üretirken, bir taraftan bütünleştiren, diğer taraftan da sağladığı oto-kontrol ile insanları yalnızlaştırmayan bir toplumsal yapıyı inşa ettiği görülmüştür. Öte yandan Kırım Tatar toplumu içinde, etnik, dini, idari ve mali külfet ve görevlerin paylaşımı ve karşılanması amacıyla ortaya çıkan kurumsallaşma kimliği tüm teferruatıyla birlikte çalışmamızda yer almıştır. Ayrıca sicilleri temel kaynak olarak, bire bir, birey ile toplum arasındaki ilişkiler bütün sadeliğiyle gözler önüne serilerek, mahalle olmaktan doğan münasebetler meydana çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler : Kırım Hanlığı, Mahalle, Kırım Tatarları, Şer'iyye Sicilleri.

Giriş

Mahalle, konaklanan bir yer anlamında iken zamanla şehrin bir semti veya bölümü haline gelmiştir (Kramers 1997: 144 ve Ergenç 1984: 69-78). Osmanlı şehirlerinde olduğu gibi, Kırım şehirlerinde de mahalle, temel yönetim birimi olarak kabul görmüştür (Yel 2003: 325). Kırım Hanlığı'nda şehirler, merkezden taşraya doğru yapılandırılarak; mahalle, kaza, nahiye ve köy olarak sırasıyla bölümlenmiştir. Bir yerleşim birimi olan mahalleler; kültürel, etnik ve dinsel biçimlendirmeye uygun oluşur ve daha sonra da gelişim gösterir idi. Yani mahalle aynı dinden olan, birbirini tanıyan hatta birbiri üzerinde hak ve ödevleri olan, birbirine kefil olabilecek ailelerden meydana gelirdi. Aile ile birey arasındaki sosyal bağ ne ise, aile ile mahalle arasındaki bağ da aynı özelliği taşımakta idi (Ortaylı 1996: 21). Bu cümleden olarak Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri üzerinde yapılan (araştırma ve) incelemeler sonucunda, mahalle boyutu ile ele alınan ortak kültürün, iktisadi, idari, dini ve sosyal yönlerinin ortaya konulması çalışmamızın temel amacını oluşturmaktadır.

* Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / ESKİŞEHİR
nkavak@ogu.edu.tr

Kırım Tatarları'nda Mahalleli Olmanın Sorumlulukları

Kırım Hanlığı'na ait Şer'iyye Sicilleri üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde, nüfus ve nüfus yapısına dair bir çok incelenmeye değer örnek ve veriler elde edilmiştir (Turan 2003: 1-2 ve 7, Yılmaz 2008: 238-239).¹ Kırım Hanlığı'nın içtimai yapısı, stratejik konumu ve sınır bölgesinde olmasından kaynaklanan savaş ve göçler nedeniyle sürekli değişimler göstermiştir. Bu dinamik yapı oluşurken ortaya çıkan sonuçlar şehirlere, mahallelere hatta ülkede yaşayan bütün insanlara olumlu veya olumsuz, kısmen veyahut tamamen aynı oranda yansımıştır. Nitekim siciller vasıtasıyla meydana gelen manzaranın seyri ve sonuçları net bir şekilde gözlemlenerek, tespit ettiğimiz veriler ışığında, Kırım Tatarları'nın sosyo-kültürel yaşamına bir mahalle kesiti çerçevesiyle, şer'iyye sicillerine dayalı olarak ışık tutmaya çalışılmıştır. Ayrıca bölgeyi aksettirecek, sosyo-kültürel yapıyı birinci elden ortaya çıkaracak pek fazla bir çalışma olmadığından dolayı araştırmamızın büyük bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlayacağını umut ediyoruz.

Siciller üzerindeki araştırmamız sonucunda elde ettiğimiz tereke dökümlerini tahlil ettiğimizde; toplumsal bir tabakalaşmanın veya statü farklılıklarının yansıdığı geçirimsiz bir mahalle yapısı görülmemiştir. Osmanlı mahalle kültüründe olduğu üzere, Kırım topraklarında da; zengin-fakir, tüccar-çiftçi, yönetici-yönetilen veya din adamı ile sıradan bir insanın aynı mahallede bir arada yaşadıkları gözlemlenmiştir (Ortaylı 1992: 459). Bu yapıyı ortaya koyabilecek daha net bilgileri elde etmemiz için, mahallelerin ilk kuruluş bilgilerine ulaşmamız gerekmektedir. Ama maalesef hiçbir yerleşim yerinde, mahallelerin ilk kuruluş ve gelişim süreçlerini ortaya koymak mümkün olamamıştır. Buna rağmen mahalle, ulaştığı nokta itibarıyla farklılıklardan doğan sosyal ilişkileri uyum içinde tutarak, az sorunlu bir yerleşim birimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Buna karşılık Osmanlı Devleti'nde, kanuni kabul gören kabile aristokrasisi veya başka bir türlü ortaya çıkmış aristokrat bir zümre bulunmaz iken, Kırım Hanlığı, yarı feodal bir yapı görüntüsü veren bir seçkinler zümresini meşru kabul etmiştir. Sayıları nadiren değişmekle birlikte soylu Karaçi Beyleri ile hanlık beratı ile muafiyetlere ulaşan *mirzalar* bu gruba verebileceğimiz en iyi örnekleri oluşturmaktadır.² Bilhassa kabilelerin nüfus bölgeleri birbirlerinden ayrılmış durumda idi. Birey hangi kabilenin ferdi olarak dünyaya gelmiş ise, o kabilenin rolünü veya sıfat olarak ismini doğar doğmaz kazanır ve o rolü oynar idi. Bu nedenle ortaya çıkan yapı ile kimlik, önemli bir farklılaştırıcı unsur olarak önümüze çıkmaktadır.

Öte yandan mahalle, çoğu zaman kendi ismi ile beraber anılan bir camiye sahip olmuştur. Bu caminin imamı ise mahallenin sorumlusu olarak kabul edilmiş ve kadının temsilcisi olarak mahallede yaşayan insanların kaydını tutmuş, verginin tevzi' ve tahsilatını yerine getirmiştir. Eğer mahalle bir gayri-müslim mahallesi ise, bu işleri ruhani reis ünvanını her kim taşıyor ise o kim-

se tarafından gerçekleştirilirdi.³ Örneğin bir ferman ile 1145/1733 yılının Ramazan ayında, Bahçesaraylı Hacı Yusuf Zâde Mehmed Efendi'nin İran seferi nedeniyle Karasu'dan topladığı akçenin listesi verilmiştir. Bu listeye göre yekun 16 mahalleden 1800 guruş toplanmıştır. Ancak bazı mahallelere ait miktar yazılı değil iken, örneğin Tarhanlar mahallesine 460 guruş gibi büyük bir rakam yazılmıştır (Bahçesaray Şer'iyeye Sicili, 57-5b-2). Bu miktarlardaki farklılıkların mahalleler arasında nasıl bir soruna yol açtığı sicillere yansımıştır. Ama Müslim veyahut gayr-i müslim bütün mahalleler bu listede sıralanmıştır. Dolayısıyla mahalleli olmak mahallenin hissesine düşen maddi yükümlülüğe ortak olmak demektir. Hanlık ise toplamak istediği vergileri mahalle mahalle hesap ederek, mahallenin imamından veyahut da cemaat başından talep etmektedir. İmam veya cemaatbaşı üzerlerine düşen miktarı mahallede yaşayan her hane ya da ferd başına muhasebesini yaparak toplamaktadır. Eğer veremeyecek derecede yoksul olanlar var ise, oluşturulan mahalle vakfından temin edilirdi.⁴ Burada önemli olan herkesin malî olarak devletin isteklerine ortak olduğu kadar, yoksul ve düşkünlere yardım edebilecek bir mekanizmanın geliştirilmiş olmasıdır. Mamafih oluşturulan mahalle vakıfları sayesinde, cami, mescid, medrese ve mektep inşası veyahut hizmet verebilmesi için gereken her türlü masraf karşılanmaktadır. Yani imam, müezzin gibi görevlilerin maaşları ile her türlü bayındırlık işleri, aydınlatma, bakım ve onarım gibi ihtiyaçlar vakıf parasıyla ödenmektedir.⁵ Mahalle vakıflarının geliri ise, mahallede oturan her hanenin gücü nispetinde sağladıkları maddi katkılardan oluşmaktadır. Maddiyat istemeyen, örneğin sokaklardaki pis suları tahliye eden tıkanmış bir gerzin tamiri, temizlik veya güvenlik gibi hizmetler ise ortaklaşa yerine getirilir idi (Ortaylı 1996: 26, 28).

Diğer taraftan Kırım coğrafyasındaki mahallelerin oluşumunda din, etnik köken ve geldikleri yerin etkili olduğundan söz edilmiştir. Ezcümle Kırım Hanlığı bir İslâm Devleti olmasından dolayı, dinî farklılıkların mahallelere de yansıdığı görülmektedir. Bir gayr-i müslimin, Müslüman mahallesinde oturması birçok çelişkili sicil kaydına rağmen istenilmezdi. Yani her dinin kendi mensupları bir araya gelerek aynı mahallede ikamet etmeleri tercih edilir ve gerçekte de kabul görür idi. Nitekim bu uygulamayı doğrulayan bir belge, Karasu kazasındaki mahkeme kayıtlarına yansımıştır. Bu mahkeme kaydına göre Müslüman bir kimse, Müslümanların yaşadığı mahalleden bir ev alan gayr-i müslimi mahkemeye gelerek şikayet etmiştir. Mahkeme bu durum üzerine, satan şahsın gayr-i müslimden aldığı parayı iade etmesini ve sadece Müslim bir kimseye satması gerektiğine karar vererek davayı sonuçlandırmıştır (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-60b-638). Bu davadaki uygulamanın aksine olan, yani hem Müslim hem de gayr-i müslimlerin bir arada yaşadığını doğrulayan belgelerin elimizde olması, bize şikayet edilmediği takdirde durumun kabullenildiğini veyahut da sorun olarak gündeme getirilmediği fikrini vermektedir. Ancak gayr-i müslimlerle ilgili sırf onlar için kurul-

muş mahalle örnekleri de bulunmaktadır.⁶ Diğer yandan etnik kökenin dikkate alındığına dair örnek mahalleler olarak, Kıbtı, Acem (Fars), Çingene ve Rus mahalleleri sicillerde görülmektedir.⁷ Bu mahallelerin tamamen aynı insanlardan oluştuğunu iddia etmekten ziyade ağırlıklı olarak anılan mahalle ismi ile özdeşleşen etnik kökenden gelen insanların bu mahalleleri oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca aynı yerden göç eden insanların çoğunluğunu oluşturduğu mahalle örneği konusuna ise, Çorum mahallesi misal olarak gösterilebilir (Karasu Şer'iyye Sicili, 33-82b-749). Sadece Kırım'ın Karasu kazasına ait incelediğimiz 1683-1744 tarihleri arasındaki dört sicilde, Osmanlı Devleti'nin bir çok yerinden, genellikle Anadolu'nun çeşitli yerleşim yerlerinden gelerek yerleşenlerin tahmin edilenden daha fazla olduğu görülmektedir. Nitekim bunlar arasında Trabzon'dan⁸ başlayıp; Sinop, Erzurum, Konya, Tosya, Edirne, Ayntab, Bolu, Amasya, Giresun, Kastamonu, Diyarbakır, Safranboru, İzmit, Tokat ve Çorum gibi yerleşim yerlerinin adları ile Anadolu dışında bulunan Gime (Karasu Şer'iyye Sicili, 65-11a-51) ve Tınova da⁹ sicillerde yer almıştır.

Aynı mahallede yaşayanların birbirlerine karşı yukarıda bahsettiğimiz maddi sorumlulukları olduğu gibi, mensubu oldukları mahalle içinde meydana gelen her türlü rahatsız edici davranışlara karşı da kayıtsız kalmayarak müdahale etmeleri gerekmektedir. Mahallenin herhangi bir ferdi yanlış bir tutum sergilediği zaman, diğer mahalle sakinleri tarafından uyarılması veyahut adli mercinin önüne çıkarılması bir komşuluk görevidir. Nitekim sicillerden hareketle, zina halinde iken mahalle sakinleri tarafından yakalanan bir kadın ile erkek hemen mahkemeye götürülmüştür.¹⁰ Yine karı-koca arasındaki şiddete karşı herhangi bir tarafın isteği üzerine müdahil olduğu belgelere yansımıştır.¹¹ Sorunların veya örnek teşkil edebilecek hareketlerin karşısında beni ilgilendirmeyen ya da zabıta güçlerinin işi mantığıyla vurduğunu duymaz davranmak yerine, anında engel olduğu görülmektedir. Mahallenin huzuru ve güvenliği açısından sorumluluk bilincinin herkes tarafından benimsenmesi, sağlıklı bir beraber yaşama imkanını oluşturmuştur. Kısacası oto-kontrolün mahalle bazında sağlıklı bir şekilde kurulduğunu gösteren bir çok sicil kaydı mahkeme hükümleri arasında bulunmaktadır.

Ayrıca beraber yaşamının ortaya çıkardığı bir takım hak ve ödevlere ilave olarak, her ferdin birbirine karşı sıkı sıkıya bağlı olması bütün mahalleliden beklenen bir davranıştır. Beraberliğin gelişmesi bir çok toplumsal anane ve sosyal normlarla desteklenirken, diğer yandan da her kim olursa olsun bir başkasına zarar vermemesi en temel dikkat edilmesi gereken bir husustur. Mahalle sakinlerinin birbirlerinin canına, malına ve namusuna gelebilecek her türlü olumsuz davranıştan sakınması her bir mahalle mensubundan beklenen bir sorumluluktur. Mamafih bütün bu anlatılanları doğrulayacak elimizdeki kayıtlara aktarılmış bir çok veri bulunmaktadır. Örneğin, bir sokaktaki gerzin tıkanması sonrası olu-

şan pis su akıntısının oluşturduğu sorun, komşuların birbirlerinden şikayetçi olmasına neden olmuştur. Sokağın ortak olduğunu düşünen mahkeme ise, her iki komşunun ortaklaşa bu sorunu çözmesi gerektiğine karar vermiştir (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-36b-371). Ezcümle basit bir örnek gibi görünmekle birlikte, sokağın veya pis su akıntısının yarattığı sorunun el birliği ile çözülmesi ifade edilmiş ve sokağın pis olmasının bile çözümsüz bırakılmadığını gösteren kıymetli bir belge olarak karşımıza çıkmıştır. Yine bir ocak yapan komşunun diğer komşusuna zarar vermesi üzerine mahkemeye yansıyan bir dava konusu ilimizi çekmiştir. İlk olarak cemaat adamları ile mahkeme görevlisi olan muhızır, olayı yerinde incelemek üzere keşfe gitmiştir. Keşif sonrası ocağın komşusuna zarar verdiği ve kaldırılması gerektiği hususunda mutabık kalınmış ve mahkemede kararını bu doğrultuda vermiştir. Kısacası davadaki karar verme sürecinin işleyiş metodu ile olayın niteliği davayı bizim açımızdan önemli kılmıştır (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-44a-444). Öte taraftan mahallede yaşayanların birbirine zarar veren, rahatsız eden tutum ve davranışlar sergilememesine dair başka misaller de vardır. Örneğin mahkemeye gelen bir kimse, komşusunun avlusuna bakan evinin duvarını yıkarak pencere açmasından huzursuz olduğunu bildirmiştir. Hatta davacı, pencereden dolayı bütün aile bireylerinin avlusunda rahat geze-mediklerini ifade etmiştir. Bu başvuru üzerine mahkeme, yaptırdığı keşif gezisi sonrası pencerenin kapatılmasına karar vermiştir (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-21b-226). Ayrıca başka bir örnekte ise, komşusunun inşa ettiği ahır nedeniyle penceresinin kapandığından şikayetçi olan bir şahıs mahkemeye başvurmuştur. Dava mahalli yerinde incelendikten sonra, ahırın pencereyi kapattığı sonucuna varılarak, mahkeme tarafından ahırın derhal yıkılmasına karar verilmiştir (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-13a-130). İşleyen hukuk ve kabul gören anlayış, komşuluk ilişkilerini düzenleme açısından anlaşmazlıkların çözümüne dair güzel örneklerdir. Sağlıklı bir toplumsal yapının oluşması, sorunların az ya da çözülebilir olmasına bağlıdır. Lakin bu tür dengeleri sürekli bir arada yaşamak zorunda olan insanlar arasında kurabilmek, ardından da problemsiz beraberliğin götürülmesini temin edebilmek önemli bir noktadır. Bahsettiğimiz üzere komşuluk önemli bir müessese olup, komşuluk ilişkisi olanların karşılıklı görev ve sorumluluklarını yerine getirmesi ile devam edebilmektedir. Gerek toplumsal değerler gerekse de İslâm'ın komşuluk hakkı üzerine koyduğu kurallar, ilişkilerin niteliğini belirleyen öğelerdir. Mamafih Kırım Tatarları, bütün bu değerleri hem yaşama geçirme konusunda, hem de adli sonuçlara riayet etme noktasında hassas davranan bir toplum olduğunu ortaya koymuştur.

Diğer yandan Hanlık tarafından gönderilen yarlıklar da, bir yerleşim yerinde ölen ancak mirasçısı bulunmayan kişilerle, ticari veya başka amaçlarla bir başka ülke veya şehirden gelip de ölenlerin mallarının beytülmal devri üzerinde önemle durulmuştur. Örneğin bir yarlık kaydında, Selamet Geray Han, varisleri belli olmayan ölümlerin malları için hanlık defterdarının yetkili olduğunu bildirmiştir.

tir (Bahçesaray Şer'iyeye Sicili, 64-52b-3). Mahallede bu gibi durumla karşılaşan sakinler derhal kimsesizleri kadiya haber verir iken, mahallede yaşayıp da başka bir yerde ölen yakınlarının malları içinde kadiya hatta hana bile şikayet ettikleri görülmektedir. Bilhassa *Hac* görevini icra etmek için giderken yolda veyahut kutsal topraklarda ölenlerin yakınları kendilerine verilmesi gereken malların iadesi için şikayetçi olduklarını gösteren kayıtlar sicillere yansımıştır. Nitekim Kırım Hanı'nın müracaatı sonucu Osmanlı Padişahı, Şam Beylerbeyi'ne gönderdiği fermanda, ölen kişilerin vârisleri tarafından alınmak üzere malların zaptedilmesini emretmiştir (Gözleve Şer'iyeye Sicili, 1-42b-1). Her iki yarlık ve ferman sayesinde mahallede yaşayan insanların, birbirlerinin mallarına karşı fırsatçılık yapmayarak, herkesin hakkına sahip çıkmasına yardımcı olmaları önemli bir toplumsal görevdir. Yine sahip oldukları meşru haklar çerçevesinde, yakınlarına ait olup ta kendilerine intikal etmesi gereken mirasa sahip çıkılması toplumsal özgüvenin seviyesini göstermesi bakımından önemlidir.

Yine mahalleli olmaktan ötürü paylaşılan sorumluluğa örnek olması hasebiyle sicillere kaydedilen birçok dava bulunmaktadır. Bunlardan Sadık Efendi mahallesindeki bir kuyuya düşerek ölen bir kız çocuğu üzerine açılan dava ilgi çekicidir. Nitekim mahallede yaşayan bir kızın ölümü üzerine, adeta bir kamu davası anlayışıyla şikayetçi olmayan anne ve babaya rağmen muhakeme icra olunmuştur. Mahkeme oluşturduğu keşif heyeti ile olayı yerinde incelemiştir. Ardından da anne ile babaya mahalle adamlarından ve kuyu sahibinden şikayetçi olup-olmadığı sorulmuştur. Ölen kızın anne ve babası "Allah'ın emri yapılacak bir şey yoktur" diyerek kimsenin olayla alakasının olmadığını belirterek davacı olmamışlardır (Karasu Şer'iyeye Sicili, 25-117a-1179). Ama mahkeme, Sadık Efendi mahallesi sakinlerini mesul olabilecekler arasına koymakla, farklı bir yaklaşım ortaya çıkarmıştır. Yani mahallede yaşayan herkes kendi mahallesindeki yaşayanların iyi gününde olduğu kadar, kötü gününde de yanında olmak zorundadır (Ergenç 2006: 170). Ayrıca mahallede olan cinayet veya ölüm gibi durumlarda, mahkemeye durumu iletmek her mahalle sakininin vazifesidir (Karasu Şer'iyeye Sicili, 47-78a-573). Öte taraftan sicillere konu olan Müslim-Müslim, Müslim-zımmi veyahut zımmi-zımmi arasında cereyan eden, darb, öldürme, yaralama, hırsızlık ve aldatma gibi suçlara ait dava konuları da olmuştur. Mahalle yaşamı içinde bu tür olayların önüne geçilmesi amacıyla, mahalle adamları veya cemaat adamları denilen sözü dinlenen bir kesim büyük rol oynamakta idi. Ayrıca yargılamanın kısa sürede sonuçlanması ile cezanın net bir şekilde diyet ve kısas olarak yapanın yanına kâr bırakılmadan süratle icra edilmesi, bu tür hatalardan insanların dönmesi için caydırıcı bir rol oynamıştır (Bahçesaray Şer'iyeye Sicili, 44-94a-1).

Mahallelerde yaşayan insanların arasında hiçbir hakkı bulunmayan köleler de belli bir kesimi oluşturmakta idi (Turan Kış 2009: 243). Kırım Tatarları arasında köleler ile ilgili sicillere yansımış toplu başkaldırma niteliğinde bir olaya rastlanılmamıştır. İsyanın olmaması kölelerin hayatlarından memnun olduğu manasına gelmez. Ama kölecilik yaygın olduğu gibi, sicillere yansımış bir çok azad edilmiş köle kaydı da yer almıştır (Bahçesaray Şer'iyye Sicili, 58-2a-6 ve 3a-58b-3). Bilhassa kölelerin azad edildikten sonraki durumları, aynı yerleşim yeri ve mahalle içerisindeki yaşamları ilgi çekicidir. Mahallede yaşayan diğer özgür bireylerle birlikte olmak, farklı bir statüden dikey bir geçiş yaparak mahalle müessesinin içine dahil olabilmek, mahalle kültürüne farklı bir boyut kazandırmıştır. Yine köle kaynağının "Rus, Çerkes, Macar, Leh, Kalmuk ve Acem (Fars)" asıllı milletlerin oluşturduğu sicillere yansımıştır. Ticari bir meta oldukları gibi iş gücü kaynağı olarak da kullanılan bu kölelere sicillerde; cariyeye, gulam, düke, çura ve kazak adları verilerek hitap edilmiştir. Gerek Kırım gerekse de diğer yerleşim yerleri arasında kaçan kölelerin bulunması ile ilgili birçok kayıt bulunmaktadır. Bazen de bulunan kölenin durumu, nafakası sorun olarak kadı huzuruna getirilmiştir (Bahçesaray Şer'iyye Sicili, 28-87a-1). Her mahalle veya yerleşim yerinde yaşayan insanlar, bu tür kaçak köleleri yetkililere bildirmek zorundadır. Hatta genellikle kadıya gelerek kayda alınıp, nafaka takdir ettirilmiştir. Kölenin en kıymetli bir meta olduğunu düşündüğümüzde, herkesin malına saygı gösterilmesi Kırım Tatarları'nın karakteristik bir özelliğini yansıtmaktadır.

Sonuç

Mahallede beraber yaşamaktan dolayı meydana gelen ilişkiler yumağının kişilere yüklediği sorumluluk bilinci, Kırım toplum hayatının işleyişini ve kişi ile toplum arasındaki ilişkilerin boyutunu ortaya çıkardığı gibi, ailenin üstlendiği rolü de belirlemektedir. Böylece toplumda genel kabul gören bir takım tutum ve davranışlar ile beraber, toplumsal değerlerin şekillenerek bir kültür haline geldiği sicillere yansıyan bilgiler sayesinde görülmektedir. Aileden sonra sosyalleşmenin, aidiyetin kurulduğu ve sahiplenildiği ortam mahallede inşa edilmiştir. Bütün bunların sonucunda, Osmanlı toplumunda olduğu üzere, Kırım Tatarlarında da klasikleşen; beraber olma, sosyal dayanışma ve iyi komşuluk ilişkilerinin kurulması ile beraber dini, ahlaki ve iktisadi yükümlülüklerin bir mahalle olarak geliştirilerek paylaşılması mahalleli olmaktan ötürü kabul gören bir anlayış olmuştur.

Açıklamalar

¹ Araştırmamızın temel kaynağını oluşturan Kırım Hanlığı Şer'iyye Sicilleri'nin asılları St. Petersburg Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bu sicillerden 61 tanesinin kopyası ise, Kırım'ın Simferopol şehrindeki Gaspıralı Kütüphanesi'ndedir. Kullandığımız sicil kayıtlarının hangi yerleşim yerine ait olduğunu belirttiğimiz gibi, cildi, varak numarası ile beraber varakın hangi yüzünde bulunduğunu a ve b olarak gösterdikten sonra hüküm numarası verilmektedir.

² Halil İnalçık, "Han Ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Geray Döneminde Kırım Hanlığı", Emel, Yıl: 34, Sayı:134, Ocak-Şubat 1983, s. 54 Buna göre Kabile Aristokrasisinin üyeleri; Şirinler, Barınlar, Argınlar ve Kıpçaklar şeklinde sıralanmaktadır.

- ³ Bahçesaray Şer'iyye Sicili, 22-55b-4 ve 4-4a-1'de Ortodoks Rumlar için sorumluluğun "Metropolit"te olduğu kaydedilmiştir. Yine Bahçesaray Ş. S. 46-9a-2'de Metropolitlerin senelik toplayacakları vergi miktarları bile belirtilmiştir. Ermeniler için ise, Bahçesaray Ş. S., 57-3b-1'de Cemaatbaşı olarak Kirkor'un seçildiği ve kaydı-hayat şartı ile cemaatin işlerinden sorumlu olduğu izah edilmiştir.
- ⁴ Karasu Şer'iyye Sicili, 65-10a-2, 65-11a-1, 65-11a-2, 65-12a-1 v.d. 65. cildin 9-16. sayfaları arasında toplam 10 adet mahalle vakfı yer almaktadır.
- ⁵ Karasu Ş.S., 25-29a-293, K.Ş.S., 25-13b-137'de Ermeni ve Rumlar'la ilgili olarak mahalle yerine cemaat ifadesi kullanılmıştır.
- ⁶ Karasu Ş.S., 25-9a-92, 25-5b-46 numaralı hükümlerde geçen Kenise mahallesi, bu konu ile ilgili güzel bir örnektir.
- ⁷ Karasu Ş.S., 33-83b-755, 47-32a-215'de Kıbtı, Acem ve Çingene mahallerinden söz edilirken, Bahçesaray Ş. S., 21-97b-1'de Rus mahallesinden bahsedilmiştir.
- ⁸ Karasu Ş.S., 25-113b-1138. (Trabzon), 25-112b-1134 (Sinop), 25-68a-732 (Erzurum), 25-42a-426), (Konya), 25-36b-373 (Tosya), 25-36b-372 (Edime), 25-36a-364 (Ayıntab), 25-69a-741 (Bolu), 25-55b-556 (Amasya), 25-55b-556 (Giresun), 25-50b-503 (Kastamonu), 25-39b-403 (Diyarbakır), 25-39b-403 (Safranboru), 47-45b-307 (İzmid), 47-45b-307 (Tokat), ve 33-92a-821 (Çorum) aynı zamanda bir mahalle ismidir.
- ⁹ Karasu Ş.S., 25-107b-1071; Tirmova Balkanlar'da yer almaktadır.
- ¹⁰ Karasu Ş.S., 25-30a-308 numaralı kayıta; mahallede yaşayanlar, Resul bin Musli ile Fatıma bint-i Hüseyin'i Kasab Emir Abbas'ın kümesinde uygunsuz bir durumda yakalamışlardır. Onlar ise zina yapmak niyetinde olmadıklarını, hatta Fatma'nın eşinden ayrılmasının üzerinden dört ay geçtiğinden dolayı evlenmek istediklerini mahkemede ifade etmişlerdir. Mahkeme bunun üzerine elli altun mehr-i muaccel belirleyerek taraflar arasında akd-i nikah yapmıştır
- ¹¹ Karasu Ş.S., 25-81b-862 numaralı kayıt içerisinde; kocasının küfür ve dayacağına maruz kalan kadının yardım talebi üzerine meydana gelen olaylar dava metninde görülmektedir.

Kaynaklar

Bahçesaray Şer'iyye Sicili, 3a, 4, 21, 22, 28, 44, 46, 57, 58 ve 64. ciltler.

Gözleve Şer'iyye Sicili, 1. cilt.

Karasu Şer'iyye Sicili, 25, 33, 47 ve 65. ciltler.

Ergenç, Özer (1984). "Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine". *Osmanlı Araştırmaları IV*: 69-78.

----- (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa Yerleşimi, Yönetimi, Ekonomik ve Sosyal Durumu Üzerine Bir Araştırma*. Ankara: TTK Yay.

İnalçık, Halil (1983). "Han Ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Geray Döneminde Kırım Hanlığı". *Emel* 34 (134): 51-73.

Kramers, J. H. (1997). "Mahalle". *İslâm Ansiklopedisi*. C. 7. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. 144.

Ortaylı, İlber (1992). "Osmanlı Aile Hukukunda Gelenek, Şeriat ve Örf". *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi*. C.2. 456-467.

----- (1996). *Türkiye İdare Tarihine Giriş*. Ankara: Turhan Kitapevi.

Turan, Ahmet Nezih (2003). "Kırım Hanlığı Kadı Sicilleri Hakkında Notlar". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 9: 1-16.

----- (2009). "Bahçesaray Köleleri 17. ve 18. Yüzyıllar". *Bilig* 48: 241-254.

Yel, Ali Murat (2003). "Mahalle". *İslam Ansiklopedisi*. C. XXVII. Ankara: Diyanet Vakfı Yay. 323-336.

Yılmaz, Fehmi (2008). "18. Yüzyılda Kırım Hanlığı'nın Başkenti: Bahçesaray". (Ed.) Erol Özyar ve Arif Bilgin. *Selçuklulardan Cumhuriyete Şehir Yönetimi*. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği Yay. 237-266.

Neighborhood Culture Among Crimean Tatars

Nuri Kavak*

Abstract: Following the research we did on the Religious Court Registers of the Crimean Khanate, we found many important documents on neighborhood and collective life. These documents show that life in the neighborhood produces a system of common values which unite people and which prevent them from remaining alone. On the other hand, in this study, we tried to explore the common ethnic, religious, administrative and financial responsibilities which paved the way to the institutionalization of Crimean Tatars. Additionally, the relation of an individual with the community and collective life deriving from neighborhood culture has been clearly pointed out by means of the Religious Court Registers.

Key Words: Crimean Khanate, Neighborhood, Crimean Tatars, Religious Court Registers.

* Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Science and Letters, Department of History / ESKİŞEHİR
nkavak@ogu.edu.tr

Культура махалле (местного объединения) крымских татар

Нури КАВАК*

Аннотация: В результате исследования отчетов шариатского суда Крымского ханства были обнаружены документы, содержащие многочисленные ценные сведения о махалле (местном объединении) и коллективной жизни в махалле. Согласно полученным сведениям, махалле формируя общие ценности, создала общественную структуру, которая с одной стороны, интегрировала людей, а с другой стороны, благодаря обеспечению самоконтроля не позволила людям остаться в одиночестве. С другой стороны, наше исследование охватило во всех подробностях процесс институционализации, возникший с целью распределения и удовлетворения этнических, религиозных, административных и финансовых обязанностей в обществе крымских татар. Также принимая реестр как основной источник, показаны простота отношений между личностью и обществом, а также добрососедские отношения, возникшие в махалле.

Ключевые слова: Крымское ханство, махалле, крымские татары, реестры шариатского суда

* Док., Эскишехирский университет Османгази, факультет литературы и естественных наук, кафедра истории / Эскишехир
nkavak@ogu.edu.tr

Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklar Arası Karşılaştırması: Kültürleşme*

Birsen Şahin**

Özet: Almanya'da en büyük göçmen grubu oluşturan Türklerin sosyal entegrasyonu, son dönemde önemli politik ve sosyolojik konular arasında yer almaktadır. Kültürleşme ise yeni topluma sosyal entegrasyonun en önemli boyutlarından birini oluşturmaktadır. Çalışmada, Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin Almanya'ya sosyal entegrasyonları ele alınmaktadır ve çalışmanın temel amacını Alman kültürünü benimseme ve Türk kültürünü devam ettirme düzeyinin kuşaklararasındaki farklılıkları ve bu farklılıklar üzerinde etkili olan faktörlerin incelenmesi oluşturmaktadır. Araştırma sonuçları, Türk göçmenlerin etnik kültürlerini devam ettirme ve Alman toplumun kültürünü benimseme düzeylerinin kuşaklararasında anlamlı oranda farklılaştığını göstermiştir. Demografik değişkenler ve sosyal entegrasyonunu boyutları olan kimlik, etkileşim ve sosyal-ekonomik-politik konum değişkenleri birlikte ele alındığında yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonucunda ise kuşak değişkeninin Türk kültürünü devam ettirme ile negatif yönde ve Alman kültürünü benimseme ile de pozitif yönde ilişkili olduğu görülmüştür. Ayrıca yapılan görüşmelerde, kültürleşme üzerinde, kuşak değişkeninin yanı sıra Almanya'da uygulanan göç ve entegrasyon politikalarının da etkili olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Sosyal entegrasyon, sistem entegrasyonu, asimilasyon, göç, kültürleşme.

Giriş

Avrupa ülkeleri, II. Dünya Savaşı'ndan sonra hem ekonomik hem de altyapı açısından çok ciddi zarar görmüşlerdir. Bu ülkeler hem savaş sonrası ortaya çıkan yıkımın izlerini azaltmak hem ekonomik gelişmelerini devam ettirmek hem de ekonomik yönden bir atak gerçekleştirmek istemişler ve bunun sonucu olarak da yoğun bir iş gücüne ihtiyaç duymuşlardır. Bu ülkeler, işçi açığını gidermek için gelişmekte olan ülkelerle yaptıkları çeşitli anlaşmalarla ülkelerine geçici işçi almışlardır. Alman işçilerle birlikte göç olgusu bu ülkelerde sosyoloji ve politika alanında incelenen temel konular arasında yer almış

* Bu çalışmada TÜBİTAK tarafından desteklenen ve 26 Şubat 2007- 26 Şubat 2008 tarihleri arasında Almanya'da yapılan post-doktora araştırma projesi kapsamında elde edilen veriler kullanılmıştır.

** Yard. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / ANKARA
birsahin@hacettepe.edu.tr

ve bu konuda çeşitli teorik perspektifler kullanılarak sosyolojik araştırmalar yapılmıştır.

Göç konusundaki çalışmalarda, özellikle uluslararası işgücü göçünü açıklamaya yönelik klasik işlevsel kuramlar, Marxçı çatışma kuramı, genel sistem kuramı gibi çeşitli göç kuramları geliştirilmiştir (Meyers 2004: 5-7). Ancak kuramsal açıdan uluslararası işgücü akımının, son döneme kadar iki genel bakış açısından çözümlenmeye çalışıldığı söylenebilir. Bunlardan birincisi, modernleşme görüşü ile bir toplumsal taban bulan “denge kalkınma” modeli, ikincisi ise işgücü alan gelişmiş merkez ülkelerle, buralara işgücü veren çevre ülkeler arasındaki simetrik olmayan ilişkilere odaklanan merkez-çevre kuramıdır (Gitmez 1983: 81, Brettell 2000: 3-8). Ancak zamanla göç olgusunun inceleme alanında çeşitli değişiklikler olmuştur. Örneğin günümüzde göçmenlerin ulus-ötesi bağları (Şahin 2010a), göçmen girişimciler, etnik marketler (Şahin 2009), göçmen gençlerin eğitim ve kimlik sorunları (Şahin 2010b, Gelekçi 2009, Taşdelen vd. 2000) ve göçmenlerin geleceği (Özdemir 2005) gibi konular göç çalışmalarında ele alınmaya başlanmış ve göç, değişik konularla gündemde kalmayı başarmıştır. Göç alanındaki bu değişikliğin nedeni ise içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu gelişmekte olan ülkelere, Avrupa ülkelerine işçilerin gitme sürecinin başlangıçta geçici görülmesi, ancak bu sürecin beklendiği gibi sona ermemesidir.

Göçün devam etmesi üzerine Avrupa Ülkeleri göç alımına çeşitli sınırlamalar getirmiş, ancak bu sınırlamalar, göçmen işçilerin gelmesini engelleyememiştir. Göçmen işçiler gerek aile birleşimi gerekse farklı yollarla (kaçak giriş gibi) Avrupa'ya göçü devam ettirmişlerdir (Gitmez 1983, Krane 1979). Göçmenlerin çok küçük bir kısmı kendi ülkelerine dönmeyi tercih etmiştir¹ (Martin 1991: 13). Büyük çoğunluğu ise bu ülkelere ayrılmak yerine, eşlerini, çocuklarını da yanlarına almışlar; böylece ülkelere dönme düşüncelerine rağmen, artık ailesel bağları da olması nedeniyle, bu ülkelerde yerleşik konuma geçmişlerdir ve onlar için bu ülkeler ikinci bir memleket durumuna gelmiştir. “Aile birleşmesi göçmen işçilerin kalıcılaşmasında dönüm noktasıdır.” (Toksöz 2006: 31). Bunu aldıkları vatandaşlıklarla ve edindikleri mülklerle de sağlamlaştıran göçmenlerin artık geçici olmadıklarının görülmesi üzerine gerek sosyologlar gerek ekonomistler gerek siyaset bilimciler gerekse psikologlar için göç olgusunun çalışılacak bir başka alanı ortaya çıkmıştır: *Entegrasyon*.

Göçmenlerin yaşadıkları sorunlar ve içinde buldukları ülkeyle bütünleşmeleri konusunda yapılan çalışmalarda, başlangıçta göçmenlerin içinde buldukları topluma uymaları anlamındaki “adaptasyon” kavramı kullanılmıştır. Günümüzde ise göçmenlerin yeni kültüre uyum sağlamalarının yanı sıra etnik kültürlerini de devam ettirebilmelerini içeren “entegrasyon” kavramı

tercih edilmeye başlanmıştır. Çünkü: aynı ülkenin sınırları içinde yaşayan bu kültür grupları ile kurulan iletişim de kültürlerarası özellik taşımakta (Kartari 2006: 12) ve farklı kültürlerin hem kendilerini korumak hem de yeni toplumla bir arada yaşamak istediklerinde bunu sağlamak için entegrasyondan başka bir yol yoktur (Bilgin 2007: 265). Genel olarak sistem entegrasyonu ve sosyal entegrasyon perspektifinden ele alınmakta olan entegrasyon, farklı çalışmalarda farklı boyutlarla da değerlendirilmektedir. Son dönemde kullanılan, sistem entegrasyonu ve sosyal entegrasyon ayırımına dayanan teorilerden biri Esser'in (2000: 56-58) "sosyal entegrasyon teorisi"dir.

Almanya'da yaşayan göçmenlerin sosyal entegrasyonu konusunda çalışmalar yapan ve bu konuda sosyal entegrasyon teorisi oluşturan Esser'e (2000: 56-61) göre, kimlik, kültürleşme, etkileşim ve sosyal-ekonomik-politik konum sosyal entegrasyonu oluşturan boyutlardır. Bu boyutlar, kuşaklar ilerledikçe daha çok asimilasyona yaklaşacaktır.

Bu çalışmada Avrupa Ülkeleri içinde en yoğun işçi göçü alan Almanya'da yaşayan ve bu ülkedeki en kalabalık göçmen grubunu oluşturan Türk göçmenlerin sosyal entegrasyonları ele alınmaktadır.² Günümüzde, Almanya'da yaşayan yaklaşık 2.700.000 Türkün Almanya'ya entegrasyonu sosyolojik, siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir konudur.

Esser'in sosyal entegrasyonun boyutlarından biri olan kültürleşme unsuruna yoğunlaştığımız bu çalışmada³, Esser'in teorisine benzer olarak, kuşaklar arttıkça Alman kültürünü benimseme düzeyinin artacağı ve Türk kültürünü devam ettirme düzeyinin düşeceğini, böylece daha çok asimilasyona yaklaşacağını iddia etmekteyiz. Ancak, Esser'in aksine, bu durumun doğal bir sonuç olmadığı ve gerek yasal düzenlemeler ve gerekse politik duruşların da bu süreci etkilediğini düşünmekteyiz. Çünkü Avrupa'da, özellikle çok kültür-lülük ve entegrasyon adına önemli adımlar atılan Hollanda'da, göçmenlere yönelik düzenlemelerin değiştirilmesi ve bazı hakların kısıtlanmasına benzer uygulamalar Almanya'da da başlatılmıştır. Bu durum, Türk göçmenler arasında, liberal yaklaşımın gittikçe azaldığı yönünde yorumlanmış ve yeni göç yasası çeşitli tepkilere neden olmuştur. Almanya'da uygulanan göç politikaları gibi entegrasyon politikaları da son dönemde göçmenler arasında tepkilere neden olmaktadır. Özellikle Türkçenin çeşitli yerlerde kullanımını yasaklanmaya başlanması, Türkçe derslerinin zorunlu ve kredili ders grubundan çıkarılması ve kimi yerlerde kaldırılması gibi Türk göçmenlerin Almanya'ya daha çabuk entegre olması amacıyla uygulanan entegrasyon politikaları, çoklu entegrasyondan ziyade asimilasyon politikalarına daha yakın özellikler göstermesi nedeni ile eleştirilmektedir.

Bu bağlamda çalışmanın temel araştırma problemlerini; (1) Türk kültürünü devam ettirmenin kuşaklar arasında farklılaşım/farklılaşmadığı, (2) Alman

kültürünü benimsemenin kuşaklar arasında farklılaşp/farklılaşmadığı, (3) bu farklılıkların ne yönde olduğu, (4) yasal düzenleme-politik duruş ve diğer faktörlerin bu farklılıkların üzerinde etkisinin olup/olmadığı oluşturmaktadır.

Sistem Entegrasyonu ve Sosyal Entegrasyonun Bir Boyutu Olarak Kültürleşme

Bu çalışmada entegrasyon kavramı, sosyal entegrasyon bağlamında incelenmektedir. Entegrasyon 19. yüzyıldan itibaren sosyolojinin ilgi alanlarından biridir. Bu konuda Durkheim'in (1986) sosyal uyum, sosyal çözülme ve uyumsuzluk konusundaki görüşleri entegrasyon alanındaki çalışmalara temel oluşturmuştur. Entegrasyon konusuyla ilgilenen Weber (1970) ise konuya, dahil etme (inclusion) ve dışlama (exclusion) bağlamında yaklaşmıştır. Ancak bu konuda günümüzdeki entegrasyon ve sistem entegrasyonu çalışmalarını önemli ölçüde etkileyen daha çok Parsons'un (1951) sosyal düzen konusundaki düşünceleridir. Sosyal düzen konusu üzerine odaklanan Parsons, sosyal sistemin alt sistemlerini belirlemiş ve sistemler arasındaki denge üzerinde yoğunlaşmıştır. Sosyal sistemin uyumu üzerinde duran Parsons'un çalışmasında da bu konuda araştırma yapan fonksiyonalist bakış açısına sahip diğer sosyologların çalışmalarında da çatışma konusu üzerinde yeterince durulmamıştır. Bu nedenle devam eden çalışmalarda, çatışma teorisyenleri özellikle toplumsal yaşam alanındaki çatışma kavramına yoğunlaşmışlardır. Ancak yapılan çalışmalarda uyum ve çatışma ikililiği, entegrasyon konusuna tek boyutlu bir yaklaşım getirdiği için sosyal durumu açıklamakta zaman zaman yetersiz kalmış ve farklı bir bakışa ihtiyaç duyulmuştur.

Makro ve mikro bakış açısını birleştiren ve entegrasyon konusundaki çalışmalara önemli bir katkı sağlayan sistem entegrasyonu ve sosyal entegrasyon ayrımını yapan Lockwood (1964), günümüzdeki entegrasyon çalışmalarını etkilemiştir. Özellikle Habermas (1984), Esser (2000) gibi entegrasyon konusunda önemli çalışmaları olan bilim adamlarını etkileyen Lockwood'un sistem ve sosyal entegrasyon konusundaki ayrımı, entegrasyonun farklı boyutlarının ön plana çıkarıldığı çalışmalarda ele alınmıştır.

Bu çalışmada, özellikle Almanya'daki göçmenlerin entegrasyonu konusunda araştırmalar yapan Esser'in 'sistem entegrasyonu' ve 'sosyal entegrasyon' ayrımı temel alınmakta, ancak sosyal entegrasyonun gerçekleşme şekli konusunda Esser'e eleştirel bir bakış açısı ile yaklaşılmaktadır.

Esser'e (2000: 56-66) göre sistem entegrasyonu, göç alan ülkede, yeni üyeler ile yerleşik üyeler ve gruplar arasında çok büyük bir gerilim olmadan göçmenlerin topluma dahil edilmesidir. Bu bağlamda göçmenler özellikle çalışma yaşamına buldukları katkıdan ve vergi ödemelerinden dolayı ekonomik yapıda yer almaktadırlar. Topluma yeni katılan üyeler bir işte çalıştık-

ları, ekonomiye katkıda buldukları, vergilerini ödedikleri ve yasalara uygun davrandıkları sürece sisteme entegre olmuşlardır. Bu üyelerin çok iyi dil bilmeleri ya da içinde buldukları toplumun kültür ve geleneklerine uyum sağlamaları ya da bu toplumun üyeleri ile bağlantı kurmaları ve etkileşim içinde olmaları da gerekmemektedir. Dil bilmeden ve iletişimde bulunmadan da bu göçmenler toplum içinde sistemle uyumlu olarak yaşamlarını devam ettirebilmektedirler. Fakat sistem entegrasyonundan farklı olarak, sosyal entegrasyon göçmenlerin yeni topluma entegre olmasını sadece ekonomi kurumu ya da yasal sorumluluklar açısından değil, diğer alanları da kapsayacak şekilde ele almaktadır. Esser, sosyal entegrasyon alanını dört boyutta belirler: kültürleşme (acculturation), sosyo-ekonomik-politik konum⁴ (placement), etkileşim (interaction) ve kimlik (identity). Sosyal entegrasyon bu dört boyuta ve bunlar arasındaki etkileşime bağlıdır. Bu dört boyut ise kısaca şu şekilde tanımlanabilir. *Kültürleşme*, gelenekler, dil gibi çeşitli konularda yeni toplumun kültürü ile etnik kültürün etkileşimidir. Sosyal-ekonomik-politik konum, topluma yeni katılan bireyin sosyal, ekonomik ve politik konumu ve haklarını içermektedir. *Etkileşim*, topluma yeni katılan üyelerin kendi toplumu ve yeni toplumun üyeleri ile olan etkileşimlerini içermektedir. *Kimlik* ise kişinin toplumsal yaşam içinde kendisini nereye ait hissettiği bağlamında ele alınmakta ve kişi tarafından duygusal anlamda oluşturulduğu için de sosyal kimlik kavramına yakın bir anlam taşımaktadır.

Esser'e (2000: 58-61) göre bu dört boyutun gerçekleşme biçimine göre de entegrasyonun dört farklı biçimi ortaya çıkmaktadır. Bunlar, etnik kültüre uyumun baskın olduğu durum 'segrasyon', yeni kültüre uyumun baskın olduğu durum 'asimilasyon', her iki kültüre de uyumun olduğu durum 'çoklu entegrasyon' ve her iki kültürün de reddedildiği durum 'marjinalleşme'dir. Ona göre, sosyal entegrasyon bunlardan daha çok asimilasyon ve segrasyon şeklinde görülmektedir.

Sosyal entegrasyonun boyutlarından biri olan ve sosyolojik, antropolojik ve psikolojik çalışmalarda ele alınan kültürleşme, özellikle son dönemde göç çalışmalarında entegrasyon bağlamında incelenmeye başlanmıştır. İki farklı toplumun üyeleri bir araya geldiği zaman kültürel alanda yaşanan değişimleri içeren kültürleşmede, yaşanan bu değişim iki boyutta ele alınmaktadır. Bunlardan tek boyutlu kültürleşmede göçmenin sadece kendi kültürünü devam ettirmesi ya da sadece yeni kültüre uyum sağlaması söz konusudur, iki boyutlu kültürleşmede ise göçmenin her iki kültüre ait unsurları bir arada devam ettirmesini içeren bir yapı vardır. Bu bağlamda bazı çalışmalarda kültürleşme konusunda bu iki farklı düşünce, tek boyutlu model ve iki boyutlu model olarak teorileştirilmiştir (Berry 1992, 1997, Berry vd. 1997) ve göçmenlerin kültürel entegrasyonu konusunda çok sayıda araştırma yapılmıştır.

ve sonuçları Esser'in çalışmasındakine benzer olarak, entegrasyon, asimilasyon, segrasyon ve marjinalleşme bağlamında yorumlanmıştır (Andriessen vd. 2002, Arends-Toth vd. 2003, Colic-Peisker vd. 2003, Van de Vijver vd. 1999, Squire, 2005, Quarasse vd. 2004, Van de Vijver vd. 2001, Zagefka vd. 2002, Zick vd. 2001).

Araştırma Hipotezleri

Sosyal entegrasyonun boyutlarından biri olan kültürleşmenin entegrasyon şeklinde gerçekleşmesi için, göçmenin etnik kültürünü koruması ve devam ettirmesinin yanı sıra yeni toplumun kültürünü benimseme düzeyinin de artması gerekmektedir ve bu ikinci, üçüncü ve sonraki kuşaklara doğru gittikçe artacaktır. Bu bağlamda da üçüncü kuşak ve sonrasında ev sahibi toplumun kültürünü benimseme düzeyinin yükselişi ile göçmenlerin sosyal entegrasyon düzeyleri de yükselecektir. Ancak, yeni toplumun kültürünü benimseme düzeyi atarken, etnik kültürü devam ettirme düzeyi 1. kuşaktan 2. ve 3. kuşağa doğru gittikçe azalacak ve böylece genel olarak göçmenler kültürleşme açısından değerlendirildiğinde, 1. ve 2. kuşak göçmenlerden sonraki kuşaklarda entegrasyondan çok asimilasyona doğru bir gidiş görülecektir. Çalışmanın teorik çerçevesi Esser'in yukarıda açıklanan sosyal entegrasyon düşüncesine dayandırılan araştırmanın hipotezleri şunlardır:

Kültürleşmenin sosyal entegrasyonun diğer boyutları ile arasındaki ilişkiye ilişkin hipotezler:

H0: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile kimlik değişkeni arasında ilişki yoktur.

H1: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile kimlik değişkeni arasında ilişki vardır.

H0: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile etkileşim değişkeni arasında ilişki yoktur.

H1: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile etkileşim değişkeni arasında ilişki vardır.

H0: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile sosyo-ekonomik-politik konum değişkeni arasında ilişki yoktur.

H1: Sosyal entegrasyonun boyutlarından olan kültürleşme ile sosyo-ekonomik-politik konum değişkeni arasında ilişki vardır.

Kültürleşmenin kuşaklar arasında farklılaşmasına ilişkin hipotezler:

H0: Yeni toplumun kültürünü benimseme düzeyi kuşaklar arasında farklılaşmamaktadır.

H1: Yeni toplumun kültürünü benimseme düzeyi kuşaklar arasında farklılaşmaktadır.

H0: Etnik kültürü devam ettirme düzeyi kuşaklar arasında farklılaşmamaktadır.

H1: Etnik kültürü devam ettirme düzeyi kuşaklar arasında farklılaşmaktadır

Göçmen yasası ve entegrasyon politikasına ilişkini hipotezler:

H0: Uygulanan göçmen yasası ve entegrasyon politikalarının, kültürleşme üzerinde etkisi yoktur.

H1: Uygulanan göçmen yasası ve entegrasyon politikalarının, kültürleşme üzerinde etkisi vardır.

Yöntem

Evren ve Örneklem

Almanya'ya göçün ilk başladığı yıllarda (1960'lı yıllarda) 2.700 olan Türk nüfusu 1970'li yıllarda çok hızlı bir artışla 469.200'e ulaşmıştır. Bu rakamlar 1980'li yıllara kadar artmaya devam etmiş ancak 1990'lı yıllardan itibaren Türklerin nüfus artış hızlarında % 4-5'lik bir düşme yaşanmıştır (Federal İstatistik Dairesi Verileri, Tuna vd. 1966: 88). Türk nüfusundaki artış hızı günümüzde çok yavaş olmasına rağmen hala Almanya'da yaşayan en yoğun nüfusa sahip göçmen grubunu Türkler oluşturmaktadır. Çalışmada Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin sosyal entegrasyonu kültürleşme bağlamında Frankfurt ve Duisburg evreninde incelenmektedir. Günümüzde toplam nüfusu 675.000 olan Frankfurt'ta 35.500, toplam nüfusu 503.700 olan Duisburg'ta ise 51.100 Türk yaşamaktadır (Statistisches Bundesamt Deutschland, 2005, [www.frankfurt.de/sixcms/detail.php?id=437171&_ffmpar\[_id_inhalt\]=258871](http://www.frankfurt.de/sixcms/detail.php?id=437171&_ffmpar[_id_inhalt]=258871)). Araştırmaya daha fazla şehir dahil edilmesi düşünülmüş, ancak gerek araştırmanın maddi destek miktarı gerekse de araştırma için belirlenen sürenin kısıtlı olması gibi gerekçelerden dolayı çalışmanın evreni iki şehirle sınırlandırılmıştır. Frankfurt ve Duisburg'un evren olarak seçilmesinin gerekçeleri şu şekilde özetlenebilir:

- Frankfurt çok kültürlü bir yapıya sahiptir ve burada 15'ten fazla göçmen grubu yaşamaktadır. Özellikle Avrupa'nın ekonomi merkezi olarak görülen Frankfurt'a sırf bu nedenle yerleşmiş ve bankacılık sektörü başta olmak üzere farklı alanlarda çalışan göçmen nüfus yoğundur. Duisburg'ta⁵ farklı göçmen grupları olmasına rağmen bu oran Frankfurt'taki kadar yoğun değildir, ayrıca burada diğer göçmen gruplara göre Türk nüfusu Frankfurt'tan daha yoğundur.
- Frankfurt'ta belirgin Türk mahalleleri olmamasına rağmen, Duisburg'da Türklerin daha yoğun olduğu mahalleler vardır.⁶

Böylece çalışmada Almanya'da çok sayıda farklı göçmen grupların yaşadığı alanlardaki Türk göçmenlerle, Türklerin daha yoğun yaşadıkları alanlardaki Türk göçmenlerin yaşamlarını örneklendirebilecek Frankfurt ve Duisburg gibi iki şehir evren olarak seçilmiştir.

Örneklem seçiminde ise evren hacminin geniş olması, Türklerin adres bilgilerine özel yaşamın ve bilgilerin gizliliği nedeniyle ulaşılamaması ve evrendeki Türk göçmenlerin yaşadıkları yerlerin birbirlerine mesafelerinin uzak olması nedeniyle, çalışmada tesadüfi örnekleme yönetimi kullanılamamıştır. Evren içerisinde özellikle çalışmanın amacına uygun olarak belirli kümelerin olması nedeniyle, küme örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Evren cinsiyet, birinci, ikinci ve üçüncü kuşak göçmenler ile çalışma durumu açısından kümelendirilmiş ve çalışmanın maddi ve zamansal olanakları dâhilinde yapılan örneklem hesaplaması sonucunda örneklem grubu için 382 kişiye ulaşılması hedeflenmiştir. Ancak Mayıs 2007- Ocak 2008 tarihleri arasında anket uygulaması sırasında yaşanan; katılımcılara ulaşma sorunu, katılımcıların iş saatleri içinde ankete gerekli zamanı ayıramamaları ve anketi yarıda bırakmak zorunda kalmaları gibi nedenlerle toplam 250 kişiye anket uygulanmış, 50 kişiyle de birebir (yüz yüze) görüşme yapılmıştır⁷.

Veri Toplama ve Analiz Teknikleri

Türk göçmenlerin Almanya'ya entegrasyonunun kültürleşme bağlamında ele alındığı çalışmada nicel ve nitel metod bir arada kullanılmıştır. Nicel araştırmalarda temel olan epistemolojik sayıtlılar, pozitivist epistemolojiye vurgu yapmakta ve nesnel ölçütlerde kapalı uçlu sorularla toplanan verilere ve ilişki analize daha açık bir yapı sergilemektedir. Nicel çalışmalarda araştırmacılar daha önceki çalışmalardan da faydalanarak oluşturduğu sorular kapsamında bilgi topladığı için nicel çalışmalarda daha çok soyutlanmış bilgiler toplanır ve görüşülen kişilerin yaratıcılığından ve orijinal verilerinden bir adım uzaklaşılır. Nitel araştırmalarda ise epistemolojik vurgu hem araştırmacının hem de görüşülen kişilerin orijinal düşüncelerine ve yaratıcı verilerine açık bir yapı sergilemektedir. Bu nedenle hem genel ve soyuta ilişkin verilerin toplanması hem de orijinal ve yaratıcı verilerin gözden kaçırılmaması amacıyla çalışmada nicel veri toplama tekniklerinden anket ve nitel veri toplama tekniklerinden görüşme tekniği kullanılmıştır.

Çalışmanın nicel boyutunu oluşturan anket soruları 3 ölçek ve sosyodemografik sorulardan oluşturulmuştur.

Kullanılan ölçeklerden ilki, Berry'nin kültürleşmeyi ölçmek için geliştirdiği ve Bongard ve diğerleri (2007) tarafından Almanya'da yaşayan göçmenlerle ilgili çalışma yapmak için Almanca olarak yeniden düzenlenen, 'Kültürleşme Ölçeği'dir. Kültürleşme ölçeğinde, iki farklı kültürün etkileşimi sonucunda

ortaya çıkan “yeni kültürü benimseme” ve “etnik kültürü devam ettirme” ye ilişkin ifadeler yer almaktadır. Bunlardan yeni kültürü benimseme Alman kültürünü benimseme şeklinde 10 ifadeye dönüştürülmüştür. Bu ifadeler Alman kültürünü benimseme, Alman medyasını takip etme, Alman geleneklerini kabul etmeye ilişkindir. Etnik kültürü devam ettirme ise Türk kültürünü devam ettirme şeklinde 10 ifadeye dönüştürülmüştür. Bunlar Türk kültürünü benimseme, Türk medyasını takip etme ve Türk geleneklerine bağlılığa ilişkindir. Kısaca kültürleşme konusunda veri toplamak için kullanılan ölçekte toplam 20 ifade bulunmakta ve bunların yanıtları, “kesinlikle katılmıyorum”dan, “kesinlikle katılıyorum”a doğru yedi seçenek içermektedir. Ölçeğin Bongard ve diğerlerince yapılan güvenilirlik testi sonucunda cronbach alpha değerleri 0.80'nin üzerinde bulunmuştur. Bu çalışmada yapılan güvenilirlik testi sonucunda da yine cronbach alpha değerleri 0.80'nin üzerinde bulunmuştur.

İkincisi göçmenlerin toplum içindeki diğer bireylerle etkileşimlerini ölçmek için kullanılan ve Van Dick vd.nin (2004) geliştirdiği ‘İletişim Ölçeği’dir. Söz konusu iletişim ölçeği ile göçmenlerle yerli halkın iletişimlerinin ölçülmesi hedeflenmiştir. “Türklerle iletişim” içeren 6 ifade yer almaktadır. Bu ifadeler Türk akrabalar, Türk komşular, Türk çalışma arkadaşları, Türk arkadaşlar ve bunlarla görüşme sıklığına ilişkindir. “Almanlarla iletişim” için ise Alman akrabalar, Alman komşular, Alman çalışma arkadaşları, Alman arkadaşlar ve bunlarla görüşme sıklığına ilişkin 6 ifade yer almaktadır. Kısaca Almanya’da göçmenlerle ilgili yapılan araştırma için Almanca olarak hazırlanan “Etkileşim Ölçeği”nde 12 ifade bulunmakta ve yanıtlar “kesinlikle katılmıyorum”dan, “kesinlikle katılıyorum”a doğru beş seçenek içermektedir. Van Dick ve diğerlerinin ölçek için yaptıkları güvenilirlik testi sonucunda cronbach alpha değerleri 0.85’ten yüksek bulunmuştur. Bu çalışmada yapılan güvenilirlik testi sonucunda cronbach alpha değerleri 0.80’den yüksek bulunmuştur.

Sonuncu ölçek ise kişinin kendisini nereye ait hissettiği ve nasıl tanımladığını ölçmek için Doosje, Ellemers ve Spears’in (1995: 410-436) geliştirdiği ‘Sosyal Kimlik Ölçeği’dir. Orijinali İngilizce olan “Sosyal Kimlik Ölçeği”nde “Türk kimliği”i için 4 ve “Alman kimliği”i için de 4 ifade yer almaktadır. Toplam 8 ifadenin olduğu ölçekte yanıtlar “kesinlikle katılmıyorum”dan, “kesinlikle katılıyorum”a doğru beş seçenek içermektedir. Ölçeğin Doosje ve diğerleri tarafından yapılan güvenilirlik testi sonucunda cronbach alpha değerleri 0.80’den yüksek bulunmuştur. Bu çalışmada Almanya’da yaşayan göçmen Türklerle yapılacak çalışma için Almancaya uyarlanan ölçeğin yapılan güvenilirlik testi sonucunda cronbach alpha değerleri 0.75’in üzerinde bulunmuştur.

Ankette yer alan sosyo-demografik sorular ise cinsiyet, yaş, eğitim, meslek, vatandaşlık ve gelir gibi konular içermektedir.

Çalışmada kullanılan bu ölçekler, anket ve görüşme soruları özellikle bazı 3. kuşak göçmenlerin Türkçelerinin yeterli olmaması ve araştırma sorularının doğru anlaşılması/yanıtlanabilmesi için Türkçe ve Almanca olarak iki dilde hazırlanmıştır. Bu aşamada üniversite mezunu ve sosyal bilimlerle uğraşan Almanya doğumlu üç Türk göçmene birbirinden bağımsız olarak anketi Türkçeye çevirmeleri istenmiş ve daha sonra da Türkçeden Almancaya çevirmeleri istenmiştir. Bu aşamadan sonra konuda uzman olan 2 kişiden de eldeki çeviriler üzerinde son düzenlemenin yapılması istenmiştir. Bu şekilde Türkçe ve Almanca olarak iki dilde hazırlanan ankette dilden kaynaklı olabilecek hataların asgariye indirilmesi hedeflenmiştir.

Araştırmada anket uygulamasından elde edilen nicel verilerin analizleri SPSS'te betimsel ve ilişkisel olmak üzere iki grupta gerçekleştirilmiştir. Türk göçmenlerin sosyal entegrasyonlarının kültürleşme bağlamında ele alındığı çalışmanın betimsel kısımda, sosyo-demografik soruların analizi frekans tabloları şeklinde yapılmıştır. Çalışmanın ilişkisel kısmında ise kültürleşme ile kimlik, etkileşim ve sosyo-ekonomik-politik konum değişkenleri arasındaki ilişki korelasyon ile kültürleşmenin kuşaklar arasında farklılaşp/farklılaşmadığı One Way Anova ile analiz edilmiştir. Kültürleşme üzerinde etkili olabilecek diğer değişkenlerin de incelenmesi için, demografik değişkenler, sosyal entegrasyonun diğer boyutlarını oluşturan kimlik ve etkileşim birlikte ele alınarak hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır.

Araştırmanın nitel boyutu için kullanılan görüşme soruları ise Almanya'nın geçmişte ve bugün uyguladığı entegrasyon politikaları ve bunlar hakkındaki düşünceler, kendini Almanya'ya ait hissetme, Almanya'daki eğitim sistemi ve Türk çocuklarının eğitimi konusundaki düşünceler, Almanca ve Türkçenin kullanımı, Almanya'da yaşanan zorluklar ve yeni geliştirilebilecek entegrasyon politikaları konusundaki önerileri içeren açık uçlu sorulardan oluşmaktadır. 50 kişi ile yapılan görüşmeler en az 20 en çok 40 dakika sürmüştür.

Görüşmelerden elde edilen verilerin analizinin sistematik biçimde yapılması hedeflenmiş ve bu amaçla da nitel veri analizinde güvenilirliği arttırıcı yönde katkısı bilinen ve bir nitel veri analiz programı olan Nvivo8 kullanılmıştır. Görüşülen her bir katılımcının görüşmelerini içeren ses kayıtları deşifre edilerek bilgisayara aktarılmıştır. Daha sonra görüşme formunda yer alan her bir soru temel kategoriler olarak düşünülmüş ve bu sorular Nvivo8 programında veriler satır satır (line-by-line) analiz edilerek kategorilere yerleştirilmiştir. Bu sorularda yer alan verilerden de benzer ifadeler ya da sözcükler alt kategoriler olarak kodlanmıştır. Bu şekilde katılımcıların orijinal ifadeleri ve yorumları doğrudan alt kategorilerin oluşturulmasında kullanılmış ve nitel yöntemin orijinal ve yaratıcı etkisinden bu çalışmada yararlanılmıştır. Glaser ve Strauss (1967: 265), bu şekilde verilerden hareketle kodlama süreci 'in-vivo' kodlama olarak adlandı-

ılmaktadır. Kategoriler altında oluşturulan alt kategoriler de oluşturulduktan sonra, ilk düzey kategoriler ve alt kategoriler yeniden düzenlenerek kategorileştirme işlemi tamamlanmıştır. Son aşamada ise kategoriler çalışmanın hipotezlerine uygun başlıklar altına alınmış ve nicel verilerde belirsiz kalan yerlerin açıklanmasında ve desteklenmesinde kullanılmıştır.

Araştırma Bulguları

Sosyo-Demografik Bulgular

Birinci (%32), ikinci (%45) ve üçüncü (%23) kuşaktan oluşan katılımcıların, %67'sini erkek, %33'ünü ise kadınlar oluşturmaktadır. %66'sı evli, %30'u bekar, %3'ü boşanmış ve %1'i ise partneri ile birlikte yaşayan örneklem grubunun Tablo 1'de de görüleceği üzere yaş dağılımları şu şekildedir: Katılımcıların %27.2'si 40-49, %19.7'si 30-39, %19.2'si 14-19, %18.4'ü 20-29 yaş grubunda, %5.4'ü ise 60 yaş ve üzerindedir.

Almanya'da, genel nüfusa göre eğitim düzeyi günümüzde de hâlâ oldukça düşük olan Türk göçmenlerin bu durumu çalışmanın örnekleme de yansımasıyla birlikte, Tablo 1'den de görüleceği üzere, üçüncü kuşak gençler arasında eğitim düzeyinin gittikçe yükselmesi dikkat çeken bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Katılımcıların gelir düzeyine bakıldığında bunların büyük oranda 1500–2199 (%40) ve 800–1499 Euro arasında (%32) gelire sahip oldukları görülmektedir.

Tablo 1: Katılımcıların Özellikleri⁸

	Frekans	Yüzde
Yaş grubu		
14-19	46	19,2
20-29	44	18,4
30-39	47	19,7
40-49	65	27,2
50-59	24	10,0
60 ve üzeri	13	5,4
Toplam	239	100,0
Cevapsız	11	
Eğitim Düzeyi		
Grundschule (ilkokul 1-4 sınıf)	71	29,3
Sonderschule (Öğrenme zorluğu olanlar ilkokulu 5-9 sınıf)	3	1,2
Hauptschule (Temel okul 5-9 sınıf)	32	13,2
Realschule (Ortaokul 5-10 sınıf)	28	11,6
Berufschule (Meslek Okulu 11-13 sınıf)	17	7,0
Gymnasium (Lise 5-13 sınıf)	55	22,7
Universite	29	12,0
Diplomasız	7	2,9
Toplam	242	100,0
Cevapsız	8	
Mesleki durum		
İşveren	64	26,6
Çalışan	118	49,0
Öğrenci	46	19,1
İşsiz	13	5,4
Toplam	241	100,0
Cevapsız	9	
Vatandaşlık		
Türk Vatandaşı	150	60
Alman Vatandaşı	90	36
Çifte Vatandaş	10	4
Toplam	250	100
Gelir		
800-1499 Euro	80	32
1500-2199 Euro	100	40
2200-2999 Euro	30	12
3000 + Euro	40	16
Toplam	250	100

Sosyal Entegrasyona İlişkin Bulgular

Bu bölümde, sosyal entegrasyonun 4 boyutuna ilişkin betimsel bilgiler ve sosyal entegrasyonun boyutları arası ilişkisine ait bulgular yer almaktadır.

Sosyal entegrasyonun 4 boyutuna ilişkin yapılan betimsel analize göre (Tablo 2), Türk göçmenler arasında Türk kültürünü benimseme düzeyi (M=4,5), Alman kültürünü benimseme düzeyinden (M=3,6) yüksektir. Yine benzer şekilde Türk kimliğini benimseme düzeyi (M=4,3), Alman kimliğini benimseme düzeyinden (M=2,8) daha yüksektir. Türk göçmenler arasında Almanlarla iletişim oranı oldukça yüksek olmasına rağmen (M=3,3), Türklerle iletişim bundan daha yüksektir (M=4,2).⁹

Tablo 2: Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonlarının (Betimsel İstatistiksel) Özellikleri

Sosyal Entegrasyonun Boyutları	N	Minimum	Maximum	Ortalama	Standart Sapma
Alman kültürünü benimseme	250	,80	5,80	3,6	,99
Türk kültürünü devam ettirme	250	1,58	6,67	4,5	,95
Türk kimliği	250	1,75	5	4,3	,70
Alman kimliği	250	1	5	2,8	,83
Türklerle iletişim	250	2	9,33	4,2	,74
Almanlarla iletişim	250	1	5	3,3	,74

Sosyal entegrasyonun boyutları¹⁰ olan kültürleşme, kimlik, etkileşim ve sosyal-ekonomik-politik konum arasındaki ilişki korelasyon testi aracılığıyla incelendiğinde ise (Tablo 3), Alman kültürünü benimseme ile Türk kültürünü devam ettirme ve Türk kimliği arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Alman kültürünü devam ettirme ile Alman kimliğini benimseme ve Almanlarla iletişim arasında ise pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Alman kültürünü benimseme ile sosyal-ekonomik-politik konum boyutu arasındaki ilişkiye bakıldığında ise Alman kültürünü benimseme ile eğitim, meslek ve gelir değişkeni arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Tablo 3: *Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonlarının Boyutlar Arası Korelasyon Analizi*

Sosyal Entegrasyonun Boyutları	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1. Alman kültürünü benimseme									
2. Türk kültürünü devam ettirme	-,402**								
3. Türk kimliği	-,229**	,637**							
4. Alman kimliği	,419**	-,335**	-,220**						
5. Türklerle iletişim	-,104	,461**	,403	-,059					
6. Almanlarla iletişim	,491**	-,163**	,027	,444**	,092*				
7. Eğitim	,23**	-,28**	-,26**	,14*	,14*	,07			
8. Meslek	,18**	,14*	,13*	,04	,24**	,27**	,16**		
9. Gelir	,19**	,02	,13*	,03	,17**	,24**	,09	,62**	
10. Vatandaşlık	,05	,05	,04	,09	-,00	,03	,09	-,01	,04

Vatandaşlık değişkeni, Türk vatandaşlığı=1, Alman vatandaşlığı=0, çifte vatandaşlık=0, meslek çalışanlar=0, çalışmayanlar=1 olarak yeniden kodlanmıştır.

*: $p < .05$, **: $p < .01$, ***: $p < .001$

Türk kültürünü devam ettirme değişkeninin diğer boyutlarla arasındaki ilişkiye bakıldığında ise, Türk kültürünü devam ettirme ile Türk kimliğini benimseme ve Türklerle iletişim arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki bulunmasına rağmen Türk kültürünü devam ettirme ile Alman kültürünü benimseme, Alman kimliğini benimseme ve Almanlarla iletişim arasında negatif yönde ve anlamlı ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca, Türk kimliğini devam ettirme ile eğitim arasında negatif yönde ve anlamlı bir ilişki, meslek ile pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki vardır. Bir başka ifade ile eğitim düzeyi yükseldikçe Türk kültürünü benimseme düzeyi düşmekte, herhangi bir işte çalışanlardan çalışmayanlara doğru gidildikçe ise Türk kültürünü benimseme düzeyi yükselmektedir. Bu sonuçlar Esser'in (2000: 59-61) çalışmasında belirttiği, eğitim düzeyinin yükselmesinin etnik kültürü benimseme düzeyini azaltacağı sonuçları ile benzerdir. Bu durumun nedeninin eğitimin yeni kültüre uyum sağlamayı kolaylaştırması ve yeni sosyal çevreye katılımın artması ile etnik kültüre alternatif yaşam alanlarının keşfi ile ilgili olduğu söylenebilir. Özellikle yeni toplumsal yaşamda kabul görme ve kendini oraya ait hissetme gibi durumlar Esser'e (2000: 59-61) göre daha çok eğitim ve uzmanlık gerektiren

mesleki uğraşlarla sağlanmaktadır. Yeni toplum eğitim düzeyi yüksek ve uzmanlık gerektiren alanlarda çalışan göçmenleri daha kolay benimsemekte ve kendilerinden biri gibi davranmaktadırlar. Bu ise çalışma durumunun ve eğitim düzeyinin yükselmesinin etnik kültürü benimseme üzerinde olumsuz etkisi ile sonuçlanabilmektedir.

Kültürleşmenin Kuşaklar arası Karşılaştırması ve Kültürleşmeyi Etkileyen Faktörler

Burada çalışmanın temel amacını oluşturan, kültürleşmenin kuşaklar arasında farklılık gösterip/göstermediği ve bu farklılığın hangi yönde olduğu, One-Way Anova analizi ile kuşak değişkeni dışında kültürleşme üzerinde etkili olabilecek diğer değişkenler ise regresyon analizi ile incelenmiştir. Ayrıca kültürleşmenin (kuşaklar arası da dâhil olmak üzere) nasıl değiştiğine ilişkin olarak görüşmelerden elde edilen veriler, gerekli yerlerde alıntılarla kullanılmıştır.

Kültürleşmenin Kuşaklar arası Karşılaştırması:

Alman kültürünü benimseme ve Türk kültürünü devam ettirme düzeyinin kuşaklar arası karşılaştırması One-way analiz tekniği ile yapılmış (Tablo 4) ve Türk kültürünü devam ettirme düzeyinin kuşaklar arasında yüksek bir anlamlılık düzeyinde ($p < 0,001$) farklılaştığı görülmüştür. Bir başka ifadeyle 1. kuşak Türk göçmenlerden ($M=5$), 2. kuşak ($M=4,4$) ve 3. kuşak göçmenlere ($M=4,1$) doğru gittikçe Türk kültürünü devam ettirme düzeyi düşmektedir.

Tablo 4: One-Way Analizi İle Türk Kültürü ve Alman Kültürünün Kuşaklar arası Karşılaştırması

Bağımlı Değişkenler	1. Kuşak	2. Kuşak	3. Kuşak	F (df)
	(n=57)	(n=111)	(n=82)	
	MSD	MSD	MSD	
Türk Kültürünü devam ettirme	5.096	4.4.89	4.1.1	16.65 (2,249)***
Alman Kültürünü benimseme	3.3. 15	3.6.09	3.6.09	3.20 (2, 249) *

* $p < ,05$, *** $p < ,001$.

Alman kültürünü benimseme düzeyi de kuşaklar arasında anlamlı düzeyde ($p < 0,05$) farklılaşmıştır. Bir başka ifadeyle, 1. kuşak Türk göçmenlerden ($M=3,3$), 2. kuşak göçmenlere doğru gittikçe Alman kültürünü benimseme düzeyi yükselmektedir ($M=3,6$). 3. kuşak göçmenlerde ise Alman kültürünü benimseme düzeyi 2. kuşakla aynı düzeydedir ($M=3,6$).

Katılımcılarla yapılan görüşmeler de bunu destekler niteliktedir. 62 yaşındaki 1. kuşak emekli işçi Mehmet Bey ne kadar uzun süre Almanya'da yaşarlarsa yaşasınlar kendilerini hâlâ Alman toplumuna ait hissedemedikleri ve Türk kültürünü Türkiye'de yaşıyormuşçasına devam ettirdiklerini şu sözlerle ifade etmiştir:

“...biz buraya gelirken de geldikten sonra da hep geri dönmeyi düşündük, hâlâ daha geri dönmeyi istiyorum ama çocuklar, torunlar var, gidemiyoruz. Benim çocuklarım Almanların geleneklerine, kültürüne benden daha yakın, çünkü çocuklar burada büyüdüler, Almanların dilini dışını benden iyi biliyorlar. Gerçi biz de Almanların kültürlerinden bir şeyler öğrendik. Verilen randevuya vaktinde gitmek gibi ama yine de kendi kültürümüzü bırakmadık. Bayramlarımızı kutluyoruz, eve ayakkabılarla girmiyoruz. Misafirperveriz. Yedirmeyi içirmeyi severiz biz. Akrabaya, komşuluğa önem veriyoruz. Benim çocuklar da bizim kadar olmasa da bunlara değer veriyorlar ama özellikle torunlar daha çok kendi hayatlarını yaşamak istiyorlar...”

1.kuşağa benzer şekilde, 2. kuşak da aslında Türk kültürünü devam ettirmekte olduklarını, ancak Almanya’da büyüdüleri ve Almanya’da yaşadıkları için anne-babaları kadar Türk kültürüne büyük bir bağlılık içinde olmadıklarını, az da olsa Almanların da bazı geleneklerini farkına varmadan benimsediklerini belirtmişlerdir. Türk marketinde eniştesinin yanında kasiyer olarak çalışan 43 yaşındaki Sevim Hanım bu konuda şunları söylemiştir:

“Ben çok küçükken annem-babam Almanya’ya geldi, ben de 9 yaşındayken onlarla birlikte geldim. Geldiğim günden bugüne kadar hayatımızda çok şey değişti, çok fakirdik şimdi durumumuz çok iyi. Ama değişmeyen şey hep kültürümüze bağlı kaldık. Almanya da bizim bir ülkemiz oldu ama Türkiye farklı ve kültürümüz farklı. Bayramları kutluyoruz, Türkiye’nin maçlarını izliyoruz, Türk televizyonlarını izliyoruz. Büyüklerimize saygımızda, geleneklerimize bağlılığımızda bir şey değişmedi. Tabi annem-babam kadar değil, onlar sanki hâlâ Türkiye’de yaşıyormuşçasına Türk geleneklerine bağlılar ve haberleri bile Türk kanallarından izleyip, Türk gazetesi okuyorlar. Biz onlara göre biraz daha Alman toplumuna uyum sağladık. Kültürümüzle gurur duyuyorum ve devam ettiriyorum, ama Almanlardan da bazı şeyler öğrendik. Yere çöp atmıyoruz, randevuya vaktinde gidiyoruz. Birisine gitmeden önce telefon ediyoruz, ‘Müsait misiniz?’ diye. Annem-babam hala Türkiye’deki gibi çat kapı gidiyorlar birbirlerine ama 2. kuşak olarak bizde artık bu değişti. Ama Almanlara da bizim geleneklerimizden bazı şeyler öğrettik. Mesela buradaki Alman komşularıyla çok uzun zamandır tanışıyoruz ve aramız çok iyi. Onlara yıllardır pişirdiğim börekten verdim, evde ağırladım. Onlar da şimdi ben Türkiye’ye gidince evimin anahtarını alıyor ve çiçeklerimi suluyorlar, evime bakıyorlar. Yaptıkları elmalı kekten getiriyorlar. Onlar da bizden paylaşmayı, vermeyi öğrendiler. Ama tabi burada Türkiye’deki kadar komşuluk yok, o da herkes burada çok çalışıyor, vakit olmuyor ondan. ... Ama benim çocuklarım bana göre Türkiye’ye ve Türk geleneklerine daha az bağlı. Onlar Almanların yaşam tarzına, geleneklerine de uygun yaşamaya başladılar. Mesela kendi hayatı hakkında kararlarını kendisi veriyor, arkadaşlarıyla birlikte bizden ayrı tatile gidiyor. Biraz daha bencil yaşıyor. Tercih yapması ge-

rektiğinde ben üzülürüm diye çok düşünmüyor ve bana da bunu öğretmeye çalışıyor...”

69 yaşındaki 1. kuşak Necati Bey ise, torunlarının Türk kültüründen uzaklaşmasından üzüntü duyduğunu belirtmektedir:

“...çocuklarımızı dinimize, geleneklerimize göre yetiştirdik. Çok zor günler yaşadık, hanım da ben de hep işteydik, çocuklar evde yalnızdı. O zamanlar böyle kindergarden, kurs falan yoktu. Çocuklar evde yalnız kalıyorlardı ama yine de geleneklerimize, kültürümüze uygun saygılı çocuklar yetiştirdik. Yakınlarımla çocukları da hep öyle ama torunlar daha çok Alman kültürüne yakınlar. Ben gelince ayağa kalkmıyor, karşımda sigara içiyor. Oruç tutmuyor. Ama üzülsek de ne yapalım, o da burada doğdu, büyüdü. Türkiye'deki gelenekler ona ters geliyor...”

Görüşmecilerden alınan bilgilerden de görüleceği üzere yeni kuşaklarda Türk kültürünü devam ettirme düzeyi eski kuşaklardan daha düşük, Alman kültürünü devam ettirme ise eski kuşaklardan daha yüksektir.

Kültürleşme Üzerinde Etkili Olan Faktörler:

Kuşak değişkeni dışında da kültürleşme üzerinde etkili olan faktörler, Türk kültürünü devam ettirme ve Alman kültürünü benimseme için çoklu hiyerarşik regresyon tekniği ile incelenmiştir. Buna göre Türk kültürünü devam ettirme için yapılan çoklu hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları şu şekildedir (Tablo 5).

Tablo 5: Türk Kültürünü Devam Ettirme Düzeyi İçin Çoklu Hiyerarşik Regresyon Analizi

Step	Step 1	Step 2
Step 1		
Cinsiyet	.14*	.03
Yaş	.08	.11
Medeni Durum	-.02	.02
Eğitim	-.21**	.00
Gelir	.05	.01
Kuşak	-.28**	-.13*
Vatandaşlık	-.09	-.07
Step 2		
Alman Kültürünü Benimseme		-.14*
Türk kimliği		.42***
Alman kimliği		-.11*
Türklerle İletişim		.24***
Almanlarla İletişim		-.13*
R ²	17***	.58***
R ² change		.41***

Not: Cinsiyet değişkeni Erkek=0, Kadın=1 olarak ve vatandaşlık değişkeni ise, Alman Vatandaşlığı=0, Çifte vatandaşlık=0, Türk Vatandaşlığı=1 olarak yeniden kodlanmıştır.

*: $p < .05$, **: $p < .01$.

İlk aşamada cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, gelir, kuşak ve vatandaşlık birlikte ele alındığında, bunlar varyasyonun %17'sini anlamlı düzeyde açıklamaktadır. Burada cinsiyet, eğitim ve kuşak değişkenleri, Türk kültürünü devam ettirme ile ilişkilidir. Bir başka ifade ile cinsiyet Türk kültürünü devam ettirme ile anlamlı ve pozitif yönde ilişkilidir. Erkeklerden kadınlara doğru gidildikçe, Türk kültürünü devam ettirme düzeyi yükselmektedir. Eğitim ve kuşak değişkenleri ise Türk kültürünü devam ettirme ile anlamlı ve negatif yönde ilişkilidir. Eğitim düzeyi yükseldikçe ve 1. kuşaktan 3. kuşağa doğru gidildikçe Türk kültürünü devam ettirme düzeyi düşmektedir.

Analize ikinci aşamada sosyal entegrasyonun diğer öğeleri girildiğinde, varyasyonun %41'i anlamlı düzeyde açıklanmaktadır. Kuşak değişkeninin yine negatif yönde etkili olduğu ikinci aşamada, Türk kimliği ve Türklerle iletişim kurma Türk kültürünü devam ettirme ile pozitif yönde ve çok yüksek anlamlılık düzeyinde ilişkilidir. Ayrıca, sosyal entegrasyonun boyutlarından olan, Alman kimliği ve Almanlarla iletişim kurma Türk kültürünü devam ettirme ile negatif ve anlamlı yönde ilişkilidir.

Alman kültürünü benimseme için yapılan çoklu hiyerarşik regresyon analizinin sonuçları ise şu şekildedir. Tablo 6'dan da görüldüğü üzere birinci aşamada, cinsiyet, yaş, medeni durum, eğitim, gelir, kuşak ve vatandaşlık birlikte ele alındığında, bunlar varyasyonun %11'ini anlamlı düzeyde açıklamaktadır. Eğitim, gelir ve kuşak ile Alman kültürünü benimseme anlamlı ve pozitif yönlü ilişkilidir. Analize ikinci aşamada sosyal entegrasyonun diğer öğeleri girildiğinde, bunlar varyasyonun %29'unu anlamlı düzeyde açıklamaktadır.

Tablo 6: Alman Kültürünü Benimseme Düzeyi İçin Çoklu Hiyerarşik Regresyon Analizi

Step	Step 1	Step 2
Step 1		
Cinsiyet	-.04	-.01
Yaş	.19	.09
Medeni Durum	-.00	-.02
Eğitim	.24**	.07
Gelir	.15*	.10
Kuşak	.21**	.17*
Vatandaşlık	-.02	-.08
Step 2		
Türk Kültürünü Devam Ettirme		-.20*
Türk kimliği		-.04
Alman kimliği		.16**
Türklerle İletişim		-.00
Almanlarla İletişim		.38***
R ²	.11***	.40***
R ² change		.29***

Not: Cinsiyet değişkeni Erkek=0, Kadın=1 olarak ve vatandaşlık değişkeni ise, Alman Vatandaşlığı=0, Çifte vatandaşlık=0, Türk Vatandaşlığı=1 olarak yeniden kodlanmıştır.

*: $p < .05$, **: $p < .01$

Almanlarla iletişim kurma, Alman kimliği, kuşak ve Türk kültürünü devam ettirme ile Alman kültürünü benimseme anlamlı derecede ilişkilidir. Bir başka deyişle, Almanlarla iletişim, Alman kültürünü benimseme ve kuşak ile Alman kültürünü benimseme anlamlı ve pozitif yönlü ilişkiliyken, Türk kültürünü devam ettirme ile Alman kültürünü benimseme anlamlı ve negatif yönde ilişkilidir. Görüldüğü üzere, kuşak ikinci modelde de anlamlı derecede etkilidir ancak, Almanlarla iletişim bundan daha güçlü bir etkiye sahiptir.

Yapılan görüşmelerde ise, katılımcılar Türk kültürünü devam ettirme ve Alman kültürünü benimseme üzerinde etkisi olan bir başka husus olan Alman hükümetinin uyguladığı entegrasyon politikasına dikkat çekmektedirler. Son dönemde Alman kültürüne ve toplumuna entegrasyonun artması için bazı bölgelerde Türkçe dersinin kaldırılması, ya da kredisiz olarak verilmesi, okul

ya da işyeri içinde Türkçe konuşulmasının yasaklanması gibi durumlar yaygınlaşmaktadır. Bu politikalar Türk göçmenler arasında çocukları ve gençleri Türkten ve Türk kültüründen koparmaya yönelik politikalar olarak algılanmaktadır.

2. kuşak fabrika işçisi Mustafa Bey 3. ve 4. kuşak Türk çocuklarının kendi kültürlerinden kopmalarını destekleyen politikaların sonuçlarını şu sözlerle ifade etmiştir:

“Burada okullarda Türkçe konuşmak yasaklanmaya başlandı. Zaten Türkçe dersi seçmeli dersti, puanı falan yoktu. Çocukların gözünde Türktenin bir değeri ve önemi kalmıyor. Bizler çocukları dilleri gelişsin Alman çocuklarından geri kalmasın diye kindergardenlara gönderiyoruz. Daha 4 yaşında Almanca öğreniyorlar ve çok güzel konuşuyorlar, ama bu arada Türkteneyi unuttuyorlar. Okulda da bu desteklenmiyor. Her şey tamamen Alman toplumuna özgü... Oysa çocukların kendi kültürlerini devam ettirmesi de bir zenginliktir. Bu çocukları Türk kültüründen kopardıklarında, aileden de uzaklaşmalar oluyor... En güzeli bu çocukların hem kendi kültürlerini hem Alman kültürünü birlikte taşımaları. Ben kızım, oğlumla evde hep Türkçe konuştum, geleneklerimize uygun saygılı yetiştirdim onları, ama bakıyorum çoğunluğun çocukları Türkteneyi bilmiyor ve evde ailesi ile de geçinemiyor. Okulda da benim çocuklar kadar başarılı değiller..”

3. kuşak Türk gençlerinin Türk kültüründen uzaklaşmakta olduğunu ve uygulanan entegrasyon politikalarının da bunu desteklediğini 3. kuşak 23 yaşındaki üniversite öğrencisi Eda şu sözlerle ifade etmiştir.

“... Burada 3. ve 4. kuşak gençler genellikle babasıyla çok zaman tartışıyorlar ve gençler ‘Ben burada doğdum, sizin gibi yaşayamam, burası Türkiye değil..’ diyorlar. Bir kısım Türk genci ne Türk, ne de Alman... iki kültür de yarım... Mesela ben Türkiye’ye gidiyorum orda yabancı hissediyorum, burada Almanların arasında da yabancı hissediyorum. Tam olarak iki kültürü de benimsemiyorum. İkisinden de biraz biraz, ama okuduğumuz yaşadığımız çevre hep Almanlarla dolu, onun için Almanların kuralları ve insan ilişkileri daha baskın hayatımızda. Okuldaki Türkçe derslerinin kredisi yok ve Türkçe öğretmenin sınıfta bir saygınlığı yok. Zaten onlar da kaldırılmaya başlandı. Türkçe konuşmak, Türk kültürüne ait olan büyüklere saygı ve onların sözünü dinlemek Almanya’da okulda dalga geçilen şeyler... Burada okuyan meslek sahibi olan 3. kuşağın durumu, okumayanlardan daha iyi. Çok olmasa da Türk kültürüne sahipler, ama bir de okumayanlar, okulu bırakanlar var. Onlar iki kültürden de uzaklar ve agresifler, sorunlular... Ne aileleri ile geçinebiliyorlar ne de okulda Almanlarla.... bence Almanlar entegrasyon diye Türk kültürünün yerine, Alman kültürünü koymaya çalışırken, yani çocukların var olan Türk kültürü ile bağlarını öldürürken, onların aileleri ile de bağlarını

öldürebiliyorlar ve bu da agresif, toplum içinde sorunlu 3. ve 4. kuşak Türk gençlerin yetişmesine neden oluyor...”

Başarısız olduğu için temel okuldan sonra diploma almadan okuldan ayrılan ve bir Türk Dönercisinde garson olarak çalışan 3.kuşak Emre'ye göre ise Alman hükümetinin uyguladığı entegrasyon politikaları Türk gençlerini uyuma değil, daha dışlanmış hissi ile tepkisel davranmaya itmektedir:

“Okullarda Türkçe konuşulmasını yasakladılar. Tamam bazen biz bunu kötüye kullandık, öğretmene küfrettik, derste arkadaşlarımız arasında Türkçe konuştuk ama bu başka şekilde halledilebilirdi. Bu uygulama ile bizim dilimizin yasaklanmasını bize yönelik bir dışlama olarak düşündük. Zaten okulda arkadaşlarımız, ‘ailesi kampa göndermiyormuş’ diye, ya da ‘akşam dışarı çıkamıyormuş’ diye bizimle dalga geçiyorlardı. Konuşmamızla da dalga geçiyorlardı. Almanca konuşuyoruz çoğunlukla ama onda da Türkçe karışık. Hangi kelime aklımıza gelirse o. Türkçenin yasaklanması ile biz bunun daha da ileriye gittiğini düşündük ve yine konuşmaya devam ettik. Benim derslerim zaten çok iyi değildi, hem arkadaşlarla başka yerlere takılıyorduk, hem de ailemle çok tartışıyor ve anlaşıyordum. Ama bütün bunlara rağmen bizle gerçekten ilgilenilseydi okulu bırakmaz ve belki de şimdi burada çalışmazdım.”

Yapılan görüşmelerden, entegrasyon politikası kapsamında uygulanan ve bir süre önce kaldırılan çifte vatandaşlık hakkının da, hem Türk kültürünü devam ettirme hem de Alman kültürünü benimseme üzerinde etkili olduğu anlaşılmıştır. 1. kuşak emekli işçi Murat Bey 3. ve 4. kuşağın Türk kültüründen uzaklaşmasının üzerinde çifte vatandaşlık uygulamasının kaldırılmasının da etkili olduğunu şu sözlerle ifade etmiştir:

“Bizim iki hayatımız var. Biri Almanya’da diğeri Türkiye’de. Elimizde de iki pasaport var. Ben ve eşim Türkiye’ye giderken Türk pasaportumuzu, Almanya’ya gelirken de Alman pasaportumuzu kullanıyoruz. Türk pasaportum bana Türkiye’de mal edinme hakkını da veriyor. Bu hak sadece belli bir süreliğine değil her zaman geçerli; aldığım ev ya da arazi torunlarıma, beklide onların da torunlarına kalacak. Ama benim torunlarıma artık çifte vatandaşlık hakkı tanınmıyor. Reşit olduktan sonra elindeki çifte vatandaşlık alınıyor ve bunlardan birisini seçmek zorunda bırakılıyor. Şimdi bu çocuklar Türkiye’ye yatırım yaptıklarında tıpkı Almanlar gibi sadece aldığı yeri 90 ya da 100 yıllığına almış olacak. Asla tam anlamı ile onun olmayacak. Bundan dolayı çocuklar Türkiye’ye yatırım yapmıyor ve oraya sadece tatil için gidiyorlar. Nasıl onlar bizim gibi Türkiye’ye ait hissetsinler ki? Yatırımını Almanya’ya yapıyorlar, Almanlarla çalışıyor ve onların içinde yaşıyorlar ve Türk kültürünü gittikçe daha az önemsemeye başlıyorlar. Bunun için de onlara kızıyoruz ama çok üzülüyoruz. En azından çifte vatandaşlık hakkı ile elle-

rinde Türkiye'nin pasaportunu taşısaldı, Türkiye'de mal edinmeye de Türk kültürüne de şimdikinden daha yakın olurlardı.”

Kısaca, katılımcılarla yapılan görüşmelerde kuşak, Türk kimliğini benimseme ve Türklerle iletişim, Alman kimliğini benimseme ve Almanlarla iletişim değişkenlerinin yanı sıra ülkenin entegrasyon politikasının da Alman kültürünü benimseme ve Türk kültürünü devam ettirme üzerinde etkili olabileceği görülmüştür.

Sonuç ve Tartışma

Göç olgusu ve bununla bağlantılı olarak ele alınan entegrasyon konusu, sosyal bilimler alanında ve özellikle de sosyolojik çalışmalarda sık sık karşımıza çıkmaktadır. Kültürel bütünleşmelerin asimilasyona tercih edildiği günümüzde, ne yazık ki kimi zaman bütünleşmenin temel olduğu bu uygulamalardan uzaklaşmakta ve aksi yönde politikalar geliştirilmektedir. Buna en uygun örneklerden biri, belirgin bir şekilde entegrasyondan asimilasyona doğru bir değişim gösteren ilk uygulaması Hollanda'da başlayan ve Almanya'da da 2007 yılında kabul edilen göçmen politikasıdır. Çifte vatandaşlık hakkının kaldırılması ve aile birleşiminin gerçekleşmesinin zorunlu dil ve vatandaşlık sınavında başarılı olunmasına bağlanması göçmenler arasında entegrasyon politikasından tekrar asimilasyon politikasına doğru bir geçiş olarak algılanmakta ve çeşitli tepkilere neden olmaktadır. Hızlı bir şekilde göçmenler konusunda çok kültürlü politikadan adeta asimilasyon politikasına yeniden dönen Avrupa ülkelerinde, göçmenlerle ilgili politikalar konusunda, göçmenlerin de düşüncelerinin alınması, daha sonra geliştirilecek göçmen politikalarının göçmenler tarafından kabul edilmesi ve büyük tepkilerle karşılaşmaması açısından oldukça önemlidir.

Bu çalışmada Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin sosyal entegrasyonu kültürleşme açısından, kuşaklar arası farklılıklar da dikkate alınarak incelenmiştir. Bu bağlamda çalışmada, Almanya'da yaşayan Türk göçmenlerin sırasıyla, *Türk kültürünü devam ettirme*, *Türk kimliğini benimseme* ve *Türklerle iletişim kurma* düzeylerinin çok yüksek olduğu, bunu daha düşük düzeyde *Alman kültürünü benimseme*, *Almanlarla iletişim kurma* ve *Alman kimliğini benimsemenin* izlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın temel araştırma konusu olan kültürleşme kapsamında Türk göçmenler arasında kuşaklar arası bir farklılık olup/olmadığı incelendiğinde ise Esser'in (2000) teorisinden hareketle oluşturduğumuz, Türk kültürünü benimseme düzeyinin kuşaklar arttıkça düşeceği, Alman kültürünü benimseme düzeyinin ise kuşaklar arttıkça artacağı şeklindeki hipotezimizin bu örneklem için geçerli olduğu görülmektedir. Bir başka ifade ile hem Türk kültürünü devam ettirme hem de Alman kültürünü benimseme kuşaklar arasında an-

lamli düzeyde farklılaşmıştır. Türk kültürünü benimseme düzeyi 1. kuşaktan 3. kuşağa doğru gittikçe azalmaktadır, Alman kültürünü benimseme düzeyi ise 1. kuşaktan 2. kuşağa doğru gittikçe artmakta ve 3. kuşakta ise 2. kuşakla benzer seviyede kalmaktadır. Bu sonuçlara genel olarak baktığımızda, 3. kuşakta Türk kültürünü devam ettirme oranının düştüğü, Alman kültürünü benimseme oranının ise 2. kuşakla aynı seviyede kaldığıdır. Bu ise daha çok sosyal entegrasyon tiplerinden asimilasyona yakın özellikler taşımaktadır. Aslında bu sonuçlar, 1960'lı yıllarda Almanya'da birinci kuşak Türk işçiler konusunda araştırma yapan Abadan'ın (1964), birinci kuşak Türk işçilerin Türk kültürünü ve inançlarını devam ettirme yönünde davrandıkları şeklindeki araştırma sonuçlarının, örneklemimiz kapsamında olan ve hala Almanya'da yaşayan birinci kuşak Türk göçmenler için de geçerli olduğu şeklinde düşünülebilir.

Kuşak değişkeni dışında kültürleşme üzerinde etkili olabilecek diğer değişkenlerin de incelenmesi amacıyla yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonucunda, Türk kültürünü devam ettirme ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı ve pozitif yönde, eğitim ve kuşak değişkenleri ile ise anlamlı ve negatif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Analize ikinci aşamada sosyal entegrasyonun diğer öğeleri girildiğinde, Türk kültürünü devam ettirme ile Türk kimliği ve Türklerle iletişim kurmanın pozitif yönde ve çok yüksek anlamlılık düzeyinde ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar Kvernmo ve Heyerdahl'ın (2004) etnik kültürün devam ettirilmesi ile etnik kimlik arasında pozitif ilişki olduğu yönündeki araştırma sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Ayrıca, Türk kültürünü devam ettirme ile sosyal entegrasyonun boyutlarından olan Alman kimliği ve Almanlarla iletişim kurma negatif ve anlamlı yönde ilişkilidir.

Alman kültürünü benimseme için yapılan hiyerarşik regresyon analizi sonucunda ise Alman kültürünü benimseme ile eğitim, gelir ve kuşak değişkenleri arasında anlamlı ve pozitif yönde ilişki olduğu görülmüştür. Analize ikinci aşamada sosyal entegrasyonun diğer öğeleri girildiğinde, Alman kültürünü benimseme ile Almanlarla iletişim ve Alman kültürünü benimsemenin anlamlı ve pozitif yönlü ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Alman kültürünü benimseme ile Türk kültürünü devam ettirme ise bu ikisi arasında pozitif yönde ilişki olduğunu gösteren Berry vd.nın (2006) araştırma sonuçlarının aksine, anlamlı ve negatif yönde ilişki göstermiştir.

Katılımcılarla yapılan görüşmeler doğrultusunda elde edilen araştırma sonuçları ise, Esser'den farklı olarak, Türk kültürünü benimseme düzeyinin kuşaklar arttıkça azalmasının sadece kendiliğinden gelişen bir süreç olmadığını, özellikle göç ve entegrasyon politikaları ile de yönlendirilebileceğini ortaya koymuştur. Katılımcılarla yapılan görüşmelerden, Türk kültürünü devam ettirme ile Alman kültürünü benimseme arasında negatif ilişki olmasının

nedeninin çok kültürlü entegrasyon politikalarından uzaklaşılmasından kaynaklanabileceği öğrenilmiştir. Bir başka ifadeyle, Türkçenin okullardan kaldırılması ya da kredisiz olarak verilip eğitimdeki payının azaltılması, okullarda ya da işyerlerinde Türkçenin yasaklanması gibi politikaların, Türk kültürü ile Alman kültürünün birlikteliğinden ziyade birinin ön plana çıkmasını yönlendirdiği ve bu nedenle de özellikle 3. kuşaktan itibaren Türk kültürünü benimseme düzeyinde bir düşüş yaşanmakta olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca 3. ve 4. kuşak gençlerin bir kısmının kültür konusunda kendilerini ne tam olarak Türk kültürüne ne de Alman kültürüne yakın hissetmeleri ve bazı konularda onlardan farklı düşündükleri için hem Türk toplumuna hem de Alman toplumuna karşı tepkili davranmalarının sıkça karşılaşılan bir durum olduğu anlaşılmıştır. Katılımcılar yine bunun nedeni olarak da uygulanan politikaları göstermişlerdir. Türkçe dersinin kaldırılması ya da kredisiz verilmesi, Türkçe konuşmanın yasaklanması, çifte vatandaşlık hakkının reşit olduktan sonra ellerinden alınması ve Türk pasaportundan yoksun kalmaları gibi değişkenlerin etkisiyle gençlerin bir kısmı Türk kültüründen uzaklaşmakta ve aileleri ile aralarında sorunlar yaşamaktadırlar. Türk göçmenlere göre aileleri ile anlaşamayan bu gençler Almanlarla da geçinememekte ve sorunlu Türk gençliği olarak tanımlanmaktadır.

Bu bağlamda araştırma sonuçlarından yola çıkılarak sosyal entegrasyonun sağlanması için çeşitli önerilerde bulunulabilir:

- Yapılacak entegrasyon politikalarında, etnik kültürün ihmal edilmesinin başlangıçta asimilasyona, daha sonra ise gençlerin her iki kültürden de uzaklaşacağı marjinalleşmeye doğru bir gidiş sergileyeceği ve sorunlu bir gençliğin ortaya çıkmasına yol açabileceği unutulmayarak, entegrasyon için her iki kültürün de birlikteliğini sağlayacak politikalar geliştirilmelidir.
- Her iki kültürün de birlikteliğini sağlayacak politikalar içerisinde Türk göçmenler tarafından uygulamaya yeniden geçirilmesi en çok beklenen politika çifte vatandaşlık hakkının yeniden tanınmasıdır. Bu konuda hem Alman hükümetinin hem de Türk hükümetinin yapması gerekenler vardır. Alman hükümetinin yapması gereken göçmenlerin bir kısmının kullanabildiği çifte vatandaşlık hakkını tüm göçmenlerin kullanabilecekleri duruma getirmeleridir. Yani yeniden göçmenlere belirli sınırlamalar olmadan 2000 yılı öncesindeki gibi çifte vatandaş olma hakkını tanımalıdır. Bu konuda Türkiye'nin yapması gereken şey ise çifte vatandaşlık hakkının kaldırılmasına rağmen halen bu hakkı kullanabilen Faslıların çifte vatandaşlık haklarını koruyabilmelerini sağlayan uygulamayı Türkiye'nin de Türk vatandaşları için uygulamasıdır. Bir başka ifadeyle, Türkiye eğer isteyen vatandaşlarını kolayca Türk vatandaşlığından çıkarmaz ise Alman hükümeti de Fas vatandaşlığından çıkarmayan Faslıların hem Fas hem de

Alman vatandaşı olmalarını kabul etmesi durumunu, Türkler için de kullanılmak zorunda kalacak ve böylece Türkler çifte vatandaşlık hakkına tekrar sahip olabileceklerdir. Özellikle üçüncü ve sonrasındaki Türk kuşakları için çifte vatandaş olma, Alman kültürünü benimsemenin yanı sıra Türk kültürünü de devam ettirme ve Türkiye'ye yatırım yapma ya da Türkiye'deki bağlarını korumaları açısından faydalı olacaktır. Bu da tek bir kültürün benimsenmesi ile kendi kültürlerinin kaybolmasını ifade eden asimilasyon durumundan çok her iki kültürü de devam ettirebilecekleri entegrasyon durumunun yaşanmasını daha olası kılacaktır. Ayrıca her iki kültürü de birlikte taşıyan ve entegre olmuş göçmen gençler, aileleri ve toplum ile de daha az sorun yaşayacaktır. Çünkü yapılan araştırmalarda Alman toplumunda sorun çıkaran ve problemliler olarak tanımlanan göçmen gençlerin, ya asimile olmuş ya da tamamıyla iki kültürü de reddetmiş kişiler oldukları görülmüştür. Etnik kültürünü devam ettiren ve yeni kültüre de uyum sağlayan gençler hem aileleri hem de toplum ile sorun yaşamamakta ve toplumsal düzen açısından olumlu örnekler oluşturmaktadırlar.

- İki kültür arasındaki önyargıları kırmamanın bir yolu olarak, okullarda öğretmenlerle Türk velilerin işbirliği ile Türk göçmenlerin çocuklarının okulda etnik kültürleri ile barışık olmalarını ve Alman arkadaşları ile daha uyumlu bir birlikteliğe sahip olmalarını sağlayacak Türk kültürünü tanıtıcı kültürel ve sosyal faaliyetler düzenlenmelidir.
- Okullarda Türkçe dersinin kredili olarak verilmesi ile yeni kuşak çocuklar Türkçeyi unutmayacak ve belki de aileleri ile aralarındaki sorunları da azaltacak Türk kültürü ile bağlarını koruyacaktır. Çünkü Türkçeyi bilmek ve Türkçe okuyup yazabilmek, Türkçe eserler okumak, Türk basınına takip edebilmek Türk kültürünün devamlılığı ve zenginliği açısından önem arz etmektedir.
- Yapılan mülakatlarda yurt dışındaki Türklerin Türk televizyon kanallarını özellikle uydu aracılığı ile izledikleri ve bu programlarda kendilerine ve kendi sorunlarına da yer veren programların hazırlanmasını istedikleri öğrenilmiştir. TRT'nin bazı kanallarına özellikle Avrupa'daki Türkler konulu programlar yapıldığı, ancak bunların fazla detaya girmeyen ve turistik gezi amaçlı yapılmış programlar gibi algılandığını ifade etmişlerdir. Oysa onlar gündelik yaşamlarını, duygularını, beklentilerini daha detaylı içeren yapımların olmasını istemektedirler. Hatta bu konuda dizi ve filmlerin de hazırlanması ile hem Türkiye'deki yakınlarının kendilerini daha iyi anlayabileceklerini hem de sürekli haberdar oldukları ve özlemle bağlı oldukları Türkiye'nin de onları izlemesi ile Türkiye'deki Türklerin de onlar için hissettikleri duygusal bağın güçleneceğini düşünmektedirler. Aslında bu günümüzde Türk göçmenlerin, küreselleşme ile dünyanın her yerinde et-

kisi inkar edilemez olan televizyonun kullanılmasının kültürel, sosyal ve duygusal bağların devamı için öneminin (daha önce de Erkal'ın (2007: 8) belirttiği üzere) farkında olduklarının da bir göstergesidir. Gerek TRT'de gerekse diğer kanallarda bu tarzda programlar hazırlanması duygusal bağın ve kültürel paylaşımın sağlanması için güzel bir yol sağlayabilecektir.

- Emekli sosyal pedagog Cengiz Yağlı'nın kurucusu olduğu *Bergedorf Türk Emekliler ve Yaşlılar Derneği*'nce Haus im Park'ta düzenlenen çay saatlerinde her ay farklı bir konuyu ele alan küçük kültür değişimi günleri yapılmaktadır. Bunlardan birinde çocukluklarındaki oyunlar ve yaşlı Almanlarla Türklerin oynadıkları oyunlar arasındaki benzerlikler konuşulmuş ve duyulan benzerlikler karşısında şaşkınlık yaşanmıştır (Richter 2005: 212). Bu örnekte görüldüğü gibi her yaş grubundaki Türk göçmen ve Almanların katılımı ile gerçekleştirilecek kültürel değişimi içeren aktiviteler düzenlenerek Türk göçmenlerle Almanlar arasında etkileşim artırılmasına katkı sağlanabilir.

Açıklamalar

- ¹ Yurda dönen Türk işçiler hakkında bk. Yasa (1979).
- ² Türkiye nüfusunun yaklaşık %8'i ülke dışında yaşamlarını sürdürmektedir. Dünyadaki göçmen Türklerin en kalabalık grubu ise Federal Almanya'da yaşamaktadır. Günümüzde 8.800.000 yabancı nüfus barındıran Almanya'da ki 2.690.000 Türk kökenli nüfus, Almanya'daki göçmenlerin %28'ini ve toplam nüfusun ise %3'ünü oluşturmaktadır. Almanya'da yaşayan Türklerin yaklaşık %32'si Alman vatandaşlığı statüsüne sahiptir. Almanya'da nüfusları giderek artan ve yerleşik hale gelen Türkler, kendi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir altyapıyı kurmayı başarmışlardır (Şen 2005:2-3).
- ³ Esser'in teorisine göre sosyal entegrasyonu oluşturan diğer boyutlardan kimlik bu araştırmanın devamı olan bir diğer makalede ele alınmıştır.
- ⁴ Bu çalışmada Esser'in Placement kavramının türkçedeki karşılığının kavramı anlatmaya tam olarak yeterli olmaması nedeniyle, bu kavram ifade ettiği üç değişken bağlamında çalışmada sosyal-ekonomik-politik konum olarak kullanılmaktadır.
- ⁵ Burada Duisburg yerine Köln ve Berlin'in evren olarak seçilmesi düşünülmüş ancak yapılan literatür taraması sonrasında, Berlin ve Köln'deki Türklerin gettolaşmış alanlardaki yaşamlarının bir çok çalışmada ele alındığı ve Berlin'deki sosyal gerçekliğin Almanya'nın diğer şehirlerinden önemli ölçüde farklılaştığı görülmüştür. Bu nedenle yoğun Türk nüfusunun olduğu şehirlerden Berlin'e ve Köln'e göre daha az arastama alanı olan Duisburg evren olarak seçilmiştir.
- ⁶ Burada Türk bölgesi olarak ifade edilen yerleşim alanlarında sadece Türkler yaşamamaktadır. Bu yerleşim alanları özellikle göçmenlerin yoğun olarak yaşadığı ve Türklerin de diğer bölgelere oranla daha yoğun olarak yaşadıkları yerlerdir.
- ⁷ Almanya'nın aldığı kararlarla Hollanda'daki uygulamaları takip etmesi ve yeni yasanın kabul edilmesi sürecinin araştırmanın yapıldığı dönemde yaşanması, Türk göçmenlerin yeni düzenlemeye ilişkin düşüncelerinin de alınması konusunda araştırmacıya veri toplamak açısından çok uygun bir ortam sağlamıştır. Anketin yanı sıra, yapılan görüşmelerle de yeni göçmen politikasına ilişkin Türk göçmenlerden konuya ilişkin derinlemesine bilgi toplanmıştır.
- ⁸ Katılımcıların 11'i yaşını, 8'i eğitim durumunu ve 9'u ise mesleki durumunu yanıtız bırakmıştır. Bu nedenle Tablo 1'de verilen yüzdeler, geçerli yüzdelerdir.
- ⁹ Sosyal entegrasyonun diğer boyutu olan sosyal-ekonomik-politik konuma ilişkin verilerin yüzdeleri Tablo 2'de verildiği için, burada tekrar verilmemiştir.
- ¹⁰ Bu çalışmada kültürelleşme, Alman kültürünü benimseme ve Türk kültürünü devam ettirme şeklinde; kimlik boyutu, Türk kimliği ve Alman kimliği şeklinde; etkileşim boyutu, Türklerle iletişim ve Almanlarla iletişim şeklinde ve sosyal-ekonomik-politik konum boyutu ise, eğitim, meslek, gelir ve vatandaşlık şeklinde operasyonelleştirilmiştir.

Kaynaklar

- Abadan, Nermin. (1964). *Batı Almanya'daki Türk İşçileri ve Sorunları*. Ankara: DPT.
- Andriessen, Iris ve Karen Phalet (2002). "Acculturation and School Success: A Study Among Minority Youth in the Netherlands". *Intercultural Education* 13: 21-37.
- Arends-Toth, Judit ve Fons J.R. Van de Vijver (2003). "Multiculturalism and Acculturation: Views of Dutch and Turkish-Dutch". *European Journal of Social Psychology* 33: 249-266.
- Berry, John W. (1992). "Acculturation and Adaptation in a New Society". *International Migration* 30: 69-86.
- (1997). "Immigration, Acculturation and Adaptation". *Applied Psychology: An International Review* 46: 5-68.
- Berry, John W., ve David L. Sam (1997). "Acculturation and Adaptation". In J.W. Berry, M. H. Segall ve C. Kağıtçıbaşı (Eds.). *Handbook of Cross-Cultural Psychology: Social Behavior and Applications*. Boston: Allyn ve Bacon. 291-326.
- Berry, John W. Jean S. Phinney, David L. Sam, Paul Vedder (2006). "Immigrant Youth: Acculturation Identity and Adaptation". *Applied Psychology: An International Review* 55: 303-332.
- Bilgin, Nuri. (2007). *Kimlik İnşası*. İzmir: Aşina Kitaplar.
- Bongard, Stephan (2007). "Akkulturation und gesundheitliche Beschwerden bei drei Migrantenstichproben in Deutschland". Eschenbeck, H., Heim-Dreger, U. & Kohlmann, C.W. (Hrsg.), *Beiträge zur Gesundheits-psychologie*. Schwäbisch Gmünd: Gmünder Hochschulreihe Band 29. 53.
- Brettell, Caroline B. and James Hollifield (2000). *Migration Theory, Talking across Disciplines*. New York: Routledge.
- Colic-Peisker, Val ve Iain Walker. ve I. Walker, (2003). "Human Capital, Acculturation and Social Identity: Bosnian Refugees in Australia". *Journal of Community & Applied Social Psychology* 13: 337-360.
- Doosje, Bertjan, Naomi Ellemers & Spears Russell (1995). "Perceived Intragroup Variability as a Function of Group Status and Identification". *Journal of Experimental Social Psychology* 31: 410- 436.
- Durkheim, Emile. (1986). *İntihar-Toplum Bilimsel İnceleme*. Çev. Özer Ozankaya, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Erkal, Mustafa (2007). *Avrupa'daki Türk Çocuklarının İnsan Hakları Sorunları*. Ankara: Açık Oturumlar Dizisi 1.

- Esser, Husserl (2000). "Integration and Ethnic Stratification". Hartmut Esser et al. (Eds.), *Towards Emerging Ethnic Classes in Europe? Volume 1 Workshop Proceedings, Project Conclusions, Integration and Ethnic Stratification, Ethnic Economy and Social Exclusion*. Weinheim: Freudenberg Stiftung GmbH. 49-84.
- Gitmez, Ali (1983). *Yurt dışına İşçi Göçü ve Geri Dönüşler: Beklentiler Gerçekleşenler* İstanbul: Alan Yay.
- Glaser Barney G. and Anselm Strauss (1967). *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago: Aldine.
- Geleçki, Cahit ve Ali Köse, (2009). *Misafir İşçilikten Etnik Azınlığa Belçika'daki Türkler*. Ankara: Phoenix Yay.
- Habermas, Jürgen. (1984). *The Theory of Communicative Action*. Volume I-II. Cambridge: Policy Press.
- Kartari, Asker (2006). *Farklılıklarla Yaşamak Kültürlerarası İletişim*. Ankara: Ürün Yay.
- Krane, Ronald E. (1979). *International Labor Migration in Europe*. London: Praeger Publishers.
- Kvermmo, Siv and Sonja Heyerdahl (2004). "Ethnic Identity and Acculturation Attitudes Among Indigenous Norwegian Sami and Ethnocultural Kven Adolescents". *Journal of Adolescent Research* 19 (5): 512-532.
- Lockwood, David (1964). "Social Integration and System Integration". George K. Zollschan and Walter Hirsch (Eds.). *Explorations in Social Change*. London. 244-257.
- Martin, Philip L. (1991). *The Unfinished Story: Turkish Labour Migration to Western Europe with Special Reference to the Federal Republic of Germany*. Geneva. International Labour Organization.
- Meyers, Eytan (2004). *International Immigrant Policy: A Theoretical and Comparative Analysis*. New York: Palgrave Macmillan.
- Nesdale, Drew and Anita S. Mak (2000). "Immigrant Acculturation Attitudes and Host Country Identification". *Journal of Community & Applied Social Psychology* 10: 483-495.
- Özdemir, Çağatay (2005). "Avrupa'daki Türkiye: Avrupa'da Türk Nüfusu ve Geleceği". *Avrupa Birliği: Çağdaş Uygarlığın Yolu mu, Ulusal Egemenliğin Sonu mu?*, Der. Mustafa Yılmaz, Yonca Anzerlioğlu, Yasemin Doğaner. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yay. 147-161.
- Parsons, Talcott (1951). *The Social System*. New York: Free Press.

- Richter, Michael (2005). *Geldiler ve Kaldılar... Almanya Türklerinin Yasam Öyküleri*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Snel, Erik, Godfried Engbersen and Arjen Leerkes (2006). "Transnational Involment and Social Integration". *Global Networks* 6 (3): 285-308.
- Squire, Vicki (2005). "Integration with Diversity in Modern Britain: New Labour On Nationality, Immigration And Asylum". *Journal of Political Ideologies* 10: 51-74.
- Şahin, Birsen (2009). "İşçilikten İşverenliğe Zorlu/Zorunlu Yolculuk: Almanya'daki Döner ve Market İşletmecisi Türk Göçmenler". *Yurtdışındaki Türkler: 50. Yılında Göç ve Uyum* Ed: Murat Erdoğan. Ankara: Orion Yay. 589-596.
- (2010a). *Almanya'daki Türkler: Misafir İşçilikten Ulusötesi (Transnasyonel) Bağların Oluşumuna Geçiş Süreci*. Ankara: Phoenix Yay.
- (2010b). The Role of Parent's Social Capital in Persistence of Turkish Immigrants in Secondary School. (In) *European Turks "Education and Integration*. Ed: İsmail Aydoğan ve Faruk Yaylacı. Konya: Erciyes University Press.
- Şen, Faruk (2005). *Almanya'daki Türkler - Entegrasyon veya Gettolaşma*. [www.konrad.org.tr/Medya %20Mercek/13faruk.pdf](http://www.konrad.org.tr/Medya/%20Mercek/13faruk.pdf). (01.04.2009).
- Quarasse, O.Ait ve Fons J.R Van de Vijver (2004). "Structure and Function of the Perceived Acculturation Context of Young Moroccans in The Netherlands". *International Journal of Psychology* 39: 190-204.
- Taşdelen, Musa (2000). *Avrupa'da Yeni Kuşak Türk Gençliği (Kimlik ve Uyum Sorunları)*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yay.
- Toksöz, Gülay (2006). *Uluslararası Emek Göçü*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yay.
- Tuna, Orhan ve Nusret Ekin (1966). *Türkiye'den F. Almanya'ya İşgücü Akımı ve Meseleleri I. Rapor*. Ankara: Sermet Matbaası.
- Unat, Nermin A. (1975). "Akdeniz Ülkelerinden Yurt Dışına İşgöçü". Ed. Unat, N. vd. *Göç ve Gelişme: Uluslararası İşçi Göçünün Boğazlıyan İlçesindeki Etkileri Üzerine Bir Çalışma*. Ankara: Ajans Türk Matbaacılık Sanayi.
- Van de Vijver, Fons J.R., Michelle Helms-Lorenz ve Max Feltzer (1999). "Acculturation and Cognitive Performance of Migrant Children in the Netherlands". *International Journal of Psychology* 34: 149-162.
- Van Dick, Rolf (2004). "Role of Perceived Importance in Intergroup Contact". *Journal of Personality and Social Psychology* 87: 211-227.

- Verkuyten, Maykel (2001). "Self-Esteem and The Evaluation of Ethnic Identity Among Turkish and Dutch Adolescents in the Netherlands". *Journal of Social Psychology* 30: 285-297.
- Verkuyten, Maykel ve Ali Yıldız (2007). "National (dis)identification and Ethnic and Religious Identity: A Study Among Turkish- Dutch Muslims". *Personality and Social Psychological Bulletin* 33: 1448-1462.
- Yasa, İbrahim (1979). *Yurda Dönen İşçiler ve Toplumsal Değişme*. Ankara: TODAI.
- Zagefka, Hanna ve Rupert Brown (2002). "The Relationship Between Acculturation Strategies, Relative Fit and Intergroup Relations: Immigrant-Majority Relations in Germany". *European Journal of Social Psychology* 32: 171-188.
- Zick, Andreas, Ulrich Wagner, Rolf Van Dick, Thomas Petzel (2001). "Acculturation and Prejudice in Germany; Majority and Minority Perspectives". *Journal of Social Issues* 57: 541-557.
- Weber, Max (1970). *From Max Weber: Essays in Sociology*. Çev. Gerth Hans. London: Routledge ve Paul.

Intergenerational Comparison of the Social Integration of Turkish Immigrants in Germany: Acculturation

Birsen Şahin**

Abstract: The social integration of Turkish immigrants, the largest immigrant group in Germany, is one of the important issues in sociology and politics lately. Acculturation is one of the most important dimensions of social integration. In this study we investigated the social integration of Turkish immigrants in Germany, and the aim of the study was to investigate intergenerational differences in the level of accepting German culture and maintaining Turkish culture, and the factors that affected these differences. The results of the study indicated that there is a significant intergenerational difference in the level of accepting German culture and maintaining Turkish culture. The results of the hierarchical regression analysis, which included demographic variables and the dimensions of social integration like identity, interaction and placement, showed that there was a significant and negative relation between generations and the maintenance of ethnic culture and that there was a significant and positive relation between generations and accepting German culture. Furthermore, interviews showed that the politics of migration and integration in Germany affected acculturation in addition to generation difference.

Key Words: Social integration, system integration, assimilation, migration, acculturation.

* This study makes use of data obtained within the framework of a post-doctoral project supported by TÜBİTAK and conducted in Germany between 26 February 2007 and 26 February 2008

** Assist. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Letters, Department of Sociology / ANKARA
birsahin@hacettepe.edu.tr

Сравнение социальной интеграции поколений турецких мигрантов Германии: аккультурация*

Бирсен Шахин**

Аннотация: Социальная интеграция турков, составляющих наиболее многочисленную диаспору в Германии, в последнее время стала одной из важных политических и социологических вопросов. Аккультурация же является одной из наиболее важных аспектов социальной интеграции в новое общество. В данном исследовании рассмотрена социальная интеграция турецких иммигрантов, проживающих в Германии; основной целью работы является изучение различий между поколениями касательно уровня принятия немецкой культуры и поддержания турецкой культуры и факторов, влияющих на эти различия. Результаты исследования показали, что существует значительная разница между поколениями в вопросе принятия немецкой культуры и поддержания национальной турецкой культуры. Результаты анализа иерархической регрессии, состоящей из национального самосознания, которое включает в себя демографические переменные и социальную интеграцию, взаимодействия и социально-экономических и политических переменных, показали, что между поколениями наблюдается негативное различие в вопросе поддержания национальной культуры и позитивное различие в вопросе принятия немецкой культуры. Кроме того, интервью с представителями показали, что политика миграции и социальной интеграции Германии значительно повлияла на процесс аккультурации.

Ключевые слова: социальная интеграция, системная интеграция, ассимиляция, миграция, аккультурация.

* В данной работе использованы данные, полученные в рамках пост-докторского исследовательского проекта, проведенного с 26 февраля 2007 года по 26 февраля 2008 года при поддержке ТУБИТАК.

** Университет Хажеттепе, кафедра литературы, кафедра социологии, Бейтепе/ Анкара birshahin@hacettepe.edu.tr

Türkmenistan’da Nasrettin Hoca ve Timur Fıkraları

Halil İbrahim Şahin*

Özet: Timur ile ilgili fıkralar, Türkiye’de olduğu gibi Türkmenistan’da da Nasreddin Hoca (Ependi) fıkralarının önemli bir kısmını oluşturur. Hatta Türkiye ve Türkmenistan fıkra geleneklerinde ortak pek çok Nasreddin Hoca ve Timur fıkrası vardır. Bu makalede Türkmen fıkra geleneği ve bu gelenek içinde Nasreddin Hoca ile Timur fıkralarının yeri, bu fıkraların toplumsal anlamı ve işlevi, bu fıkralardan günümüze yansıyan mesajlar üzerinde durulmuştur. Yapılan tespit ve değerlendirmelerin sonunda Nasreddin Hoca ile Timur fıkralarının toplumsal bir zemine sahip olduğu, Timur’un zalimliklerine Nasreddin Hoca ile karşı koymak isteyen insanların bu fıkralarla eğlendiği ve toplumsal bir rahatlama yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bunlara ek olarak Nasreddin Hoca fıkralarının, 21. yüzyıldaki yaşam koşullarını izah edebilecek ve bu hayatta ilgili yeni değerler yaratabilecek yetkinliğe sahip olduğu da vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkmenistan, Nasreddin Hoca, Timur, mizah, fıkra.

Giriş

Türkiye’de olduğu gibi Türkmenistan’da da Nasreddin Hoca, önemli fıkra tiplerinden birisidir. Türkmenistan’da “Ependi” olarak adlandırılan Nasreddin Hoca ve Timur’la ilgili önemli sayıda fıkra vardır ve bu fıkraların pek çoğu Türkiye’deki fıkralarla benzerdir. Bu makalede Türkmenistan’daki Nasreddin Hoca’nın ve Timur’un birlikte yer aldıkları fıkralar incelenmiştir. Çalışmada Türkmen fıkra geleneği içinde Nasreddin Hoca ve Timur’un yeri, bu fıkraların toplumsal anlamı ve işlevi üzerinde durularak Nasreddin Hoca fıkralarının özellikle 21. yüzyılda toplumların gündemindeki iktidar-eleştiri ilişkisi, yönetici gücün denetlenmesi, eleştirinin toplumsal anlamı ve işlevi, mizah yoluyla toplumsal denetim gibi konularda günümüz bireyine ve toplumuna verdiği mesajlar, kattığı değerler ele alınmıştır.

Türkmen Fıkra Geleneğinde Nasreddin Hoca ve Timur

Fıkranın “yomak”, “yumor”, “şorta söz”, “değişme” gibi kelimelerle karşılandığı Türkmenistan’da “Ependi” veya “Nasreddin Ependi” olarak tanınan

* Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / BALIKESİR
hsahin@balikesir.edu.tr

Nasreddin Hoca'nın pek çok fıkrası ile Türkiye Türklerinin Nasreddin Hoca fıkraları arasında çok sayıda ortaklığın olduğunu çeşitli çalışmalardan takip edebiliyoruz. A. Kekilov ve M. Köseyev gibi Türkmen bilim adamlarının Nasreddin Ependi'nin 13. yüzyıl sonunda ve 14. yüzyılın başında Konya'da yaşadığını söylemeleri, bu geleneğin yayılma yönünü de tayin etmektedir. Türkmenler arasında Nasreddin Hoca tipine yakınlıkları ile bilinen Keymir Kör, Ata Köpek Mergeni, Aldar Köse, Kemine ve Esenpolat gibi başka fıkratiplerinin de Hoca'nın tesiri ile ortaya çıktığı yönünde bir görüş vardır. Hatta pek çok Nasreddin Hoca fıkrası daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan Kemine'ye bağlı olarak anlatılmıştır (Halmuhammedov 1977: 5-18, Rahmankulov 1997: 206-207, 208, Duymaz 1997). Bu da Nasreddin Hoca tipinin ve fıkralarının Türkmen mizahının oluşumunda ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu gösterir niteliktedir.

Türkmenistan'da A. Kekilov gibi Nasreddin Hoca'yı Sivrihisar'ın Hortu Köyü'nde 1208-1209 yıllarında doğarak 1284-1285 civarında Akşehir'de öldüğünü kabul eden araştırmacıların yanı sıra, farklı görüşler ileri sürenler de vardır (Rahmankulov 1998: 36). Türkmen Şamuhmet Halmuhammedov, "Ependi"nin doğu halklarının Arap halifeliğine karşı verdiği özgürlük mücadelesi esnasında ortaya çıktığını savunur (1977: 20, Emedov 2004: 41). Yakup Nasırlı ise Nasreddin Hoca'nın 14. yüzyılın sonu ile 15. yüzyılın başında yaşadığını ileri sürer ve bu görüşünü doğrulamak için Nasreddin Hoca ile Timur arasında geçen hamam fıkrasını örnek verir (Rahmankulov 1998: 16).

Türkmen Nasreddin Hoca fıkralarında "Teymirleñ" veya "Teymir" olarak yer alan Timur'un Nasreddin Hoca'yla çağdaşlığı konusu, Türkmen çok fazla ilgilendirmemiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Yakup Nasırlı'nın, Timur ile Nasreddin Hoca'nın aynı dönemde yaşadığı yönündeki görüşü, bu konudaki ender tespitlerden birisidir. Türkmenistan'da özellikle Sovyet döneminde Nasreddin Hoca üzerine yapılan çalışmalarda Timur, feodal kesimin, Nasreddin Hoca ise halkın temsilcisi olarak görülmüş ve bu fıkralar halkın hanlara, beylere bir tepkisi olarak değerlendirilmiştir. Bunun dışında bu fıkralara dair başka bir bakış açısı geliştirilmemiştir. Yine Sovyet döneminde Türkmenistan'da Nasreddin Hoca'nın, Özbek, Azeri, Tatar vb. diğer pek çok halkta var olduğu ve her halkın Nasreddin Hoca'yı birtakım değişikliklerle benimsediği fikri kabul görmüş, bu konudaki araştırmalar Nasreddin Hoca'nın ve fıkralarının kökeninden daha ziyade yayılma alanları üzerinde yoğunlaşmıştır (Halmuhammedov 1977: 20-26, Yigrimi Üç Ependi 1994). Hâlbuki Türkiye'de Timur ile Nasreddin Hoca'nın bazı fıkralarda birlikte bulunmaları nedeniyle bu iki şahsiyetin çağdaşlığı üzerine çeşitli tespit ve değerlendirmeler yapılmıştır. Timur'un tarihteki varlığı pek çok yazılı kaynak-

tan rahatlıkla takip edilebildiği için de bu konudaki değerlendirmeler daha çok Nasreddin Hoca'nın yaşadığı dönem üzerinde yoğunlaşmıştır (konuyla ilgili olarak bk. Köprülü, 2004: 21-22, Kurgan, 1986: 16, Başgöz 1999: 38, Karabaş 1999: 313).

Türkmenler arasında tespit edilen Nasreddin Hoca ve Timur fıkralarının pek çoğu içerik olarak Türkiye'deki fıkralarla benzerdir. Bu fıkraların büyük bir çoğunluğunda Nasreddin Hoca, Timur'u küçük düşüren, eleştiren, onunla alay eden birisi olmasına rağmen, bazı fıkralarda ise Timur'dan çekinmekte ve ondan uzak durmak istemektedir. Ayrıca Türkmenistan'da yazılmış bazı fıkralarda Timur adının geçmemesine rağmen, adaletsizlik ve zalimlik yapan padişahlara, hükümdarlara karşı da Nasreddin Hoca'nın tavrı Timur'a gösterdiği tavırla aynıdır. Şu fıkraya buna bir örnektir:

“Padişah ile vezir ava giderken Efendi'yi de beraber götürmüşler. Hizmetkârları ise onların peşinden yürüyerek geliyormuş. Hava sıcak olduğu için padişah ile vezir kaftanlarını çıkarıp hizmetkârlarına vermişler.

Padişah:

- Efendi, benim hizmetkârlarımın kuvvetini gör, onların sırtına vurulan yük, bir eşeğin yükü kadar var, demiş. O zaman Efendi:
- Haşmetmeap, onların sırtındaki yük, söylediğinizden daha fazla, iki eşeğin yüküdür, diye cevap vermiş.” (Rahmankulov 1997: 182-183).

Kısacası hem Türkmenistan hem de Türkiye'deki Nasreddin Hoca fıkralarının bir kısmı, Hoca'nın beyler, padişahlar veya sultanlarla karşı karşıya gelmesinden oluşmaktadır. Bunlar, Sultan Alaeddin (Alaeddin Keykubat 1210-1219), I. Murat (Gazi Hünkar 1325-1389) gibi Selçuklu ve Osmanlı padişahlarıdır. Nasreddin Hoca, bu padişahlara açık bir cephe almamıştır, bunlara diğer bazı beylere, sultanlara davrandığı gibi de davranmamıştır. Timurlenk ise Nasreddin Hoca fıkralarının eleştirilen, çoğunlukla da küçük düşürülen hükümdarıdır (Başgöz 1999: 36-37).

Nasreddin Hoca'nın Timur karşısında mahcup düştüğü ender fıkralardan birisi Türkmenistan'da “Ependi ve Teymirleñ-Deriş” olarak bilinir. Türkiye'de çoğunlukla IV. Murat dönemine bağlı olarak anlatılan ve “Buyurun Cenaze Namazına” adıyla bilinen fıkranın aynısıdır. Bir çeşme başında toplanmış insanlara, Anadolu'yu istila eden ve halka türlü işkenceler yapan Moğollara öteki dünyada korkunç cezaların verileceğini anlatan Efendi'ye anlattıklarının doğru olmadığını söyleyen bir derviş, kendisinin Maverünnehir'den ve adının da Timur olduğunu söyler. Bunun üzerine Efendi, oradaki insanlara “Cenaze namazına hazırlanın!” der (Nasırlı 1941: 151-152). Görüldüğü gibi içerik açısından diğer Hoca fıkralarından farklı

olan bu anlatıda Timur'un zalimliği, eleştiri kabul etmezliği ve her yerde insanların karşısına çıkabileceği korkusu mizahi bir üslupla anlatılmıştır.

Nasreddin Hoca'nın hamamda Timur'a değer biçtiği, Timur'un verdiği cezaları abartılı bulduğu, Timur'un bir lakabı olsaydı "neuzibillâh" olacağını söylediği, Timur'un da Hülağü ve Cengiz gibi büyük hükümdarlardan aşağı olmadığını, bu nedenle de onlarla birlikte cehenneme gireceğini dile getirdiği çok sayıda fıkra, Türkmen fıkra geleneği ile Türkiye sahası fıkra geleneği arasında pek çok ortak Timur fıkrasının olduğunu göstermektedir.

Nasreddin Hoca ve Timur Fıkralarının Toplumsal Anlamı ve İşlevi

Halk bilgisi ürünlerinin anlamlarını çözebilmek için ait oldukları kültürün tahlil edilmesi gerektiğini öne süren Bascom, aslında halk kültürü ürünlerinin bağlamına işaret eder (2005: 131). Alan Dundes da bir halk bilgisi ürününün bağlamını "bir ürünün içinde aktüel olarak yer aldığı hususi bir sosyal durum" olarak tanımlar ve bağlamın kayda alınmasını "hususî bir durumda, hususî bir metnin niçin kullanıldığını açıklamaya ciddi bir girişimde bulunmak" olarak açıklar (2003: 72, 73). Burada halkbilimi araştırmalarında dikkat edilmesi gereken iki husus öne çıkmaktadır. Birincisi, halk bilgisi ürünleri derlenirken metnin dışında kalan, ancak metni etkileyen unsurların da kaydedilmesi, diğeri de bu ürünlerin yaratıldığı ve aktarıldığı kültürel yapının incelenmesidir. Nasreddin Hoca fıkralarında da olduğu gibi yazılı ve sözlü kaynaklardan tespit edilen halk edebiyatı ürünlerinin bağlamıyla ilgili bilgiler genellikle kaydedilmemiştir. Bu nedenle halk edebiyatı metinlerinin incelenmesinde metin ile kültür ilişkisini, metinlerin oluştuğu kültürel ortamı dikkate almak gerekmektedir.

Ankara Savaşı, Anadolu'da devlet ve toplum hayatında onarılması uzun süren derin tesirler bırakmıştır. Anadolu'daki siyasi birlik dağılmış, yerini beylikler ve 1413 yılına kadar süren taht kavgaları almıştır. Tabii ki bu bilgiler, daha çok siyasal hayatla ilgilidir. Bu yenilginin ve kargaşanın şüphesiz toplum hayatında da çeşitli yansımaları olmuştur. Timur'dan önce Anadolu'daki Moğol istilasının bıraktığı olumsuz intibalar ve deneyimler, Timur'la birlikte yeniden canlanmış, hatta bu Moğol imajı Timur'a uygun görülmüştür (İnalçık 2006: 24-29, Öztürk 2002: 221). Bu nedenle Timur, Anadolu için doğudan gelen tehdidin, karışıklığın, istilanın ve zalimliğin yegâne sembolü haline gelmiştir. İlhan Başgöz, Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde geçen Hoca ve Timur'un yer aldığı fıkranın Akşehir'den verilmiş olmasının manidar olduğunu söyler. Başgöz'e göre Yıldırım Beyazıt, Timur'un tutsağı iken Akşehir'de kendini öldürmüştür, bu nedenle bu coğrafyada Timur'a büyük bir kızgınlık vardır. Buna bir de Timur'un Anadolu'da geçtiği yerleri yakıp yık-

ması, Sivas'ta onlarca insanı hendeklere doldurarak öldürmesi eklenince, Anadolu insanı Timur'a karşı açık bir kin ve öfke beslemeye başlamıştır. Hatta Anadolu'nun hemen her yerinde Timur, zulmün, kan dökücülüğün, zalim idarecilerin sembolü haline getirilmiş, Timur'la ilgisi olmayan hikâyeler bile Timur'a bağlı olarak anlatılmaya başlanmıştır (1999: 36-37).

Savaş meydanında yenilmemiş, ülkenin yöneticisini esir almış ve ölümüne sebep olmuş birisine halk tepkisini mizahla göstermiştir. Bascom'un "eğlence folklorun en önemli işlevlerinden biridir, ancak bugün bu durum tam bir cevap olarak kabul edilemez. Şurası açık ki, çoğu gülme unsurunun altında daha derin anlamlar bulunmaktadır." şeklindeki sözleri (2005: 138), Timur'la alay eden Nasreddin Hoca fıkralarına da ışık tutmaktadır. Yenilmişliğin de getirdiği bir psikoloji ile Anadolu insanı, Timur döneminde yaşamasına rağmen Nasreddin Hoca'yı Timur'a karşı bir tip haline getirmiştir. Bu yönüyle Nasreddin Hoca, sıradan insanların yapamadığını yapmış, hiç çekinmeden veya bir yolunu bularak Timur'a gerekli cevapları vermiş ve Anadolu insanının adeta "kültür kahramanı" haline gelmiştir. Mizahi bir kurgu içinde karşı karşıya getirilen Nasreddin Hoca ve Timur'un fıkraları, insanları kenetlemiş, toplumsal bütünlüğü güçlendirmiştir. Mizahın kenetleyici rolünü özellikle bir gülme teorisi olan üstünlük kuramı özellikle belirtmektedir. Bu teoriye göre mizah, bir grubu başka bir gruba karşı birbirine kenetler, birlikte gülebilen insanlar da içinde buldukları durumdan uzaklaşmayı başarırlar. Morreall'ın dediği gibi "gülmeyi başkalarıyla paylaşmak, dostça ve toplumsal bir davranıştır" ve "günlük kaygıları o an için bir kenara atmak" anlamına gelir (1997: 161-162). Bergson da "gülme, birlikte yaşamının kimi gerekliliklerine yanıt vermeli, toplumsal bir anlam taşımalıdır." diyerek gülmenin ve mizahın toplumsal yönünü işaret eder (1966: 13).

Timur'a karşı alınan bu mizahi tavır, Anadolu üzerinde ciddi bir baskı unsuru haline gelmiş olan Timur imajını olumsuz hale getirmiş ve bu sayede Timur'un nüfuzu altında sıkıntı çeken insanları rahatlatmıştır. Nasreddin Hoca gibi hazır cevap, zekâsıyla ön plana çıkmış, toplum içinde saygınlığı olan bilge bir insanın Timur'a karşı hemen bütün fıkralarda galip gelmesi, bu üstünlüğün ve rahatlamının açık delilidir. Günümüzde başta Fikret Türkmen olmak üzere, mizah teorilerini Nasreddin Hoca fıkralarına uygulayanlar, bu fıkralarda yoğun bir üstün gelme olgusunun yer aldığını tespit etmişlerdir. Türkmen'in de belirttiği gibi özellikle "Hoca'nın Timur'la ilgili fıkralarında, bu teoriyi doğrulayan hatta alaycı bir intikam duygusu ile yüklü olanları da vardır." (1999: 26). Örneğin Türkmenler arasında da en yaygın Timur fıkralarından birisi olan Hoca'nın Timur'a değer biçtiği fıkrada bu açıkça görülür:

“Günlerden bir gün Efendi, Timurlenk ile hamama gider.

Timurlenk:

- Ben padişah değil de sıradan bir insan olsaydım benim değerim ne olurdu? demiş.

Efendi düşünmeden:

- 50 tenge, diye cevap vermiş.

Timurlenk sinirlenmiş ve:

- Şapşal ne söylediğini biliyor musun? Benim sadece elbisem 50 tenge eder, deyince Efendi hiçbir şey olmamış gibi:

- Doğrusunu söyledim, ben de sadece elbisenin fiyatını söyledim, diye sükûnetle cevap vermiş.” (Rahmankulov 1997: 229).

Fıkırada Nasreddin Hoca, Timur’a hiçbir değer biçmemiş, aksine bu düşüncesini alaycı bir ifade ile söylemiştir. Aslında bu fıkra bile Nasreddin Hoca’nın temsil ettiği toplumsal kanaatin Timur’a bakış tarzını göstermektedir. Ancak burada asıl önemli olan Hoca’nın Timur’a üstün gelmesi, hatta onu küçük düşürmesi ve bu sayede bu fıkrayı dinleyenlerin üstünlük duygularını tatmin etmesidir.

Nasreddin Hoca’nın zekâsını ve hazırcevaplılığını gösteren şu fıkrada da Hoca’nın bariz bir üstünlüğü vardır:

“Timurlenk, bir gün Hoca’ya sormuş:

- Acaba ahirette bizim mekânımız neresi olacak? Cennet mi, yoksa cehennem mi? Hoca, hemen kendini toplamış:

- Mübarek kalbinizi böyle şeylerle meşgul etmeyin, padişahım demiş. Cennete gidip de ne yapacaksınız? Hülagü ve Cengiz gibi çok büyük hükümdarlar hep cehennem ehlidirler. Sizin gibi bir padişah onlardan aşağı kalır mı ki, cennete gitsin? demiş.” (Rahmankulov 1997: 279).

Nasreddin Hoca’nın Timur’a üstünlüğünü anlatan daha pek çok fıkraya yer verilebilir, ancak bütün fıkraların da Timur’u alt etmek amacını gütmeyeceğini de belirtmek lazım. Bazı fıkralar, Timur’un eleştirilmesinden daha ziyade Timur vasıtasıyla topluma ders verme üzerine kuruludur. Türkmenlerin “Bize Dişi Fil de Gönderilecek” adını verdikleri fil fıkrasında Timur’un filinden şikâyetçi olanlar, Nasreddin Hoca ile birlikte giderek bu durumu Timur’a söylemeye karar verirler, ancak Nasreddin Hoca Timur’un yanına vardığında etrafında hiç kimsenin olmadığını görür ve Timur’dan bir fil daha ister (Nasrılı 1941: 89-90). Sözüde durmayanlara, beraber çıkılan yoldan kurnazca

geri dönenlere ceza niteliğindeki bu fıkrada yine Nasreddin Hoca galip gelmektedir. Tabii ki bu galibiyet, Timur'a karşı değil, kendi insanına karşıdır. Burada, Hoca'nın üstünlüğü kadar topluma verdiği mesajla sahtekârlık yapanların cezasız kalmayacağını vurgulaması söz konusudur.

Bastırılmış ve biriktirilmiş enerjinin aniden ortaya çıkması ile gülmenin gerçekleştiği fikrini savunan "rahatlama kuramı", gülmenin rahatlatıcı etkisini ön plana çıkarır (Türkmen 2002: 373, Eker 2003: 75-76). Sosyal hayattaki pek çok kısıtlayıcı, yasaklayıcı tutum, insan üzerinde ister istemez baskı oluşturmakta ve bu baskıda belli ölçüde enerji birikimine sebep olmaktadır. Cinsellelikle ilgili yasaklar, günlük hayatta bireylerin istemeseler de yapmak zorunda oldukları davranışlar, uymak zorunda kaldıkları kurallar vb. daha pek çok husus, insanda tepkiyi ifade eden bir enerji birikimine yol açmaktadır. Uygun şartların oluşması neticesinde ortaya çıkan bu enerji de gülmeyi doğurmaktadır. Tabii ki bu gülmenin sonucunda da rahatlama gerçekleşir. Timur'un komik duruma düştüğü fıkralara gülenlerin de üzerindeki toplumsal baskının kalktığını, bu nedenle bu fıkraların toplumsal gerginlikleri azalttığını ve toplumsal rahatlamaya katkılar yaptığını söylemek mümkündür. Mizahta rahatlama kuramı üzerinde çalışanlar, çoğunlukla birey üzerindeki çeşitli baskılardan bahsederler (Morreall 1997: 34). Timur döneminin bu fıkraları yaratan insanlar üzerinde ciddi bir baskı kurduğu düşünüldüğünde Timur fıkralarının toplumu psikolojik olarak rahatlattığı kabul edilebilir. Bergson'nun bu konudaki yaklaşımı da özellikle Timur fıkralarındaki mizahın kaynağını ve işlevini açıklar niteliktedir. Bergson'a göre toplum, karakterin, aklın ve beden katılığına kuşku ile bakar, çünkü bu katılık toplumun dolandığı ortak merkezden uzaklaşmanın, diğer bir ifade ile "ayrışıklığın" belirtisidir. Bu durumda gülme, toplumun yüzeyinde mekanik katılık olarak ne varsa bunları da yumuşatır. Komik katılıktır, gülme ise buna verilen cezadır (1996: 19).

Nasreddin Hoca ve Timur Fıkralarından Günümüze Yansımalar

Mizahın günümüz toplumları için vazgeçilmez bir değer olduğunu, mizahın toplum üzerindeki etkisine bakarak anlamak mümkündür. Geçmişte olduğu gibi bugün de hem sözlü gelenekte hem yazılı basın vasıtasıyla mizah üretilmeye ve tüketilmeye devam etmektedir. Hatta toplumların, daha geniş anlamda insanlığın sağlığı için, mizahın değeri daha fazla vurgulanır olmuştur. Çünkü mizah, toplum içindeki bireyleri kendi içinde rahatlattığı gibi fertlerin toplumla ilişkilerini düzenleyerek toplumsal denetimde de önemli rol oynar. Nasreddin Hoca fıkraları da anlatıldığı her dönemde bu toplumsal denetim görevini bozuk kurumları, davranışları ve ilişkileri eleştirerek yerine getirmiştir. Ancak yüzyıllardır halk arasında yaşayan ve yaşamaya da devam eden Nasreddin Hoca; günümüz mizahı, edebiyatı ve sanatı için temel kaynaklardan biri olması gerekirken aksine yine

modern hayatı yönlendirenlerin değil, yine bir halk kültürü kahramanı olarak varlığını sürdürmektedir. Hatta modern yaşam içinde değerlendirilemeyen Nasreddin Hoca, giderek tarihte kalmış bir kahraman olarak algılanmaya başlanmıştır. Hâlbuki geleceğini, geçmişini anlayarak yaşayan toplumlar için Nasreddin Hoca gibi sembol haline gelmiş değerleri geleceğe taşımak, kültürel sürekliliği sağlamak anlamına gelir. Böyle bir devamlılığı sağlayabilmek de toplum için hayati bir öneme sahiptir.

Nasreddin Hoca ile Timur arasında geçen fıkralar, günümüzde hem sözlü gelenekte hem yazılı hem de görsel ortamda kullanılmaktadır, ancak bu fıkralarda günümüz dünyası için mesajlar içeren daha derin anlamlar vardır. Nasreddin Hoca, Timur'u haksız uygulamalarına karşı çıkararak eleştirirken, aslında, günümüzdeki iktidarın eleştirisi, yani yöneten ve yönetilen ilişkisi üzerine yüzyıllar önce bazı değerler yaratmıştır. Günümüz demokrasilerinde, modern kurumların gerçekleştirdiği denetleme ve eleştiri görevini, bu kurumların yer almadığı dönemlerde Nasreddin Hoca mizahı üstlenmiştir. Bu nedenle Nasreddin Hoca, kültürümüzde sosyal tepki ve eleştiri modeli haline gelmiştir. Hatta bu yüzden Hoca'nın, kendinden sonraki yüzyıllarda yaşayan Timur'un karşısında toplumun tepkisini dile getirdiği görülür. Bergson, kendini üstün kabul eden bazı tiplerin topluma saygısızlık yapabileceğini, bu saygısızlıklara toplumun, daha da büyük bir saygısızlık olan gülme ile karşılık verdiğini söyler. Diğer bir deyişle toplum, kendisine karşı saygısızca davranışların öcünü gülme ile almıştır (1996: 98-99).

20. ve 21. yüzyıllarda dünya toplumlarının gündemini yoğun bir şekilde meşgul eden bazı problemlere günümüzde Nasreddin Hoca'nın penceresinden bakmak ve çözüm üretmek mümkündür. Toplum içindeki bireyler arasındaki ilişkilerin düzeyini, dengesizlikler karşısında tepkisiz kalınmaması gerektiğini, toplumsal eleştiride aklın, mantığın ve sağduyunun her zaman egemen olmasının lüzumlu olduğunu özellikle Timur'la ilgili fıkralarında vurgulayan Nasreddin Hoca, bugün de toplumsal sorunların çözümü noktasında bir başvuru kaynağıdır.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, kültürlerin topluma örnek olabilecek kahramanlara ihtiyaç duyması meselesidir. Örneğin Amerika'da bir zamanlar halk kahramanı olarak kabul edilen Paul Bunyan, Pecos Bill, John Henry gibi isimlerin aslında geleneksel hayatın ürünü olmadıklarını, sonradan yaratıldıklarını ve çeşitli amaçlar için kullanıldıklarını bilmekteyiz. Özellikle Amerika'da kültürel sembollerin, ritüellerin, mitlerin ve halk kahramanlarının eksikliği, bu tarz icat edilmiş geleneklerin ve kahramanların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Fishwick 2007: 23, 34). Çünkü toplumlar, sadece insanların fiziki beraberliklerine dayalı değildir. Ortak bir toplum ve kültür bilincinin yaratılabilmesi için, model davranışlara, kahramanla-

ra, kısacası geleneklere ihtiyaç vardır. Türk kültüründe ise bunlara geleneksel kaynaklardan gelen ve toplumsal birlikteliği güçlendiren çok sayıda kahraman bulunmaktadır. Nasreddin Hoca, bunlardan sadece birisidir. Timur'un karşısında toplumunun yanında yer almış, sıradan insanların söyleyemeyeceğini söylemiş ve yapamayacağını yapmış, halk arasında takdir kazanmış, sevilmiş, övülmüş ve yüzyıllardır unutulmamış olan Nasreddin Hoca da artık toplumun bilinçaltına yerleşmiş bir kültür kahramanıdır.

Sonuç

1. Türkmenistan'da Nasreddin Hoca (Ependi) ve Timurlenk (Teymirleñ) arasında geçen fıkraların pek çoğu Türkiye'deki fıkralarla benzerdir, ancak Türkmenistan'da, Türkiye'de bilinmeyen bazı Timur fıkraları da vardır.

2. Nasreddin Hoca ve Timur'un çağdaş olduğunu söyleyen, Yakup Nasırlı gibi, bazı Türkmen olmasına rağmen, bu konuda genellikle Türkiye'de yapılan araştırmalar esas alınmaktadır. Diğer bir ifade ile Türkmen kaynaklarında Nasreddin Hoca'nın yaşadığı devirle ve tarihi kimliği ile ilgili bilgiler büyük oranda Türkiye'den alınmıştır.

3. Bu fıkralarda zalim ve adaletsiz idarecilerin sembolü haline gelmiş olan Timur ile Anadolu halkının bilgisi Nasreddin Hoca karşı karşıya getirilmiş ve sözle girilen mücadeleden genellikle Nasreddin Hoca galip ayrılmıştır. Buradan hareketle sosyal, siyasal, ekonomik vb. baskı altında bulunan, fiziki gücü ve dayanağı olmayan insanların mizahı savunma aracı olarak kullandıklarını söylemek mümkündür (Eker 2003: 72).

4. Sosyal hayatın bir yansıması olan Nasreddin Hoca'nın Timur ile ilgili fıkraları, Türk toplumunda sosyal eleştirinin ilk örneklerini teşkil ettiği gibi mizahın insan ve toplum hayatında rahatlatıcı bir etkiye sahip olduğunu da göstermektedir.

5. Nasreddin Hoca'nın Timur'la ilgili fıkraları yöneten ve yönetilen ilişkileri, yönetimin ve yöneticilerin eleştirilmesi, mizah yoluyla toplumsal denetimin sağlanması hususlarında günümüze ışık tutabilecek bilgiler içermektedir. Bu bakımdan bu fıkraların sadece bir edebiyat malzemesi olarak değil, toplumun ve kültürün değer yargılarını tespit etmeye yardımcı olabilecek kültür yaratmaları olarak da değerlendirilmesi gerekmektedir.

Kaynaklar

Bascom, William R. (2005). "Folklorun Dört İşlevi". Çev. Ferya Çalış. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar 2*. Ed. M. Öcal Oğuz ve Selcen Gürçayır. Ankara: Geleneksel Yay. 125-151.

Başgöz, İlhan (1986). "Fıkralarımız Üstüne". *Folklor Yazıları*. İstanbul: Adam Yay. 138-144.

----- (1999). *Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca*. İstanbul: Pan Yay.

- Bergson, Henri (1996). *Gülme Komiğın Anlamı Üstüne Deneme*. Çev. Yaşar Avunç. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Boratav, Pertev Naili (2006). *Nasreddin Hoca*. İstanbul: Kırmızı Yay.
- Dundes, Alan (2003). “Doku, Metin ve Konteks”. Çev. Metin Ekici. *Halkbiliminde Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ed. Gülin Öğüt Eker vd. Ankara: Millî Folklor Yay. 67-90.
- Duymaz, Ali (1997). “Türkmen Fıkra Tipi Kemine ve Nasreddin Hoca”. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi II: 223-233.
- Eker, Gülin Öğüt (2003). “Fıkralar”. *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyat Tarihi*. Cilt III. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay. 63-130.
- Emedov, Şamuhmet (2004). *Türkmen Fıkra Tipleri Üzerine Bir Araştırma*. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
- Fishwick, Marshall W. (2007). “Paul’un Oğulları Folklor mu Fakelore mu?”. *Folklorun Sahtesi: Fakelore*. Ankara: Geleneksel Yay. 23-34.
- Halmuhamedov, Şamuhmet (1977). *Türkmen Halk Yumorunun ve Satirasının Canr Özboluşluluğu (Şorta Söz Materialları Esasında)*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- İnalçık, Halil (2006). *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*. Çev. Ruşen Sezer. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Karabaş, Seyfi (1999). *Bütüncül Türk Budunbilimine Doğru*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Karıyev, B. A., A. K. Kekilov ve M. K. Kosayev (1967). *Turkmenskiy Yumor*. Aşgabat: İlim Neşriyatı.
- Köprülü, M. Fuad (2004). *Nasreddin Hoca*. Ankara: Akçağ Yay.
- Kurgan, Şükrü (1986). *Nasreddin Hoca*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Morreall, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*. Çev. Kubilay Aysevener ve Şenay Soyer. İstanbul: İris Yay.
- Nasırlı, Yakup (1941). *Ependi*. Aşgabat: Türkmen devlet neşir.
- Öztürk, Necdet (2002). “Fetret Devri ve Osmanlı Hakimiyetinin Yeniden Tesisi”. *Türkler*. Cilt 9. Ankara: Yeni Türkiye Yay. 221-251.
- Rahmankulov, Feyzullah (1997). “Türkmen Mizahı ve Nasreddin Hoca”. *Uluslararası Nasreddin Hoca Bilgi Şöleni (Sempozyumu) Bildirileri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay. 203-209.
- (1998). *Türkmenistan’da Nasreddin Hoca Fıkraları*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.
- Türkmen, Fikret (1999). *Nasreddin Hoca Latifelerinin Şerhi (Burhaniye Tercümesi) Transkripsiyon, İnceleme, Metin*. İzmir: Akademi Kitabevi.
- (2002). “Gülme Teorileri ve Bursa Yöresi Yörük Fıkralarının Analizi”. *Bursa Halk Kültürü I. Bursa Halk Kültürü Sempozyumu (4-6 Nisan 2002) Bildiri Kitabı*. Cilt 2. Bursa: Uludağ Üniversitesi Yay. 367-375.
- Yigirmi Üç Ependi Gündogar Halklarının Hekayatları ve Rovayatları (1994). Rusçadan çev. O. Akmemmedov. Aşgabat: Mağarif.

Nasreddin Hodja and Timur Anecdotes in Turkmenistan

Halil İbrahim ŞAHİN*

Abstract: Nasreddin Hodja's anecdotes related to Timur form an important part of Nasreddin Hodja's anecdotes both in Turkey and in Turkmenistan. Furthermore, there are many Nasreddin Hodja and Timur anecdotes common to the anecdote traditions of both Turkey and Turkmenistan. This article discusses the anecdote tradition of Turkmenistan, the place of Nasreddin Hodja and Timur anecdotes in this tradition, the social meanings and functions of these anecdotes and the messages in these anecdotes that apply to our present day. The article concludes that Nasreddin Hodja and Timur's anecdotes have a social basis and that these anecdotes allow the people taking a stand against Timur's cruelty to have fun and calm their anger down. In addition, the article emphasizes that Nasreddin Hodja anecdotes can explain life conditions in the 21st century and create new values for present life.

Key Words: Turkmenistan, Nasreddin Hodja, Timur, humor, anecdote.

* Assist. Prof. Dr., Balıkesir University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / BALIKESİR
hsahin@balikesir.edu.tr

Анекдоты о Ходже Насреддине и Тимуре в Туркменистане

Халил Ибрагим Шахин*

Аннотация: Точно также, как и в Турции, в Туркменистане анекдоты о Насреддине Ходже (эфенди) и Тимуре составляют важную часть анекдотов. Кроме того, в традиции анекдотов Турции и Туркменистана существует очень много общих анекдотов о Ходже Насреддине и Тимуре. В этой статье исследуются традиции анекдотов Туркменистана, роль анекдотов о Ходже Насреддине и Тимуре среди туркменских традиций, их социальное значение и функции, а также смысл, который они передают на сегодняшний день. В результате исследования было выявлено, что анекдоты о Ходже Насреддине и Тимуре имеют общественный фундамент; общественность, противопоставляя Ходжа Насреддина жестокостям Тимура, развлекалась и испытывала социальное облегчение и разрядку. Кроме того, подчеркивается, что анекдоты Ходжа Насреддина обладают необходимыми способностями для передачи условий жизни 21 века и создания новых ценностей в настоящее время.

Ключевые слова: Туркменистан, Ходжа Насреддин, Тимур, юмор, анекдот.

* Доц. док., Университет Балыкесир, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / БАЛЫКЕСИР
hsahin@balikesir.edu.tr

Peyami Safa'nın "Fatih-Harbiye" Adlı Romanında Simgesel Değerler

Veysel Şahin*

Özet: Peyami Safa, kendi değerlerimizden kopmadan dünyanın işleyişine katılmak ve kendi değerlerimizi millî refleks haline dönüştürmek arzusundadır. "Fatih-Harbiye" adlı roman da bu düşünceler üzerine kurulmuş, simgesel bir çatışmalar evrenidir. Simgelerin diliyle, geleneksel ve evrensel değerlerin bir araya geldiği Fatih-Harbiye, Türk ruhunun ve geleneklerinin yansıtıldığı bir aynadır. Neriman'ın tinsel anlamda yaşadığı değişim ve dönüşümler, simge ve çağrışımların diliyle, zamanın ve mekânın akışkanlığı içinde ele alınır. Böylece yazar, var olanın ve görünenin ötesinde aradığını, ifadenin kavramsal değerlerinde bulur ve görüneni sembollerin diliyle tekrardan anlamlandırarak geleneksel semboller haline getirir.

Anahtar Kelimeler: Neriman, Şinasi, ev-yuva, gelenek, Fatih-Harbiye, musiki, Şark-Garp, ruh.

Giriş

Cumhuriyet dönemi fikir, edebiyat ve sanat dünyasının tanınmış simalarından olan Peyami Safa, gazeteci, yazar, (fıkra, makale, başyazı), hikâyeci, romancı ve dergici kişiliğiyle birçok eser ortaya koymuştur.

Peyami Safa, *Fatih-Harbiye* adlı romanında, geleneğin salt aktarım olarak dirilmesi için bütün değerleri o yönde tekrardan canlandırır. Ona göre bu diriliş, büyük bir kopuşun dizginlenmesiyle mümkündür. Nan A Lee, "Fatih-Harbiye romanı, Türkiye'nin toplumsal değişmelerinden doğan bunalımlarını konu almaktadır. Doğu ile batı arasında değerleri ve bütün bir yaşayış tarzıyla seçim yapmak zorunluluğundan doğan bunalımlar, dengesizlikler kadın kahraman Neriman'ın aracılığı ile yansıtılmaktadır." (A Lee 1997: 102) diyerek, romanın içerik düzlemini dile getirir.

Fatih-Harbiye, bir milletin mekâna yansıyan ruhunu ele alır ve mekânlar arasındaki farklılıklar bu ruhun hayatı alımlama estetiğine göre şekillenir. Mekânlar ve insanlar arasındaki uzaklıklar, bir taşınmanın bir kopuşun ardından ortaya çıkar. Bu yüzden *Fatih-Harbiye* adlı eser, insanın mekânda be-

* Araş. Gör., Fırat Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / ELAZIĞ
veyselsahin68@mynet.com.tr

nimsediği değerlerden koparak, yeni değerler dünyasına taşınması, yola çıkmasıdır.

Her yola çıkış, bir ayrılışın, bir sınavın başlangıcıdır. Bu yüzden Neriman, tramvaya her binişinde kendi geleneksel değerlerini demirden bir vagonun içine hapseder. Metayla kuşatılan gelenekler, metanın hükmediciliği karşısında kendilik değerlerini yitirir. Semtler arasındaki eylemsel ve düşünsel taşınma, kayboluşu, bilinmezliği simgelerken toplumsal anlamda, bir milletin kendi kökünden kopuşunu ifade eder. Bu yönüyle eser, bireysel anlamda kökten ayrılış, kökle kavga ve kökene dönüşü ortaya koyarken, toplumsal anlamda ise değişen dünyanın köksüzlüğünden bahseder. Köksüzlük, Faiz Bey'in, Şinasi'nin, Ferit'in ve Fatih'in ölümünü simgelerken, Macit, Beyoğlu ve Harbiye, insanın değişime ayak uydurmak için kurdukları dünyayı simgeler. Bu açıdan roman, simgesel anlamda ülküdeğerler ile karşıtdeğerler arasındaki dramatik aksiyonu devamlı yükseltir. Bu gerilim, udun tellerinin kopması, geleneğin sesinin kısılması ve kültürel değerlerin sığlaşmasına sebep olur. Bu yönüyle roman geleneğin direnen değerlerinin bir sembolüdür.

Fatih Harbiye'de başkişi Neriman'ın yaşamış olduğu değişim, dönüşüm ve çatışmalar, romanın temel dokusunu oluşturur. Neriman'ın roman boyunca yaşadığı çatışmalar, onu ilk olarak kendi kökeninden ve yuvasından uzaklaştırır. Kendi kökeni ve değerler dünyasından uzaklaşan Neriman, artık babasıyla, eviyle, gelenekleri ve kökeniyle büyük bir çatışma içindedir. Bu çatışma sırasında Neriman, hem kendini hem de kökensel ve geleneksel değerlerini tahrip eden bir kimlik savaşı içindedir. Ancak insan ne kadar ötekilere/ötekileşen değerlere sürü halinde koşsa da içinde hep kanın sesini/geleneksel değerlerin sesini duyar. Bu yüzden tahrip edilen değerler, içteki kendiliğin olması gerek diyen sesiyle Neriman'ı tekrardan kendine davet eder. Bunun sonucunda Neriman, gerçeği ve huzuru kendi kökü, evi, yuvası, geleneklerinde bularak kendi içtenlik değerlerine döner.

Roman bu yönüyle şu üç izlekten meydana gelir:

- A. *Evden /Gelenekten Kopuş*
- B. *Ev/ Köken ve Gelenekle Savaş*
- C. *Yuveya/ Geleneğe Dönüş*

Bu bağlamda eser, kişi, kavram ve simge düzeyinde kendi içeriksel düzlemini kurar. Eserdeki simgesel değerlerin, kişi ve kavramların oluşmasında merkezde olduğu da unutulmamalıdır. Bu yönüyle eserde dramatik aksiyonu sağlayan değerler, aşağıdaki "KORA" (Korkmaz 2002: 273) şemasındaki gibidir.

	ÜLKÜDEĞER (Tematik Güç)	KARŞITDEĞER (Karşıt Güç)
KİŞİ	Neriman, Şinasi, Faiz Bey, Gülten, Ferit, Büyükanne, Anne, Gitaracı Rus Genci	Macit, Fahriye, Zengin Rum, Genç Rus Kızı
KAVRAM	İçtenlik, Sevgi, Huzur, Mazi, Sükûnet, Dürüstlük, Fedakârlık, Ruh, Muhabbet, Gelenek, Köken, Kendilik, Maneviyat	Ötekileşme, Yalancılık, Çıkarıcılık, Sergüzeştlik, Zevk, Eğlence, Sıgılık, Duygusuzluk, Samimiyetsizlik, Maddiyatçılık, Köksüzlük, Ötekileşme
SİMGE	Şinasi, Faiz Bey, Fatih, Müzik, Alaturka, Ev-Anne- Konak, Saz, Ruh, Mesnevi, Alaturka Müzik, Alaturka Eşyalar, Ut, Şark, Ruh, Kedi, Ney	Macit, Harbiye, Beyoğlu, Balo, Maksim Gazinosu, Piyano, Vücut, Alafranga Müzik, Alafranga Eşyalar, Araba, Köpek, Tramvay, Keman

Romandaki entrik kurgunun şekillenmesinde doğrudan etkisi olan Neriman, ülkü ve karşıtdeğerlerden oluşan ikili şematik sınıflandırmamızda ülküdeğerleri temsil eder. Neriman, bu iki değerler dünyasında kendi yerini arayarak bulmaya çalışan kişi olarak belirir. Nitekim kendini ve değerlerini sorguladıktan sonra insanlığın benimsediği değer dünyası olan ülküdeğerler ikliminde yer edinir. Korkmaz'a göre; "Ülküdeğer: sanat eserlerinde kişi kavram ve simge düzeyinde görülen ve sanatçının benimsenmiş değerlerini, doğrularını içeren ibarelerdir. Eserdeki entrik kurgu, ülkü değerler ve karşıt değerler çatışması sonucunda ortaya çıkar." (Korkmaz 2000: 311).

Bu iki değerler dünyasında, kahraman ve diğer karakterler hem kavram hem de simge düzeyinde, görülenin arkasına geçmeyi arzular. Nitekim eşyanın ruhuna sinen tarih ve gelenek, nesnelere dünyasının keşfedilmesi veya keşfedilmeye zorlanması ile kavramların üst bir dili olan simgenin diliyle verilir. Neriman da kavramlar dünyasını simgelerin diliyle ortaya koyar. Böylece hem tarihi geçmişini hem de geleneklerini simgeler dünyasında şekillendirmiş olur. Romanda her simgeye dönüşen değer, kahramanın dünyayı anlamasına, anlamlandırmasına ve kendini tanımasına yardımcı olur. Çünkü geleneksel değerler, "Bizce, kültürün kendini koruma refleksi ve varlığını sürekli bir yenileme bilinciyle "hal"de devam ettirme gücüdür." (Ayvazoğlu 1996: 13) ve bu güç geleneksel simgelerin içinde saklıdır. Onu keşfetmek demek, geleceğe, kökene ve geçmişe yeniden hâkim olmak demektir.

Romanda dramatik aksiyon, Neriman'ın kendi geleneksel değerleriyle çatışıp kendi geleneksel değerlerinden uzaklaşması ve en sonunda geleneksel değerlerine dönmesi ve dönüşmesi sorunsalı üzerine kurulur.

A. Evden /Gelenekten Kopuş

Romanda geleneğin yaşamdan kovulması, ev-kökenden kopuş anlamına gelir. Yazar, ev-kökenden kopuşu, kavram ve simgeler düzeyinde, nesnenin ruhunun insanda kendini bulması yönünde ele alır. Nitekim “İnsan, simgeler ormanında kaybolmuş bir çocuktur.” (Kundera 2005: 77). Bu açıdan ev-kök, geleneksel değerlerin içinde korunduğu bir kaledir. Neriman da bu kalenin kuşatılmışlığından, sıkılmıştır ve evden, kökten dışarı çıkmak ister. Onun arzusu, geleneğin elinden kurtulup yeni bir dünya bulma arzusudur. Bu kopuş onu, Şinasi'den, aşktan, babadan, evden-aileden, kökten, ut ve sazdan uzaklaştırır.

Şinasi'yle yedi yıldan beri arkadaş olan Neriman, içinde duyduğu kanın sesiyle gelenek ve sevginin dünyasından sıyrılarak kendine yeni bir dünya kurmak ister. Bu yüzden Şinasi'yle arasına yavaş yavaş bir set çeker. Neriman bu seti, içinde yaşadığı ve büyüdüğü bütün geleneksel değerler dünyasına karşı çeker. Bundan dolayı Şinasi ile arasında görünmez bir ayrılık ve kopuş oluşur.

Beyazıt'a kadar çıkmak istemedi, eski Darülfünun binasının önünde durdu; ayrılmak arzusuna benzer bir hareket yaptı. Neriman da hemen durmuş, elini uzatmıştı; fakat onun gizli bir sevinçle karışan bu acelesi, Şinasi'yi tereddüde düşürdü ve ayrılmak azabını arttırdı. Neriman'ın elini bırakmıyor, ayrılığı geciktirmek için lüzumsuz şeyler söylüyordu. Sabırsızlaşan genç kız, biraz şiddetle elini çekti, kurtardı, koşarak uzaklaştı (Safa 1999: 7-8).

Neriman'ın Şinasi'den koşarak uzaklaşması, Neriman'ın ruhsal olarak Şinasi'den kopması anlamına gelir. Aralarındaki kopuş, hem bedensel hem de ruhsaldır. Neriman'ın elini Şinasi'den şiddet ve aceleyle çekmesi, iki insan arasındaki uzaklığın şiddetli bir çatışmaya dönüşeceğini de gösterir. “Tam bastırılmayan el kol hareketlerinin Öteki'nin kendine sakladığı şeyler hakkında ne kadar çok ipucu verdiğini hiç unutmayalım.” (Gasset 1995: 121) diyen Gasset, el ve kol hareketlerinin insan yaşamındaki simgesel açılımını ortaya koyar. Bu yönüyle “Elini çekmek, kurtarmak” ibareleri, kopuşun, ayrılışın, uzaklaşmanın ve öteki oluşun işaretidir. El, insanları fiziksel olarak birbirine bağlar. Neriman'ın, Şinasi'nin elini bırakması veya ondan çekmesi/ kurtarması, ilişkinin sığlaştığını ve kopuşun yaşanmak üzere olduğunu gösterir. Nitekim arkadaşına gitmek üzere Şinasi'nin elini bırakan Neriman, bütün arzusuyla keşfedilmeyi bekleyen yeni değerler dünyasına, arzulanan cennete koşar.

Beyazıt meydanına gelince tramvay bekleme yerinde Neriman'ı gördü, şaşırarak birden bire durakladı. Evvela Neriman'ın tramvay bekleyip bek-

lemediğini anlamamıştı. Adımlarını hızlaştırmak ona doğru yürüdü. Fakat Neriman'ın hem kol saatine hem de tramvayın geleceği tarafa sabırsızlıkla baktığını görünce, arkadaşına gitmediğini anladı, ona görünmek istemeyerek sıra kahvelerin arasına çekildi ve onu uzaktan seyretti. Neriman ilk gelen Fatih-Harbiye tramvayına herkesten evvel atlamaya muvaffak olmuştu (Safa 1999: 8-9).

Neriman'ın Şinasi'ye karşı işlediği bu ilk günah, roman boyunca Neriman'ın acı çekmesine neden olur. Şinasi'yi bu yalanla zamanın gerisinde bırakan Neriman, tramvay aracılığı ile Harbiye ve Beyoğlu'nun değerlerine yönelir. Burada tramvay ve saat simgesi önemlidir. Saat, zamanı ve hayatı simgeler. Neriman'ın aceleyle kol saatine bakması, onun geçmişe ve geleceğe de bakışını ortaya koyar. Bunun nedeni, saatin hep ileriye dönük olması ve "zaman okunun" (Carriere 2000: 146) kişi ve olayları ileriye sürüklemesidir. Bu noktada Neriman'ın geçmişi ve değerleriyle hiçbir ilgi ve alakası kalmaz. Zira bu zaman dilimi, onun işlemiş olduğu ilk günahla hem aşkı hem de değerleri geride bıraktığı andır.

Tramvay simgesi, Neriman'ı geleneklerinden uzaklara taşıyan, modern yaşamın bir temsilcisidir. Neriman, tramvayla hem fiziksel hem de bilinçsel bir yolculuk yapar. Onun yapmış olduğu bu yolculuk, Fatih ile Harbiye-Beyoğlu arasındaki değerler dünyasına yapılıdır. A Lee'ye göre, "Burada Fatih semti doğu toplumunu, Beyoğlu (Harbiye) ise batı toplumunu simgelemektedir." (A Lee 1997: 79). Tramvay'ın gidiş istikametinin Harbiye oluşu, yolculuğun sonunda varılacak değerler dünyasını gösterir. Neriman'ın da tramvayla çıkmış olduğu yolculuk, onu "öteki"nin ötekileşen değerler dünyasına taşır. Bu yönüyle tramvay, ötekileşen değerlerin bir temsilcisi olarak, Neriman'ı Fatih'ten ve değerlerinden ayırır. Şinasi'nin, "Mademki ben Neriman'ın değiştiğini çoktandır fark ediyorum." (Safa 1999: 11) demesi bu ayrılış ve değişimi kanıtlar niteliktedir.

Romandaki yol simgesi de önemlidir. Neriman'ın, roman boyunca yaşadığı yolculuk, onun kendiliğe ulaşmak için kat ettiği mesafeyi gösterir. Aynı zamanda "Yol ve yolculuk en ilkelinden semavilerine kadar bütün dinlerde ve bütün mistik akımlarda önemli bir semboldür ve manevi gelişmeyi temsil eder." (Ayvazoğlu 1996: 207) Yol, birleştirici, ulaştırıcı, uzaklaşmacı, ayrılmayı ve kopuşu içinde barındırır. Korkmaz, "Yol metaforu ayıncı ve birleştirici niteliğiyle öykü kahramanının kendi içine ayrı ayrı yolculukları da simgeler." (Korkmaz 2008: 140) diyerek yol simgesinin, çağrışım değerlerini ortaya koyar.

Galatasaray'da Tünel'e doğru yürüdüler. Neriman Beyoğlu'na çıktığı vakit, halis Türk mahallerinde oturanların çoğu gibi, kendini büyük bir seyahat yapmış sanırdı. Gene Fatih uzakta, çok uzakta kaldı. Tramvayla bir saat bile sürmeyen bu mesafe, Neriman'a Efgan yolu kadar uzun görün-

dü ve Kâbil'le New York arasındaki farkların çoğuna İstanbul'un iki semti arasında kolayca tesadüf edilir (Safa 1999: 29).

Neriman'ın roman boyunca yaptığı yolculuk, eserin başında kopuşu, uzaklaşmayı ve ötekine taşınmayı imler. Yol simgesinin tramvayla birleşmesi veya özleşmesi ise yolculuğun maddeler, dünyasına yapıldığını okuyucuya iyiden iyiye hissettirir. Neriman ile Şinasi'nin Fatih'te yan yana yürüyüşleri, onların ontolojik olarak kendilerine dönmesini sağlayan bir unsur olarak görünse de Neriman için bütün değerlere karşı yapılmış bir yürüyüştür.

“Kim bilir kaç defa bu yollardan beraber geçtiler...” (Safa 1999: 127) cümlesinden de anlaşıldığı üzere Şinasi'nin, Neriman'la bir ayrılık arifesinde olduğu görülür.

Romanda bir diğer önemli simgesel değer, müzik ve müzik aletleridir. Neriman, Fatih'in temsilcisi olan alaturka müzik ve aletlerinden kopar. Onun udunu bırakması veya eline hiç almaması, bu kopuşun en önemli delilidir.

Ut, saz, ney, kemençe alaturka musikiyi sembolize eder. Aynı zamanda geleceğin nesnelere dünyasına taşınmış ses simgeleridir. Neriman, Fatih ve onun değerlerinden ayrılırken, geleneği temsil eden müziksel değerlerden kopar.

Öf bu elimdeki ut da sinirime dokunuyor, kıracağı geliyor. Şunu Şamli'ya bırakalım. Bu benim elime nereden musallat ettiler? Evdeki hey hey yetişmiyormuş gibi üstelik birde Darüelhan! Şu alaturka kaldıracaklar mı ne yapacaklar? Yapsalar da ben de kurtulsam. Hep ailenin tesiri babam şark terbiyesi almış ney çalar, akrabam öyle. Fakat artık sinirime dokunuyor, bir kere şu musibetin biçimine bak, hele torbası yirmi gündür elime almıyorum, bu gün mecbur aldım. Bırakacağım musibeti (Safa 1999: 26).

diyen Neriman, kendi geleneksel değerleri hakkındaki düşüncelerini ortaya koyar. Geleneklerden ve evden kopuş, Neriman için artık kaçınılmazdır. Lakin bu kopuş, Neriman için birçok çatışmayı da beraberinde getirir.

B. Ev/Köken ve Gelenekle Savaş

Neriman'ın kendi içsel değerlerini arama ve keşfetme macerası, onun gelenek ve evi temsil eden değerlere savaş açmasına neden olur. Genel anlamda Neriman, ev/yuva ve geleneklerle büyük bir savaşa girer ve bu savaştan, gelenek ve kökensel değerleri tahrip ederek ötekileşen değerlere yönelir.

Neriman, önce Fatih'le düşünsel anlamda savaşmaya başlar. Fatih, ona göre düzensizliğin, sığılığın, sıradanlığın, kirliliğin ve yoksulluğun tek kaynağıdır. Bu yüzden Neriman, Fatih'in temsil ettiği bütün sıcak ve samimi değerlerle çatışır. Çatışmalar sonucunda Fatih, Neriman için yaşanmaz bir hale gelir.

Neriman “Kendimden nefret ediyorum. Oturduğum mahalle, oturduğum ev, konuştuğum adamlar çoğu sinirime dokunuyor. O Fatih meydanın önünden

geçerken meydan kahvelerinde bir sürü işsiz güçsüz, sofa makulesi adamlar oturuyorlar. Biraz temizce giyindin mi insanın arkasından fena fena bakıyorlar, kim bilir neler söylüyorlar, insan yolda bile rahat yürüyemiyor." (Safa 1999: 26) der.

Neriman için ev, Fatih ve Fatih sakinleri ötekiye dönüşür. Oysa ev/yuva, sıcak değerlerin içinde saklandığı, kutsal mekânlardır. İnsan bu gibi mekânlarda ontolojik olarak varlığını kurar. Çünkü ev/yuva, içtenliğin mekânıdır. Ancak Neriman, evi ve değerlerini tahrip eder ve yaşanılmaz hale getirir. Neriman için ev ve değerleri, adeta bir zindan ve kuşatılmışlıktır. Evin geleksel değerlerini silen kahraman, artık evden ve onun temsil ettiği bütün değerlerden kaçmak, uzaklaşmak ister. Nitekim ilerleyen bölümlerde Fatih de onun temelsiz düşmanlığından nasibini alır. Çocukluğunun geçtiği bu mahalle ve değerleri, onu sinirlendirir. Bunun nedeni Neriman'ın içinde yaşadığı mekânın dilini ve kotlarını çözememiş olmasıdır. Aras, "Mekânın dilini çözmek kadar sizin de onunla aynı dili konuşmanız önemlidir. O, sizi çevrelerken sizden gelen her şeyi sorgusuz sualsiz kabul eder. Önemli olan sizin niyetiniz, yaşatmaya çalıştığınız duygu ve inancınızdır." (Aras 2005: 21) diyerek mekân, insan ilişkisinin bağlayıcı unsurlarını dile getirir. Şinasi ile el ele gezdiği sokakların dilini konuş(a)mayan ve değerlerini hiçe sayan Neriman, Fatih ve sokaklarını labirent, dar ve karanlık bir yapıya dönüştürür. Orada yaşayan insanların davranışları, düşünceleri bu yüzden Neriman'ı sıkır, tehdit eder. O da bundan dolayı Fatih'in sıcak yüzünü, soğuk, çekilmez ve sıkıcı değerler bütününe dönüştürür. Bunun karşısına ise Harbiye ve Beyoğlu'nun değerlerini koyarak kendini düşünsel yolcuğunda haklı kılmaya çalışır.

"Dün Tünel'den Galatasaray'a dükkânlara baktım. Esnaf bile zevk sahibi. İnsan bir bahçede geziyormuş gibi oluyor. Her camekân çiçek gibi. En adi eşyayı öyle biçime getiriyorlar ki mücevher gibi görünüyor. Sonra halkı da bambaşka. Dönüp bakmazlar. Yürümesini giyinmesini bilirler. Her şeyi bilirler canım." (Safa 1999: 26) diyen Neriman, Harbiye'nin kendi zihninde oluşturduğu simgesel değerleri ortaya koyar. Harbiye, Neriman'a göre düzenin, bilginin, şıklığın, zenginliğin ve düzenin sembolik mekânıdır. Çünkü orada adı bir eşya dahi, bir başka anlam ve görüntü kazanır. Bu yönüyle Neriman, Harbiye'yi ulaşılması gereken ütopyik/ besleyici bir mekan haline dönüştürür. Ütopyik mekânlar, kişi, eşyayı, insanı ve diğer varlıkları kendi arzuları doğrultusunda anlamlandırır. Romanda Harbiye, genç bir kız olarak Neriman'ın bütün arzularına cevap veren ütopyik bir mekânı sembolize eder. Bundan dolayı kahraman ev ve Fatih'i karşıt bir değer olarak anlamlandırır. Fatih'in gelenekçi yanı, Harbiye'nin maddeyi, çıkarı temsil eden değerleri karşısında anlamını yitirir.

Romanda kişiler düzeyinde Şinasi, Faiz Bey, Ferit ve Macit benimsedikleri ve temsil ettikleri değerler açısından romanda sembolik kahramanlara dönüşür.

Şinasi ve Faiz Bey, roman boyunca doğuyu, evi, geleneği ve alaturka müziği temsil eden kişilerdir. Bu açıdan Şinasi ve Faiz Bey, gelenek, köken ve evin kişiler seviyesinde sembole dönüşmüş halidir. Şinasi ve Faiz Bey, kültürün, mazinin ve geleneğin kodlarını içlerinde barındırır. Bu iki sembolik karakter aracılığıyla okuyucu, gelenek, kültür, tarih ve evin taşıdığı sembolik değerleri kavrar. Romanda bir diğer önemli karakter Macit'tir. Macit, eserde karşıt değerleri sembolize eden kart bir karakterdir. Bu yönüyle Macit, romanda dramatik aksiyonun güç veren olayların çatışma düzeyine çekilmesine katkı sağlar. Çünkü Macit, Harbiye'yi, Beyoğlu'nu, eğlence, yalan, cahillik, saygısızlık, beden, arabayı, baloyu, köksüzlük ve Garp gibi karşıt değerleri temsil eder. Moran, Peyami Safa'nın romanlarında yer alan Macit gibi kişileri, "Batı zihniyetinin ürünü olan kişileri, dolayısıyla onları güçlü kılan yetenekleri vardır. Hırslı, atılgan, iradeli, tuttuğunu koparan adamlardır, ama aynı zamanda bencil, çıkarıcı, yalancı ve sahtedirler." (Moran 2005: 222) diyerek tanımlar. Bu açıdan romandaki karakterler, "KORA" (Korkmaz 2002: 273) şemasında gösterilen kavramlar dünyasını simgeler.

	ÜLKÜDEĞERLER Tematik Güç	KARŞITDEĞERLER Karşıt Güç
SİMGE	Şinasi, Faiz Bey	Macit
KAVRAM	Fatih, Şark, Gelenek, Mazi, Anne, Tarih, Kök, Aile, Ev, Kültür, Ruh, Mesnevi, Aşk, Sevgi, Dürüstlük, Ben	Harbiye, Beyoğlu, Garp, Maksim Gazinosu, Araba, Beden, Balo, Sergüzeştlik, Yalan, Samimiyetsiz, Öteki

"KORA" şemasında da görüldüğü üzere, simge düzeyindeki kişiler, benimsemediği değerler açısından bir çatışma içindedir. Neriman bu iki değer dünyası arasında, Macit ve sembolize ettiği değerler dünyasına taşınmayı arzular ve bundan dolayı durmaksızın Şinasi ve babası Faiz Bey'in benimsediği değerlerle çatışır. Bu çatışmalar sonucunda ise Neriman, geleneği temsil eden Şinasi ve Faiz Bey'e başkaldırarak, tiran bir kişiliğe dönüşür.

Artık Neriman, nereden gelip nereye gittiğini anlıyordu, çünkü iki zıt iştiyak yakın remizlerini gözleriyle görüyor ve mukayeseler yapabiliyordu. Şinasi Neriman'ın gözünde Aileyi, Mahalleyi, Eskiye, Şarkı temsil ediyordu; Macit yerin, garbın, bununla beraber meçhul ve cazip sergüzeştlerin mümes-sili ve namzediydi. Bu iki genç, Neriman'ın ruhundaki iki cepheyi bütün

vuzuhuyla şura çıkardılar. Neriman Macit'i tanıdıktan sonra kendi kendisini daha iyi tanımıştı (Safa 1999: 57).

Neriman'ın, Şinasi ve Macit'in temsil ettiği değerler dünyası arasında kalışı, onun bu iki kişi için biçtiği görevi gösterir. Nitekim Neriman'ın Macit'i tanıdıktan sonra kendini tanıması, genç kız olarak arzularını ve beklentilerini duyumsamasına yol açar. Şinasi ise, aşkın, samimiliğin, dürüstlüğü ve geleneğin bir abidesi olup Neriman için doğunun ete kemiğe bürünmüş bir halidir.

Bununla beraber, her şey, an, miktar ve derece meselesi olduğuna göre, Şinasi'nin bazı anlarda bir garplıdan daha (pasif), daha deruni olduğuna kaide halinde kabul etmekte büyük bir tahmin hatası yapmak tehlikesi yoktur.

"Şinasi, bu meselede de, sukutlarını zırh olarak kullandı ve müdafaalarıyla taarruz etti" (Safa 1999: 89).

Şinasi, doğulu bir ruh, doğulu bir kalptir ve onun olaylar karşısındaki tutumu ve sükûta sarılışı, tam bir gelenekçi olduğunu gösterir. Bir atasözümüze göre "Söz gümüşse sükût altındır." Bu söz, Şinasi nezdinde, bütün Şark toplumunun hayata bakışını gösterir. Şinasi bu özelliği ile tam bir Şarklıdır. Bunun karşısında ise Macit, hoppa ve meçhullüğüyle Garp'ın sembolüdür. Çünkü Macit, hayatını Beyoğlu'nun gazinolarında tüketen, günlük yaşantılar peşinde koşan, geleceği, şimdisi ve geçmişi olmayan bir kişidir.

Faiz Bey ise Neriman'ın geçmişini, annesini, ailesini, evi ve kökenini temsil eder. Baba Faiz Bey, devlet dairesinde memur olarak çalışır. Karısını erken yaşta kaybetmesine rağmen daha sonra hiç evlenmemiş ve kendini kızı Neriman'a adanmış bir kişidir.

Neriman için baba Faiz Bey, tam bir Şarklıdır.

Şinasi masanın üstündeki siyah kaplı kitabı göstererek bildiği halde sordu:

-Ne okuyorsunuz efendim?

-Hiç oğlum, ne okurum ben, gene Mesnevi'yi karıştırıyordum. Can sıkıntısı. Ve biraz şark edebiyatından, biraz musikiden bahsettiler. Faiz Bey ney çaldı (Safa 1999: 15)... Faiz Bey'le Şinasi arasında mizaç benzeyişleri pek çoktu ikisi de şiddetli his feveranları halinde bile sessizliklerini muhafaza edebilen ve yalnız kendi kendilerine mahrem olmasını bilen insanlar. Başkalarının tecessüsünü hissettikçe kapanan yoları içinde mahsur ve bunun azabını şerefine duydukları için vakur ve muzdarip bir görünüşleri var. İkisi de şarka ait birçok edebiyatı çok seviyorlardı (Safa 1999: 54).

Faiz Bey'in Şarklı kimliği, onun simgesel değerler arasında anlamını belirgin kılar. Elinden siyah kaplı Mesnevi'yi hiçbir zaman düşürmeyen baba Faiz Bey, "Köprü'nün öbür" (Safa 1999: 42) tarafındaki değerleri, Fatih'i, kökeni ve geleneği sembolize eder.

Romanda dramatik aksiyonun zirve noktaya çıktığı yerlerden biri baba Faiz Bey'le kızı Neriman arasındaki Doğu-Batı çatışmasıdır ve bu durum sembollerin diliyle okuyucuya sunulur. Neriman, romanda babasıyla tartıştığı bir esnasında Şark'ı kediye, Garp'ı ise köpeğe benzetir. Faiz Bey, kızının yapmış olduğu bu benzetme karşısında Şark'ın yani kendinin temsil ettiği değerleri bir çilingir gibi tekrar açarak Doğu'nun dünyayı kavrama, anlama ve anlamlandırma işiyakını ortaya koyar. Neriman bu iki değerler dünyasıyla, romanın hangi simgesel değerler üzerine kurulmuş olduğunu bize gösterir.

Neriman düşündü ve bir anda şarklıların kedileri ve garplıların köpekleri niçin bu kadar sevdiğini anladı. Hristiyan evlerinde köpek ve Müslüman evlerinde kedi bolluğu şundandı: Şarklılar kediye, garplılar köpeğe benziyorlar! Kedi yer içer, yatar, uyur, doğurur, hayatı hep minder üstünde ve rüya görüyormuş gibidir; lapacı tembel ve hayalperest mahlûk, çatışmayı hiç sevmez. Köpek diri, çevik, atılgandır. İşe yarar; birçok işlere yarar. Uyurken bile uyanıktır. En küçük sesleri bile duyar, sıçrar, bağıırır.

Şark ve garbı temsil eden bu iki remiz, Neriman'ın zihninde iki zıt âlemi o kadar müşahhas bir hale getirdi... (Safa 1999: 45).

Neriman, kedi sembolüyle Şark'ı; miskin, uyuşuk, lapacı ve durmadan rüya gören bir varlık olarak niteler. Köpek sembolüyle ise, Garp'ı yani Batı âlemini yüceltmeye çalışır. Neriman için Batılılar, çevik, atılgan, uyanıktır. Kedi ve köpek simgeleriyle iki medeniyet arasındaki farkı Faiz Bey'e anlatan Neriman, Faiz Bey ile düşünce olarak çatışmaya girer ve bu çatışmada kedi sembolü ile kendi değerlerini olumsuzlar ve geleneksel/kökensel mirasını tahrip eder. Neriman'ın Müslümanları ve Fatih'i uyuyan bir kedi gibi görmesi, onun düşünsel olarak kendi "tümkimliksel veri alanlarını" (Şahin 2007: 6) tahrip ettiğinin kanıtıdır.

"Faiz Bey hafif bir acılık ilave olan tebessümüyle başını salladı. Aylardan beri kızının zihnini işgal eden bu meseleyi seziyordu. İşte bu gece keyfiyet apaşıkâr meydana çıkıyordu." (Safa 1999: 46).

Nitekim bu çatışma/tartışma, Faiz Bey'in kedi sembolüyle temsil edilen Müslümanların kimyasını, değerler dünyasını açıklamasıyla Neriman'ın bilincinde sarsıntıya neden olur. Faiz Bey'e göre kimi insan sabahtan akşama kadar oturur ve düşünür. Kimi insan da sabahtan akşama kadar ayakta çalışır. Ancak düşünen ve kafa yoran insan, tembel gibi görünse de yaptığı iş çok önemlidir. Zira sabahtan akşama kadar ayaküstünde çalışan insanın yaptığı sudandır. Faiz Bey için maneviyat ve zihinle yapılan iş, vücut ve bedenle yapılan işten daha makbuldür. Faiz Bey'e göre maneviyat, insanın varoluşsal değerlerini bütünler, insanı kendilik bilincine taşır. Ancak bunun karşısında bedenle yapılan iş ise vücudun geçiciliği gibi sonludur. Beden, yani vücut,

mutlaka bir gün yok olacaktır. Maneviyat ve zihinsel olarak yapılan edimler insanlığın tarihinde silinmez izler bırakacaktır. Bu nedenden dolayı Garplının atikliği, devamlı ayakta olması, Faiz Bey'e göre bir anlam ifade etmez. Ancak Neriman, bir çatışmalar dehlizinde olduğu ve bu çatışmada tüm kimliksel veri alanları tahrip ettiği için "Ben miskin mahlûklardan nefret ediyorum." (Safa 1999: 49) diyerek geleneklerine ve yaşam biçimine karşı tavrını belirtir.

Neriman'ın alaturka ve alafranga musiki konusundaki düşünceleri, Şark'ın ruhu olan, udun telini ve sazın mızrabını kırar. Oysa musiki bir milletin söze, nağmeye ve dile dönüştüğü simgesel bir değerdir. Bir millet, kendini ve değerlerini dünya üzerinde sembollere ve değerlere dönüştürdüğü müddetçe ayakta durabilir. Romanda Şinasi ve Faiz Bey, kendilerini ut ve neyin sesinde nağmeye dönüştürdükleri için alaturka müziğin bedene ve sese büründüğü bir kimlik haline gelir. Neriman bu safhada, alaturka musikinin karşısında bir öteki olarak çıkar. Onun ötekiliği, alafranga musikinin Maksim ve Beyoğlu'nda ötekileştirdiği değerlerle kendi ilan eder. Neriman'ın ötekileşme yolunda sembolik olarak yaptığı bu yolculuk, dile dönüşen bir milletin dışlanması ile sonlanır. Bu yüzden udu, onun için ağır ve taşınmaz bir nesneye dönüşür.

Öf... Bu elimdeki ut sinirime dokunuyor. Kıracağı geliyor. Şunu Şamlı'ya bırakalım. Bu benim elime nereden musallat ettiler? Evdeki hey hey yetmiyormuş gibi üstelik bir de Darülelhan! Şu alaturka musikiyi kaldıracaklar mı ne yapacaklar? Yapsalar da ben de kurtulsam. Hep ailenin tesiri babam şark terbiyesi almış ney çalar, akrabam öyle. Fakat artık sinirime dokunuyor, bir kere şu musibetin biçimine bak, hele torbası (Safa 1999: 26).

Ut, romanda bir milletin kültürünü, tarihini ve geçmişini sembolize eder. Bir müzik aletinin kullanılabilir veya benimsenir hale gelmesi için yıllara meydan okuması ve o milletin ruhunu yansıtmak gerekir. Nitekim müzik aleti, bir milletin ruhunun, şekle ve sese dönüşmüş halidir. Neriman'ın udundan nefret etmesi ve udunun şekliyle alay etmesi, onun, Şinasi, Faiz Bey, Fatih ve Türk milletiyle alay etmesi anlamına gelir. Neriman'ın alaturka musikiye karşı tavrı, onun kendi kökeniyle düştüğü çatışmayı kanıtlar. Bu yönüyle Neriman, evini, sevgilisini, babasını ve geleneksel değerlerini tüm kimliksel veri alanında ötelere ve bir birey olarak bütün bilinç katmanlarını tahrip eder. Neriman'ın içine düştüğü çatışmalar dünyası, onu köprüünün öbür tarafına iteler. Bu eşikten geçerek kendi değerlerinin karşısında kurulmuş karanlık bir dünyaya yürüyen Neriman, bu karanlık dünyanın kendi değerlerinden çok farklı olduğunu anlamasıyla, tekrardan evine, geleneklerine döner.

C. Yuva/ Geleneğe Dönüş

Yuva, insanın kendini tamamladığı değerleri içinde barındıran bir simgedir. İnsan, yuvayla hem kendi içinde hem de kendi değerlerinin içinde oturmayı

öğrenir. Bachelard, “Yuva, kanatlı yaşamın gizemli yeridir.” (1996: 114) diyerek yaşam ile yuva arasındaki ilişkiyi açıklar. Yuvanın gizemli olması ve insanın tinsel yönünü içinde barındırması, insanın yuvayı, içtenlik mekânına dönüştürmesini sağlar. İnsanlar da hayvanlar gibi, her zaman yuvaya dönen ve yuvayı kendi ruhuna mesken edinen varlıklardır. Bu biraz da insanın yuvaya yüklediği anlamlarda kendini bulur. İnsanın yuvaya dönmesi, onun geçmişte yaşadığı anılara, değerlere ve yitirdiği içtenliğe dönmesi anlamını taşır. Yuva, bu yönüyle evrendeki en önemli “kültürel bellek” (Assmann 2001: 27) mekânıdır. İnsanlığın bütün düşlerini, anılarını ve içtenliğini içinde taşıyan evrensel bir semboldür. “Evrensel semboller ise insanların kişisel tecrübelerine dayanmaktadır.” (Fromm 1990: 32). Bu tür semboller, ardında gizlenmiş olduğu değer dünyasını, bütün insanlığın ortak dili olarak kodlar. Evrensel sembollerin anlamsal olarak genişleyip, bir geleneğin sesine dönüşmesi, sembolün o medeniyetin ruhuna göre şekil alması demektir. Yuva bu anlamıyla bütün dünyada içtenliğin, evrensel bir hali, geleneğin mabeditir. Yuva kelimesi işitildiğinde “y-u-v-a” harflerinin başka bir şeyin yerinde duran, onun yerini alan ve onu temsil eden bir sembol olduğu anlaşılır. Sembolize edilen ile gösterilen arasındaki bağıntı, onun benzerliklerini açığa çıkarır. Bu noktadan hareketle, yuva kelimesinin belirttiği değerler dünyası, bu dört harfin veya ses kümesinin içine kodlanır. Her toplum, bu kodlamayı kendi değer yargılarına göre remizler. Bu remizler ise o toplum tarafından ortak bir referans olarak değerlendirilir. Böylece yuva gelenek ve göreneğin mabede ve sese dönüşmüş simgesi olur.

Neriman’ın, Harbiye ve Beyoğlu’ndan Fatih’e dönüşü, yuvaya, içtenliğe ve geleneğe dönüştür. Neriman, Harbiye ve Beyoğlu’nun yitikleşmiş değerler dünyasından, kendi değerler dünyasına dönerek kurtulur. Nitekim Fatih, onun yuvası, evi ve geleneksel yaşam biçimidir. Kahramanın Fatih’e dönüşü, kendi içinde, içtenliğine ve geleneğine dönüşünü sembolize eder. “Çünkü varlık her şeyden önce bir uyanıştır ve olağanüstü bir duyumun bilincinde uyanır. Birey genel duyumlarının toplamı değildir, tekil duyumların toplamıdır.” (Bachelard 2006: 14). Neriman da zamanın dönüştürücü gücünden nasibini alarak kendi değerlerine döner. Ancak burada dönüşün eşliği çok önemlidir. “Çünkü eşliğin aşılması evrensel kaynağın kutsal alanına atılan ilk adımdır.” (Campbell 2000: 98). Kutsal olan değerler dünyasına atılan ilk adım, Neriman için, kendine dönüşü ve uyanışı sağlar. Neriman’ın uyanması, onun eşikte yaşadığı trajik bir olayla olur. Neriman, baloda giyeceği elbiseye karar veremediği için Şişli’de oturan dayısının kızlarının yanına gider. Ancak orada ummadığı bir durumla karşılaşır. Ecnebi bir kadın, onun bütün ruhunu yasa boğar. Ecnebi kadının, kızının başından geçen olaylar, tam bir trajedidir. Çünkü aşk, hayatın insanı ötekileştiren yüzü ile karşı karşıya gelmiş ve savaştan yenilerek çıkmıştır. Yazar bu aşk hikâyesi ile Neriman’ı kendi

değerlerine döndürme/ dönüştürme arzusundadır. Aşk, insana her zaman, sıcağı, masumiyeti ve kendi olmayı emreder. Bu yüzden bütün insanlar yaratılışa aşka meyilli olarak yaratılır ve aşk evrenselliğinin ve dönüşün kendisi olur. Romandaki genç Rus kızının başından geçen kötü olay, bu yönüyle Neriman'ın kendine, kendi değerlerine dönüşünde bir eşik vazifesini görür. Genç Rus kızının başından geçen olay, Neriman'ın dikkatini çeker.

Dinle bak ama seni çok alakadar eder. Ve anlattılar. Bu ihtiyar bir kadın Rusmuş ve fevkalade güzel bir kızı varmış. Bu kız evvela, gitar çalan fakir bir Rus artistiyle sevişir. Beraber senelerce yaşarlar. Nedense bir türlü evlenemezler. Rus genci çok fakir, çok... Kızla Beyoğlu'nun küçük bir odasında sefil yaşıyorlardı. Rus genci lokantalarda filan gitar çalarak biraz para kazanıyor. Kız bu sefaletle senelerce katlanır. Çünkü hisli ve münevver bir kadın... Nihayet bu kızın karşısına zengin ve güzel bir adam çıkar. Bir Rum. Onu sever, Rus gencinden ayrılır, Osman Bey tarafından bir apartman alır, beraber yaşarlar (Safa 1999: 99).

Alıntı metninde de anlaşıldığı üzere genç Rus kızının aşk üçgeni, mutsuz bir bilincin trajedisini içerir. Aradığını yeni sevgilisinde bulamayan genç Rus kızı, tekrar eski sevgilisine dönmek ister, ancak Rus genci kızı kabul etmez ve bunun üzerine genç Rus kızı intihar eder. Bu hikâye Neriman'ın bütün düşüncelerini alt üst eder. Çünkü Rus kızıyla kendi yaşantısı arasında büyük bir benzerlik vardır. Yazar, böyle sembolik bir öykü ile roman içinde Neriman gibi değer yitimine uğrayanların sonunu ortaya koyar. Bu öyküde Rus gitarci Şinasi'yi, genç Rus kızı Neriman'ı, Rum genci Macit'i simgeler. Neriman, genç Rus kızının başına gelenleri düşündükçe ürperir. Çünkü onun intiharı, onun gibi olanların kaçınılmaz sonudur. Neriman bu trajik olay sonrasında kendini eşikte hissediyor. Eşik, ise insanı içeriye veya dışarıya çağıran yerdir. Nitekim Neriman içeriye dönerek kendiliğini ve değerlerini seçer ve ölmekten kurtulur. Onun kurtuluşu, bir uyanış, bir doğuştur. Jung, "iç dünyaya açılan kapı dar ve gizlidir, sayısız önyargılar, yan tutmalar, düşünceler, korkular bu girişe set çekerler." (1997: 59) der. Neriman'ın iç dünyası, geleneğin motifleri ile şekillenmiştir. Bu yüzden bilinçaltındaki bastırılan duygular, onu korutmuş ve bu eşikte uyanarak kendine dönmesini sağlamıştır.

Neriman için yolculuk yani taşınma vakti gelmiştir. Artık tramvayın yönü, Fatih'tir, yuvadır. Onun, Harbiye ve Beyoğlu'nun değerlerinden korkarak kaçışı, Batı'nın değerler dünyasından kurtulma arzusudur. Çünkü "Batı medeniyeti, gerçek bir anomali olarak yer alır tarihte: az çok bütünüyle tanıyabildiklerimiz arasında tamamen maddî yönde gelişmiş tek medeniyet, Batı medeniyetidir." (Guenon 1991: 19). Neriman da Batı medeniyetinin insanı metalaştıran yüzünü fark eder ve onun değerlerinden kaçır. Bu yüzden tramvaya bindikten sonra kendi iç dünyasına yönelir. Ve geleneksel değerlerine doğru içsel bir yolculuk yapar. Bu yolculuk *A. Evden/ Gelenekten Kopuş*

alt başlığında, dış dünyaya, karşıt değerlere, bastırılmış arzulara ve Harbiye'ye doğru iken, bu bölümde, içtenliğin, geleneğin, annenin, kemençenin, udun, mesnevinin ve sazın dünyasına yönelmiştir.

Tramvayda hiç kimse yoktu. Neriman oturdu ve yüzlerinin pudrasını, dudaklarının kırmızısını tazelemek için her yalnızlığı fırsat bilen birçok kadınlar gibi hemen çantasını açtı, aynasını çıkardı ve gözlerine yakından baktı. Ayna karşısında gözlerine dolan yeni dikkate, biraz evvelden kalma derin bir hüznü karışıyordu. Neriman buna hayret etti. Ayna, ona, kendi şuurundan daha kuvvetli olarak, deruni hayatını aksettirmişti (Safa 1999: 103).

Neriman'ın Harbiye'deki renkli dünyası, onun için anlamını yitirir ve aynanın içinde görünmez bir hale gelir. Dudaktaki kırmızılığın ve yüzdeki pudranın anlamını yitirmesi, Harbiye'nin, Neriman'ın düşünsel evreninden kovulması, uzaklaşması anlamına gelir. Romanda "ayna" Neriman'ın *tümkimliksel veri alanındaki* değerler dünyasını dışa yansıtan bir semboldür. Neriman, tümkimliksel veri alanındaki geleneksel değerleri "ayna" ile yüzeye çıkarır. Ayna bu yönüyle onun bilinçaltının dışa yansıyan yüzüdür. Korkmaz "ayna" metaforunu, "Narkissos gibi suje ve obje arasındaki mesafeyi kendi üzerinde sıfırlayan aracı bir faktör" (2002: 186) olarak tanımlar. Neriman'ın aynadaki görüntüsü, onun neye dönüştüğünü gösterir. Neriman, ayna karşısında fenomenolojik olarak kendini tanımlamaya çalışır. Neriman'ın kendini bulma veya tanıma çabası, aynanın bilinçaltındaki verileri yansıtmasıyla sağlanır. Ayna, gizli dünyanın ışıkla yüzeye çıkmasıdır. Gücü kendi sırrı ve karanlık dünyasındadır. Yani bakan kişinin sırları ve kapalılığı, aynanın yüzünü oluşturur. Bu yönüyle ayna, Neriman'ın ötelediği "öteki beni"ni açığa çıkaran ana bir güçtür. Neriman aynaya baktığında hüznülenir ve hayretler içinde kalır. Onun hüznü ve hayreti, Narkissos gibi kendi yüzündeki güzelliğe değil, onun yüzündeki silinmiş anlamlar dünyasına yöneliktir. Ayna karşısında yitikleştirdiği, öteki saydığı dünyasını gören Neriman, tinsel olarak yeniden doğmak için uyanışa geçer. Bu yönüyle ayna, Neriman'ın bilinç katmanlarının ışığa dönüşmüş bir sembolü haline gelir. Ayna vasıtasıyla Neriman, kendilik bilincine yeniden kavuşur. Tramvayla çıkılan yolculuk, aynada düşünsel bir yokluk haline dönüşür. Değerler dünyasından kopuşlar, tümkimliksel veri alanının tahribatı, ayna simgesi ile yüzeye çıkar. Nitekim "Ayna onda kaçan, kendisini bir türlü yakalayamadan gördüğü ve onunla arasına daraltabileceği ama kesinlikle aşamayacağı sahte bir mesafe koyan art dünya yaratır." (Bachelard 2006: 31). Art dünya Neriman'ın gelenekleriyle kurduğu dünyanın kendisidir. Böylece Neriman aynada ve bilinç katmanlarında geleneksel değerlerini tekrar diriltir. Geleneğin tekrardan dirilişi, Neriman'ın ontolojik olarak yeniden doğmasıdır. Bu doğum Neriman'ın tinsel anlamda yeniden yaratılmasıdır. Elideda, "Her yaratılış her şeyin ötesindeki bir kozmik eylemi,

dünyanın yaratılışını tekrarlar, dolayısıyla, inşa edilen her şeyin temeli dünyanın merkezindedir." (1994: 32) der. Neriman'ın da tinsel olarak kendini tekrardan yaratması, onun romandaki geleneksel ve kökensel değerler dünyasında yeniden doğması anlamına gelir.

Tramvay Beyazıt'tan geçiyor ve Fatih'e doğru ilerliyordu. Fatih! Fatih: Beyoğlu arkada kalıyordu. Aylardan beri ilk defa bugün Neriman Fatih'e bu kadar istekle gidiyordu ve Beyoğlu'nun cazibesinden kendini kurtarıyordu. Ne olursa olsun, kalbiyle yaşayan bir kızdı ve ilcalarına hakim değildi, bütün duygularını teşhir ettikçe rahatlayan bir mizacı vardı ve samimiyeti halis bir şey gibi seviyordu (Safa 1999: 109-110).

Neriman'ın Fatih'e dönüşü, kalbin, samimiyetin ve sevginin yüzeye çıkmasını da sağlar. Onun "Kalbiyle yaşayan bir kız" (Safa 1999: 110) olması, kökeninde barındırdığı mazinin yüzeye çıkışını kolaylaştırır. Burada kalp simgesi, bir değerler dünyasının simgesel yüzüdür. Kalp, sıcaklığı, sevgiyi, samimiyeti, derinliği simgeler, aynı zamanda insani değerlerin, insan bedeninde sembole dönüşen halidir. Neriman'ın kalpli bir kız olması, kalbin simgesel açılımlarını kendinde içermesindedir. Neriman'ın Fatih'e dönüşü de bu yüzdendir. İnsan acıyı, korkuyu, yalnızlığı kalbiyle hissettikçe insanlaşır. Neriman da "Aylardan beri kendi kendiyi çok dövüşmüştü. Kendi kendiyi sulha ihtiyacı var. Bunun için evvela onu, onları, babasını, Şinasi'yi tatmin etmek lazım geldiğini anlıyordu." (Safa 1999: 111). Yuvaya ve geleneğe dönüş, kalp ülkesindeki değerleri de canlandırır. Baba Faiz Bey ve nişanlısı-sevgilisi Şinasi, eski anlamlarını tekrardan kazanır. Ferit'in evindeki toplantıda Neriman yuvasına döndüğünü herkese gösterir.

"Kucağına udu ilk yerleştiği anda, geçirdiği buhranların amilleri arasında mücessem bir varlığı olan bu sazı kinle muhabbetle kendisine çekti" (Safa 1999: 125). Böylece gelenek ve kökenin Neriman'da dirilişi tamamlanmış olur.

Sonuç

Fatih-Harbiye adlı roman, simgesel değerler üzerinde kurulmuş bir eserdir. Bu tür eserler ne kadar simgesel yapıya sahipse içerik düzlemi o kadar zengindir. Simgelerin diliyle, evrensel ve geleneksel değerlerin bir araya toplandığı Fatih-Harbiye, Türk ruhu ve geleneklerinin yansıtıldığı bir ayna vazifesini görmektedir. Yazar, romandaki simgeler dünyasıyla insanı ve değerlerini algılama biçimini ortaya koyar. Neriman'ın tinsel olarak yaşadığı değişim ve dönüşümler, simgelerin ve çağrışımların diliyle, zamanın ve mekânın akışkanlığı içinde ele alınır. Böylece yazar, var olanın ve görünenin ötesinde aradığını, ifadenin kavramsal değerlerinde bulur ve görünen canlılığı ve nesneyi sembollerin diliyle tekrardan anlamlandırarak geleneksel semboller haline dönüştürür.

Neriman'ın *tümki mlksel veri alanındaki* değerler dnyasının dışa sızması, Türk milletinin tarihsel olarak kendini bulması anlamına gelir. Nitekim insan ve toplum, kendi yarattığı semboller evreninin merkezindedir. Yazarın Neriman merkezli kurduğu bu itibarı âlem, onun geleneksel değerleri ile girdiği çatışmaları ele alır.

Kaynaklar

- A Lee, Nan (1997). *Peyami Safa'nın Eserlerinde Doğu-Batı Meselesi*. İstanbul: Ötügen Yay.
- Aras, Lerzan (2005). *Mekânın Ruhu*. İstanbul: Kozmik Kitaplar.
- Assmann, Jan (2001). *Kültürel Bellek*. Çev. Ayşe Tekin. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Ayvazoğlu, Beşir (1996). *Geleneğin Direnişi*. İstanbul: Ötügen Yay.
- Bachelard, Gaston (1996). *Mekânın Poetikası*. Çev. Aykut Derman. İstanbul: Kesit.
- Bachelard, Gaston (2006). *Su ve Düşler*. Çev. Olcay Kunof. İstanbul: YKY.
- Campbell, Joseph (2000). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. Çev. Sabri Gürses. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Carriere, Jean Claude vd. (2000). *Zamanlar Sonu stne Söyleşiler*. Çev. Necmettin Kâmil Sevil. İstanbul: YKY.
- Elieda, Mircea (1994). *Ebedî Dönüş Mitosu*. Çev. Ümit Alyuğ. Ankara: İmge.
- Fromm, Erich (1990). *Rüyalar Masallar Mitoslar*. Çev. Aydın Arıtan ve Kaan H. Ökten. İstanbul: Arıtan Yay.
- Gasset, Y Ortega (1995). *İnsan ve Herkes*. Çev. Nuriye Gl Işık. İstanbul: Metis.
- Guenon, Rene (1991). *Doğu ve Batı*. Çev. Fahrettin Arslan. İstanbul: Ağaç Yay.
- Jung, Carl Gustav (1997). *Bilinç ve Bilinçaltının İşlevi*. Çev. Engin Bykinal. İstanbul: Say Yay.
- Korkmaz, Ramazan (2000). "Kara Kitap'taki Simgesel Dönüş İmgelerinin Postmodernist Açıdan Yorumu". *Türk Yurdu*: 311–317.
- (2002). *İkaros'un Yeni Yüzü*. Ankara: Akçağ Yay.
- (2002). "Romanda Dramatik Aksiyonu Sağlayan Değerlerin Görüntü Seviyeleri zerine Bazı neriler". *Scholarly Depth and Accuracy- Lars Johanson Armağanı*. Yay. Haz. Nurettin Demir, Fikret Turan Ankara: Grafiker Yay.
- (2008). *Aytmatov Anlatılarında tekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Grafiker Yay.
- Kundera, Milan (2005). *Roman Sanatı*. Çev. Aysel Bora. İstanbul: Can Yay.
- Moran, Bema (2005). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İstanbul: İletişim Yay.
- Safa, Peyami (1999). *Fatih-Harbiye*. İstanbul: Ötügen Yay.
- şahin, Veysel (2007). "Tahsin Ycel'in "Kumru İle Kumru" Romanında Metanın Tabulaşması". *e-Journal of New World Sciences Academy* 4 (October): 398–409.

Symbolic Values in Peyami Safa's Novel, "Fatih-Harbiye"

Veysel Şahin*

Abstract: Peyami Safa always wanted to become a part of the world without leaving our own values and to turn these values into national reflexes. His novel, titled "Fatih-Harbiye" is a universe of symbolic conflicts based on these thoughts. "Fatih-Harbiye" brings together traditional and universal values through the language of symbols, and it is a mirror reflecting Turkish spirit and customs. The spiritual changes and conversions Neriman experiences are dealt with in the flow of time and place through the language of symbols and associations. In this way, the author finds what he is looking for within the conceptual values of expression and turns the visual into traditional symbolism by giving new meaning to it through the language of symbols.

Key Words: Neriman, Şinasi, home, tradition, Fatih-Harbiye, music, East-West, spirit.

* Res. Assist., Firat University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / ELAZIĞ
veyselsahin68@mynet.com.tr

Символические ценности в романе «Фатих-Харбие» Пеями Сафа

Вейсель Шахин*

Аннотация: Пеями Сафа своими произведениями стремится участвовать во всемирных процессах, не теряя при этом национальных ценностей, а также обратить национальные ценности в национальный рефлекс. Его роман "Фатих-Харбие" также построен на этой идее и является вселенной символических конфликтов. Роман "Фатих-Харбие", соединивший в себе язык символов, традиционные и общечеловеческие ценности, явился зеркалом, где нашли свое отражение турецкая душа и национальные традиции. Духовные преобразования и изменения Неримана рассматриваются посредством языка символов и коннотации во временно-пространственном измерении. Таким образом, автор находит то, что он искал за пределами имеющегося и визуального в концептуальных ценностях, а также посредством придания смысла языку символов визуальное обращает в традиционные символы.

Ключевые слова: Нериман, Шинаси, дом-гнездо, традиция, Фатих-Харбие, музыка, Восток-Запад, дух.

* Науч. сотр., Университет Фырат, факультет литературы и естественных наук, кафедра турецкого языка и литературы / Элазиг
veyselsahin68@myinet.com.tr

1982 Anayasası'nın Sosyal İçeriği ve Avrupa Sosyal Hukukuna Uyumu

Güngör Turan*

Özet: Bugün devlet iktidarının sınırlanmasının hukuki belgesi olan anayasalar toplumsal dengeyi kurmakla ödevli bir “toplum sözleşmesi” sayılırlar. Sosyal haklar, ekonomik ve sosyal dengesizlikleri azaltmaya yönelik haklardır. Bu hakların amacı, ekonomik ve sosyal yönden zayıf olan kişi ve toplumsal katmanları, özel olarak korunması gerekli kişi ve grupları korumak, bunların maddi ve manevi varlıklarını geliştirmektir. Kişisel hak ve özgürlükler, iktidara karşı ya da daha geniş bir deyimle devlete karşı olduğu ve varlıkları da iktidarın küçük dünyamıza karışmamasına bağlı bulunduğu halde, sosyal hakların sağlanması ve korunması için iktidarın müdahalesi gerekli olmaktadır. Yaklaşık yüz yıllık bir anayasa geleneğine sahip olan Türkiye’de son anayasa olan 1982 Anayasası kabul edildiği günden beri temel hak özgürlüklerin yanısıra sosyal haklara getirdiği kısıtlayıcı ve daraltıcı hükümlerle şekil ve içerik bakımından sürekli olarak eleştirilmiştir. Avrupa Birliği ilerleme raporlarında genel olarak demokrasi ve insan hakları ile birlikte sosyal hakları da güçlendirecek reformların gerekliliği sürekli olarak vurgulanmıştır. Bu çalışmada, 1982 Anayasası sosyal içerik bakımından incelenerek, sosyal hakların anlamı ve niteliği tartışılmıştır. Ayrıca, Avrupa Birliği’ne uyum çalışmaları dikkate alınarak, Anayasa’nın sosyal içerik bakımından Avrupa sosyal hukukuna uyumu konusunda bu güne kadar yapılan değişiklikler ile bu sürecin gerektirdiği yeni düzenlemeler tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal haklar, sosyal hukuk, 1982 Anayasası, Türkiye, Avrupa Hukuku.

Giriş

Anayasa, “devletin temel yapısını oluşturan organları, bu organların kuruluş ve işleyişlerini, kişilerin temel hak ve özgürlüklerini düzenleyen üstün bir yasa”yı (Demir-Karatepe 1989: 17) ifade eder. “Devlet iktidarının sınırlanmasının hukuki belgesi” (Teziç 1991: 133) olan anayasalar toplumsal dengeyi kurmakla ödevli bir “toplum sözleşmesi” sayılırlar (Tunaya 1975: 83). Anayasa, temel hakları tanıdığı ölçüde, bu hükümlerin “kural” olması amaçlanmış olmakta ve “optimal etkilerinin sağlanması” anayasal bir zorunluluk

* Prof. Dr., Epoka Üniversitesi, İktisat Bölümü Tiran/Arnavutluk
gturan@epoka.edu.al

olarak belirlemektedir. Bu açıdan devlet, bir yandan temel hakları ihlal etmekten kaçınacak, öte yandan düzenleme yoluyla bunları somutlaştıracaktır (Sabuncu 1985-1986: 18). Çağdaş anayasalar bu anlayış içinde, bir yandan devletin kuruluş, işleyiş ve yapısına ilişkin kuralları belirlerken, diğer yandan kişinin devlet gücü karşısında sahip olduğu temel hak ve özgürlükleri güvence altına alarak, “siyasal iktidarı” sınırlama işlevini (Sağlam 1987: 15-16) gerçekleştirmek durumundadırlar.

Yaklaşık yüz yıllık bir anayasa geleneğine sahip olan Türkiye’de son anayasa olan 1982 Anayasası, kabul edildiği günden beri temel hak özgürlüklerin yanısıra sosyal haklara getirdiği kısıtlayıcı ve daraltıcı hükümlerle şekil ve içerik olarak eleştirilmiş, Uluslararası Çalışma Teşkilatı sözleşmeleri ve Avrupa Birliği sosyal mevzuatı ile çeliştiği belirtilmiştir. Bir “tepki anayasası” (Sencer 1983-1984: 10) olarak nitelendirilen 1982 Anayasası’nda temel hak ve özgürlüklere “sınırlama getirme” (Sağlam 1987: 19) ve “güçlü iktidar” (Teziç 1991: 140) anlayışı hakimdir. Böylece, Anayasa’daki “özgürlük” kavramı “sınırlama” kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılı duruma gelmiştir. Özgürlüklere ve haklara ilişkin hükümler oldukça kısa, sınırlamalara ilişkin olanlar ise hayli uzundur. Başka bir deyimle, “Anayasa hakları ve özgürlükleri güvence altına almak amacından çok, bunların sınırlanabilmesine olanak sağlamak amacına yönelmiştir” (Soysal 1993: 133).

Bu çalışmada, 1982 Anayasası sosyal içerik bakımından incelenerek sosyal hakların anlamı ve niteliği tartışılmıştır. Sosyal haklar ve özgürlükler bakımından 1982 Anayasası’na getirilen eleştiriler ile bunların nedenleri üzerinde durulmuştur. Ayrıca, Avrupa Birliği’ne uyum süreci ve çalışmalarını dikkate alınarak, anayasal düzeyde sosyal içerik bakımından bu sürecin gerektirdiği düzenlemelerin de gözden geçirilmesinin gerekliliği tartışılmıştır.

Sosyal Hakların Anlamı ve Pozitif Hukuka Girişi

İnsanlar doğuştan sahip oldukları hak ve özgürlüklerin saldırılara karşı korunabilmesi için bazı sınırlamalara katlanarak özveride bulunurlar. Toplum Sözleşmesi’ne göre; “toplum üyelerinden her biri kendini topluma terk eder ve varlığını, bütün kuvvetini müştereken genel iradenin emrine verir; ortak benliğini, yaşamını, iradesini bu anlaşmadan alır” (Rousseau 1989: 18-19). Hak ve özgürlüklerinin güvence altına alındığını gören insanlar ise bu güvence karşılığında bazı sınırlamalara rıza gösterirler.

Hak ve özgürlük kavramları çoğu zaman aynı anlamda kullanılmakla beraber (Tunaya 1975: 279), aslında özgürlüğü daha geniş kapsamlı ve soyut, hakkı ise özgürlüğün özelleştirilmiş ve somutlaştırılmış hali olarak anlamak gerekir (Çelik 1992: 283). Genel olarak, bir kimsenin isteyebileceği, ileri sürebileceği

ve kullanabileceği bir durumu belirten hak kavramı, "devlet ve toplumun hukuk düzeni ve yasaları aracılığıyla güvence altına alınmış bir durum" olarak tanımlanabilir (Çeçen 1981-1982: 10). Başka bir deyişle, haklar "yazılı hukuk belgeleriyle, kanunlarla, hürriyetleri sağlamak için, kişiye tanınan yetkililerdir" (Tunaya 1975: 279).

Sosyal haklar "ekonomik bakımdan zayıf ve güçsüz olanların ve özellikle işçilerin haklarının ve çıkarlarının korunması, geliştirilmesi ve emek ile anamal arasındaki ilişkilerde bir güç dengesi kurulması için devletin gerçekleştirme sorumluluğunu üstlendiği ekonomik ve sosyal nitelikli ve özgürlükçü önlemlerin bütünü" (Talas 1981-1982: 43) olarak tanımlanabilir.

Sosyal haklar "ekonomik ve sosyal dengesizlikleri" (Pekin 1985: 16) azaltmaya yönelik haklardır. Bu hakların amacı, ekonomik ve sosyal yönden zayıf olan kişi ve toplumsal katmanları, özel olarak korunması gerekli kişi ve grupları korumak, bunların maddi ve manevi varlıklarını geliştirmektir (Tanör 1978: 92-109). Sendika, toplu pazarlık ve grev hakkı gibi "kasık sosyal haklar" ın (Talas 1981-1982: 43) yanısıra; çalışma hakkı, iş güvenliği ve işçi sağlığı hakkı, çocukların ve gençlerin korunması hakkı, sosyal güvenlik hakkı, mesleğe yöneltme hakkı, çalışan kadınların ve ailenin korunması hakkı, adil çalışma koşulları hakkı, konut hakkı vs. haklar da sosyal haklar arasında yer alırlar.

Sosyal haklar, klasik haklardan konumları bakımından ayrılırlar ve tanımlanırlar. Herşeyden önce bu haklar, "kişisel haklara" a aykırı değildir. Sosyal haklar, klasik hak ve özgürlüklerin yerine geçmek için değil, onları tamamlamak, birlikte olumlu bir senteze ulaşmak için öngörülmektedir (Süzek 1985: 14). Klasik haklar alanında daha çok "hak ve özgürlükleri zedelememe" ile yükümlü olan devlet, sosyal haklar alanında "somutlaştırma" işlevini yüklenecedir (Sabuncu 1985-1986: 18).

Sosyal haklar ile kişisel haklar arasında bir "kaynak ortaklığı" bulunmaktadır ve her ikisi de insanın özüne bağlıdır. Aralarındaki fark ise oldukça ilgi çekicidir. Kişisel hak ve özgürlükler, "iktidara karşı" ya da daha geniş bir deyimle "devlete karşı" olduğu ve varlıkları da iktidarın "küçük dünyamıza karışma" sına bağlı bulunduğu halde, sosyal hakların sağlanması ve korunması için iktidarın müdahalesi gerekli olmaktadır. Toplumun bir üyesi olan birey, bundan böyle iktidarın bir şeyler yapmasını bir "hak" olarak beklemektedir (Tunaya 1975: 298).

Klasik özgürlüklerin, ferдин moral, entellektüel ve ruhsal gelişmesini sağlama-larına karşılık; sosyal haklar ferдин, en geniş anlamda maddi, ekonomik ve sosyal gelişmesini kolaylaştırılırlar (Talas 1981-1982: 42). Sosyal haklar, ancak devletin toplumsal yapıyı düzenlemekle yükümlü olduğu kabul edilen bir

rejimde etkili olabilir; bu da liberal anlayışı ve dünün polis devletini çok geride bırakan bir rejimi gerektirir (Sönmez 1972: 34). Diğer bir ifadeyle, devlet klasik hak ve özgürlükler yanında, bu hak ve özgürlüklerin kullanılmasını sağlamak amacıyla kişilere ekonomik ve sosyal haklar tanıma yolunu seçmişse “sosyal” nitelik kazanmış demektir. Sosyal hakların esası, klasik özgürlüklerden faydalanmalarına imkan veren maddi koşulların bütün vatandaşlara sağlanmasıdır (Çubuk 1979: 14).

Sanayileşen toplumlarda özellikle işgücü kitlesinin içine düştüğü durum, liberal devlet sisteminin öngördüğü tarzda toplum düzeninin korunamayacağını ve demokratik rejimin gerçekleşmeyeceğini göstermiştir. Fikir adamlarının baskısı ve değişen yaşam koşulları, liberal klasik ve siyasi demokrasiyi sadece özgürlüğe değil, eşitliğe de dayandırarak bireysel demokrasi felsefesinde köklü bir değişme yapmıştır. “Sosyal devlet” ve “refah devleti” formülleri bu değişimin ürünleri olarak ortaya çıkmıştır.

“Sosyal devlet”, genellikle “vatandaşların sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşam düzeyi sağlamayı ödev bilen devlet” (Demir-Karatepe 1989: 175) olarak tanımlanmaktadır. Sosyal devlet sistemi, “liberal devlet sisteminin siyasal demokrasi kurumlarını koruyarak, kendiliğinden gerçekleşmeyen sosyal ve ekonomik demokrasiyi devlet müdahalesi ile gerçekleştirmeyi öngören” (Göze 1976: 37) bir sistemdir. Diğer bir deyişle, kapitalist ekonomi düzenini koruyan, ancak gerek ekonomik gerekse sosyal gelişmeler açısından bu düzenin daha iyi çalışmasını sağlayıcı önlemlerin alınması gereğini duyan bir devlet sistemi olmaktadır (Koray-Topçuoğlu 1987: 35).

Sosyal haklar, ekonomik bakımdan zayıf ve güçsüz olanların ve özellikle işçilerin haklarının ve çıkarlarının korunması, geliştirilmesi ve emek ile sermaye arasındaki ilişkilerde bir güç dengesi kurulması için devletin gerçekleştirme sorumluluğunu üstlendiği ekonomik ve sosyal nitelikli ve özgürlükçü önlemlerin bütünü olarak ele alındığında; bu haklara anayasa ve yasalarında yer veren ve bunları içtenlikle yerine getirmeye çaba gösteren devlet “sosyal devlet”tir (Talas 1981-1982: 43).

Sosyal devletin başta gelen amaçlarından birisi toplumdaki “sosyal ve ekonomik dengesizlikleri” azaltmaktır (Sözer 1994: 6-7). Sosyal devlet, ekonomik ve sosyal yaşama ağırlığını koyarak toplum yararına kendisinden beklenen ödevleri yerine getirirken “sosyal adalet ve eşitliği” gerçekleştirmeye çaba gösterecektir. Öte yandan, sosyal devlet kişinin özgürlüğünü sağlama görevini de yüklenmektedir. Bu amacın gerçekleştirilebilmesi için de bireylere sosyal haklar tanımaktadır (Süzek 1985: 16-17). Sosyal devlet anlayışı II. Dünya Savaşı sonunda sosyal bir gerçek olarak ortaya çıkmış ve anayasalar-

da kendisini kabul ettirmiştir. Türk düşünce hayatında tam anlamıyla açık ve kesin sınır çizgisi 1960'da çizilmiştir (Tunaya 1975: 728).

Başlangıçta işçiyi korumaya ilişkin ilk yasalar ve iş mevzuatının oluşumuyla başlayan insan hakları kavramının içeriğinde ve devletin işlevinde sosyal yönde ortaya çıkan değişim giderek herkese “sosyal haklar” tanınmasını amaçlayan yeni bir ideale dönüşmüştür. Gerçekten, insan hakları bildirilerinde ve anayasalarda klasik hak ve özgürlükler listesine sosyal hakların eklenmesine tanık olunmuş, devlet ise o güne değin üzerine almadığı yeni görevler yüklenmiştir.

Nitekim, böyle bir anlayışın ışığı altında, XIX. yüzyılda başlamak ve zamanımıza kadar gelmek üzere, bir yandan insan hakları kavramının içeriğinde, öte yandan devletin işlevi anlayışında sosyal ve ekonomik yönden bir gelişme ve genişleme görülür (Savcı 1953: 30). İnsan, artık bireyci doktrinde olduğu gibi soyut bir varlık olarak değil, fakat içinde yaşadığı toplumun sosyo-ekonomik koşulları ile çevrili “ihtiyaç sahibi vatandaş” olarak ele alınır. Kendisine yalnızca devletin olumsuz müdahalelerine karşı ileri sürebileceği “negatif” özgürlüklerin değil, devletten olumlu bir hareket, bir hizmet ve yardım isteme yetkisini veren “pozitif” hakların da tanınması yoluna gidilmektedir (Demir 1992: 441). Böylece, çağdaş demokrasinin hak ve özgürlük anlayışında büyük ve anlamlı bir değişiklik olmuştur. Yirminci yüzyıl demokrasisi artık “sosyal”dır ve “sosyal haklar” böyle bir köklü gelişmenin eseridir (Tunaya 1975: 298-299).

Anayasalarda ve insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde, klasik özgürlüklerin yanısıra, sosyal ve ekonomik hakların da benimsenmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında genellik kazanmıştır.¹ 1946 tarihli Fransız, 1947 tarihli İtalyan, 1949 tarihli Alman Anayasaları sosyal ve ekonomik haklara değişik şekillerde yer vermişlerdir. Birleşmiş Milletler Örgütü tarafından 1948 yılında kabul edilen *İnsan Hakları Evrensel Beyanname*si bu hakları, “bütün halkların erişmeleri gereken ortak ideal”in bir parçası saymıştır. Bu akım, Avrupa Konseyi çerçevesinde ve 4 Kasım 1950 tarihli *Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Andlaşması* ve 18 Ekim 1961 tarihli *Avrupa Sosyal Şartı* ile 1973 yılında Helsinki’de başlayan ve oldukça uzun bir zamana yayılan toplantılar sonucunda 1 Ağustos 1975 tarihinde kabul edilen *Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı Sonuç Belgesi*’yle uluslararası hukukta devam etmektedir. 21 Kasım 1990 tarihinde imzalanan *Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı*, dünyada cepheleşme çağının ve Avrupa’da bölünmüşlüğü sona erdiğini açıklamakta; insan haklarına ve temel özgürlüklere dayalı demokrasiye olan bağlılık ile ekonomik serbestlik ve sosyal adalet yolu ile elde edilecek refaha duyulan güven vurgulanmaktadır.

Avrupa Hukukunda Sosyal Hakların Gelişimi

Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun ilk kurulduğu dönemlerde temel hedef ekonomik bir topluluk oluşturmak olduğundan uzun bir süre sosyal boyutun ihmal edildiği görülmektedir. 1960 yılında Avrupa Sosyal Fonu'nun kurulması ve işçilerin serbest dolaşım ve istihdam olanaklarının iyileştirilmesi ile Topluluğun sosyal yönü şekillenmeye başlamıştır. 1972 Paris zirvesinde, "sosyal politika alanında enerjik bir yaklaşımın ortak bir ekonomi ve ortak bir para topluluğunu gerçekleştirmekle aynı ölçüde önemli" olduğu belirtilerek, 1974 yılında sosyal politikaya ilişkin bir faaliyet programı benimsenmiştir. 1986'da kabul edilen Avrupa Tek Senedi ile, üye devletlere çalışanların güvenlik ve sağlığını korumak için çalışma ortamlarını iyileştirmek yükümlülüğü getirilmiş ve bu amaca yönelik asgari standartları belirleyen yönergelerin ağırlaştırılmış çoğunlukla kabul edilebilmesi imkanı öngörülmüştür (Alp 2004: 7-8).

Sosyal hakları bir katalog halinde saymak ve Avrupa Topluluklarını bu haklarla yükümlü kılmak yönünde önemli bir adım ise 9.12.1989 tarihli Çalışanların Temel Sosyal Hakları Topluluk Şartı'dır. Kısaca Topluluk Sosyal Şartı olarak da anılan bu belge ile Avrupa Sosyal Şartı esas alınmakta ve ona bazı ilaveler yapılmaktadır (Alp 2004: 8). Avrupa Sosyal Şartı, Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu'nun "sosyal yanı" olarak kabul edilmektedir. Avrupa İnsan Hakları Konvansiyonu gibi Avrupa Sosyal Şartı da Avrupa Konseyi tarafından oluşturulmuş ve benimsenmiştir. Türkiye, Avrupa Sosyal Şartı'nı 1989'da bazı maddelerine çekince koyarak onaylamıştır.

Avrupa Sosyal Şartı, 1988, 1991 ve 1995 yıllarında gözden geçirilerek, 1996 yılında "Gözden Geçirilmiş Sosyal Şart" olarak imzaya açılmış ve 1 Haziran 1999'da yürürlüğe girmiştir. Gözden Geçirilmiş Sosyal Şart; çalışma hakkı, adil, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları hakkı, adil ücret hakkı, örgütlenme, toplu pazarlık ve grev hakkı, çocukların ve gençlerin korunması hakkı, çalışan kadınların korunması, mesleki rehberlik ve eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hakkı, sosyal ve tıbbi yardım hakkı, sosyal refah hizmetlerinden yararlanma, engellilerin mesleki eğitim ve entegrasyonu, ailenin korunması, anne ve çocukların korunması, bilgilendirme ve danışılma hakkı, yaşlılar için sosyal korunma hakkı, iş akdinin sona erdiği durumlarda korunma hakkı, işverenlerin iflası halinde çalışanların korunması hakkı, onurlu çalışma hakkı, toplumsal dışlanma ve yoksulluğa karşı korunma hakkı, konut hakkı gibi temel 31 sosyal hakkı içerir.

Gözden Geçirilmiş Avrupa Sosyal Şartı'nı 6 Ekim 2004 tarihinde imzalayan Türkiye, 3 Ekim 2006 tarihinde; bu Şartı'nın "adil çalışma koşulları hakkı"nı

düzenleyen 2. maddesindeki “en az dört haftalık ücretli yıllık izin sağlamayı” düzenleyen 3. bendine, “adil ücret hakkı”nı düzenleyen 4. maddesinin “çalışanların kendilerine ve ailelerine iyi bir yaşam düzeyi sağlayacak ücret hakkına sahip olduklarını tanımayı” içeren 1. bendine; “öğrütlenme hakkı” ile “toplu pazarlık hakkı”nı düzenleyen 5. ve 6. maddelerinin tümüne çekince koyarak onaylamış ve yürürlüğe sokmuştur.² Avrupa Sosyal Şartı, uluslararası bir sözleşme olduğundan çalışanların sosyal hakları açısından onaylayan ülkeler açısından iç hukukun üstünde olma niteliği taşımaktadır. Avrupa Sosyal Şartı, çalışanların akitlerinin geçerli neden olmadan sona erdirilememesi, çalışanların işletmenin durumu hakkında bilgilendirilmesi, her bir ebeveynin çocuğa bakma izni verilmesi gibi yeni haklar tanımaktadır. Yine, çalışan kadınlarla erkekler arasında ücret ayrımcılığı yapılamayacak ve eşit işe eşit ücret uygulanacaktır. Ayrıca, Türk vatandaşları çalışma koşullarının adil, güvenli ve sağlıklı olması, sağlığın korunmasıyla sosyal ve tıbbi yardım sağlanması, sosyal güvenlik ve sosyal refah hizmetlerinden yararlanma konularında Avrupa Birliği standartlarının uygulanmasını talep edebilecektir.

Avrupa Sosyal Şartı ile Temel Sosyal Haklar Topluluk Şartı'ndan oluşan bugünkü mevcut sistem, yeterince şeffaf olmadığı ileri sürülerek eleştirilmiş ve kamuoyu tarafından kabul görmemiştir. Aynı zamanda, doğu ve güney yönünde genişleme, ortak dış politika ve güvenlik ile işbirliğinin geliştirilmesi çerçevesinde bir temel haklar sözleşmesine gereksinim duyulmuştur. Ayrıca, Avrupa Birliği temel hakları içerisindeki yeri henüz tam olarak oturtulamazla birlikte, bütün üye ülkelerin anayasalarında kabul edilen klasik liberal temel hak ve özgürlüklerin tersine, sosyal haklar tüm ülkelerde temel hak olarak benimsenmiş değildir (Cormick 2005: 445). Böylece, temel hakların ve özgürlüklerin tanımlanmasında sadece üye ülkelerin anayasalarının tek başına yeterli olmayacağı anlaşılmış, aynı zamanda ortak temel bir Avrupa hukukuna gereksinim duyulmuştur.

Bu gelişmeler doğrultusunda, 1999 yılı Haziran başında gerçekleştirdiği toplantıda Avrupa Birliği Konseyi, “Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı” taslağını hazırlayacak bir kurul oluşturmaya karar vermiştir. Böylece, Avrupa Birliği, Temel Haklar Şartı ile başlayan ve muhtemel Avrupa Anayasası'nın doğuşuna yol açacak yeni bir döneme girmiştir. Çalışma taslağı, Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin anayasalarında mevcut Avrupa düzeyinde temel sosyal hakları içermekteydi. Taslak hazırlanırken bazı aday ülkelerin anayasaları da gözden geçirilmişti. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar çerçevesinde, Avrupa için bir anayasa oluşturan Antlaşma (Avrupa Anayasası Antlaşması) 29 Ekim 2004'te Roma'da imzalanmıştır. Avrupa Sosyal Şartı'nın bütün hükümleri bu anlaşmanın içine konulmuştur.³ Anayasa'nın yürürlüğe girmesi tüm üye ülke-

lerin onaylamasına bağlanmıştır. Ancak, 2005 yılında Fransa ve Hollanda'da yapılan referandumlarda Anayasa'ya "hayır" oyu çıkmasından sonra, 16-17 Haziran 2005 tarihli Avrupa Konseyi zirvesinde, Anayasa Antlaşması'nın yürürlüğü için öngörülen 1 Kasım 2006 tarihinin imkan dahilinde olmaktan çıktığı sonucuna ulaşılmış ve Avrupa Anayasası askıya alınmıştır (Watt 2006).

Avrupa Birliği'nin geleceğine ilişkin oldukça önemli bir belge niteliği taşıyan Avrupa Anayasası'nın Birliğin temel iki üyesi Fransa ve Hollanda'daki referandumlarda yüzde 55 ve 61.5 gibi yüksek oranlarda reddedilmesi Avrupa'nın geleceği konusunda endişelere yol açmıştır. Ancak, "bugün gelinen noktanın Avrupa sürecinin sonu olmadığı"ni belirten Birlik liderleri krizi aşma ve çözüm arayışları konusunda ısrarlı tavırlarını sürdürmüştür (Benhold-Bowley: 2005). Daha sonraki süreçte, Avrupa Birliği liderleri, "Avrupa Anayasası'ndan vazgeçmek için hiçbir neden bulunmadığını" deklare ederek, hem Anayasa önündeki engelleri aşmak hem de bu Antlaşma'nın özünü koruyacak ve içeriğine sadık kalacak bir çıkış yolu arayışı konusunda çalışmalarını sürdürmüştür (Beunderman 2006).

13 Aralık 2007'de Lizbon'da düzenlenen Avrupa Birliği zirvesinde, Avrupa Anayasası'nın önündeki krizi aşmayı sağlayacak bir reform antlaşması üzerinde uzlaşmıştır. Böylece Avrupa Anayasa'sı krizi aşılmıştır. Avrupa Birliği'nin daha iyi çalışmasını sağlamayı amaçlayan bu yeni Lizbon Antlaşması, Fransa ve Hollanda tarafından yapılan referandumlarla reddedilen Avrupa Anayasası'nın yerine geçecektir. Lizbon Antlaşması, Avrupa Birliği müktesebatını reforme etmek ve tek bir antlaşma altında birleştirmek için düzenlenmiştir⁴. Avrupa Birliği'ni oluşturan Maastricht Antlaşması ile Avrupa Topluluğu'nu kuran Roma Antlaşmasını yeniden düzenleyen bu Antlaşma'nın amacı, Amsterdam Antlaşması ve Nice Antlaşması ile başlayan tek Avrupa Anayasası'nı oluşturma sürecini tamamlamaktır.⁵ Lizbon Antlaşması, Birliğin kurumsal yapısına ve karar alma süreçlerine ilişkin önemli yeniliklerin yanı sıra, dış temsiline yönelik önemli hükümler de içermektedir. Bu nedenle Lizbon Antlaşması'na "Reform Antlaşması"da denilmektedir. 2008 sonuna kadar tüm üyelerin bu antlaşmayı imzalaması ve 1 Ocak 2009'da yürürlüğe girmesi benimsenmiştir. "Yeni Avrupa Anayasası" olarak tanımlanan Lizbon Antlaşması'nı, son olarak İtalya ve referanduma sunan tek ülke olan İrlanda ile birlikte, tüm Avrupa Birliği ülkeleri imzalamış durumdadır.

1982 Anayasası'nın Sosyal İçeriği ve Avrupa Sosyal Hukukuna Uyumu

1982 Anayasası "kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve

sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlama” (md.5) görevini devlete yüklemiştir. Bu şekilde, temel haklar ve özgürlükler alanında “pozitif” bir işlev yüklenen devlet, çağdaş anlamda, temel hak ve özgürlüklerin koruyucusu ve destekleyicisi olacaktır (Demir 1992: 445).

1982 Anayasası, “insan haklarına saygılı devlet” (md.2) anlayışı üzerine kurularak anlatım değişikliğine gidilmiştir (Sencer 1983-1984: 12)⁶. “İnsan haklarına saygılı devlet” anlayışı, özellikle diğer Anayasal değişikliklerle bir arada düşünüldüğünde, çok temel bir yaklaşım farkını anlatır. Bu düşünce ile insan hakları artık devletin temeli sayılmaktan, onun “dayandığı” kavramlar ve değerler bütünü olmaktan çıkmıştır. Devlet “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı” (md.2) için vardır. İnsana yine değer verilmesi, insan onurunun yine kollanması gerekecektir ama, insan hakları artık devletin varoluş nedeni olmaktan çıkmıştır (Soysal 1993: 124). Böylece insan hakları, devletin varlığı dışında, ona yabancı bir değer olarak görülmüştür (Sağlam 1987: 16).

Bir “tepki anayasası” (Sencer 1983-1984: 10) olarak nitelendirilen 1982 Anayasasında, temel hak ve özgürlüklere “sınırlama getirme” (Sağlam 1987: 19 vd.) ve “güçlü iktidar” (Teziç 1991: 140) anlayışının hakim olduğu gözlenmektedir. Böylece Anayasa’daki “özgürlük” kavramı “sınırlama” kavramıyla sıkı sıkıya bağlantılı duruma gelmiştir. Özgürlüklere ve haklara ilişkin hükümler oldukça kısa, sınırlamalara ilişkin olanlar ise hayli uzundur. Başka bir deyimle, Anayasa hakları ve özgürlükleri güvence altına almak amacından çok, bunların sınırlanabilmesine olanak sağlamak amacına yönelmiştir (Soysal 1993: 133).

Anayasanın sosyal haklar açısından başlıca niteliklerinden biri, “sosyal devlet” anlayışının içeriğinin boşaltılmış olmasıdır (Geniş 1994: 272). 1982 Anayasası “sosyal devlet” ilkesini Cumhuriyetin değişmez temel niteliklerinden biri olarak kabul etmişse de (Sağlam 1987: 32) bu anlayışın yerini, esas olarak, “eşitsizler arasındaki denge” (Pekin 1985: 258) düşüncesi almıştır.

1982 Anayasası, sendikacılık düzeni ile ilgili olarak eskisine göre daha ayrıntılı ve oldukça değişik esaslar getirmiştir. “Sendika kurma hakkı”, 1982 Anayasası’nda “sendikal faaliyet”in de eklenmesiyle iki madde halinde düzenlenmiştir. Ancak, her iki maddenin yakından incelenmesinde, bu madde hükümlerinin yalnızca “sendikal hakları” değil, fakat “sendikal yasakları” (Demir 1992: 447) da içerdiği görülecektir. Bu şekilde, Anayasa’da sendikal hareketi “disiplin” altına alma amacına yönelik bir anlayışın hakim olduğu söylenebilir.

Sendika kurma hakkına ilişkin olarak getirilen sınırlamalardan ilki, “sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri Anayasa’da belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamaz” hükmüdür (md.51). İlgili maddenin gerekçesinde;

“sendikaların yönetim ve işleyişlerinin demokratik esaslara uygunluğunun gerekli yasal ve idari tedbirlerle sağlanacağı; sendika tüzüklerinin, sendikaların işleyiş ve yönetimlerinin demokratik esaslara uygun olması, üyelerin serbest iradeleriyle yöneticilerini seçmelerine imkan verilmesidir. Sendika üyeleri üzerinde yöneticilerin baskısı söz konusu olmayacağı”

belirtilmiştir (Şakar 1990: 67). Aynı madde ile getirilen bir diğer sınırlama, “Aynı zamanda ve aynı işkolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz” hükmüdür. İlgili maddenin gerekçesinde; (Şakar 1990: 67), “birden fazla sendikaya üyeliğin doğuracağı sakıncaların önlenmesi için tedbir alınmasının zorunlu görülerek tek sendika” ilkesinin benimsendiği belirtilmiştir.

1982 Anayasası başlangıçta kapsamlı bir siyasi faaliyet yasağı⁷ getirmiştir.⁸ Buna göre, “sendikalar, md. 13’te sayılan genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler (md.52)” şeklindeydi.

“Anayasa, sendika üyelerinin siyasi bir hareket içinde birleşip toplum içinde kopukluğa sebep olmaları yolunu kapatmayı amaçlamaktadır. Aksine düşünceler, esnafın, memurların ve başka grupların da başlı başına siyasi birleşmelerine yol açabilir” şeklinde gerekçelendirilen (Şakar 1990: 68) ve sendikalara siyaset yasağı getiren bu hükümler, 1947 tarihli Sendikalar Kanunu’na dönüş niteliğindedir (Doğu 1987: 147). Böylece, sendikaların “demokratik baskı grubu olma” nitelikleri ve “siyasal işlevleri” nin engellenmek istendiği söylenebilir. Ancak, 1980 sonrası döneminin taşıdığı koşullar gereği Anayasa’ya konulan bu hüküm, sendikal haklara karşı zaman içerisinde gösterilen yumuşama ve sendikalardan gelen baskılar sonucunda 4121 sayılı Kanun⁹ ile Anayasa’dan kaldırılmıştır. Böylece, sendikaların siyasal partilerle işbirliğini yasaklayan ve Batılı bir demokrasi anlayışıyla bağdaştırılması tümüyle olanaksız bulunan bir düzenleme ortadan kaldırılmıştır (Eroğul 1995: 9).

1982 Anayasası ile tartışmaya açılan yasaklardan biri de “memur sendikacılığı”na ilişkindir.¹⁰ 1982 Anayasasına göre, “işçiler ve işverenler sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler (md. 51/I)”. Anayasaya uygun olarak çıkarılan Sendikalar Kanunu ise yalnızca işçi sendikaları ve işveren sendikaları ile ilgili hükümler getirmiş, işçi ve işverenle ilgili kavramları düzenlemiş (md. 2), memurların sendika hakkından bahsetmemiştir. Ancak, Anayasa’da

işçi ve işverenlerin sendika hakkına sahip olduğu belirtilirken, “memur” ifadesinin geçmemesinden ötürü “bir yasak olmadığı” şeklinde düşünülmesi, Anayasa’da bu bakımdan bir boşluk olduğu düşüncelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Bu boşluğu gidermeye yönelik bir yenilik, 4121 sayılı Kanunla getirilen değişikliktir. Bu değişiklikle;

“128 inci maddenin ilk fıkrası kapsamına giren kamu görevlilerinin kanunla kendi aralarında kurmalarına cevaz verilecek olan ve bu maddenin birinci ve ikinci fıkraları ile 54 üncü madde hükümlerine tabi olmayan sendikalar ve üst kuruluşları, üyeleri adına yargı mercilerine başvurabilir ve İdareyle amaçları doğrultusunda toplu görüşme yapabilirler. Toplu görüşme sonunda anlaşmaya varılırsa düzenlenecek mutabakat metni taraflarca imzalanır. Bu mutabakat metni, uygun idari veya kanuni düzenlemenin yapılabilmesi için Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Toplu görüşme sonunda mutabakat metni imzalanmamışsa anlaşma ve anlaşmazlık noktaları da taraflarca imzalanacak bir tutanakla Bakanlar Kurulunun takdirine sunulur. Bu fıkranın uygulanmasına ilişkin usuller kanunla düzenlenir”

denilerek kamu görevlilerinin sendika kurma hakkına ilişkin yasal düzenleme yolu açılmıştır. Belirtmek gerekir ki, bu hüküm ile getirilen değişiklik kamu görevlileri için yalnızca “toplu görüşme” hakkı getirmekte ve düzenlenecek mutabakat metninin Bakanlar Kurulunun takdirine sunulacağı belirtilmektedir.

Uygulamada, kamu görevlileri sendikalarının yıllardır etkinliklerde bulunduğu, bunların varlığının yasal olduğunun yargı kararlarıyla onaylandığı göz önünde tutulursa, 53. maddede yapılan bu düzenlemeyle kamu görevlileri sendikalarına Anayasa tarafından tanınma dışında önemli yeni bir hak getirmediği söylenebilir (Eroğul 1995: 9). Böylece, Anayasa değişikliği ile toplu sözleşmesiz ve grevsiz bir memur sendikacılığı getirilmek istenmiştir. Ek fıkradaki düzenlemenin, temelde 624 sayılı yasa sendikacılığına egemen olan 30 yıl önceki anlayışı benimsediği açıktır (Gülmez 1995: 36 vd.). Sendika hakkı, toplu sözleşme hakkı ve grev hakkı birbirinden ayrılması ya da birbirinin içeriğinden yoksun bırakılması durumunda etkinliklerini yitirirler. Bu nedenle grev hakkı, toplu sözleşme hakkı olmaksızın sendika hakkı olmaz. Dolayısıyla sendika kurma hakkına ilişkin yasal düzenleme yolunu açan bu değişikliğin toplu sözleşme ve grev hakkı ile de sürdürülmesi gerekir¹¹.

Anayasa’da “toplu iş sözleşmesi hakkı” işçilere ve işverenlere tanınırken, yapılan değişiklikle “aynı işyerinde, aynı dönem için, birden fazla toplu iş sözleşmesi yapılması ve uygulanması yasaklanmıştır (md.53)”. Hangi seviyede olursa olsun, bir işyerinde bir toplu iş sözleşmesi yapılır veya uygulanmak-

ta olunursa, artık o işyeri için toplu sözleşme yapılması, yetki alınması veya bir başka toplu iş sözleşmesinin her ne sebeple olursa olsun, uygulanması imkansız kılınmıştır. İlgili maddenin gerekçesinde (Şakar 1990: 69) bu kuralın “iş barışının sağlanmasına ve bu yoldan üretimin arttırılmasına yönelik” olduğu belirtilmiştir.

Ayrıca, “toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler (md.52)” hükmü ile, grev sadece toplu sözleşme yapılırken uyuşmazlık çıkması halinde tanınmış; başka bir deyişle, hak grevi yolu kapatılmıştır (Çelik 1992: 472). İlgili maddenin gerekçesinde (Şakar 1990: 70), “mahkemelere saygı ve çalışma barışı ilkelerinin hak grevinin yasaklanmasına amil olduğu, bir toplu iş sözleşmesi döneminde mutlak iş barışı esasının kabul edildiği” belirtilmiştir. Öte yandan, grev hakkının ancak toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında çıkan uyuşmazlıklar için kullanılabilmesi; buna karşılık, işçi ile işveren arasında mevzuat, toplu iş sözleşmesi veya iş sözleşmesi ile sağlanan haklara ilişkin olarak taraflar arasında çıkan uyuşmazlıktan dolayı greve gidilemeyeceği, diğer bir deyişle “hak grevi”nin 1982 Anayasa’sında yasaklandığı şeklindeki görüşe karşı, doktrinde, “Anayasada hak grevinin yapılamayacağını belirten bir madde olmadığı”¹² ifade edilerek; 1982 Anayasasının hak grevini güvence altına almaması nedeniyle, yasada böyle bir greve yer verilmeyişinin Anayasaya aykırılık oluşturamayacağı, ancak Anayasasının hak grevini yasakladığının da söylemeyeceği ileri sürülmüştür¹³.

Aynı madde ile bu hakkın “iyi niyet kurallarına aykırı olarak toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılmayacağı” hükme bağlanmıştır. Yine, “siyasi amaçlı grev, dayanışma grevi, genel grev, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler” eskiden olduğu gibi yasaklanarak Anayasa’da hukuka aykırı olarak nitelendirilmiştir.

1982 Anayasasının ilginç bir özelliği, yasalarla düzenlenmiş olmakla birlikte, “lokavt hakkı”¹⁴ nı açıkça kabul edip¹⁵, grev hakkıyla birlikte “eşit düzeyde”¹⁶ düzenlemiş olmasıdır (md.54). “Biçimsel eşitlik düşüncesinin bir ürünü olarak” (Sağlam 1987: 32), Anayasasının gerekçesinde, “lokavtın anayasal hak olarak tanınmasının bir denge fikrinin sonucu” (Şakar 1990: 70) olduğu belirtilmiştir. Ancak bu gerekçeye ilişkin madde metninde, Milli Güvenlik Konseyi’nce, “lokavt, ancak greve karşı uygulanabilecektir” (Şakar 1990: 74) şeklinde değişiklik yapılarak, lokavta “savunma aracı”¹⁷ statüsü tanınmak istenmiştir.

Bu çerçevede içinde lokavtın 1982 Anayasası’nda yer alması en önemli hukuki sonucu, lokavta, grevden farklı da olsa, anayasal bir güvence getirilmesidir. Ancak lokavtın Anayasa’da güvence kapsamının farklı düzen-

lenmiş olması, 2822 sayılı Kanun'da bu hakkın bir saldırı aracı olarak kullanılabilme imkanının açık tutulmasını önleyememiştir (Sağlam 1987: 34, Eyrenci 1987: 11-16).

Yasaya göre, işveren grev kararının kendisine tebliğ tarihinden itibaren altı iş günü içinde lokavt kararı alabilecektir (md.27). Bunun anlamı, yasanın "saldırı lokavtını" yasaklayarak "savunma lokavtını" serbest bırakmasıdır. Bununla birlikte, işverenin "lokavt kararını uygulamaya koyması" işçi sendikasının "grev kararını uygulamaya koyması" koşuluna bağlı kılınmamıştır. Bir başka deyişle, lokavt uygulamasına geçmek için, işçi sendikasının grev uygulamasına geçmesi şart değildir (Demir 1988: 214, Eyrenci 1987: 12). Hatta, birden çok işyeri için yapılacak toplu iş sözleşmesi ile ilgili olarak, yasanın belirtilen kuralını izleyen ve grev kararı uyuşmazlığın kapsamındaki işyerinin bir kısmı için alınmış olsa dahi lokavt kararının başka işyerleri için de alınabileceğini düzenleyen hükmü (md.27/son), lokavtın uygulama alanının grevden de geniş olmasını sağlayıcı niteliktedir (Çelik 1992: 466, Eyrenci 1987: 13).

Öte yandan, grev oylamasına ilişkin hükme göre, işçilerin salt çoğunluğu grevin uygulanmamasına karar verirse, o işyerinde grev uygulanmaz (md.35). Böyle bir durumda işçi sendikası -yasa uyarınca- ya on beş gün içinde karşı tarafla anlaşmaya varacaktır ya da Yüksek Hakem Kurulu'na başvuracaktır (md.36/III). Ne var ki, bu süreç içinde işverenin lokavt kararını uygulamaya koyması mümkündür (Taşkent 1987a: 217-218, Eyrenci 1987: 14). Böylece işçi sendikası grev uygulamaz ya da uygulayamaz iken, işverene lokavt yapma olanağı tanınmış, Batı demokrasilerince benimsenmiş bulunan lokavt anlayışına ters düşüldüğü gibi, yasanın 26. maddesinin gerekçesinde yer alan ve yasal lokavtın ancak greve karşı "savunma" amacıyla düzenlendiği yolundaki açıklama ile çelişki yaratılmıştır¹⁸.

Bu düzenlemenin, lokavta Anayasa'da bir savunma aracı olarak getirilen güvenceyi aştığı ve bu haliyle gerek sosyal devlet ilkesine aykırı düştüğü ve gerekse grev hakkını etkisizleştirilmesi bakımından, grev hakkını ölçüsüz bir biçimde sınırladığı söylenebilir (Sağlam 1987: 34, Mollamağmutoğlu 1993: 66). Böylece, sosyal devletin "güçsüzlerden yana olma" (Soysal 1993: 157) niteliğiyle çatışan bir başka özellik daha ortaya çıkmıştır.

İç hukukta yapılan tartışmalar ve getirilen bu eleştirilerin yanısıra, 1982 Anayasası'nda sosyal haklar Uluslararası Çalışma Teşkilatı ve Avrupa Birliği resmi raporlarında da sürekli olarak eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştiriler doğrultusunda Anayasa'da, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne adaylık başvurusunu yaptığı 1987 yılından başlayarak, bugüne kadar tam on beş kez değişiklik yapılmıştır.¹⁹

2001 yılına kadar yapılan değişiklikler, 1982 Anayasası'na getirilen eleştirileri gidermekten çok uzak kalmıştır. Bu anlamda 2001 yılı dönüm yılı olarak kabul edilebilir. Çünkü 2001 yılı değişiklikleri, 1982 Anayasası'nın demokratik ve liberal olmayan taraflarının ortadan kaldırılması yönünde önemli bir adım olarak görülmüştür.²⁰ 2001 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile "ifade, toplantı ve gösteri ile basın özgürlüğü" gibi temel insan hak ve özgürlükleri alanında getirilen kısıtlamalar ortadan kaldırılmıştır. Bu hak ve özgürlüklerin alanı önemli ölçüde genişletilmiş ve anayasal güvence altına alınmıştır. Böylece, Anayasa'nın 26, 28, 33 ve 34. maddeleri Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ile uyumlaştırılmıştır.²¹

2001 yılında, temel hak ve özgürlüklerin yanısıra sosyal haklara ilişkin düzenlemeler de yapılmıştır. Ancak bu düzenlemeler beklentileri karşılayacak düzeyde olmamıştır. Sosyal haklara ilişkin olarak, Anayasa'nın 49, 51, 55 ve 65. maddelerinde değişiklikler yapılmıştır. "Çalışma hakkı ve ödevi"ni içeren 49. maddede yapılan değişiklik; "Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları ve işsizleri korumak, çalışmayı desteklemek, işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır"²² denilerek, Devlete, çalışanların yanında işsizleri de koruma ödevi yüklenerek anayasal güvence altına alınmıştır.

"Sendika kurma hakkı"nı içeren 51. maddede 2001 yılında yapılan değişiklik; ilgili maddenin değişiklikten önceki halinde yer alan "işçiler ve işverenler" ibaresi, "çalışanlar ve işverenler" şeklinde değiştirilmiştir.²³ Böylece, işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin sendika kurma hakları anayasal temele kavuşturularak çalışanların sendika hakkı belirginleştirilmiştir. Belirtmek gerekir ki, sendika hakkının kişiler yönünden uygulama alanını genişleten bu değişiklik, ilkesel olarak olumlu karşılanmakla birlikte, 1995 yılında yapılan ve kamu görevlileri için de sendika kurma hakkı tanıyan değişiklik dolayısıyla Anayasa'ya bir yenilik getirmedeği yolunda eleştirilmiştir.²⁴

51. maddede yapılan değişikliklerden biri de, 13. maddeden genel sınırlandırılma sebeplerinin çıkartılmasının sonucu olarak,²⁵ "milli güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık, genel ahlak ve başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması" olarak sayılan sendika kurma hakkına ilişkin "sınırlama nedenleri" ile ilgilidir. Madde gerekçesinde, bu değişikliğin, "İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'nde yer alan ilkeler doğrultusunda düzenlenen" 13. maddede yapılan değişikliğin bir gereği olduğu belirtilmiştir. 13. madde sınırlama nedenlerini saymadığı ve ilgili maddelere yollamada bulunduğu için, sendika hakkına ilişkin özel sınırlama nedenleri 51. maddede sayılmıştır. Son olarak, maddeden, "herhangi bir işyerinde çalışabilmenin, işçi

sendikasına üye olmak veya olmamak şartına bağlanamayacağı ve işçi sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için en az on yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olma şartı aranacağı” yolundaki fıkralar çıkarılmıştır. Böylece, Uluslararası Çalışma Teşkilatı'nın 87 sayılı sözleşmeye aykırı bularak eleştirdiği ve değiştirilmesini istediği, işçi sendikaları tarafından da sürekli eleştiri konusu yapılan ve sendika yöneticiliği konusunda kısıtlama getiren bu uygulama ortadan kaldırılmıştır (Gülmez 2002: 8).

Yine, Anayasa'nın 55. maddesinde 2001 yılında yapılan değişiklikle; maddenin daha önceki şekli olan, “Asgari ücretin tespitinde ülkenin ekonomik ve sosyal koşulları göz önünde bulundurulur” ifadesi, “Asgari ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur” şeklinde değiştirilmiştir. Bu ifade ile asgari ücretin belirlenmesinde öncelikli olarak çalışanların geçim düzeyinin dikkate alınması öngörülmüştür.

2001 yılında sosyal haklara ilişkin olarak yapılan son değişiklik, 65. madde ile ilgilidir. Söz konusu maddede; “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” denilerek, maddenin eski halinde yer alan “ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek” ibaresi yerine, “bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek” ibaresi getirilmiştir. Bu maddenin, Anayasa'daki bütün ekonomik ve sosyal hakları ve özgürlükleri anlamsızlaştırdığı, “devlet bu görevlerini mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” ibaresinin devletin sorumluluklarını yerine getirmemek için sığınabileceği bir mazeret olarak görülebileceği konusu tartışılmıştır (Talas 1981-1982: 74-75, Soysal 1993: 154-157). Ancak, bu yeni düzenleme de bu tartışmayı ortadan kaldırmaktan uzaktır. Çünkü, yeni düzenlemede de bu ibare olduğu gibi yer almıştır. Devletin ekonomik ve sosyal hak ve ödevlere ilişkin olarak anayasal görevlerini mali kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirmesi, 49 ve 55. madde ile doğrudan ilişkilidir (Gönenç 2004: 105). Bu maddelerde yer alan düzenleme 65. maddenin bu ibaresi ile kısıtlanmış ve uygulanamaz hale gelmiştir. Çünkü, çalışanların yanında işsizlerin korunması ve asgari ücretin belirlenmesinde çalışanların geçim düzeyinin dikkate alınması devletin mali kaynakları ile doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla, yapılacak bir düzenleme ile 65. maddedeki bu kısıtlamanın ortadan kaldırılması gerekir (Gönenç 2004: 105).

1982 Anayasası'nın Avrupa Birliği hukukuna uyumlaştırılmasına yönelik ikinci önemli adım, Türkiye'nin Avrupa Birliği ile müzakerelere başlama tarihi aldığı 2004 yılında atılmıştır. Bu adım, Türkiye'nin Avrupa Birliği müktesabatına uyumu açısından önünde duran en önemli engellerden biri olarak kabul edilen Anayasa'nın uluslararası antlaşmalara ilişkin 90. maddesi

ile ilgilidir. 1982 Anayasası'nın 90. Maddesinde yapılan değişiklik ile, "Usulüne göre yürürlüğe konmuş milletlerarası andlaşmalar kanun hükmündedir. Bunlar hakkında Anayasaya aykırılık iddiası ile Anayasa Mahkemesine başvurulamaz" şeklindeki son fıkraya bir cümle eklenmiştir. Eklenen bu cümle, "Usulüne göre yürürlüğe konmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır" şeklindedir.

Anayasanın bu maddesine ilişkin olarak, 2001 yılı anayasa değişiklikleri paketinde de benzer bir değişiklik gündeme gelmiş, ancak o günkü koşullarda bu değişiklik benimsenmemiştir.²⁶ Özellikle Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum müzakerelerine başlanma kararının alındığı 2004 yılında yapılan değişiklikten önceki haliyle madde Avrupa Birliği müktesebatının Türkiye'de uygulanması önündeki en önemli engelleren biri olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Dolayısıyla, uluslararası antlaşmaların iç hukukta uygulanabilmesi ve geçerliliğine ilişkin olarak en önemli engel olarak kabul edilen bu maddenin değiştirilerek hayata geçirilmesi zorunluluk arzemiştir (Göneç-Kontacı 2005: 124-127).

Getirilen bu değişiklikle, uluslararası antlaşmaların iç hukukta geçerliliğinin önü açılmıştır. Yapılan değişiklikle, temel hak ve özgürlüklerin uygulanmasında, uluslararası antlaşmalarla iç hukukun çelişmesi durumunda uluslararası antlaşmaların geçerli olacağı açıkça belirtilmiştir. Bu değişiklik temel insan hakları ve özgürlüklerinin daha ileri düzeyde ve uluslararası normlara uyumlaştırılması yönünde atılmış önemli bir adımdır. Bu aynı zamanda sosyal hakların anayasal kapsamını genişletici bir adım niteliğindedir. Düzenlemeye göre, sosyal hakları da içeren temel hak ve özgürlüklerle ilgili uluslararası antlaşmalarda yer alan hükümler ulusal yasaların yerini alabilecek ve antlaşmalarla çelişen yasalar geçersiz sayılacaktır (Çelik 2004). Böylece, uluslararası sözleşmelerin ve Avrupa Birliği müktesebatının uygulanması yolundaki anayasal engel teknik olarak ortadan kaldırılmıştır. Türkiye, Uluslararası Çalışma Teşkilatı'nın "Sendika Özgürlüğü ve Örgütlenme Hakkının Korunması"na ilişkin 87, "Teşkilatlanma ve Kollektif Müzakere Hakkı Prensiplerinin Uygulanması"nı düzenleyen 98, "Kamu Hizmetlerinde Örgütlenme Hakkının Korunması ve İstihdam Koşullarının Belirlenmesi Yöntemleri"ne ilişkin 151 nolu sözleşmeler ile uluslar arası bir sözleşme niteliğinde olan Avrupa Sosyal Şartı'nın çekince koyduğu "örgütlenme hakkı ve toplu pazarlık hakkı"nı içeren 5. ve 6. maddeleri de dahil olmak üzere; tüm çalışanların sendika, toplu pazarlık ve grev haklarını içeren uluslararası sözleşmelerin ilgili hükümlerini

benimseyerek yasalar ve yönetmeliklerle uygulamaya sokmak ve anayasal düzeyde güvence altına alacak değişiklikleri yapmaktır.

Yine, 2004 yılında Anayasa'da yapılan değişiklikle, "Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir" denildikten sonra, "Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesine sağlamakla yükümlüdür" hükmü getirilmiştir. Bu düzenleme ile Avrupa Birliği ilerleme raporlarında sürekli eleştiri konusu yapılan kadın-erkek eşitliği anayasal düzeyde sağlanmış, bu ilkenin uygulanmasının devletin sorumluluğunda olduğu belirlenmiştir.

Belirtmek gerekir ki, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne uyum süreci, temel sosyal hakların kapsamının genişletilmesi ve Avrupa müktesebatına uyumlaştırılması bağlamında beklenenden daha düşük bir ivmeyle sürdürülmektedir. Avrupa Birliği ilerleme raporlarında genel olarak demokrasi, insan hakları ve sosyal hakları güçlendirecek reformların gerekliliği sürekli olarak vurgulanmıştır. Avrupa Birliği tarama ve ilerleme raporlarında,²⁷ sendikal haklar ile toplu sözleşme ve grev hakkının tam olarak tesisinin Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne üyeliğinde öncelikli konuların başında geldiği belirtilmiştir. Ayrıca sosyal diyalog, çocukların korunması, işçi sağlığı ve güvenliği, kadın istihdamı, kadın-erkek eşitliği ile kadınların korunması gibi temel sosyal haklar konusundaki çeşitli ihlaller ve eleştiriler gündeme getirilmektedir. Özellikle Avrupa Birliği'ne uyumda öncelikli olarak sendikal haklar, toplu sözleşme ve grev haklarının Avrupa Birliği müktesebatı ve Uluslararası Çalışma Teşkilatı standartlarına uyumlu hale getirilmesi istenmektedir. Sendikal haklar ve sendika üyeliği nedeniyle işten çıkarmalara ilişkin uygulamalar raporlarda eleştirilmekte ve üçlü düzeyde katılımı içeren sosyal diyalog mekanizmasının zayıflığına işaret edilmektedir. Bu hususların Avrupa Sosyal Şartı'nın sendikal örgütlenme, toplu pazarlık ve grev hakkını düzenleyen 5. ve 6. maddeleri ile ilişkili yönlerinin yeniden düzenlenmesi istenmektedir.

Bu eleştiriler ve Avrupa Birliği müktesebatına uyum çalışmaları doğrultusunda, hükümet 2008 yılında ilan ettiği Ulusal Program'da²⁸, "Sosyal Politika ve İstihdam" faslı altında; sendikaların faaliyetlerini sınırlayan hükümleri kaldıran ve sendikal hakların tamamını sağlayan yeni mevzuatın kabul edilmesi suretiyle, tüm düzeylerde, etkili bir sosyal diyalog için koşulların oluşturulması önceliğine yer vermiştir. Bu amaçla 2009 yılında, yürürlükteki Avrupa Birliği mevzuatına uyum çerçevesinde, 87, 98 ve 151 sayılı Uluslararası Çalışma Teşkilatı sözleşmeleri ile Avrupa Sosyal Şartı'nın gerektirdiği, 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun sendikal özgürlükleri artıracak biçimde yeniden düzenlenmesi; 4688 sayılı Kamu Görevlileri Sendikaları Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkındaki Kanun gereğince, kamu görevlilerine tanınan sendikal özgürlük-

leri arttıracak biçimde Kanunun yeniden düzenlenmesi; işkolları tüzüğü, işçi ve işveren sendika ve konfederasyonlarının denetimine ilişkin tüzük, toplu iş sözleşmesi yapacak yetkili sendikanın tespiti ile ilgili usul ve esaslar hakkındaki yönetmelik, hakeme ve resmi arabulucuya başvurma yönetmeliği, grev ve lokavt halinde alınacak tedbirlere ilişkin yönetmeliklerin 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanununda yapılacak değişiklikler doğrultusunda düzenleme yapılmasını programına almıştır. Dolayısıyla, 2009 yılı Türk sosyal mevzuatının Avrupa Birliği müktesebatına “sosyal uyumu” açısından bir dönüm noktası olarak görülebilir.

Hükümet, “sosyal uyum” paketi altında yapılacak bu düzenleme ve değişikliklere ek olarak; Türkiye’de kayıtdışı çalışmayla ilgili bir analiz yapılması ve müktesebatın tüm iş gücünü kapsayacak şekilde uygulanması için genel bir eylem planı çerçevesinde bu problemi çözmek için bir plan tasarlanması, “Ortak Sosyal İçerme Belgesi” ve “İstihdam Politika Öncelikleri Ortak Değerlendirme Belgesi” ile ilgili çalışmaların bitirilmesi ve her iki izleme sürecinin aktif olarak uygulanması, Avrupa Birliği müktesebatının iç hukuka aktarılmasına devam edilmesi ve iş tefişi de dahil olmak üzere, ilgili idari ve uygulayıcı yapıların sosyal ortaklarla işbirliği içinde güçlendirilmesi, işgücü piyasasını ve sosyal gelişmeleri izleme ve değerlendirme kapasitesinin artırılması başlıkları altında sıraladığı öncelikleri gerçekleştirmek üzere bir “sosyal uyum takvimi” yayımlamıştır.

Ulusal Program”ın “sosyal politika ve istihdam” başlığı altında programlanan, Türkiye’nin Avrupa sosyal hukukuna “sosyal uyumu”nu sağlayacak olan bu değişiklikler, sadece yasa ve yönetmelikler düzeyinde ele alınmış, ancak anayasal düzeyde yapılacak değişikliklere hiç değinilmemiştir. Dolayısıyla, sosyal haklarla ilgili yasal uyum anayasal uyum ile birlikte düşünülmelidir. Ayrıca, bu düzenlemeler Avrupa sosyal hukukunu oluşturan Avrupa Sosyal Şartı’nı da içeren Uluslararası Çalışma Teşkilatı’nın 87, 98 ve 151 sayılı sözleşmeleri doğrultusunda yapılmalıdır.

Sosyal haklara ilişkin olarak bugüne kadar bu doğrultuda 1995, 2001 ve 2004 yıllarında önemli değişiklikler yapılmış ve Avrupa sosyal hukukuna uyum konusunda azımsanmayacak bir ilerleme sağlanmıştır. Ancak, belirtmek gerekir ki, temel sosyal haklar olarak kabul edilen sendika, toplu pazarlık ve grev hakları bir bütündür. Toplu pazarlık ve grev hakkını içermeyen bir sendikal haktan söz edilemez. Dolayısıyla, bu haklar bir bütün olarak irdelenmeli ve bu haklara getirilen kısıtlamalar tümüyle kaldırılmalıdır. Özellikle 87 ve 98, 151 sayılı sözleşmeler ile Avrupa Sosyal Şartı ile çelişen ve “Ulusal Program”da 2009 yılı içerisinde değiştirilmesi ve düzenlenmesi planlanan sendika, toplu pazarlık ve grev hakkına ilişkin düzenlemeler Türk sosyal hukuku çerçevesinde bir bütün

olarak ele alınarak anayasal düzeyde de güvence altına alınmalıdır. Bu çerçevede, Anayasa'nın Avrupa sosyal hukuku ile "uyumsuz" 51, 53 ve 54. maddeleri yeniden düzenlenmelidir (Gülmez 2002: 14).

Sonuç

Hak ve özgürlüklerin korunması ve gerçekleştirilmesi işlevsel olma anlamında güçlü bir devleti gerektirir. Güçlü devlet, bireyler üzerinde dilediğince tasarrufta bulunabilen bir devlet değil, sosyo-ekonomik görevler yüklenmiş, genişlemiş bir devlet anlayışının ifadesi olarak algılanmalı, toplumsal düzeyde bütünleşmeyi sağlama ve bunun maddi temelini kurabilme ile ölçülmelidir.

Bir tepki anayasası olarak nitelendirilen 1982 Anayasası'nda temel hak ve özgürlüklere sınırlama getirme anlayışı sosyal haklara da yansımıştır. Anayasa'daki temel hak ve özgürlükler kavramı sınırlama kavramıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Diğer bir ifadeyle 1982 Anayasası, sosyal hakları da içeren temel hak ve özgürlükleri güvence altına almak ve kapsamını genişletmekten çok, daraltmıştır. Anayasalara ve devlete demokratik nitelik veren haklar sosyal hakları da kapsayan temel haklar ve özgürlüklerdir. Batı demokrasileri, hızlı sanayileşme ile birlikte güçlenen çalışan kesimin ekonomik ve sosyal haklarına ilişkin isteklerine karşı olumsuz ve katı tepkiler göstermek yerine, sosyal diyalog, toplumsal uzlaşma ve anlaşma yolunu seçtikleri için demokrasilerini koruyabilmiş ve geliştirebilmiştir. Türkiye temel sosyal haklar alanında her geçen gün daha özgürlükçü bir düzeye gitmek zorundadır. Hak ve özgürlükleri sınırlama yetkisi, devlete yine anayasa ile yüklenen hakları sınırlayan engelleri kaldırma görevi ile birlikte ele alınmalı, bu haklar devlet tarafından sınırlandırılması gereken haklar değil, fakat genişletilmesi ve uygulanması gereken üstün hukuk kuralları olarak görülmelidir.

Özellikle Avrupa Birliği ile müzakerelere başlama tarihinin alındığı 2004 yılı sonundan günümüze kadar geçen süreçte, Türkiye'nin Avrupa sosyal hukukuna uyum süreci, temel sosyal hakların kapsamının genişletilmesi ve Avrupa müktesebatına uyumlaştırılması bağlamında iç politik gelişmelerin belirlediği düzeyde beklenenden düşük bir ivmeyle sürdürülmektedir. Bugüne kadar geçen süreçte önemli adımlar atılmışsa da bunlar yeterli düzeyde ve kapsamda değildir. Avrupa Birliği ilerleme raporlarında eleştiri konusu yapılan tüm sosyal hakları bir bütün olarak düzenleyecek anayasal ve yasal reformlar ile uygulamada ortaya çıkan sorunları çözebilecek süreçler ve mekanizmalar bir Avrupa Anayasa'sı olarak benimsenen Lizbon Antlaşması'nın sosyal içeriğini oluşturan Avrupa Sosyal Şartı ve Uluslararası Çalışma Teşkilatı sözleşmelerine uyumlaştırılmalıdır. Sendikala örgütlenme, grev ve toplu pazarlık hakları öncelikli olmak üzere; mesleki eğitim hakkı, erkek ve kadınlar arasında eşit muamele hakkı,

çalışanları bilgilendirme hakkı, danışma ve katılım hakkı, işçi sağlığı ve güvenliğinin korunması, çocuk ve gençlerin korunması, yaşlı ve engellilerin korunması gibi temel sosyal hakları açıkça tanımlayan ve anayasal düzeyde güvence altına alan sosyal mevzuat ile uygulamada ortaya çıkan tüm sorunlara çözüm getirebilecek sosyal diyaloga açık modern bir kurumsal yapılanma ve sosyal koruma sistemine olan gereksinim kaçınılmazdır.

Buraya kadar yapılan tartışmalar ve görüşler doğrultusunda, 1982 Anayasası'nın 87, 98, 151 sayılı Uluslararası Çalışma Teşkilatı sözleşmeleri ile Avrupa Sosyal Şartı'nın 5. ve 6. maddeleri ile çelişen ve Avrupa sosyal hukukuna uyumu konusunda yapılması gereken değişiklikler şöyle sıralanabilir:

Sendika hakkının, üyelerinin çalışma ilişkileriyle sınırlı olarak çalışanlara ve işverenlere tanınması (md.51/1).

Kamu görevlilerinin sendika hakkının, sayılan nedenler dışında görülen hizmetin niteliğine uygun olarak sınırlandırılabilmesi (md. 51/5).

Toplu iş sözleşmesi hakkının sadece işçilere tanınması (md. 53/1).

Grev hakkının sadece işçilere tanınması (md. 54/1).

Grev hakkının, toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde tanınması (md. 54/1).

Grev ertelemesinde, uyuşmazlığın Yüksek Hakem Kurulu'nca kesin çözüme bağlanması (md. 54/5).

Siyasai amaçlı grevin, dayanışma grevinin, genel grevin, işyeri işgalinin, işi yavaşlatmanın, verimi düşürmenin ve diğer direnişlerin yasaklanmış olması (md. 54/7).

Devletin, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerinin mali kaynaklarının yeterliliği ile sınırlandırılmış olması (md.65).

Açıklamalar

¹ Gerçi bu tür haklara, 1919 tarihli Alman (Weimar) Anayasasında da yer verilmiştir. Hizmet eden devlet ve koruyucu devlet anlayışından yola çıkan Weimar Anayasası, sosyal devlet anlayışını en açık ifade ile şu şekilde formüle etmiştir: "Ekonomik hayat, adalet esaslarına göre ve herkese insanlığa yararlı bir hayat tarzı sağlayacak şekilde düzenlenir". Devlet bu amaca ulaşmak için gerekli sosyal güvenlik örgütünü kuracak ve ekonomik gücü zayıf vatandaşlara yardım elini uzatacaktır. Ancak bu tür anayasaların kısa ömürlü olması ve siyasal bunalımlar içinde kaybolması, bu kavramın yerleşmesine imkan bırakmamıştır. Sosyal hakların pozitif hukuka girişi ve gelişimi için bk. Talas 1981: 97-173, Talas 1979: 36-63, Tanör 1978: 115-225, Demir 1992: 442-444, Pekin 1985: 60-74.

² Avrupa Sosyal Şartı, üye ülkelere belirli maddelere çekince koyma imkânı tanımıştır. İsteyen ülkeler (örneğin Fransa) Sosyal Şart'ın tümünü onaylayabilmektedir. Avrupa Konseyi ve AB üyesi ülkelerin nerdeyse tümü temel sendikal haklara çekince koymamıştır. Şart'ın sendikalaşma hakkıyla ilgili 5.maddesi Avrupa Konseyi üyesi 34 ülke tarafından onaylanmıştır. AB üyesi ülkelere sadece Yunanistan 5. maddeye çekince koymuştur. Toplu pazarlık ve grev hakkıyla ilgili 6.madde ise Avrupa Konseyi üyesi 33 ülke tarafın-

- dan onaylanmıştır. AB üyelerinden sadece Yunanistan ile Avrupa Konseyi üyesi Andora ve Türkiye 6. maddenin tümüne çekince koymuştur. Avusturya, Lüksemburg ve Polonya ise sadece 6. maddenin dördüncü bendine çekince koymuştur. Avrupa Sosyal Şartı'nın sendikal hak ve özgürlüklerle ilgili 5. ve 6. maddelerini onaylayan ve AB üyesi olmayan, ancak Avrupa Konseyi üyesi olan diğer ülkeler ise şunlar: Amavutluk, Andora, Ermenistan, Azerbaycan, Moldova, Norveç, Hırvatistan ve İzlanda (Çelik 2006).
- ³ Avrupa Anayasası için bk. European Union, "A Constitution for Europe", www.europa.eu/constitution/en/allinone_en.htm (December 8, 2006).
- ⁴ Lizbon Antlaşması için bk. "Lisbon Treaty", www.europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm (June 20, 2008).
- ⁵ Avrupa Birliği'nin kurumsal reform süreci olarak ifade edilen ve Lisbon Antlaşması'yla sonuçlanan reform takvimi için bk. www.europa.eu/institutional_reform/chronology/index_en.htm (June 20, 2008).
- ⁶ 1961 Anayasası'nda bu anlayış "insan haklarına dayanan devlet" olarak ifade edilmiştir.
- ⁷ 1961 Anayasası'nda sendikaların siyasi faaliyetlerde bulunamayacağına ilişkin bir hüküm yoktu.
- ⁸ Türkiye'de sendikacılık-siyaset ilişkileri konusunda bk. Işıklı 1972: 289-355, Doğu 1987: 127-168.
- ⁹ 23.7.1995 tarih ve 4121 sayılı değişiklik.
- ¹⁰ Bu konu üzerinde yapılan tartışmalar için bk. Demir 1988: 36, Gülmez 1990b: 116 vd., Eyrenci 1987: 136, Koç 1995: 113-124, Aktay 1993: 108-112.
- ¹¹ Ancak belirtmek gerekir ki ek fıkra, "toplü görüşme"ye ilişkin düzenlemesi çerçevesinde kamu görevlileri sendikalarına toplu sözleşme olanağı vermemişse de, grev hakkı açısından hiçbir anayasal yasak getirmemiştir, bk. Gülmez 1990b: 40.
- ¹² Bu konuda görüşler için bk. Taşkent 1987a: 214, Dilik 1983: 388.
- ¹³ "Hak uyuşmazlıklarında -2822 sayılı yasada olduğu gibi- grevin öngörülmemiş olması veya tam tersine yapılacak bir değişiklik ile yasada greve yer verilmesi Anayasa açısından bir sorun, bir çelişki yaratmaz" Taşkent 1987a : 214.
- ¹⁴ Danışma Meclisi'nden Milli Güvenlik Konseyi'ne gelen tasarıda, grev gibi lokavt da hak olarak düzenlenmişti. Ancak, Milli Güvenlik Kurulu, çeşitli çevrelerden bu düzenlemeye gelen eleştiriler sonucu, "lokavt hakkı" düzenlemesinden "hak" sözcüğünü çıkarmış, ancak yine de metnin başlığını "grev hakkı ve lokavt" olarak Anayasa'da bırakmış, metnin içinden de "hak" sözcüğünü çıkararak "lokavt" düzenlemesini koymuştur. Demircioğlu-Centel 1993: 230. Ancak belirtmek gerekir ki, Anayasanın işçilerin grev hakkını açıkça belirtmesine ve tanınmasına karşılık, lokavttan "hak" olarak söz etmemesi, onun Anayasaca tanınmadığı anlamına gelmez. Anayasa'da böyle bir ayırım yapılmasının grev ile lokavt arasındaki nitelik farkından doğan bir anlamı vardır ve bunun bir sonucu da olması gerekir. Hak kavramının, "devlet ve toplumun hukuk düzeni ve yasaları aracılığıyla güvence altına alınmış bir durum" şeklindeki tanımından yola çıkarak (bk. s. 2), Anayasa ve yasalarca tanınmış bir durumu kuşkusuz bir "hak" olarak kabul etmek gerekir. Benzer görüş: Taşkent 1987a: 216, Sağlam 1987: 32-33, Çelik 1992: 466, Mollamahmutoglu 1993: 63-64, aksi görüş: Demircioğlu-Centel 1993: 231.
- ¹⁵ "Lokavt hakkı"na 1961 Anayasası'nda yer verilmemiştir.
- ¹⁶ Bu konuda bk. Soysal 1993: 157, Sağlam 1987: 32-33, Mollamahmutoglu 1993: 64-65. Lokavt hakkını, grev hakkına denk görmeyen bir görüş, Anayasanın işçilerin grev hakkını açıkça belirtmesinden sonra işverenin lokavta başvurmasına ilişkin düzenlemenin kanunla yapılacağı ifadesiyle, grev ve lokavt kavramları arasındaki nitelik farkını ortaya koyduğunu ve şekli eşitliğe dayanan bir yasal düzenlemenin gerçek eşitliği sağlamayacağı fikrinden hareket ettiğini ileri sürmektedir. Bu görüşe göre, Anayasa lokavtı hak olarak nitelendirmemekle ve ancak greve karşı müracaat edilecek bir yol olarak kabul etmekle, lokavtın greve eşit ağırlıkta bir hak olmadığını ifade etmek istemiştir. Bk. Reisoğlu 1986: 264, Çelik 1992: 465-468.
- ¹⁷ Bu konuda görüşler için bk. Sağlam 1987: 33, Demir 1988: 214, Çelik 1992: 466, Demircioğlu-Centel 1993: 230-231, Eyrenci 1987: 8.
- ¹⁸ Bu konudaki görüşler için bk. Taşkent 1987a: 217, Çelik 1992: 466, Demir 1988: 214, Mollamahmutoglu 1993: 65, Eyrenci 1987: 16.
- ¹⁹ Anayasa'da 1987, 1993, 1995, 1999 (iki defa), 2001 (iki defa), 2002, 2004, 2005 (iki defa), 2006, 2007 (üç defa) ve 2008 yıllarında değişiklikler yapılmıştır. Sosyal haklara ilişkin değişiklikler 1995, 2001 ve 2004 yıllarındadır.
- ²⁰ 2001 yılında temel hak ve özgürlüklere ilişkin olarak yapılan anayasal değişiklikler için bk. Gönenç 2004: 89-109.

- ²¹ Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü hakkı ile ilgili 34.maddede yapılan değişiklik ile “dernekler, vakıflar, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyemezler” ibaresi madde metninden çıkarılmıştır. Böylece sendikaların kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü yapabilmelerine imkan sağlanarak faaliyetlerinde bir genişleme sağlanmıştır.
- ²² 3.10.2001 tarih ve 4709/19 md. ile getirilen değişiklik.
- ²³ 1961 Anayasası'nın ilk metninde olduğu gibi.
- ²⁴ Daha önce ifade edildiği üzere, 1995 yılında yapılan Anayasa değişikliğinde 53.maddeye eklenen yeni 3. fıkraya ile, işçiler dışında kalan memurlar ve diğer kamu görevlilerine sendika ve üst kuruluşlar kurma hakkı tanınmıştır. “2001 değişikliğinde sözü edilen ‘işçi niteliği taşımayan kamu görevlileri’ kuşkusuz öncelikle ‘memurlar ve diğer kamu görevlileri’dir. Bunların ‘kendi aralarında’ sendika kurma hakkı, 1995’te anayasal güvenceye alındığına göre, 2001 değişikliğinde ‘işçiler’i ‘çalışanlar’ olarak değiştirmenin ve ‘işçi niteliği taşımayan kamu görevlileri’ için, üstelik ‘hizmetin niteliği’ gerekçesiyle özel kısıtlamalar getirme olanağı tanıyarak bir düzenleme yapmanın getirdiği bir yenilik ve sağladığı bir katkı yoktur” Gülmez 2002: 7-8.
- ²⁵ Anayasa'nın 13.maddesinde yapılan değişiklik, “Temel hak ve hürriyetler, ölerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz” hükmü getirilmiştir. 3.10.2001 tarih ve 4709/2 md. ile getirilen değişiklik.
- ²⁶ Türkiye'nin Avrupa Ekonomik Topluluğu'na başvurduğu 1957 yılı sonrasında, Anayasa'nın “Ortak Pazar”ı girmeye engel olduğu belirtilmiş, uluslararası antlaşmaların iç hukuktaki yeri konusundaki tartışmalar 1961 Anayasası'nın “milletlerarası antlaşmaların tanınması”nı düzenleyen 65. maddesiyle ilgili hazırlık çalışmalarında da yaşanmıştır. 1982 Anayasası'nda döneminin olağanüstü koşulları nedeniyle, bu madde üzerinde sadece küçük düzeltmelerle yetinilerek 90. madde olarak Anayasa'da yer almıştır. Bu maddenin son fıkrasının genelde uluslararası antlaşmalarla, özelde Birlik müktesebatı ile çeliştiği bilinen bir gerçektir. Bu çelişkiyi ortadan kaldırmak ve Birlik hukukunun üstünlüğünü sağlamak amacıyla, Anayasa'yı kapsamlı olarak değiştiren 4709 sayılı Kanun'un 2001 yılında yasalaşma süreci içinde ve Anayasa Komisyonu tarafından aynen kabul edilen kanun teklifinin 32. maddesinde Anayasa'nın 90. maddesinin sonuna, “Kanunlar ile milletlerarası antlaşmaların çatışması halinde milletlerarası antlaşmalar esas alınır” ibaresinin eklenmesi öngörülmüştür. 3 Ekim 2001 tarihinde Meclis Genel Kurulu'nda Anayasa'nın 90. maddesine yapılacak ek hakkında, “uluslararası antlaşmaların kanunlarla çatışması halinde uluslararası antlaşmaların kanunlardan üstün tutulacağı”na ilişkin değişiklik yeterli oyu alamayarak reddedilmiştir. Bu tartışmalar için bk. Başlar 2005: 11-12.
- ²⁷ Bu raporlar için bk. “European Parliament, Screening Report Turkey- chapter 19: social policy and employment”, 4.9.2006, “European Parliament, Report on Turkey's 2007 Progress-chapter 19: social policy and employment”, 25.4.2008, “Commission of The European Communities, Turkey 2008 Progress Report-chapter 19: social policy and employment”, 5.11.2008.
- ²⁸ 2008/14481 sayılı "Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programı ile Avrupa Birliği Müktesebatının Üstlenilmesine İlişkin Türkiye Ulusal Programının Uygulanması, Koordinasyonu ve İzlenmesine Dair Karar" doğrultusunda yayımlanan Ulusal Program için bk. www.absg.gov.tr/index.php?p=42260&l=1.

Kaynaklar

- Aktay, Nizamettin (1993). *Sendika Hakkı (Uluslararası Dayanakları Bakımından Eleştirel Bir Yaklaşımla Türk Hukukunda Sendika Hakkı ve İlgili Belgeler)*. Ankara: TTK Yay.
- Alp, Mustafa (2004). "Avrupa Birliği Temel Sosyal Hakları ve Türk İş Hukuku". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 6 (1): 1-41. web.deu.edu.tr/hukuk/dergiler/DergiMiz6-1/PDF/alp1.pdf.
- Başlar, Kemal (2005). "Avrupa Birliği'ne Katılım Sürecinde Türk Anayasası'nın Uyumlaştırılması Sorunu". www.turkishweekly.net/turkce/makale.php?id=51
- Beunderman, Mark (December 7 2006). "Brussels to Defend 'Core' of EU Constitution in Treaty Talks". *EU Observer*, October 19, 2006, www.euobserver.com/18/22676
- Bennhold, Katrin and Graham Bowley (December 7, 2006). "Charter 'Not Dead,' EU Insists". *International Herald Tribune*, May 31, 2005, www.iht.com/articles/2005/05/30/news/france.php
- Bulut, Nihat (2009). *Sanayi Devriminden Küreselleşmeye Sosyal Haklar*, XII. İstanbul: Levha Yay.
- Çeçen, Anıl (1981-1982). "İnsan Haklarının Düşünsel Boyutları". *İnsan Hakları Yılıığı* 3-4: 6-37.
- Çelik, Nuri (1992). *İş Hukuku Dersleri*. Yenilenmiş 11.Baskı. İstanbul: Beta Yay.
- Çelik, Aziz (2004). "AB Sürecinin En Uyumsuz Alanı: Sosyal Haklar". *Birikim* 184-185: 1-12. www.kristalis.org.tr (20 Haziran 2008).
- (2006). "Sosyal Şart Şartsız Onaylanmalı". *Radikal*. 25 Mayıs.
- Çubuk, Ali (1979). *Sosyal Politika*. Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yay.
- Cormick, Mac Neil (2005). "Human Rights and Competition Law: Possible Impact of the Proposed EU Constitution". *Script-ed* 2 (4): 444-451.
- Demir, Fevzi (1992). "Bireyci Özgürlük Anlayışından Ekonomik ve Sosyal Haklara". *Anayasa Kurultayı*. Ankara: Hak-İş Eğitim Yay. 440-449.
- (1988). *Sendikalar Hukuku*. İzmir: Belediye-İş Sendikası Eğitim Yay.
- Demir, Fevzi ve Şükrü Karatepe (1989). *Anayasa Hukukuna Giriş*. İstanbul: Evrim Yay.
- Demircioğlu, A. Murat ve Tankut Centel (1993). *İş Hukuku*. Gözden geçirilmiş ve yenilenmiş üçüncü baskı. İstanbul: Beta Basım Yay.
- Dilik, Sait (1983). "Yeni Yasa Tasarılarında Grev ve Lokavt", *TÜBA İİÇB*.
- Doğu, Osman (1987). "Türkiye'de Sendikalara Siyaset Yasaklarının Dünü-Bugünü". *İnsan Hakları Yılıığı*. C. 9. 127-168.
- Eroğul, Cem (1995). "Üçüncü Anayasa Değişikliği". *Mülkiyeliler Birliği Dergisi* XIX (183): 8-14.

- European Union (December 8, 2006). "A Constitution for Europe"
www.europa.eu/constitution/en/allinone_en.htm
- (June 20, 2008). "Lisbon Treaty". www.europa.eu/lisbon_treaty/index_en.htm
- (June 20, 2008). www.europa.eu/institutional_reform/chronology/index_en.htm
- European Parliament (4.9.2006). *Screening Report Turkey*.
- European Parliament (25.4.2008). *Report on Turkey's 2007 Progress*.
- Commission of The European Communities (5.11.2008). *Turkey 2008 Progress Report*.
- Eyrenci, Öner (1987). "Sendikalar Hukukunun Güncel Sorunları". *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*. İstanbul: Kent Basımevi. 147-156.
- (1992). "Türk Hukukunda İş Mücadelesi Araçlarında Eşitlik". *İş Hukuku Dergisi* II. 1-10.
- Geniş, Arif (1994). "12 Eylül 1980 Sonrasında Demokrasi ve Sendikal Hareket", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*. Ed. Alparslan Işıklı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 272-290.
- Gönenç, Levent (2004). "The 2001 Amendments to the 1982 Constitution of Turkey". *Ankara Law Review* 1(1): 89-109.
- Gönenç, Levent ve Ersoy Kontacı (2005). "Yaşayan Anayasa-2003 ve 2004 Yılları Anayasa Gelişmeleri". *Türkiye Barolar Birliği Dergisi* 61(Kasım/Aralık): 117-181.
- Göze, Ayferi (1980). *Liberal, Marksist, Faşist ve Sosyal Devlet Sistemleri*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Göze, Ayferi (1976). *Sosyal Devlet Sistemi*. İstanbul: Fakülteler Matbaası.
- Gülmez, Mesut (1990a). "Avrupa Sosyal Şartı'na Genel Bir Bakış ve Türkiye". *İnsan Hakları Yıllığı* 12: 91-124.
- (1990b). *Memurlar ve Sendikal Haklar (Türkiye'de ve Dünya'da)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- (1995). "Anayasa Değişikliği ve Memur Sendikacılığı". *Amme İdaresi Dergisi* 28(4): 27-43.
- (2002). "Uyum Düzenlemelerinin Üvey Evladı: Sendikal Haklar". *Anayasa ve Uyum Yasaları, Panel, Türkiye Barolar Birliği*. 13-14 Aralık 2002.
- Kapani, Münci (1991). *İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları*. Ankara: Bilgi Yay.
- Koç, Yıldırım (1995). *Sendikacılığın Güncel Sorunları*. Ankara: Öteki Yay.
- Koray, Meryem ve Alper Topçuoğlu (1987). *Sosyal Politika*. İzmir: Karınca Matbaacılık.
- Işık, Yüksel (1995). *Osmanlı'dan Günümüze İşçi Hareketinin Evrimi (1876-1994)*. Ankara: Öteki Yay.
- Işıklı, Alparslan (1972). *Sendikacılık ve Siyaset*. Ankara: Sevinç Matbaası.

- (1994). "Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*. Ed. Alpaslan Işık. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 15-27.
- Mollamahmudoğlu, Hamdi (1993). *Türk Hukukunda Lokavt*. Ankara: Gazi Büro Kitabevi.
- Özbudun, Ergun (01.01.2002). *2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasal Reform Önerileri*. www.tesev.org.tr
- Pekin, Faruk (1985). *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar*. İstanbul: Alan Yay.
- Reisoğlu, Seza (1986). *2822 Sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu Şerhi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Rosseau, J.J. (1989). *Toplum Anlaşması*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Sabuncu, M. Yavuz (1985-1986). "Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine". *İnsan Hakları Yıllığı* 7-8. 15-26.
- Sağlam, Fazıl (1987). "Anayasa Hukuku Açısından İşçi Haklarının Güncel Sorunları". *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*. İstanbul: Kent Basımevi.
- Savcı, Bahri (1953). *İnsan Hakları (Kanunilik Yolu İle Korunması)*. Ankara: Siyasal Bilgiler Fakültesi Yay.
- Sönmez, Fikret (1972). "Avrupa Konseyi'nin Sosyal Yönü". *Ege Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 6 (11): 30.
- Sencer, Muzaffer (1983-1984). "1961 Anayasasından 1982 Anayasasına". *İnsan Hakları Yıllığı* 5-6: 3-49.
- Sönmezsoy, Refik(1981). *Türkiye'de ve Dünyada İşçi Hareketleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Soysal, Mümtaz (1993). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek Yay.
- Sözer, A. Nazım (1994). *Türkiye'de Sosyal Hukuk*. Ankara: TTK Yay.
- Süzek, Sarper (1985). *İş Güvenliği Hukuku*. Ankara: Savaş Yay.
- Şakar, Müjdat (1990). *1982 Anayasası ve Önceki Anayasalar*. Ankara: Beta Yay.
- Talas, Cahit (1979). "Bir İnsan Hakkı Olarak Sendika Hakkı ve Uluslararası Belgelerde Yeri ve Önemi". *İnsan Hakları Yıllığı* 1: 36-63.
- (1981-1982). "Sosyal Haklar ve Türk Anayasalarında Sosyal Hakların Evrimi". *İnsan Hakları Yıllığı* 3-4: 38-75.
- (1981). *Toplumsal Politikaya Giriş*. Ankara: S Yay.
- Tanör, Bülent (1978). *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*. İstanbul: May Yay.
- Taşkent, Savaş (1991). *İnsan Haklarının Uluslararası Dayanakları*. İstanbul: Belediye-İş Sendikası Yay.
- (1987a). "Grev Hakkı ve Sorunları". *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*. İstanbul: Kent Basımevi. 223-234.

- (1987b). "Bireysel İş Hukuku Açısından İşçi Haklarına Yönelik Sorunlar-İş Güvencesi". *Çalışma Hayatımızın Güncel Sorunları*. İstanbul: Kent Basımevi. 65-78.
- Teziç, Erdoğan (1991). *Anayasa Hukuku*. 2.Baskı. İstanbul: Beta Yay.
- Tunaya, T. Zafer (1975). *Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Turan, Kamil (1990). *İş Hukukunun Genel Esasları*. Ankara: TTK Yay.
- Uygun, Oktay (2003). "Küreselleşme ve Değişen Egemenlik Anlayışının Sosyal Haklara Etkisi". *Anayasa Yargısı* 20. Ankara. 250-284.
- Watt, Nicholas (December 7, 2006). "EU Constitution a Grandiose Project That Failed, Says Beckett". *The Guardian*. October 18, 2006, www.politics.guardian.co.uk/print/0,,329603460-107988,00.html

The Social Content of the 1982 Constitution and its Adaptation to European Social Law

Güngör Turan*

Abstract: According to contemporary meaning, constitutions are legislative acts for the limitation of governmental authorities, and they are regarded as a “social contract” with the obligation of establishing social balance. Economic and social inequalities are decreased through social rights. The aims of social rights are to preserve special persons and groups or economically and socially weak or poor persons and social layers in society, and to improve their physical and moral conditions. Although individual rights and freedoms are against authority or the state, which should not intervene in our small world, in order to get and preserve social rights, the society needs the intervention of the state. In Turkey, which has a hundred-year-old tradition of making constitutions, the latest constitution of 1982 has been continuously discussed and criticized in terms of its style and content concerning individual rights and freedoms as well as its narrow and restrictive articles on social rights. In the European Union progress reports it has been continuously emphasized that Turkey needs strong reforms regarding democracy, human and social rights. In this study, the constitution of 1982 is examined with regard to social context, and the meaning and features of its social rights are discussed. Also, considering the accession and adaptation period to European Union social law, the study reviews some amendments made regarding social rights in the 1982 constitution so far. The study also proposes some required social reform amendments in the constitution of the near future according to the agreements of European Social Chart and International Labor Organization.

Key Words: Social rights, social law, 1982 Constitution, Turkey, European Law.

* Prof. Dr., Epoka University, Department of Economics, Tiran/ARNAVUTLUK
gturan@epoka.edu.al

Социальное содержание Конституции 1982 года и ее соответствие европейскому социальному праву

Гюнгор Туран*

Аннотация: На сегодняшний день Конституции, являющиеся законодательным документом, ограничивающим государственную власть, считаются "социальным контрактом", обязанным сохранять социальное равновесие в обществе. Социальные права направлены на уменьшение экономических и социальных неравенств. Целью социальных прав является защита слабых и незащищенных с экономической и социальной точки зрения граждан и социальных слоев; отдельных граждан и групп, нуждающихся в специальной защите и развитие их материальных и духовных условий. Хотя индивидуальные права и свободы могут выступать против власти, или в широком смысле против государства, которое не должно вмешиваться в «наш маленький мир», требуется участие государства в обеспечении и защите социальных прав в обществе. С первого дня принятия последней Конституции в 1982 году в Турции, имеющей столетнюю традицию принятия конституций, постоянно подвергаются обсуждению и критике статьи, ограничивающие и сокращающие как социальные права, так и основные правовые свободы граждан с точки зрения содержания и формы. В докладах развития Европейского Союза постоянно указывается на необходимость реформ в области развития социальных прав, и в целом демократии и прав человека. В этой работе рассмотрено социальное содержание Конституции 1982 года, а также значение и характер социальных прав. Кроме того, рассмотрены поправки, внесенные в Конституцию 1982 года касательно социальных прав в контексте адаптации к европейскому социальному законодательству в рамках процесса адаптации к Европейскому Союзу, а также некоторые поправки, которые необходимы в данном процессе.

Ключевые слова: социальные права, социальное право, Конституция 1982 года, Турция, европейское право

* Проф. док., Университет Эпока, кафедра экономики Тирана/Албания
gturan@epoka.edu.al

Erken Dönem Anadolu–Türk Kenti Anadolu Selçuklu Kenti ve Mekânsal Ögeleri

Koray Özcan*

Özet: Selçuklu dönemi, Anadolu–Türk kent kültürünün mekânsal altyapısının örgütlendiği erken Türk yerleşim ya da kolonizasyon süreci olarak tanımlanabilir. Bu süreçte, Orta Asya ve İran coğrafyasından Anadolu'ya yönelen yerleşik ya da yar yerleşik veya göçebe yaşam kökeninden gelen Türkmen toplulukları, Bizans egemenliğinden devralınan yerleşim kültürü mirası üzerinde –tamamen Anadolu'ya özgü– Türk yönü egemen bir kent kültürü oluşturmuşlardır.

Bu araştırmanın amacı, Selçuklu döneminde Bizans egemenliğinden devralınan yerleşim mirası üzerinde mekânsal kurgusu yeniden yapılandırılan ya da yeni kurulan Anadolu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzenini biçimlendiren ögelerin tanımlanmasıdır. Bu tanımlama, Anadolu'nun her yönüyle çok bilinmeyenli bir dönemi olarak, Selçuklu dönemi kentsel mekân organizasyonlarını biçimlendiren mekânsal ve işlevsel dinamiklerin ortaya konması ve Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya taşınan yerleşme pratikleri ile Osmanlı kentlerine aktarılan yerleşim kültürü mirasının boyutlarının belirlenmesi açısından önemlidir. Araştırma, Selçuklu dönemine ilişkin vakâyi–name ya da vakıf–name gibi yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntular ve mimari kalıtların, ortaya konan bir dizi varsayımlar eşliğinde irdelenerek, elde edilen bulguların kurgulanan plan ya da şemalar üzerinden değerlendirilmesine dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu–Türk kenti, Anadolu Selçuklu kenti, mekânsal öge.

1. Giriş

Selçuklu dönemi, Anadolu–Türk kentlerinin mekânsal altyapısının örgütlendiği erken Türk yerleşim ya da kolonizasyon süreci olarak adlandırılabilir. Bu süreçte, Orta Asya ve İran coğrafyasından Anadolu'ya yönelen yerleşik ya da yar yerleşik veya göçebe yaşam kökeninden gelen Türkmen toplulukları, Bizans egemenliğinden devralınan yerleşim kültürü mirası üzerinde –tamamen Anadolu'ya özgü– Türk yönü egemen bir kent kültürü oluşturmuşlardır. Kuşkusuz, bu kültürün tarihsel ve mekânsal kökleri Türklerin İslâm

* Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi, Mühendislik–Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü / Konya korayozcan@gmail.com

öncesi ve sonrası Orta Asya ve İran coğrafyası yerleşik yaşam pratiklerinin, Anadolu'da devralınan Bizans kültür mirası üzerindeki birlikteliğine dayanmaktadır. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu kenti, Türklerin Orta Asya ve İran coğrafyası yerleşim pratiklerinin, Anadolu karşılaşılan ve devralınan Bizans yerleşim kültürü altyapısı üzerinde birleştirilmiş ortak mekânsal ürünleri olarak tanımlanabilir.

Bu araştırmanın amacı, Selçuklu döneminde Bizans egemenliğinden devralınan yerleşim mirası üzerinde mekânsal kurgusu yeniden yapılandırılan ya da yeni kurulan Anadolu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzenini biçimlendiren öğelerin tanımlanmasıdır. Bu tanımlama, Anadolu'nun her yönüyle çok bilinmeyenli bir dönemi olarak, Selçuklu dönemi kentsel mekân organizasyonlarını biçimlendiren mekânsal ve işlevsel dinamiklerin ortaya konması ve Orta Asya ve İran'dan Anadolu'ya taşınan yerleşme pratikleri ile Osmanlı kentlerine aktarılan yerleşim kültürü mirasının boyutlarının belirlenmesi açısından önemlidir.

Araştırmada, Anadolu Selçuklu kentinin mekânsal örgütlenme düzenini tanımlayan ya da biçimlendiren öğeler, ortaya konan bir dizi varsayımlar eşliğinde ayrıntıda irdelenmiştir. *Birinci varsayım*, Anadolu Selçuklu kentinin mekânsal örgütlenme düzenini biçimlendiren öğelerin, işlevsel açıdan Bizans egemenliğinden devralınan mekânsal altyapı üzerinde biçimlendiği, başka bir ifadeyle, Türk-İslâm toplumunun mekânsal gereksinimlerine uyarlandığı ve evrimleşti(rildi)ğidir. *İkinci varsayım*, Türklerin Orta Asya ve İran coğrafyasından Anadolu'ya taşındıkları ya da aktardıkları yerleşme pratiklerinin, Anadolu Selçuklu kentinin mekânsal öğeleri üzerinde belirleyici ve yönlendirici olduğudur. *Üçüncü varsayım* ise Selçuklu döneminde örgütlenen yerleşme sistemi ve yerleşmeler kademelenmesi kapsamında kentlerin üstlendiği işlevsel kimliklerin, mekânsal öğelerin kentler düzeyinde niceliksel ve niteliksel dağılımında etkin olduğu ya da değişkenlik gösterdiğidir. Başka bir ifadeyle, kentlerin Selçuklu yerleşme sistemi içindeki işlevsel kimliklerine dayanan farklılıkların, kentlerin mekânsal örgütlenme düzeni ve öğelerinin kurguları üzerinde belirleyici olduğudur.

Bu varsayımlar eşliğinde, Arap-İslâm kültür ve medeniyeti etkileşim bölgesinde yer alan Mardin, Diyarbakır, Adıyaman ve Urfa kentlerinden oluşan ve Selçuklu döneminde Güneydoğu Eyaleti olarak tanımlanan bölge ve Arap-İslâm kent kültürü ve yerleşim pratikleri, araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

Araştırma, Selçuklu dönemine ilişkin vakâyî-name ya da vakıf-name gibi yazılı kaynaklar ile arkeolojik buluntular ve mimari kalıtların, ortaya konan bir dizi varsayımlar eşliğinde irdelenerek, elde edilen bulguların kurgulanan plan ya da şemalar üzerinden değerlendirilmesine dayanan bir yöntem kurgusu içinde ele alınmıştır.

2. Anadolu Selçuklu Kenti

Devralınan ve Aktarılan Kültür Mirasının Mekânsal Birlikteliği

Anadolu Selçuklu kenti; Anadolu’da Hıristiyan–Bizans yerleşim kültürü mirası üzerinde, tarihsel kökenleri Orta Asya ve İran coğrafyasına uzanan Türk–İslâm toplumunun mekânsal gereksinimlerine göre uyarlanmış ya da Türk–İslâm toplumunun geleneksel yaşam biçimine göre yeniden yapılandırılmış mekânsal örgütlenme düzeni olarak tanımlanabilir. Başka bir ifadeyle, Orta Asya ve İran’dan Anadolu’ya aktarılan kültür birikimi ve yerleşme pratiklerinin, Anadolu’da devralınan Bizans yerleşme kültürü altyapısı üzerinde birleştirilmiş mekânsal ürünleridir (Özcan 2005: 206–208). Nitekim Anadolu kentlerinde Selçuklu dönemine tarihlenen sanatsal ürünler üzerine yapılan araştırmalar (Kuban 1970: 103–117, Kuban 1993: 127–166), Selçuklu kent kültürünün Orta Asya ve İran–İslam kültürü ile Anadolu’da Hıristiyan–Bizans kültürünün sanatsal ortaklıklarına dayandığını –en azından etkilendiğini– düşündürmektedir. Dolayısıyla coğrafyalar–arası sanatsal devinim ve kültürel etkileşim sürecinin, Selçuklu kentlerinin mekânsal ve işlevsel örgütlenme düzeni üzerinde etkin olması kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir.

Bu açıdan; Orta Asya ve İran Türk–İslâm coğrafyası yerleşik yaşam kültüründe, minberli cami olarak adlandırılan ulucami ya da Cuma camilerine sahip yerleşmelerin kent olarak adlandırıldığına ilişkin kayıtlar (Mez 1937: 127–135, Ergin 1936: 115–116, Mazaheri 1972: 207–208) ile Anadolu Selçuklu dönemi sonrasına tarihlenen erken Osmanlı vakayî–namelerinde “Cum’a kılınır, bâzar’ı kurulur.” ya da “kadı konuldu, subaşı konuldu, bâzaru kuruldu, hutbe okundu, Cum’a kılındı.” ifadeleri (Âşıkpaşaoğlu 1970: 22–23) karşılaştırmalı değerlendirilirse; “kent” kavramını tanımlayan ya da karşılayan temel mekânsal öğelerin (ulucami ya da pazar gibi), Orta Asya ve İran coğrafyası yerleşik yaşam kültüründen Anadolu’ya taşındığını ya da aktarıldığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Diğer taraftan, Anadolu’da devralınan Bizans yerleşim kültürü mirası açısından bir değerlendirme yapılırsa; Bizans kentlerinin mekânsal kurgusunu biçimlendiren ana unsurların, dini odak işlevindeki kilise, askeri–yönetimsel odak işlevindeki kale ve ekonomik işleve sahip pazar yerleri olmakla birlikte, –Bizans döneminde pazar yerleri genellikle kent surları dışında kurulduğundan– temelde Bizans kentinin mekânsal omurgasının dinsel öğeler ile savunma öğeleri üzerine kurulduğu söylenebilir¹. Nitekim arkeolojik araştırma bulguları, Bizans kentlerinin Selçuklu fetihleri öncesinde (ve sürecinde) temelde savunma ve dinsel gereksinimlerine hizmet eden piskoposluk merkezleri işlevi üstlenmiş tahkim edilmiş kale–kentler (*Castron*) niteliğinde olduğunu ortaya koymaktadır (Angold 1985: 1–37, Foss 1996: 145–205, Bouras 2002. 499–528).

Bu değerlendirmeler eşliğinde vurgulanmak istenen; Selçukluların Anadolu'da devraldıkları kentlerin (sınırlı da olsa) mekânsal bir kurgusunun varolduğudur. Dolayısıyla Anadolu Selçuklu kenti, Bizans kentlerinin mekânsal kurgusu ya da altyapısı üzerinde gelişmiştir. Selçuklular, Orta Asya ve İran Türk-İslâm coğrafyasından Anadolu'ya aktardıkları maddi kültür değerleri ile Anadolu'da karşılaştıkları Bizans kültür motiflerini kimi zaman birleştirerek kimi zaman da kilise-cami gibi işlevsel ve mekânsal dönüşümler yoluyla uyarlayarak, Türk-İslâm kültürüne özgü mekânsal ögeler ile yeniden örgütlemişlerdir.

3. Mekânsal Ögeler

Burada “mekânsal ögeler” adı altında Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzeni içinde; kentsel savunma sisteminden siyasal-yönetimsel yapılanmalara, dinsel kolonizasyon faaliyetlerinden ekonomik etkinliklere ve sosyal-kültürel hizmetlere dek uzanan bir dizi farklı mekânsal ve işlevsel kullanımlara yönelik fiziki yapılanmalar irdelenecektir.

3.1. Savunma Ögeleri: Askeri-Stratejik Yapılar

Selçuklu vakâyî-namelerinde (Ibn Bibi 1941: 99-100, Ibn Bibi 1996: I/271-274), Sultan Alâaddin Keykubad I döneminde (1220-1237) merkezi yönetim mekanizmasının kurulması ve milletlerarası-bölgelerarası ticaretin gelişmesine dayalı olarak hızlı büyüme gösteren ve sur dışına taşıdığı anlaşılan Konya, Kayseri ve Sivas kentlerinin yeniden surlarla çevrilmesine dayanan imar faaliyetlerine ilişkin kayıtlar; Anadolu Selçuklu kentlerinin –sur dışında gelişme gösterse bile– temel mekânsal ögelerinin genellikle surlar içinde bulunduğu düşündürmektedir (Özcan 2005: 203-204). Bu çerçevede, “savunma ögeleri” adı altında Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal sınırlarını biçimlendirmesi ya da kentsel makroformunu tanımlamasının ötesinde prestij ya da imaj ögesi işlevini de üstlenen kent surları içinde yapılandırılmış, mekânsal ve işlevsel açıdan farklılık gösteren ikincil savunma yapıları ya da tahkimatlar niteliğindeki İç Kale ve Ahmedekler irdelenecektir.

İç Kale

Selçuklu döneminde Anadolu kentlerinin hemen tümünde, Orta Asya ve İran Türk-İslâm kentlerindeki *orduğ* geleneğinin Anadolu'ya taşınmış mirası olarak, kentlerin dış savunma hattından ayrı bir savunma duvarıyla çevrelenmiş, iç kale olarak tanımlanan askeri ve yönetici merkezler işlevine sahip kaleler bulunmaktadır (Baykara 1971: 138, Esin 1972: 135-215, Cezar 1977: 91-92). Bu kalelerin bir kısmı Bizans egemenliğinden devralınan kale-kentler (*Castron*) üzerinde yeniden yapılandırılırken, bir kısmı da kentlerin Selçuklu yerleşme sistemi içinde üstlendiği işlevsel kimliğine dayalı olarak yeniden inşa edilmiştir.

Anadolu Selçuklu kentlerinin çekirdeğini oluşturan iç kaleler, mekânsal konum ya da yer seçimi açısından kent planları eşliğinde irdelenirse; temelde dört farklı mekânsal tipoloji gösterdiği söylenebilir. *Birincisi*, Konya ve Sivas gibi Türk fetih ve yerleşim sürecinde demografik gelişmelere dayalı olarak ortaya çıkan mekânsal talepler eşliğinde fiziksel açıdan büyüyerek, yeni bir savunma hattıyla çevrelenen kentlerin merkezi bölgesinde kalan iç kalelerdir (Şekil 1 ve 2). *İkincisi*; Kayseri ve Kütahya gibi Bizans dönemi kale–kent (*Castron*) alanı içinde Türk yerleşimi ile başlayan fiziki gelişmeler sonunda yapılan yeni savunma hattına bitişik konumlandırılmış iç kalelerdir (Şekil 3 ve 4). *Üçüncüsü*; Alâiyye ve Sinop gibi topografik koşulların fiziksel gelişme olanaklarını sınırlandırdığı, kentsel dini ve etnik yapının çeşitlilik gösterdiği, askeri–stratejik önem ve bölgelerarası ekonomik etkinlik merkezleri işlevindeki liman kentlerinde, mevcut surla çevrili kale alanı içinde ayrı bir savunma hattıyla kent bütününden ayrılarak kentin bir köşesinde konumlandırılmış iç kalelerdir (Şekil 4 ve 5). *Dördüncüsü* ise; kentlerin fiziki gelişimi üzerinde topografyanın doğrudan belirleyici olduğu Tokat ve Amasya gibi kentlerde yeni yerleşim alanından topografik eşiklerle ayrılan yüksek bir tepe üzerindeki iç kalelerdir (Şekil 6).

Anadolu Selçuklu kentlerindeki surlar ve hendeklerle tahkim edilmiş iç kalelerin mekânsal donanımlarının, kent yöneticisinin ikametgâhı işlevindeki saray–köşkler, genellikle Bizans şapel ya da kiliselerinden dönüştürülen Fetih, Fethiye ya da Kale Camisi veya Mescidi olarak adlandırılan İslâmî kolonizasyon yapıları ile kışla ve darphane gibi askeri ve ekonomik açıdan stratejik öneme sahip yapılardan oluştuğunu söylemek olanaklıdır (Uzluk 1935: 1–38, Konyalı 1964: 121–163, Lloyd–Rice 1989: 36–39, Akok 1976: 5–38, Rogers 1998: 370–371).

Bu bilgilendirmelerden, Anadolu Selçuklu kentlerindeki iç kalelerin sahip olduğu askeri ve siyasal–yönetimsel ögeleri ile kentlerin mekânsal kurgusu içinde yönetici merkez olarak ana odak işlevini üstlendiği, konumsal yer seçiminin ise kentlerin yerleşme sistemi içinde sahip olduğu işlevsel kimlik ve topografik koşullara göre biçimlendirildiği anlaşılmaktadır.

Ahmedek ya da Ehmedek

Anadolu Selçuklu kentlerinde sur, hendek ve kule gibi savunma tesisleri ile tahkim edilmiş *ahmedek* adı verilen kalelerin, Orta Asya ve İran Türk–İslâm kentlerinde olduğu gibi,² kent yöneticisi ya da komutanının ikametgâhı, kale askerlerinin konutları–kışla, cami veya mescid hatta zaviye gibi dini yapılar ile hapisane, cephanelik, su sarnıçları ve erzak depoları gibi askeri–stratejik ve yaşamsal birimlerin yer aldığı stratejik yapılar olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, *ahmedeklerin* kimi zaman kente gelen elçilerin ağırlandığı, kim zaman da kentte

çıkan iç karışıklık ya da dış tehdit (kuşatma) durumunda kent yöneticilerinin sığınma yeri işlevinde kullanıldığı da belirlenmiştir (Özcan 2005: 186–187).

Selçuklu dönemi vakâyî–name kayıtları (Esterabadi 1990: 174, 285, 322–323, Ibn Bibi 1996: II/148, 212, Küçükdağ 2001: 83–91); Konya, Kayseri, Sivas, Malatya, Akşehir, Alâîyye ve Sinop kentlerinde iç kalelerden ayrı, bağımsız bir mekânsal öge olarak örgütlenmiş *ahmedek* adı verilen kalelerin varlığını ortaya koymaktadır (Şekil 1 ve Şekil 2). Ancak, Selçuklu kentlerinin bir savunma ögesi olarak ahmedeklerin –istisnasız– tüm Selçuklu kentlerinde varolduğunu söylemek –bugün için– olanaklı değildir.

3.2. Siyasal–Yönetimsel Ögeler

Selçuklu vakâyî–name metinlerinden; Selçuklu sultanlarının Orta Asya ve İran Türk–İslâm devlet geleneğindeki *ülüş* sistemine uygun olarak ülke topraklarını, çocukları ve akrabalarından oluşan Melik adı verilen hanedan üyeleri arasında özerk yönetim bölgelerine (meliklik merkezleri) ayırdığı ve her bir melikin yönetim bölgesinde kendi devlet teşkilatını kurarak, devlet işleri ve ikametgâh için saltanat sarayları ya da devlethaneler yaptırdığı anlaşılmaktadır (Müneccimbaşı 1935: 20, Müneccimbaşı 2001: 25–27, Ibn Bibi 1941: 24, Ibn Bibi 1996: I/41, Aksarayî 1943: 127, Aksarayî 2000: 23). Bu çerçevede, Selçuklu döneminde meliklik merkezleri olarak yönetim merkezi işlevi üstlendiği bilinen Konya, Kayseri, Sivas, Aksaray, Tokat, Amasya, Malatya, Niğde, Ereğli, Niksar, Elbistan, Uluborlu, Erzen–i Rûm, Erzincan ve Ankara kentlerinde, her bir melikin kendi ikâmetgâhı ve yönetim organizasyon ya da faaliyetleri için, kentlerin içinde ya da yakın çevresinde saltanat sarayı ya da yazlık saray veya kent dışı sarayları olarak tanımlanan farklı işlevlerde saraylar yaptırmış olmaları kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir (Ünver 1969: 323–327, Sözen 1990: 21–32).

Saraylar: Saltanat Sarayları, Yazlık Kışlık Saraylar ve Köşkler

Saltanat sarayları, Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzeni içindeki konumu açısından değerlendirildiğinde; yer seçimindeki temel yaklaşımın Orta Asya Türk saray geleneğinden gelen devlet gücü ya da otoritesinin mekânsal yansıması olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle, prestij ya da güç simgesi niteliğindeki saltanat saraylarının kente hâkim bir noktada ve –istisnasız– iç kalelerin içinde konumlandırıldığı söylenebilir (Redford 1993: 215–232). Nitekim başkent Konya’da Felek–âbâd adı verilen Saltanat sarayı, Frig dönemine dek uzantılanan, Roma–Bizans dönemlerinde ise Castron (kale) olarak kullanılan kente hâkim bir tepe (höyük) üzerinde konumlandırılmıştır (Akok 1968: 47–73, Uzluk 1972: 374–381). Bu yerleşim geleneği ya da ilkesinin; Orta Asya Türk yerleşim kültüründe suni tepeler üzerinde konumlandırılan *orduğ* ya da Hakan Sarayı adı verilen saray geleneği³ ile ben-

zerliği, Orta Asya Türk saray geleneğinin Anadolu coğrafyasına aktarıldığını ortaya koyması bakımından önemlidir (Şekil 1).

Anadolu’da Selçuklu saray geleneğine ilişkin en bilinen örnek Kubâd–âbâd sarayıdır. Selçuklu dönemine ilişkin vakâyî–name metinlerinden; Sultan I. Alâaddin Keykubad’ın emri ile emir-i şikâr⁴ ve mimar Sadeddin Köpek tarafından (tahminen 1224–1226 yılları arası) Beyşehir Gölü kıyısında Ağırnas yöresinde inşa ettirilen saray ve eklentilerinden oluşan yapı grubunun, Sultan I. Alâaddin Keykubad’a atfen Kubâd–âbâd olarak adlandırıldığı anlaşılmaktadır (İbn Bibi 1941: 134–135, İbn Bibi 1996: I/362–364).

Arkeolojik buluntular ve mimari kalıtlar, Kubâd–âbâd saray yerleşkesinde, saraylar ve köşkler ile av hayvanları bahçesi gibi Sultan ve maiyetinin eğlenme–dinlenme mekânlarının yanısıra konutlar, hamam ve su kanalları ile tersane gibi dönemin koşullarında ileri düzeyde kentsel sosyal ve teknik yapı öğelerinin varlığını ortaya koymaktadır (Arık 2000: 49–51, Arık 2001: 28–29, Arık 2003: 345–350). Bu tespitler, Kubâd–âbâd saray yerleşkesinin süreç içinde kentsel yerleşme niteliği kazandığını düşündürmektedir. Nitekim Kubâd–âbâd subaşı Bedreddin Sutaş adına yazılmış 1235 tarihli kitabenin varlığı, Kubâd–âbâd saray yerleşkesinin Selçuklu yerleşme sistemi içinde askeri–stratejik merkez (subaşılik merkezi) işlevi üstlenmiş bir kentsel yerleşme olduğu doğrular niteliktedir (Erdem 1935: 254–256, Oral 1953: 501–517, Turan 1988: 14). Dolayısıyla, Kubâd–âbâd yerleşmesinin, Selçuklu yerleşme sistemi ve yönetim organizasyonu kapsamında subaşılik merkezi işlevini üstlenmiş saray–kent niteliğinde bir yerleşme olduğunu söylemek mümkündür.

Diğer taraftan, Selçuklu döneminde Orta Asya ve İran Türk–İslâm kentlerinde “hükümdar sarayı” ve “şehir dışı sarayı” ayrımında olduğu gibi (Cezar 1977: 215–221); kent içinde konumlandırılan Saltanat sarayları dışında, gerek Anadolu öncesi göçebe–yarı yerleşik yaşam geleneğine köklenen yazlık–kışlık mevsimlik yer değiştirme tercihlerine, gerekse geleneksel av faaliyetleri ile şölen–ziyafetler gibi dinlenme–eğlenme gereksinimlerinin karşılanmasına yönelik olarak kentlerin dışında ya da yakın çevresinde saraylar ve köşkler yaptırıldığı da bilinmektedir.

Selçuklu vakâyî–name metinleri ve arkeolojik–mimari araştırma bulguları, siyasal–yönetimsel başkentler işlevini üstlenmiş Konya ve Kayseri kentlerinde gerek saltanat sarayı işlevindeki gerekse Sultan ve maiyetinin eğlenme–dinlenme mekânları niteliğindeki saray ve köşkerlerin varlığına işaret etmektedir (İbn Bibi 1996: II/210, Oral 1953: 501–517, Aslanapa 1965: 22–40, Akok 1968: 47–73). Bu saray ve köşklere; başkent Konya’da Filâbâd mevkiindeki Av Köşkü⁵ ya da Köşk–i Sebz (Yeşil Köşk) ile Kayseri kenti yakınında

Meşhed Sahrası adı verilen yörede konumlandırılmış saltanat sarayı işlevindeki Keykubâdiye Sarayı⁶ örnek verilebilir.

Anadolu Selçuklu köşkleri üzerine yapılan arkeolojik araştırmalarda; Kırıkkale yakınlarında Delice kışlağı adı verilen yöredeki Selçuklu köşkü ya da Kayseri ve Kubâd-âbâd kentleri yakın çevresindeki –gözetleme kulesi ve haberleşme/iletişim işlevi de üstlendiği düşünülen– Haydar Bey, Hızır İlyas ve Malanda köşkleri ile Antalya ve Alâiyye çevresindeki av köşklarinin varlığı belirlenmiştir (Oral 1953: 501–517, Özgüç–Akok 1957: 139–148, Aslanapa 1963: 23–28, Akok 1968: 47–73, Yavuz 1970: 353–371, Uzluk 1981: 371–384, Karaduman 1995: 189–220, Redford 2000:139–163, Yavuz 2000: 279–302, Arık 2001: 25–32). Bu tespitlerden; Anadolu Selçuklu saray ya da köşk geleneğinde, Anadolu öncesi Orta Asya Türk yaşam biçimine köklenen yazlık–kışık mevsimlik yer değiştirme tercihleri ve geleneksel av faaliyetlerinin etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Devlethane

Selçuklu dönemi vakâyî–name kayıtları; Konya, Kayseri, Sivas, Erzurum ve Harput gibi kentlerde, saltanat sarayları dışında *barğâh* adı verilen toplantı salonları ile *dadgâh* adı verilen adliye ve mahkemelerin yer aldığı bölümlerden oluşan, başka bir ifadeyle, hukukî ve kanunî işlerin görüldüğü, yabancı ülkelerden gelen elçilerin kabul edildiği ve sultanların halkın istek ve şikâyetlerini dinlediği devlethane adı verilen medrese tarzında yapılar bulunduğu işaret etmektedir (Anonim Selçuk–Name 1952: 53, 55, Ibn Bibi 1996: (I) 114–115, 283, 193, 316, 365, 441, (II) 22, 205, 210,). Ayrıca, Selçuklu kentlerinin işlevsel kimlik ve demografik büyüklüğüne göre bazı dönemlerde ulucami ya da medreselerin de bazı dönemlerde devlethane işlevi üstlendiği de öne sürülmektedir (Ünver 1969: 323–327).

Devlethanelerin Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzeni içindeki konumu üzerine farklı görüşler söz konusudur. Saltanat sarayı ile devlethane arasındaki işlevsel farklılık, kamuya açık bir kurum olarak, devlethanelerin saltanat saraylarından ayrı bir mekânda konumlandırılmış olması olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Nitekim tarihi kayıtlardan (Uğur 1939: 1600), Sultan I. İzzeddin Keykavus döneminde yapıldığı anlaşılan Konya devlethanesinin, Bâb-ı Sultanî adı verilen Konya iç kalesi Saltanat Sarayı kapısının dışında konumlandığı anlaşılmaktadır (Şekil 1). Benzer olarak, Kayseri devlethanesinin yeri üzerine yapılan bir araştırmada (Eravşar 2001: 281–295), Kayseri Devlet-hanesi'nin saltanat sarayının bulunduğu iç kalenin dışında konumlandırıldığı belirlenmiştir (Şekil 3). Bu bilgilendirmelerden, Anadolu coğrafyasında Selçuklu kentlerine özgü bir mekânsal öge olarak yapılandırılan devlethanelerin, kentsel mekândaki konumu ya da mekânsal yerleşimi tercihleri üzerinde üstlendiği kamusal hizmet işlevinin etkin olduğunu söylemek mümkündür.

3.3. Ekonomik Ögeler: İmalathaneler, Çarşı ve Pazarlar

Selçuklu döneminde ekonomik ögeler niteliğindeki imalathane ve hanlar ile çarşı ve pazarlardan oluşan ticaret mekânlarının, –İslam kentleri ya da ortaçağ Batı kentlerinde olduğu gibi– genellikle sıra ya da sokak düzeninde konumlandırılmış dükkânlar ya da tek kitle halinde yapılandırılan tüccar hanları içinde örgütlendiği ve ekonomik faaliyet konularına göre uzmanlaşma gösterdiği söylenebilir. Nitekim Selçuklu dönemi vakıf–name kayıtlarında⁷; aşçılar, attârlar, bezciler, demirciler, bakırcılar, kunduracılar, bıçakçılar çarşıları ya da at pazarı veya buğday pazarı gibi belirli bir faaliyet konusunda uzmanlaşmış çarşı ve pazarların varlığı, Anadolu Selçuklu kentlerinde aynı tür faaliyetlerle uğraşan esnaf ve zanaatkarların ortak mekânlarda örgütlendiğini, bu yönüyle çarşı ve pazarların mekânsal ve işlevsel açıdan uzmanlaşma gösterdiğini ortaya koymaktadır.

Selçuklu döneminde kentsel tüketim faaliyetlerine yönelik çarşı ve pazarların ulucami ya da kale kapıları yakınında konumlandırıldığı, buna karşılık, koyun pazarı veya at pazarı ya da Türkmen Pazarı (Sûk-ı Terâkîme) olarak adlandırılan, göçebe Türkmenlerin yetiştirdiği at ve katır gibi hayvansal ya da halı ve kilim gibi el sanatları ürünlerinin alım–satımının yapıldığı geniş mekânlara gereksinim duyan ya da dericilik faaliyetleri gibi çevre ve sağlık koşulları açısından olumsuz etkileri olan çarşı ve pazarların ise kent surları dışında konumlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim İzzeddin Keykavus’un Sivas Dârü’s Şifâsı ve Caca Oğlu Nur-El-Din’in Kırşehir Caca Bey Medresesi vakıf–name kayıtları, Ereğli ve Kırşehir’de Türkmen pazarları (Sûk-ı Terâkîme) olarak adlandırılan genellikle göçebe Türkmenlerin mal ve ürünlerinin alım–satımının yapıldığı, geniş alana gereksinim duyan pazarların, kent surları dışında kurulduğuna işaret etmektedir (Cevdet 1938: 35–38, Yinanç 1984: 299–307, Temir 1989: 223, Bayat 1991: 5–19).

Bu bilgilendirmelerden, Anadolu Selçuklu kentlerinde ekonomik etkinlik merkezleri niteliğindeki çarşı ve pazarların mekânsal ve işlevsel örgütlenmesinde, temelde üç unsurun etkili olduğu söylenebilir. Birincisi, Orta Asya ve İran Türk–İslâm kentleri ya da devralınan Bizans kentlerinde olduğu gibi, toplanma–dağılma merkezleri işlevindeki dinsel yapılardır. İkincisi, kentlerin giriş–çıkış noktaları işlevindeki kent kapılarıdır. Üçüncüsü ise, alım–satımı yapılan mal ve ürün kompozisyonlarının ortaya çıkardığı mekânsal gereksinimlerdir⁸.

Öte yandan vakıf–name metinleri, Anadolu Selçuklu kentlerinde çarşı ve pazarların yanısıra tüccarların faaliyet gösterdiği han, kapan ve fonduk gibi kapalı kitlesele yapılar ile kentsel ölçekte tüketime yönelik imalat faaliyetlerine ilişkin kâssabhâne ve kebab evi, sabunhane, yağhane (ma’sara), buzhane, şaraphane, furun ya da ekmekçi, şeker hane, bezir hane, boyahane,

hallâchâne, mengenehâne, salhane, debbağ hane, cendere hane (candarhâne), tabgah (matbaa) ve tavla (hara) gibi farklı üretim alanlarında faaliyet gösteren ve genel anlamda *kârhane* adı verilen farklı üretim alanlarında uzmanlaşmış imalathaneler de bulunmaktadır (Özcan 2005: 189, 303).

3.4. Dinsel Ögeler: Ulucami ya da Cuma Camileri

Ulucami ya da Cuma camileri işlevindeki Cami-i Kebir veya Sultan Camisi ya da Alâaddin Camisi olarak adlandırılan dinsel yapıların, –hemen tüm ortaçağ İslâm kentlerinde olduğu gibi– Anadolu Selçuklu kentlerinin de mekânsal örgütlenme düzenini belirleyen temel mekânsal öge olduğu anlaşılmaktadır (Edhem 1947: 283–286, Baykara 1996: 34–59).

Ulucami ya da Cuma Camilerinin mekânsal öge olarak kuruluşu ya da gelişimi; Türk–İslam kolonizasyon sürecinde Bizans egemenliğinden devralınan kentlere yerleştirilen Müslüman–Türk kitlelerinin dinsel gereksinimlerinin geçici olarak karşılanmasına yönelik olarak mevcut kilise ya da şapel gibi dinsel yapıların (olasılıkla yeni Ulucami yapılarına dek) cami ya da mescidlere dönüştürülmesi biçiminde olmuştur (Yinanç 1944: 181–182).

Bu açıdan bakılırsa; Konya iç kalesi içinde Bizans döneminde kilise olarak kullanılan Eflâtun Kilisesi'nin 1155 yılında Alâaddin Camisi yapılarına dek Türk nüfusun dinsel gereksinimlerine hizmet verdiğine⁹ ya da Sinop¹⁰, Antalya¹¹ ve Alâtiyye¹² gibi liman kentlerindeki kilise ve şapellerin fetih sonrasında dönüştürüldüğüne ilişkin kayıtlar, ulucamilerin Müslüman nüfusun artışı ile Türklerin kentlerde egemen etnik unsur haline gelmesi sürecinin ortaya çıkardığı mekânsal gereksinimlerin ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim başkent Konya'da 1155 yılına tarihlendirilen Alaaddin Camisi'nin yaklaşık 70 yıla yayılan üç aşamalı bir süreçte genişletilerek son halini aldığına–tamamlandığına ilişkiler tespitler¹³, Türklerin Anadolu kentlerinde egemen unsur haline gelmesinin belirli bir süreç içinde gerçekleştiğini ortaya koyması bakımından önemlidir. Dolayısıyla, Anadolu Selçuklu kentlerinde Türk yerleşimini tanımlayan ya da simgeleyen temel mekânsal öge olarak ulucamilerin, Türk–İslâm kolonizasyon sürecinde Türklerin gerek kent yönetiminde etkin duruma gelmesi gerekse demografik açıdan sayısal üstünlük sağlamasına dayalı olarak süreç içinde kentsel mekânlara eklemeli olduğu söylenebilir. Nitekim Selçuklu dönemi ulucamileri üzerine yapılan araştırmalar, ulucamilerinin ağırlıklı olarak, Türk–İslam kolonizasyon sürecinin tamamlanması ve Türklerin Anadolu coğrafyasında gerek siyasal–yönetimsel gerekse demografik açıdan egemenlik kurdukları döneme (XII. yüzyıl sonu–XIII. yüzyıl ortası) işaret etmektedir (Erdmann 1961: 94–101, Kuran 1994: 33–37). Bu tespitler, Selçuklu siyasal otoritesinin yerleşmesi-kurumsallaşması ve kentlerde Türk nüfusun gelişim süreci ile ulucamilerin kentsel mekânlara eklemeli olması arasındaki bağıntıyı ortaya koyması bakımından önemlidir.

3.5. Sosyal ve Kültürel Hizmet Ögeleri (Külliyeler): Medrese ve Dârü’ş şifâlar

Selçuklu sultanlarının, Orta Asya ve İran Türk–İslâm devlet geleneği mirasından gelen vakıf yoluyla sosyal yardım ve kültürel hizmet kurumları yaptırma politikalarının mekânsal ürünleri olarak; Anadolu kentlerinin hukuk, tıp, matematik, astronomi, felsefe ve edebiyat eğitimi veren medreseler, sağlık ve eğitim kurumları işlevindeki dârü’ş şifâlar gibi sosyal–kültürel amaçlı kamusal hizmet yapıları ile donatıldığı bilinmektedir. Bu sosyal–kültürel hizmet yapı faaliyetlerinin; sosyal–kültürel yaşam düzeyinin ilerlemesine ve gelişmesine zemin hazırlamasının ötesinde, mekânsal ögeler olarak Anadolu Selçuklu kentlerinin işlevsel ve konumsal farklılıklarına göre erken dönem külliyesi niteliğinde, özellikle “sur dışı yapılanma odakları” olarak, gerek Türk–İslam kolonizasyon sürecini gerekse kentlerin mekânsal kurgusunu biçimlendirdiği ve yönlendirdiği söylenebilir. Nitekim sosyal–kültürel hizmet yapılarının kent- sel gelişim sürecinde mekânsal ve işlevsel açıdan yönlendirici–biçimlendirici niteliği, Orta Asya ve İran Türk–İslam kentlerinden Selçuklu kentlerine aktarıldığı gibi¹⁴, Selçuklu dönemi sonrasında biçimlendirilen Osmanlı dönemi kentlerinde de gözlemlenebilmektedir¹⁵. Bu gözlemler, Orta Asya ve İran Türk–İslâm yerleşim kültürü geleneğinin, Anadolu coğrafyasında Selçuklu yerleşim kültürü üzerinden Osmanlı kentlerine aktarıldığını ya da taşıdığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Medreseler: Ddâr’ül Kur’an, Dârü’l Húffâz, Dârü’l Hadis, Dârü’ş Şifâ

Selçuklular, Hıristiyan–Bizans egemenliğinden devraldıkları Anadolu kentlerinde sosyal–kültürel kent yaşamının gelişmesini sağlamanın ötesinde, İslâmî eğitimin devlet denetiminde Sünnî felsefesi üzerinden yayılmasını hedefleyen bir din politikası benimsemişlerdir (Turan 1953: 531–564, Lapidus 1995: 305, Cahen 2000: 207–222). Bu din politikasının mekânsal yansımaları, Anadolu kentlerinde Sünnî İslâmî eğitimin verildiği medrese inşa faaliyetlerinin örgütlenmesi biçiminde olmuştur.

Anadolu’da Selçuklu dönemine tarihlenen ilk medrese inşa faaliyeti, Selçuklu Emiri Şemseddin Altun Aba tarafından 1202 yılında başkent Konya’da kurulan ve otuz sekiz öğrencinin ücretsiz olarak eğitim gördüğü Altun Aba Medresesi’dir (Turan 1947: 197–221). Selçuklu döneminde siyasal–yönetimsel merkez işlevindeki başkent Konya’da otuz, milletlerarası ticaret ve mübadele merkezi Sivas’ta on üç ve ikinci siyasal–yönetimsel merkez işlevindeki Kayseri’de dokuz medresenin varlığı, Anadolu Selçuklu kentleri arasında sosyal–kültürel yapılanmalara dayanan bir hizmet kademelenmesinin varolduğuna işaret etmektedir (Özcan 2005: 191–194). Nitekim diğer Anadolu kentlerine oranla, Selçuklu yerleşme sistemi ve ulaşım ağının odak ve düğüm merkezleri işlevindeki Konya, Kayseri ve Sivas kentleri, sayısal açıdan Anadolu’da en

fazla medrese inşa edilen kentler olarak ön plana çıkmaktadır (Bayburtluoğlu–Madran 1981: 941–949). Bu tespit, Anadolu Selçuklu kentlerinin yerleşme sistemi ve ulaşım ağı içinde üstlendiği işlevsel kimlikler ile kentlerin sosyal–kültürel öğeleri arasındaki bağlantıyı (hizmet kademelenmesi) göstermesi bakımından önemlidir.

Diğer taraftan, Selçukluların Orta Asya ve İran Türk–İslâm devlet geleneğinin mirası olarak, gezici hekimleri ya da tabipleri, Anadolu kentlerinde görevlendirmelerinin ötesinde *dârü’s şifâ*, *maristân*, *dârü’s sıhhâ* ve *dârü’l âfiye* olarak adlandırılan tıp okulu ve sağlık hizmet kurumu işlevinde medreseler–sağlık kuruluşları inşa ettikleri de bilinmektedir. Selçuklu sağlık kuruluşlarının, Orta Asya ve İran’dan yaklaşık iki yüzyıl süren göç hareketi sonunda Anadolu coğrafyasında yerleşen geniş Türk kitlelerinin sağlık hizmetlerinin karşılanması, Orta Asya–Hindistan–İran–Avrupa ya da Kırım–Suriye–Mısır arasında uzanan doğu–batı ve kuzey–güney milletlerarası ticaret kanallarının Anadolu coğrafyası üzerinde düğümlenmesinin ortaya çıkardığı salgın hastalık tehditlerinin önlenmesi ve dönemin askeri–siyasal koşullarında asker nüfusun sağlık sorunlarının giderilmesi gibi hizmetler üzerine odaklandığı söylenebilir (Ünver 1940: 64–67, 101–104, Cantay 1992: 15–19).

Selçuklu medrese ve sağlık kurumlarının, Anadolu Selçuklu kentlerinin demografik–mekânsal büyüklük ve işlevsel niteliklerine göre cami–medrese–hamam ya da cami–hanıkâh–hamam gibi külliye grupları biçiminde kentlere eklenildiği, kentsel mekândaki yer seçimi tercihlerinde ise kentlerin işlevsel kimliklerinin etkin olduğu söylenebilir (Cantay 2002: 17–22). Nitekim Selçuklu sağlık kuruluşlarının Anadolu coğrafyasındaki mekânsal dağılımı irdelenirse; Türk–İslâm kolonizasyon faaliyetlerinin merkezi işlevindeki Çankırı, Kastamonu, Akşehir ve Kütahya gibi Uc bölgelerindeki kentlerde, ulaşım sisteminin odak ve düğüm noktalarında konumlanmış Sivas, Aksaray, Tokat ve Amasya gibi ekonomik etkinlik merkezleri işlevindeki kentlerde, Konya ve Kayseri gibi ülkesel düzeyde siyasal–yönetimsel merkezlerde ve Erzen–i Rûm, Malatya, Kastamonu gibi idari birim merkezlerinde konumlandırıldığı anlaşılmaktadır (Özcan 2005: 190–192).

Diğer taraftan, medrese ve sağlık kurumlarının Anadolu Selçuklu kentlerindeki yerleşimi ya da konumlanma düzenleri açısından; siyasal–yönetimsel merkez işlevindeki Konya ve Kayseri ile ticaret kervanlarının örgütlendiği milletlerarası ticaret merkezi işlevindeki Sivas’ta kent surları içinde konumlandırıldığı (Şekil 1, Şekil 2 ve Şekil 3), buna karşılık, yerel ya da bölgesel ticaret merkezleri işlevindeki Amasya ve Tokat gibi kentler ile Uc bölgelerinde askeri–stratejik işleve sahip Çankırı ve Kütahya gibi kentlerde ise kent sur dışında konumlandırıldığı görülmektedir (Şekil 4, Şekil 7 ve Şekil 8). Bu tespitlere dayanılarak, medrese ve sağlık kuruluşlarının kentsel sosyal–

kültürel hizmet işlevinin yanısıra Türk–İslâm kolonizasyon ve yerleşimini teşvik amacıyla yerleşim odağı ve çekim merkezi işlevi üstlendiğini de söylemek olanaklıdır (Özcan 2005: 194–195).

3.6. Kolonizasyon Ögeleri: Tekke ve Zaviyeler

Tekke ve zaviyeler, kökenleri Orta Asya ve İran Türk–İslâm kültürüne dayanan derviş ya da şeyh veya baba adı verilen dini kimlikli şahsiyetlerce, Türk–İslâm kolonizasyon sürecinde Anadolu’nun kırsal ve kentsel alanlarında örgütlenmiş kolonizasyon yapıları olarak tanımlanabilir (Barkan 1942: 279–365, Eyice 1962–1963: 1–80, Ocak 1978: 247–269, Emir 1994: 42–50).

Kolonizasyon yapıları işlevindeki tekke ve zaviyeler, Anadolu’nun kırsal alanlarında (Emirci Sultan ya da Elvan Çelebi zaviyeleri gibi) belirli ve tanımlı bir yerleşim süreci sonunda dinsel işlevine dayalı olarak yerleşim odakları haline gelmiş ve kırsal yerleşmelerin çekirdeğini oluşturmuşlardır (Eyice 1969: 211–246, Ocak 1978a: 129–208, Bayram 1993: 179–186). Kentsel alanlar sözkonusu olduğunda ise kentlerin dışında (sur dışı) ya da yakınında konumlanarak, Mevlânâ Tekkesi (Konya), Ahi Evran Zaviyesi (Kırşehir), Halifet Gazi Zaviyesi (Amasya) gibi kentsel gelişme odakları işlevini üstlenmişlerdir (Özcan 2005: 195–196).

Bu bilgilendirmelerden, Anadolu Selçuklu kentlerindeki tekke ve zaviyelerin Türk–İslâm kolonizasyon sürecinin mekânsal ürünü olarak özellikle kentsel alanlarda sur dışı gelişmeleri teşvik eden ve yönlendiren ikincil gelişme odakları işlevini üstlendiği, kırsal alanlarda ise çekim merkezleri olarak kırsal yerleşmelerin çekirdeğini oluşturdukları anlaşılmaktadır (Şekil 1 ve Şekil 7).

4. Sonuç

XI. yüzyılda başlayan ve XII. yüzyıl başlarına dek süren fetih karakterli Türk yayılması (kolonizasyon) sürecinde, gerek Haçlı seferlerinin etkisi ve Selçuklu devlet mekanizmasının kurumsallaşma sürecini tamamlayamamış olması gerekse Anadolu’daki Türk siyasal parçalanmışlığının ortaya çıkardığı askeri–siyasal koşullar gözönüne alınırsa; Türklerin Anadolu kentlerinin mekânsal kurgusu üzerinde etkili oldukları ve kentlerde egemen etnik unsur olarak yerleştikleri söylenemez. Nitekim değişken askeri–siyasal koşulların mekânsal yansımaları olarak, Bizans egemenliğinden devralınan Anadolu kentlerinin mekânsal kurgusunun fiziksel açıdan köklü bir değişime uğramadığı, fethedilen kentlerdeki kilise veya şapellerin yerini Fethiye veya Fetih olarak adlandırılan camilerin alması gibi, sadece işlevsel açıdan Türk–İslâm kültürüne uyarlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, Türklerin Bizans kentlerinin mekânsal kurgusunu –yeniden– biçimlendirmesi ya da Hıristiyan–Bizans kentinin evrimleşerek Müslüman–Selçuklu kentine dönüşmesi, ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu’da Selçuklu egemenliği altında Türk siyasal

birliğinin kurulması ve Selçuklu devlet mekanizmasının kurumsallaşması ve merkezi otoritenin sağlanması gibi siyasal-yönetimsel gelişmeler sonunda gerçekleşmiştir.

Bu mekânsal evrim sürecinin Anadolu kentleri üzerindeki yansımaları, Orta Asya ve İran coğrafyası Türk kültüründen aktarılan vakıf kurumu yoluyla örgütlenen medrese-cami-türbe kompozisyonlarından oluşan sosyal ve kültürel içerikli anıtsal-kamusal hizmet yapılarının, devralınan Bizans kentlerinin mekânsal kurgusuna eklenmesi ve yeniden yapılandırılması biçiminde olmuştur. Bu süreçte; Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal örgütlenme düzenini biçimlendiren öğelerin, Orta Asya ve İran Türk-İslam kültüründen gelen yerleşim pratiklerinin Anadolu coğrafyasında devralınan Bizans yerleşim kültürü mirası üzerinde yeniden yapılandırılmasının ortak mekânsal ürünleri olduğu söylenebilir. Bu çerçevede, kentsel mekânı biçimlendiren ya da yönlendiren temel öğeler; saray-darphane gibi siyasal ve stratejik kurumların üzerinde konumlandığı yönetimsel merkez işlevindeki iç kale ve Ahmedek, sosyal ve kültürel kent yaşamının merkezi niteliğindeki ulucami ya da Cuma camisi ile ekonomik etkinliklerin örgütlediği çarşı ya da pazarlar olmuştur. Başka bir ifadeyle, kentsel omurga bu üç temel unsur üzerine oturmuştur. Bu mekânsal kurguya, cami-medrese-hamam ya da cami-dârü's şifâ kompozisyonlarından oluşan erken dönem külliyesi niteliğindeki sosyal-kültürel hizmet kurumları ile tekke ve zaviyeler gibi dini ve askeri içerikli kolonizasyon yapıları, sur dışı mekânsal gelişmeleri yönlendiren/biçimlendiren ikincil gelişme odakları olarak eklenmiştir (Şekil 9).

Öte yandan, mekânsal öğelerin Anadolu Selçuklu kentlerinin yerleşme sistemi ve ulaşım ağı içinde sahip olduğu işlevsel ve konumsal niteliklere göre kentler düzeyinde niceliksel ve niteliksel dağılım açısından farklılık ya da değişkenlik gösterdiği de belirlenmiştir¹⁶. Örneğin, Selçuklu döneminde siyasal-yönetimsel merkez işlevini üstlenmiş Konya ve Kayseri gibi kentlerin mekânsal kurgusu diğer Anadolu kentlerinden farklılıklar göstermektedir. Konya ve Kayseri'de Sultanların ikametgâhına ayrılmış saltanat sarayları işlevindeki yapıların varlığı ya da birden çok Cuma Camisi işlevinde dinsel yapının bulunması veya vakıf yoluyla gerçekleştirilen sur dışı yoğun anıtsal kamusal yapı faaliyetlerinin gözlemlenmesi, sözkonusu kentlerin sahip olduğu işlevsel ve konumsal niteliklerle bağlantılıdır.

Bir başka örnek kıyı kentleri için verilebilir. Anadolu yerleşme sistemi içinde dış alım-dış satım merkezleri işlevindeki Alâiyye, Antalya ve Sinop gibi liman kentlerinin benzer mekânsal öğelere sahip olduğu belirlenmiştir.

Bizans-Selçuklu kültürel-ekonomik temas ya da siyasal sınır bölgelerinde (Uc bölgesi) konumlanmış Ankara, Çankırı, Kütahya, Tunguzlu gibi kentlerin mekân kurgusunda, sur dışı anıtsal-kamusal yapı faaliyetlerinin etkin olması

ise, sözkonusu kentlerin sahip olduğu kolonizasyon ve fetih faaliyetleri gibi askeri işlevler ile açıklanabilir.

Özetle, Anadolu Selçuklu kentlerinin mekânsal ögeleri; Orta Asya ve İran Türk–İslâm kültüründen gelen kültür birikimi ve yerleşim geleneğinin Anadolu’da devralınan Bizans yerleşim kültürü mirası üzerindeki mekânsal birlikteliğinin ortak ürünleri olarak biçimlendirilmiştir. Bu mekânsal biçimlenme sürecinde, Anadolu kentlerinin Selçuklu dönemi yerleşme sistemi ve ulaşım ağı içindeki işlevsel kimlik ve konumsal nitelikleri, mekânsal ögelerinin mekânsal ve işlevsel kurgusunu farklılaştıran temel etken olarak görülmektedir.

Açıklamalar

- ¹ Türk fethi öncesi Anadolu–Bizans kentlerinin mekânsal ve işlevsel nitelikleri için bakınız: Özcan 2008.
- ² Orta Asya ve İran Türk–İslâm kentlerinde Erk ya da Ahmedek veya Ehmedek kavramı ve mekânsal–işlevsel niteliği için bakınız: Barthold 1949: 327–330.
- ³ Orta Asya Türk kentlerindeki Hakan Sarayı ve Anadolu’daki yansımaları için bakınız: Esin 1972: 135–215, Esin 1976: 15–18, Esin 1985: 22–26.
- ⁴ Emir-i Şikâr, Anadolu Selçuklu Devleti’nde Sultanların av hayvanlarına bakan ve av dönemlerinde sultanlara eşlik eden emirdir.
- ⁵ Filâbâd Av Köşkü ve Köşk-i Sebz’in mekânsal konumu ve işlevsel kullanımı için bkz: İbn Bibi 1996: II/204–206, 210, Aksaray 1943, 281. Aksaray 2000, 185, Anonim Selçuk–Name 1952: 53, 55, Eflaki 1986: I/106, II/108.
- ⁶ Arkeolojik araştırmalarda, Keykubâdiye Sarayı’nın Kayseri kentinin batısında bugünkü Kayseri Şeker Fabrikası tesis alanı içinde yer aldığı belirlenmiştir. Bakınız: Aslanapa 1965: 22–40, Oral 1953: 501–517.
- ⁷ Selçuklu kentlerindeki çarşı–pazarların varlığına ilişkin vakıf–name metinleri için bakınız: Erdoğan 1936: 127–128, Erdoğan 1936a: 189–191, Turan 1947: 197–221, Turan 1947a: 415–429, Turan 1948: 17–145, Bayram–Karabacak 1981: 31–61, Yinanç 1982: 5–14.
- ⁸ Selçuklu kentlerinde ekonomik ögelerin mekânsal örgütlenme düzeni üzerine bir çözümleme için bakınız: Özcan 2007: 87–100.
- ⁹ Konya iç kalesi içinde Bizans döneminde kilise olarak kullanılan Eflâton Kilisesi’nin Türk fethi sonunda mescide dönüştürülerek, 1155 yılında Alâaddin Camisi yapılarına dek Türk nüfusun dinsel gereksinimlerine hizmet verdiği kaydedilmektedir. Bakınız: Konyalı 1964: 351–353, Eyice 1970: 269–302.
- ¹⁰ 1214 yılında fethedilen Sinop kentinde ulucami işlevindeki Alâaddin Camisi 1215–1230 arasında tarihlendirilmektedir. Bakınız: Altun 1988: 49–51.
- ¹¹ Antalya’nın Selçuklular tarafından fethi 1207 olmasına karşılık, ulucami niteliğindeki Yivli Minare (Alâaddin) Camisi 1216–1217 yıllarına tarihlendirilmektedir. Bakınız: Yılmaz 2002: 10–15.
- ¹² Alâiyye 1221 yılında fethedilmesine karşılık ulucami işlevindeki Süleymaniye (Alâaddin) Camisi 1231 yılına tarihlendirilmektedir. Bakınız: Konyalı 1946: 290–297.
- ¹³ Konya Alaaddin Camisi’nin inşaa süreci hakkında ayrıntıda değerlendirme ve kaynakça için bakınız: Asutay–Effenberger 2006: 113–122.
- ¹⁴ Erken dönem Türk külliyelerinin Selçuklu dönemi kentlerindeki mekânsal–işlevsel nitelikleri için bkz: Katoğlu 1967: 336–344, Alkan 1985: 205–211.
- ¹⁵ Osmanlı dönemi kentlerinde külliyelerin kentlerin mekânsal kuruluşu ve mekânsal örgütlenme düzeni üzerindeki etkileri için bakınız: Barkan 1963: 239–296, Ergin 1939, Cantay 1988: 1–12, Cantay 2002, Yenen 1988.
- ¹⁶ Selçuklu çağında Anadolu kentlerinin işlevsel kimliklerine ilişkin bir çözümleme için bakınız: Özcan 2007: 100–112.

Kaynaklar

- Akok, Mahmud (1976). "Kayseri Şehri Tarihi İç Kalesi". *Türk Arkeoloji Dergisi* XXIII: 5–38.
- Akok, Mahmut (1968). "Konya'da Alâaddin Köşkü Selçuklu Saray ve Köşkleri". *Türk Etnografya Dergisi* XI: 47–73.
- Aksarayı (1943). *Anadolu Selçuklu Devletleri Tarihi*. Çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Recep Ulusoğlu Yay.
- (2000). *Müsâmeretü'l Ahbar*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yay.
- Alkan, Ahmet (1985). "Mevlevilik ve Mevlânâ Külliyesinin Konya Şehirsel Gelişmeleri İçindeki Yeri". *I. Milli Mevlânâ Kongresi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 205–212.
- Altun, Ara (1988). *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Angold, Michael (1985). "The Shaping of the Medieval Byzantine City". *Byzantinische Forschungen* X: 1–37.
- Anonim Selçuk-Name (1952). *Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III*. Çev. Feridun Nafiz Uzluk. Ankara: Uzluk Yay.
- Arık, Rüçhan (2000). *Kubâd-âbâd; Selçuklu Saray ve Çinileri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- (2001). "Kubâd-âbâd Sarayı (Bir Değerlendirme) ve Malanda Köşkü". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 25–32.
- (2003). "Kubâd-âbâd 2002 Yılı Kazı Çalışmaları". *25. Kazı Sonuçları Toplantısı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 345–350.
- Aslanapa, Oktay (1963). "Yeni Araştırmalarda Türk Saray ve Köşklarinin Yeri". *Türk Kültürü* 3: 23–28.
- (1965). "Kayseri'de Keykubâdiye Köşkleri Kazısı". *Türk Arkeoloji Dergisi* III (I): 22–40.
- Asutay-Effenberger, Neslihan (2006). "Konya Alaaddin Camisi Yapım Evreleri Üzerine Düşünceler". *ODTÜ Mimarlık Fakültesi Dergisi* 23(2): 113–122.
- Âşıkpaşaoğlu (1970). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi (Tevârih-i Al-i Osman)*. Çev. Nihal Atsız. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Barkan, Ömer Lûtfi (1942). "Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak; Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler". *Vakıflar Dergisi* II: 279–365.
- (1963). "Şehirlerin Teşekkülü ve İnkişafı Tarihi Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar". *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* XXIII (1–2): 239–296.

- Barthold, Vassiliy V. (1949). “Farsça Ark–Erk, Kale–Citadel”. *TTK Belleteni* XIII (49): 327–330.
- Bayat, Ali Haydar (1991). “Anadolu Selçuklu Hastane Vakfiyelerinin Tek Örneği Olarak Sivas Dârüşşifası Vakfiyesi”. *Türk Kültürü* 333: 5–19.
- Baykara, Tuncer (1971). XI. Yüzyıla Kadar Türk Şehri. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (1996). “Ulu cami: Selçuk Şehrinde İskânı Belirleyen Bir Kaynak Olarak”. *TTK Belleteni* LX (227): 34–59.
- Bayram, Sadi (1993). “Anadolu’da XIII. Yüzyıl Bir Rufai Zaviyesi”. *Yılmaz Önge Armağanı*. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 179–186.
- Bayram, Sadi ve Ahmet Hamdi Karabacak (1981). “Sahib Ata Fahrü’-d-din Ali’nin Konya İmaret ve Sivas Gök Medrese Vakfiyeleri”. *Vakıflar Dergisi* XIII: 31–61.
- Bayburtluoğlu, Zafer ve Emre Madran (1981). “Anadolu’da 1308 M. Yılına Kadar Gerçekleştirilmiş Türk–İslâm Yapıları Üzerine Sayısal Sınamalar”. *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: TTK Yay. 941–949.
- Bouras, Charalambos (2002). “Aspects of the Byzantine City; Eighth–Fifteenth Centuries”. *The Economic History of Byzantium*. Ed. Angeliki E. Laiou. Washington: Harvard University Press. 499–528.
- Cahen Claude (2000). *Osmanlılardan Önce Anadolu*. Çev. Erol Üyepazarcı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Cantay, Gönül (1988). “16. Yüzyıl Külliyelerinin Şehirlerin Gelişmesine Etkisi”. *Sinan’ın Osmanlı Türk Şehircilik ve Belediyeciliğine Katkısı: Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri*. 1–12.
- (1992). *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- (2002). *Osmanlı Külliyelerinin Kuruluşu*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Cevdet, Muallim (1938). “Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercümesi”, *Vakıflar Dergisi* I: 35–38.
- Cezar, Mustafa (1977). *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yay.
- Edhem, Halil (1947). “Anadolu Selçuklu Döneminde Mimari ve Tezyini Sanatlar”. *Halil. Edhem Hatıra Kitabı*. 279–297.
- Eflâkî, Ahmed (1986). *Ariflerin Menkıbeleri*. Çev. Tahsin Yazıcı. Ankara: Remzi Kitabevi.
- Emir, Sedat (1994). *Erken Osmanlı Mimarlığında Çok-İşlevli Yapılar: Kentsel Kolonizasyon Yapıları Olarak Zaviyeler I (Öncü Yapılar: Tokat Zaviyeleri)*. İzmir: Akademi Yay.

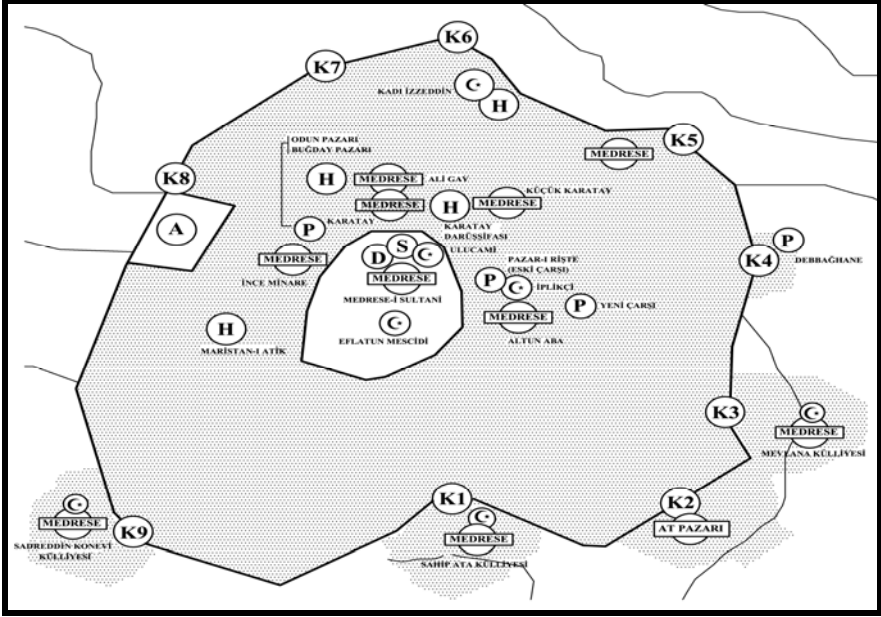
- Eravşar, Osman (2001). "Anadolu Selçuklularında İdari Mekân Olarak Devlethâne". *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. 281–295.
- Erdem, Tahir (1935). "Yenişar". *ÜN Dergisi* 2 (18): 254–256.
- Erdmann, Kurt (1961). "Die Sonderstellung Der Anatolischen Moschee Des XII. Jahrhunderts". *The First International Congress of Turkish Arts*. 94–101.
- Erdoğan, Abdülkadir (1936). "Üç Selçuk Sultanına Sadakatle Hizmet Eden Emir Celaledin Karatay'ın Konya'daki Muhteşem Medresesine Ait Arapça Vakfiyeden Çıkarılan Hülâsa". *Konya Dergisi* 2: 127–128.
- (1936a). "Üç Selçuk Sultanına Sadakatle Hizmet Eden Emir Celaledin Karatay'ın Konya'daki Muhteşem Medresesine Ait Arapça Vakfiyeden Çıkarılan Hülâsa". *Konya Dergisi* 3: 189–191.
- Ergin, Osman Nuri (1936). *Türk Şehrinin Tarihi İnkışaftı*. Ankara: Maarif Yay.
- (1939). *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*. Ankara: Maarif Yay.
- Esin, Emel (1972). "Orduğ; Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri". *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* VII (10–11): 135–215.
- (1976). "M.IX.-XII. Yüzyıl Uygur Köşklerinden Safranbolu Ev Mimarisine Geleşme". *Mimarlık Tarihi ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni* 2 (5–6): 15–18.
- (1985). "Ordu; Türk Saray Mimarisinin Onbeşinci Asırdan Önceki Tarihçesi". *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu*. 22–26.
- Esterabadi, Aziz bin Erdeşir (1990). *Bezm-u Rezm*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Eyice, Semavi (1962–1963). "İlk Osmanlı Devrinin Dini-İçtimai Bir Müessesesi; Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler". *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası* 23 (1–2): 1–80.
- (1969). "Çorum'un Mecidözünde Âşık Paşaoğlu Elvan Çelebi Zaviyesi". *Türkiyat Mecmuası* XV: 211–246.
- (1970). "Konya'nın Alâaddin Tepesinde Selçuklu Öncesine Ait Bir Eser; Eflatun Mescidi". *Sanat Tarihi Yıllığı*. 269–302.
- Foss, Clive (1996). "The Defences of Asia Minor Against The Turks". *Cities, Fortress and Villages of Byzantine Asia Minor*. London: Variorum Press. 145–205.
- Ibn Bibi (1941). *Anadolu Selçuki Devleti Tarihi (Farsça Muhtasar Selçuk-Name)*. Çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi.
- (1996). *El Evamirü'l-Alâ'iye Fil Umurü'l-Alâ'iye (Selçuk Name)*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: TTK Yay.
- Karaduman, Hüseyin (1995). "Delice Selçuklu Köşkü Kurtarma Kazısı". *V. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*. 189–220.
- Katoğlu, Murat (1967). "XIII. Yüzyıl Anadolu Türk Mimarisinde Külliye". *TTK Belleteni* XXXI (121–124): 336–344.
- Konyalı, İbrahim Hakkı (1946). *Alanya (Alâiyye)*. İstanbul: Ayaydın Basımevi.

- (1964). *Konya Tarihi*. Konya: Konya Belediyesi Yay.
- Kuban, Doğan (1970). “Ortaçağ Anadolu–Türk Sanatı Üzerine Gözlemler”. *Malazgirt Armağanı*. Ankara: TTK Yay. 103–117.
- Kuban, Doğan (1993). *Batiya Göçün Sanatsal Evreleri (Anadolu’dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıkları)*. İstanbul: Cem Yay.
- Kuran, Abdullah (1994). “Anadolu Selçuklu Ulucamileri”. *IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri*. 33–37.
- Küçükdağ, Yusuf (2001). “Konya Kalesi’nin Ahmedek Bölümüne Dair”. *I. Uluslararası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi*. 83–91.
- Lapidus Marvin Ira (1995). *A History of Islamic Societies*. London: Cambridge University Press.
- Lloyd, Seton ve D. Storm Rice (1989). *Alanya (Alâiyya)*. Çev. Nermin Sinemoğlu. Ankara: TTK Yay.
- Mazaherî, Ali (1972). *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. Çev. Bahriye Üçok. İstanbul: Varlık Yay.
- Mez, Adam (1937). “Orta Zaman Türk–İslâm Dünyasında Şehircilik”. *Ülkü Mecmuası* X (56): 127–135.
- Müneccimbaşı, Ahmed bin Lütfullah (1935). *Müneccimbaşıya göre: Anadolu Selçukluları*. Çev. Hasan Fehmi Turgal. İstanbul: Türkiye Yay.
- (2001). *Camiü’l-Düvel–Selçuklular Tarihi; Anadolu Selçukluları ve Beylikler*. Çev. Ali Öngül. İzmir: Akademi Yay.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1978). “Zaviyeler”. *Vakıflar Dergisi* XII: 247–269.
- (1978a). “Emirci Sultan Zaviyesi; XIII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu (Bozok)’da Bir Babai Şeyhi: Şeref ud–Din İsmail b. Muhammed”. *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 9: 129–208.
- Oral, M. Zeki (1953). “Kayseri’de Kubadiye Sarayları: Anadolu’da Selçuk Sarayları”. *TTK Belleteni* XVII (68): 501–517.
- Özcan, Koray (2005). *Anadolu’da Selçuklu Dönemi Yerleşme Sistemi ve Kent Modelleri*. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- (2007). “Selçuklu Çağında Sivas: Ortaçağda Bir Anadolu–Türk Kentinin İşlevsel Kimliği Üzerine Hipotetik Yaklaşımlar”. *Akademik Araştırmalar Dergisi* 9 (33): 100–112.
- (2007). “Vakfiyelere Göre Selçuklu Kentinde Ticaret Mekânlarının Örgütlenme Düzeni ve Mekânsal Dizilişi Üzerine Bir Deneme; Konya Örneği”. *Vakıflar Dergisi* XXX: 87–100.
- (2008). “Arap İstilalarından Türk Fetihlerine Kadar Anadolu–Bizans Kenti Mekânsal Evrim ve Kentsel Modeller”. *Basılmamış Araştırma Projesi (0540.1077)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü.

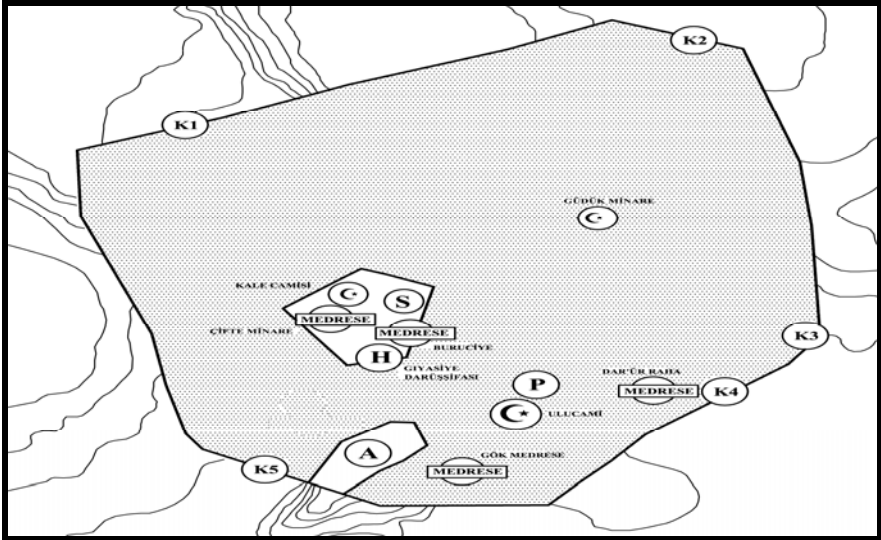
- Özgüç, Tahsin ve Mahmut Akok (1957). "Alayhan, Öresunhan ve Hızır İlyas Köşkü-İki Selçuklu Kervansarayı ve Bir Köşkü". *TTK Belleteni* XXI (81): 139-148.
- Redford, Scott (1993). "Thirteenth-Century Rum Seljuq Palaces and Palace Imagery". *Ars Orientalis* 23: 215-232.
- (2000). *Landscape and the State in Medieval Anatolia; Seljuk Gardens and Pavilions of Alanya, Turkey*. Oxford: Archeopress.
- Rogers, J. Michael (1998). "Seton Lloyd's and D. S. Rice's Survey of Alanya (Alâ'iyya, Alâ'iyeh)". *Ancient Anatolia*. Ed. Roger Matthews. Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara Press. 367-378.
- Sözen, Metin (1990). *Devletin Evi Saray*. İstanbul: Sandoz Kültür Yay.
- Temir, Ahmet (1989). *Caca Oğlu Nur El-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: TTK Yay.
- Turan Osman (1953). "Selçuk Türkiye'si Din Tarihine Dair Bir Kaynak". *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*. 531-564.
- (1947). "Selçuk Devri Vakfiyeleri-I, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı". *TTK Belleteni* XI (42): 197-221.
- (1947). "Selçuk Devri Vakfiyeleri-I, Şemseddin Altun-Aba Vakfiyesi ve Hayatı". *TTK Belleteni* XI (42): 197-221.
- (1947a). "Selçuk Devri Vakfiyeleri-II, Mübarezeddin Ertokuş Vakfiyesi". *TTK Belleteni* XII (43): 415-429.
- (1948). "Selçuk Devri Vakfiyeleri-III, Celaleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri". *TTK Belleteni* XII(45): 17-145.
- (1988). *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*. Ankara: TTK Yay.
- Uğur, Ferit (1939). "Tevârih-i Al-i Karaman". *Konya Dergisi* 31: 1592-1600.
- Uzluk, Şahabeddin (1935). *Konya'nın Selçukiler Zamanı Şehir Mimarisi*. Konya: Babalık Basımevi.
- (1972). "Felekâbâd Sarayı Konya'nın Neresinde İdi, Kim İnşa Ettirdi, Çatısını Hangi Mimar Çattı?". *VII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: TTK Yay. 374-381.
- (1981). "Selçuklu Sultanı I. Alâaddin'in Beyşehir'ndeki Sarayı". *VIII. Türk Tarih Kongresi*. Ankara: TTK Yay. 887-891.
- Ünver, A. Süheyl (1940). *Selçuklu Tababeti*. Ankara: TTK Yay.
- (1969). "Anadolu'da Selçuklu Devleti, Beylikleri Resmi Daireleri ve Toplantı Yerlerine Dair". *Vakıflar Dergisi* VII: 323-327.
- Yavuz, Ayşıl Tikel (2000). "Antalya Kemer'deki Selçuklu Köşkü". *Prof. Dr. Emin Bilgiç Hatıra Kitabı*. 279-302.
- Yavuz, Yıldırım (1970). "Alanya'nın Demirtaş (Syedre) Bucağındaki Köşk". *TTK Belleteni* XXXIV (133): 353-371.

- Yenen, Zekiye (1988). *Vakıf Kurumu-İmaret Sitesi Bağlamında Osmanlı Dönemi Türk Kentlerinin Kuruluş ve Gelişim İlkeleri*. Doktora Tezi. İstanbul: İTÜ.
- Yılmaz, Leyla (2002). *Antalya: Bir Ortaçağ Türk Şehrinin Mimarlık Mirası ve Şehir Dokusu (16. Yüzyılın Sonuna Kadar)*. Ankara: TTK Yay.
- Yinanç, Mükremin Halil (1944). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri 1; Anadolu'nun Fethi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Yinanç, Refet (1982). "Selçuklu Medreselerinden Amasya Hilafet Gazi Medresesi ve Vakfiyesi". *Vakıflar Dergisi* XV: 5–14.
- (1984). "Kayseri ve Sivas Darüşşifalarının Vakıfları". *TTK Belleteni* XLVIII (189–190): 299–307.

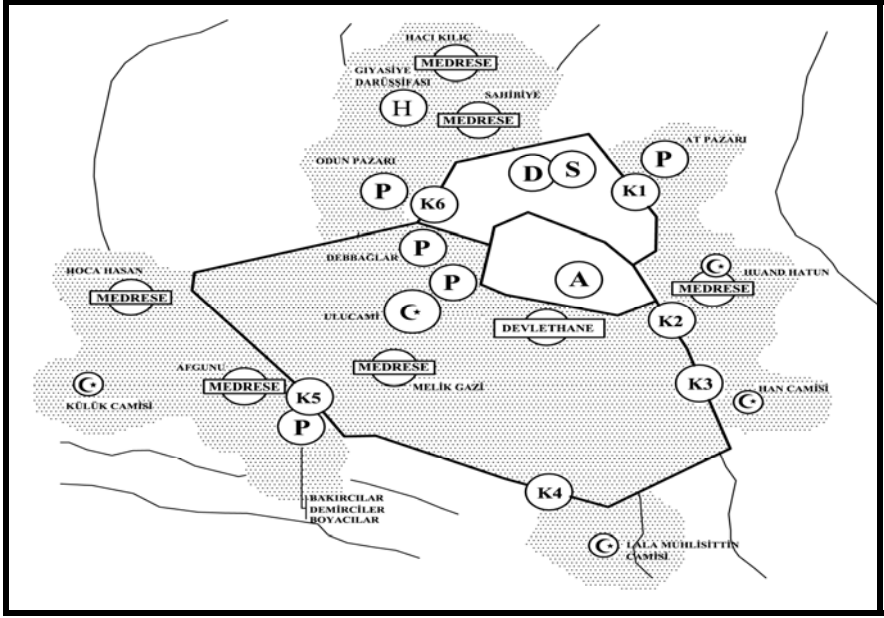
Şekiller

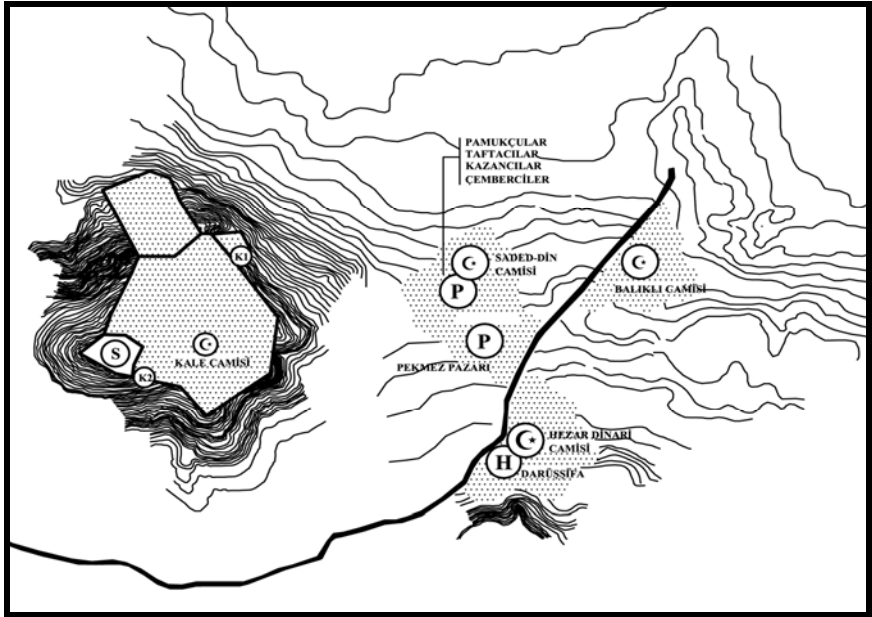
Şekil 1. Selçuklu döneminde Konya, siyasal-yönetimsel başkent

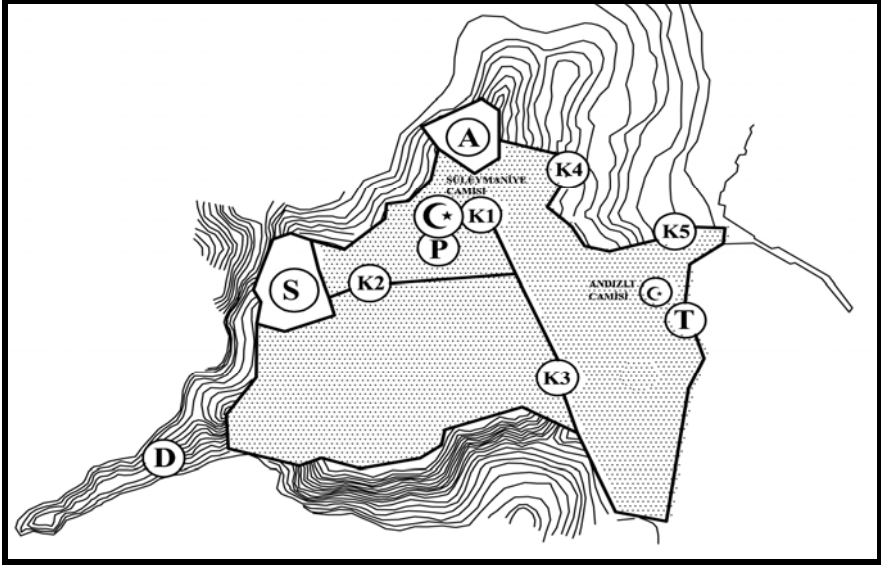
Şekil 2. Selçuklu döneminde Sivas, milletlerarası ticaret merkezi

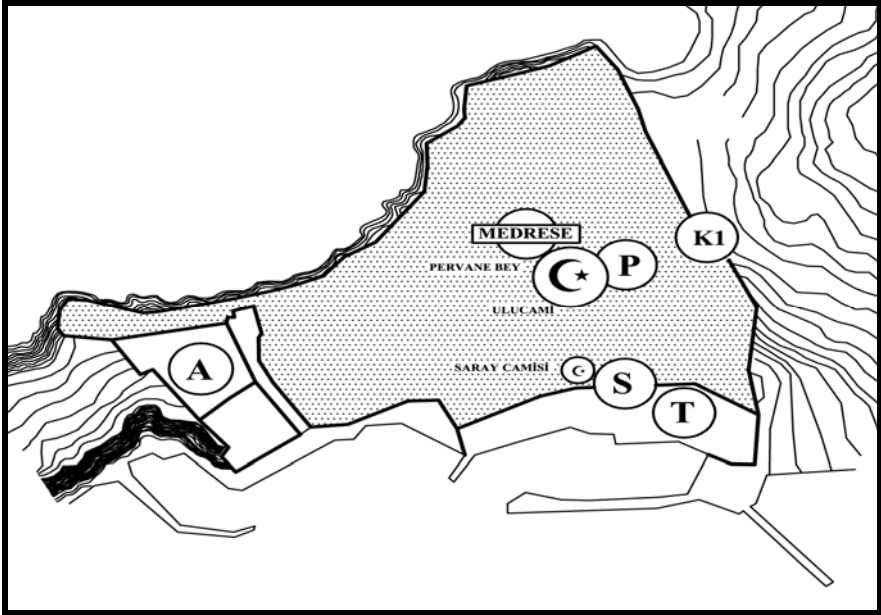
Şekil 3. Selçuklu döneminde Kayseri, ikinci başkent

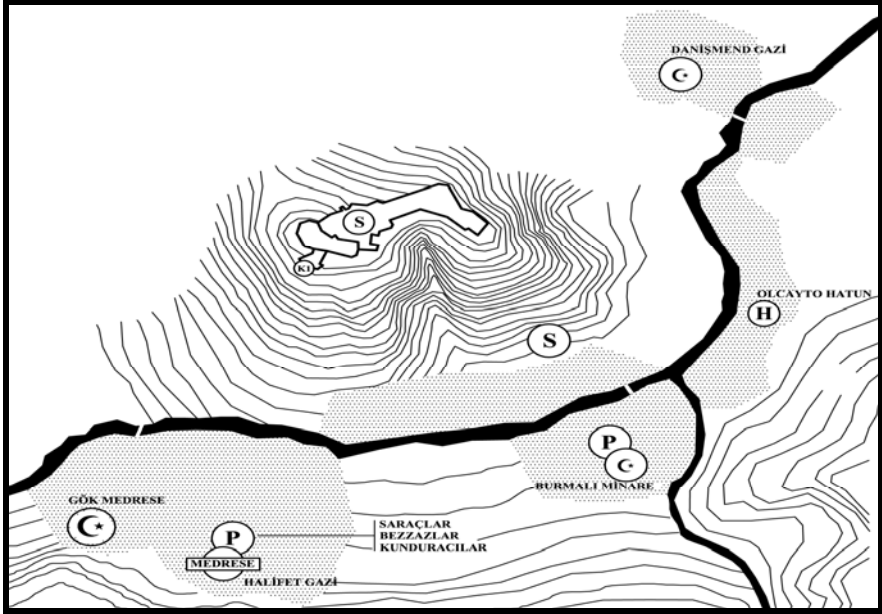
Şekil 4. Selçuklu döneminde Kütahya, Uc kenti

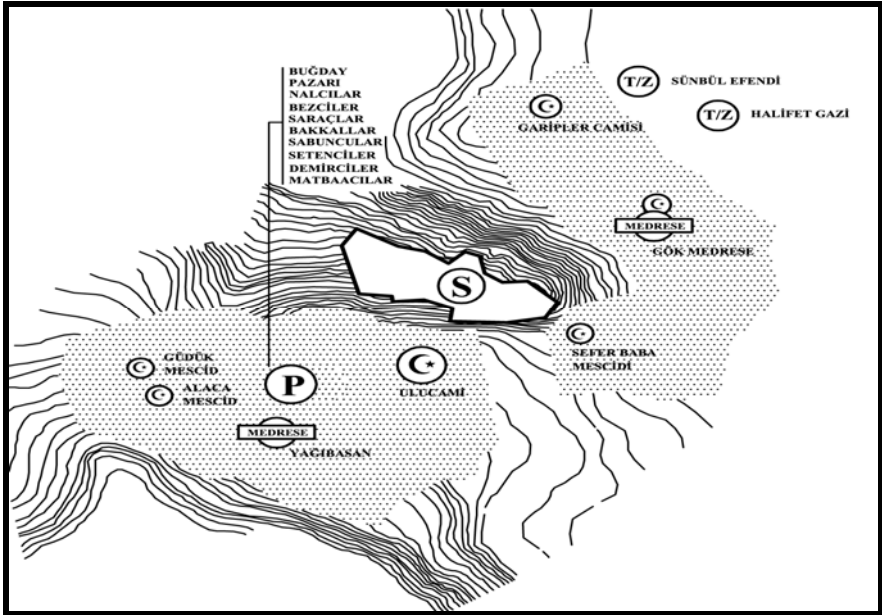
Şekil 5. Selçuklu döneminde Alaïyye, askeri üs–liman kenti

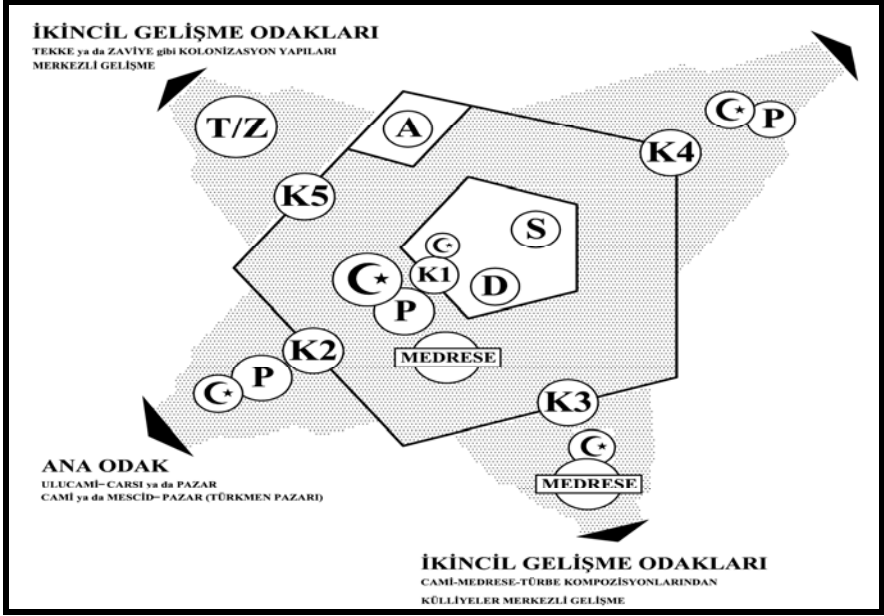
Şekil 6. Selçuklu döneminde Sinop, askeri üs–liman kenti

Şekil 7. Selçuklu döneminde Amasya, bölgesel ticaret merkezi

Şekil 8. Selçuklu döneminde Tokat, bölgesel ticaret merkezi

Şekil 9. Anadolu Selçuklu Kenti; mekânsal öğeler ve örgütlenme düzeni

<u>KENTSEL YERLEŞİM ALANI</u>	<u>YÖNETİMSEL ÖGELER</u>
SUR İÇİ YERLEŞİM ALANI	SARAY
SUR DIŞI YERLEŞİM ALANI	DEVLETHANE
<u>SAVUNMA ÖGELERİ</u>	<u>DİNSEL ÖGELER</u>
İÇ KALE	ULUCAMI
AHMEDEK	CAMI- MESCİD
KENT SURLARI	<u>SOSYAL- KÜLTÜREL HİZMET ÖGELERİ</u>
KENT KAPILARI	MEDRESE
<u>EKONOMİK ÖGELER</u>	HASTAHANE (DARÜ'S ŞİFA)
ÇARŞI- PAZAR	<u>KOLONİZASYON ÖGELERİ</u>
DARPHANE	TEKKE VE ZAVİYELER
TERSANE	KÜLLİYE SUR DIŞI YAPILANMA ODAĞI

Gösterimler

Early Anatolian–Turkish Town Anatolian Seljuk Town and its Spatial Elements

Koray Özcan*

Abstract: The spatial background of Anatolian-Turkish towns was organized in the Seljuk period, which can be defined as the early Turkish settlement and colonization process. In this process, Turks, who came from Iran and Central Asia, participated in the settlement chain of Anatolia by founding the Seljuk state. Turks took over the towns from the Byzantine regime and re-organized them in terms of Turkish culture.

The aim of this study is to determine the spatial elements of Anatolian towns which were re-established or re-organized spatially during the Seljuk period. This is important regarding the understanding of the spatial and functional dynamics which shaped the spatial organizations of Anatolian towns during the Seljuk period. It is also important in understanding Turkish settlement practices, which were transferred not only from Central Asia and Iran to Anatolia but also from Seljuk towns to Ottoman towns.

The methodology of this study is based on examining historical manuscripts, archaeological findings and architectural remains and their transfer to plans and schemas. The results are evaluated according to some hypotheses developed.

Key Words: Anatolian–Turkish town, Anatolian Seljuk town, spatial element.

* Assoc. Prof. Dr., Selçuk University, Faculty of Engineering and Architecture, Department of City and Regional Planning/ KONYA
korayzcan@gmail.com

Турецкий город Анатолии раннего периода: анатолийский город сельджукского периода и пространственные элементы

Корай Озджан*

Аннотация: Сельджукский период может быть определен как процесс раннего тюркского заселения или колонизации, а также начала организации пространственной инфраструктуры анатолийско-турецкой городской культуры. В ходе этого процесса оседлые, полукочевые и кочевые племена туркменского происхождения, перекочевавшие из Средней Азии и Ирана на территорию Анатолии на основе оседлого культурного наследия византийского правления создали новую, характерную только для Анатолии городскую культуру с тюркским доминированием.

Целью настоящего исследования является определение элементов пространственной организации городов, реконструированных на основе городского культурного наследия византийского периода, а также новых созданных анатолийских городов. Это определение очень важно с точки зрения выявления пространственной и функциональной динамики, формирующей городскую организацию сельджукского периода, характеризующегося как недостаточно исследованного во всех отношениях отрезка времени; практики городского урегулирования, унаследованной Анатолией от Центральной Азии и Ирана; определения культурного наследия, переданного османским городам. Данное исследование проводилось методом редактирования и сопоставления данных, планов и схем, полученных из материалов письменных источников, археологических памятников и архитектурного наследия сельджукского периода.

Ключевые слова: анатолийско-тюркский город, анатолийский город сельджукского периода, пространственные элементы.

* Доц. док., Сельджукский университет, инженерно-архитектурный факультет, кафедра городского и регионального планирования / Конья
korayzcan@gmail.com

Batı Avrupa’da Uygulanan Dil Politikaları Kapsamında Türkçe Öğretiminin Değerlendirilmesi¹

Kutlay Yağmur*

Özet: Bu makalede, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi’nde Türkçenin Öğretimi konferansının Panel bölümünde Batı Avrupa’daki durum üzerine yapılan sunumun ayrıntıları sunulacaktır. Dil öğretimi ve dil planlaması arasında yakın bir ilişki olduğundan Türkçenin Batı Avrupa’daki konumunu anlayabilmek için Avrupa Birliği ülkelerinin uyguladığı dil politikalarının bilinmesi gerekmektedir. Bu kapsamda, ilk olarak, Batı Avrupa genelinde uygulanan dil politikaları sunulduktan sonra, Hollanda’daki durumun tarihsel gelişimi özetlenecek, peşinden 5 Avrupa ülkesinde 8,686 Türk öğrencinin katılımıyla yapılmış olan çok dillilik anketinin sonuçları sunulacaktır. Toplum dilbilim çerçevesinde alınan sonuçlar değerlendirilerek Türkçenin Batı Avrupa’daki geleceğine ilişkin tespitler yapılacak ve son bölümde de Batı Avrupa’daki Türkçe öğretiminin kurumsallaşabilmesi için yapılması gerekenler özetlenecektir.

Anahtar Kelimeler: Batı Avrupa, Dil politikaları, Hollanda, Türkçe öğretimi, Türkçenin toplum dilbilimsel gücü, Türk göçmen çocukları.

Giriş

Batı Avrupa’nın dil politikaları ve Türkçe öğretiminin Avrupa Birliği ülkelerindeki durumu karmaşık bir meseledir. Her şeyden önce yıllar boyunca anadili öğretimi yasaları sürekli olarak değiştirilmiştir. İkinci olarak da anadili öğretimi konusunda Avrupa Birliği ülkeleri arasında bir uyuma söz konusu değildir. Belirsizlik ve tutarsızlık anadili eğitimiyle ilgili politikaları tanımlamaktadır. 1996 yılında Barselona’da yayınlanan uluslararası dil hakları beyannamesinde tüm dillerin ve kültürlerin eşit olduğu belirtilmiştir (Genel ilkeler, Madde 10, paragraf 1). Fakat göçmen çocuklarının anadili öğretimiyle ilgili olarak Avrupa Konseyi’nin 25 Temmuz 1977 tarihli yönergesi: “Üye devletler ulusal ve yasal koşulları doğrultusunda ve (göçmenleri) gönderen ülkelerin devletleri ile işbirliği içinde okul programlarıyla eşgüdümlü olarak anadili eğitimi ve öğretimi için uygun önlemleri alır” şeklindeki kararı daha

¹ Bu makale, uluslararası Kıbrıs Üniversitesi’nde 9-11 Aralık 2009 tarihinde gerçekleştirilen ‘2. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nun Panel bölümünde özet olarak sunulmuştur.

* Doç. Dr., Tilburg Üniversitesi, Dil ve Kültür Çalışmaları Bölümü, Tilburg / Hollanda
k.yagmur@uvt.nl

hala yürürlüktedir. Çok açık destek vaadine rağmen göçmen grupların anadili öğretimi konusunda birçok tutarsızlık mevcuttur. Extra ve Gorter'in (2001:3) açıklaması uygulama ve yasal düzenleme arasındaki büyük çelişkiyi sergilemektedir: "Türkçe ve Arapça, Avrupa Birliği ülkelerinde milyonlarca insan tarafından konuşulan ve öğrenilen sözüm ona Avrupalı olmayan dillere iki iyi örnektir. Göçmen dilleri, göçmen gruplar tarafından kimliklerinin bir parçası olarak algılanıp aktarılmasına karşın bölgesel azınlık dillerine nazaran çok daha az korunmakta ve eğitimde de çok az yasal destek görmektedirler. Aslında göçmen dillerinin öğretimi birçok yasa yapıcı tarafından göçmenlerin buldukları toplumla bütünleşmesinin önünde bir engel olarak görülmektedir. Avrupa düzeyinde göçmen dilleriyle ilgili yasa ve yönergeler yetersiz ve oldukça eskidir." Extra ve Gorter'in (2001) tespiti Avrupa Birliği'nin göçmen grupların anadillerine yaklaşımını çok bariz bir şekilde ortaya koymaktadır. Almanya veya Hollanda'da Türkçe konuşabilmek bir artı değer olarak değil, toplumsal uyumun önünde bir engel olarak görülmektedir. Bu yaklaşımın sadece kültürel açıdan değil dilbilim ve eğitimbilim açısından da sakıncaları vardır.

Batı Avrupa'daki Türkçe öğretimini değerlendirebilmek için bu dillerin öğretimi ile ilgili yasaları kısaca özetlemek gerekmektedir. Birçok Avrupa ülkesi bu dillerin öğretimi ile ilgili somut kararlar almasına rağmen, göçmen dillerinin öğretimi ile ilgili tartışmalar bir türlü bitmek bilmemektedir. Başlangıçtaki amaç, göçmen çocuklarının misafir olarak görülmesi ve ülkelerine döndüklerinde uyum zorluğu çekmemeleri için anadili eğitimi verilmesiydi. Ancak mevcut durum farklıdır: Türk göçmenler 50 yıldır bu ülkelerde yaşamaktadırlar dolayısıyla anadili eğitiminin de artık gereksiz olduğu iddia edilmektedir. Ayrıca anadili öğrenimi bulunulan ülkenin dilinin öğrenilmesine bir engelmis gibi görülmekte ve gösterilmektedir. Aslında her iki dilin de öğrenimi çok önemlidir. Türk dilinin öğrenimi genç kuşakların ait oldukları toplumla diyalogları ve benlik gelişimleri açısından çok önemlidir. Bulunulan ülkenin dilini öğrenmek her şeyden önce yaşanan ülkedeki akademik başarı ve toplumsal hayatta etkili olabilmek için gereklidir. Ortaya konan "ya anadili ya da öteki" şeklindeki kıyaslama yanlış ve kesinlikle dilbilimsel bir tespit değildir.

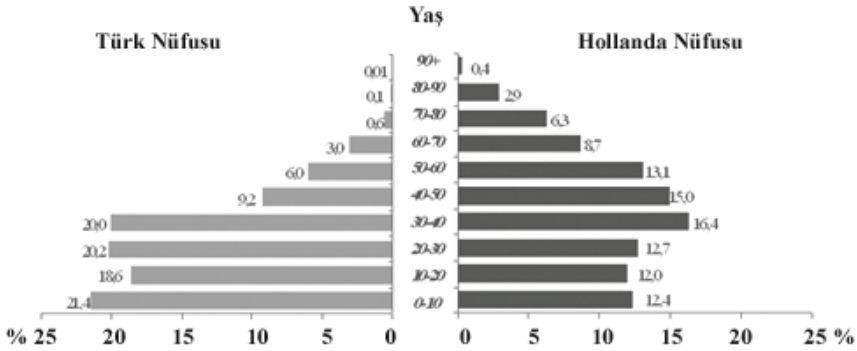
Farklı Avrupa ülkelerinde farklı anadili eğitimi uygulamaları vardır. Danimarka, Hollanda ve Norveç gibi ülkelerde anadili eğitimi tamamen okullardan kaldırılmıştır. İngiltere'de anadili eğitimi ilgili toplumla yerel yönetim arasında çözümlenmesi gereken bir konudur. İsveç'te sorumluluk eğitimle ilgili mercilere aittir. Almanya (bazı eyaletleri hariç), Avusturya, Fransa, İsviçre, Lüksemburg ve Belçika gibi ülkelerde anadili eğitimi sorumluluğu göçmenleri gönderen ülkeye aittir. Anadili eğitimi derslerinin kalitesi genellikle düşük olduğu için her geçen yıl anadili derslerine talep azalmaktadır. Aşağıdaki bölümde dil politikaları ve Türkçe uygulamaları açısından daha derinlemesine bir inceleme sunulacaktır.

Dil Politikaları

Birçok Batı Avrupa ülkesinin anadili eğitimine yönelik politika ve yaklaşımları anlaşılmasından Türkçenin mevcut konumu ve geleceğine ilişkin sağlıklı saptamalar yapılması ve politikalar geliştirilmesi mümkün değildir. Batılı devlet adamları ülkelerinde uygulanan göçmen azınlıklara yönelik politikaları 'uyum' çalışmaları olarak yansıtmakta ancak ortaya konan uygulamalar azınlık grupları tarafından asimilasyon politikaları olarak algılanmaktadır. Konuyu bilimsel alanyazın doğrultusunda ele alırsak iki yaklaşımın da eksik yanları olduğunu görürüz. Batı Avrupa'da resmi olarak asimilasyon politikası uygulayan tek ülke Fransa'dır. Üniter devlet yapısı ve ilkeleri doğrultusunda, Fransız devleti Fransızca konuşan ve yasal oturma iznine sahip her bireyi bir yurttaş olarak görme eğilimindedir. Bunu yaparken de farklı kökenden gelen her bireyin Fransız dilini ve değer yargılarını kabul ederek Fransız toplumuyla bütünleşmesini öngörmektedirler. Danimarka ve Hollanda'nın başını çektiği diğer bir grup ise alanyazında *civic ideology* olarak bilinen sosyal devlet politikasını uygulamaktadırlar. Bu yaklaşım etnik azınlıkların dil ve kültürlerine müdahale etmemekte ancak bu dillerin gelişmeleri için de herhangi bir destekte bulunmamaktadır. 1994'ten beri bu ülkeler siyasetlerini değiştirmiş ve Hollanda'da ve Almanya'nın birçok eyaletinde olduğu gibi *ethnist ideology* diye nitelenen ve etnik azınlıkları *dışlayıcı* bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Bu yaklaşımın özünde asimilasyon politikaları var gibi görünse de asimilasyon farklı kökenden gelen bireyin bulunduğu toplum içinde erimesini ve kültürel kökeninden uzaklaşmasını bekler. Bir anlamda asimilasyon politikası 'kabul etme' üzerine kurulmuştur. Farklılıkların ortadan kaldırılıp, hâkim dil ve kültür düzleminde 'aynı' olmak hedeflenir. Egemen kimliği kabul eden her birey toplumun bir üyesi ve yaşanılan ülkenin yurttaşı olur. Ancak *ethnist ideoloji* azınlık gruba ait kişi ve grubun çoğunluk toplumla bütünleşmesini farklı sosyal ve siyasi mekanizmalarla zorlaştırır. Saç rengi, din farkı, etnik köken gibi ayrılıkları bilinçli bir şekilde öne çıkarır. Nitekim bugün Batı Avrupa medya ve siyasetinde ön plana çıkan İslam okulları¹ ve "siyah okullar"² tartışmalarının özünü çok iyi anlamak gerekir. Bilimsel alan yazında bu tür yaklaşımların adı ırkçılık olarak konulmuştur. Ancak medyada güçlü gruplar tarafından pompalanan bu yaklaşımların Batı Avrupa toplumlarının tamamında henüz genel kabul gördüğü söylenemez. Uygulanan politika çatışma modelidir. Çatışma modeli azınlık grupların toplum içinde ötekileşmesine yol açar ve azınlık gruplara ait bireylerin toplumsal güç dengelerini etkileyebilecek noktalara ulaşmasına izin vermez. Bu politikaların yegâne amacı azınlıkları güçsüzleştirmektir. Batı Avrupa'nın bu sağlıksız ortamında yetişen Türk çocuklarının çok nitelikli ve yapıcı bir şekilde yönlendirilmeye ihtiyaçları vardır. Gençlerin çok iyi eğitim almaları vazgeçilemez koşuldur. Aksi halde, yaşamın her alanında Türk çocuklarının başarısız olması için 'uygun' koşullar mevcuttur.

Bu ayrımcı politikalar karşısında azınlık grupları tarihsel, kültürel ve kolektif özellikleriyle eş orantılı olarak tepki verirler. Örneğin, Hollanda siyasetine yön veren bazı bilim adamları Türk ve Faslı göçmenleri kıyaslayarak Faslıların eğitim ve sosyal bütünleşme açısından daha başarılı olduğunu öne sürmüşlerdir. Buna gerekçe olarak ikinci kuşaktan itibaren Faslı göçmenlerin ciddi bir dilsel asimilasyona uğramalarını göstermişlerdir. Yani anadilini unutan Faslı gençler Hollanda'ya daha uyumlu olarak görülmektedir. Hollanda'daki Türk grubun reaksiyonu ise diğer göç ortamlarında olduğu gibi dilsel ve kültürel erimeye karşı somut tavır almak olmuştur. Bu makalede daha sonra sergilendiği gibi, Türk öğrencilerin anadili becerileri olumsuz koşullara rağmen orta düzeydedir.

Batı Avrupa genelinde ve özellikle Danimarka, Almanya ve Hollanda'da gündeme gelen göçmen karşıtı söylemlerin özünde bu ülkelerin nüfus yapılarında yaşanan ciddi değişiklikler rol oynamaktadır. Birçok Batı Avrupa ülkesinde yerli nüfusun artmaktan ziyade gerilediği bilinmektedir. Bu olumsuz nüfussal gelişmeye karşın göçmenler arasında nüfus artışı büyük hızla devam etmektedir. Hollanda'da Türk ve Hollanda nüfus yapılarını incelediğimizde Şekil-1'de görüldüğü gibi ortada tamamen bir birine zıt iki nüfussal yapı olduğunu görmekteyiz.

Şekilde görüldüğü gibi Hollanda'da yaşayan Türk nüfusunun %80'i kırk yaşın altındadır. Buna karşın Hollanda nüfusunun %65'i otuz yaşın üzerindedir. Resmi rakamlara göre Hollanda'da 385 bin Türk yaşamaktadır. Geleceğe yönelik nüfus büyüme oranlarını hesaplayan Hollanda İstatistik Kurumu (*Centraal Bureau Statistics*), 2050 yılında Türk nüfusun ikiye katlanacağını tespit etmiştir. Bu durum yasa yapıcıları harekete geçirmiş ve evlilik yoluyla Hollanda'ya gelen Türk nüfusunu sınırlamak için önleyici kanunlar çıkartılmıştır. Türk gençlerinin evlilik tercihlerini araştırmak üzere Sosyal-Kültürel

Planlama Bürosu (*Sociaal Cultureel Planbureau*) tarafından yapılan araştırmaya gençlerin büyük çoğunlukla anavatanlarından eşlerini seçtiklerini ortaya koymuştur. Tablo 1'de görüldüğü gibi Türk gençlerinin %80'e yakını anavatanından evlilik yapmaktadır.

Tablo 1: Türk göçmenlerin 2000 yılı rakamlarına göre eş tercihleri

Eş Tercihî – Erkek	İkinci Kuşak (%)	Ara Kuşak (%)	Birinci Kuşak (%)
Hollanda yerlisi	5.4	2.3	7
Hollanda'da yaşayan Türk	19.2	12.2	12.2
Hollanda'da yaşayan başka etnik kökenli	0.9	0.4	1.2
Anavatanından seçilen eş	71.6	83.7	78.0
Yabancı bir ülkeden seçilen eş	2.9	1.3	1.6
Eş Tercihî – Kadın	İkinci Kuşak (%)	Ara Kuşak (%)	Birinci Kuşak (%)
Hollanda yerlisi	4.6	1.3	4.3
Hollanda'da yaşayan Türk	24.2	16.9	24
Hollanda'da yaşayan başka etnik kökenli	0.9	0.4	1.2
Anavatanından seçilen eş	69.1	80.6	69.2
Yabancı bir ülkeden seçilen eş	1.3	0.8	1.2

Kaynak: Hooghiemstra, (2003: 204).

Türk gençlerin yıllar boyunca eş tercihlerinin değişmediğini tespit eden Hollanda devlet kurumları, aile birleşimi yoluyla ortaya çıkan göçün önüne geçmek için yeni yasalar çıkartmışlardır. “Evlilik yasağı” konulamayacağı için Türkiye’den evlenen eşlerin Hollanda’ya getirilmesi zorlaştırılmıştır. Göçten önce Hollandaca öğrenme zorunluluğu getirerek vize koşulları ağırlaştırılmıştır. Maddi yaptırımlarla da caydırıcı önlemler alınmıştır, örneğin, getirilecek olan eşin uyum kurslarının maddi bedeli karşılığı olarak 6.850 Avro gibi astronomik bir meblağ alınmaktadır. Bu önlemler etkisini göstermeye başlamış ve Türkiye’den getirilen eş sayısında ciddi düşüşler olmuştur. Batı Avrupalı ülkeler bu önlemlerle yetinmemekte ayrıca ülkeleri içinde yaşayan genç kuşakların anadillerini unutmaları için de gerekli önlemleri almaktadırlar. Danimarka, Hollanda ve Norveç anadili derslerini okullardan kaldırmışlardır. Almanya’nın bazı eyaletlerinde, Türk çocuklarına okul içinde ve bahçesinde Türkçe konuşma yasağı getirilmiştir. Bu tür uygulamalar Türk çocuklarının benlik gelişimi açısından çok olumsuzdur. Okullarda Türkçe dersi alamayan çocukların Türkçelerini geliştirmesi beklenemez. Amaç, genç Türk nüfusun tamamen buldukları toplum içerisinde eritilmesidir. Bu durumu daha iyi anlamak için Hollanda örneğinden yola çıkarak, Türkçe öğretimindeki gelişmeleri kısaca değerlendirmekte fayda vardır.

Türkçenin Öğretimi

Türkçenin ikinci dil ortamında canlı tutulması ve genç kuşaklara aktarılabilmesi için donanımlı kurumların olması şarttır. Ancak göçün ellinci yılında bile bu tür kurumların varlığından söz etmemiz mümkün değildir. Her ne kadar değişik alanlarda hizmet veren dini ve toplumsal kurumlar varsa da Türk dilinin öğretimini ve yaygın kullanımını özendirecek nitelikli kurumlar henüz tam anlamıyla oluşmamıştır. Bunun değişik nedenleri vardır. Her şeyden önce, göçmen kabul eden Batı Avrupa ülkeleri Türkçenin okullarda düzenli ve nitelikli eğitimini hiç bir zaman desteklememişlerdir. Müfredatta Türkçeye ayrılan süre bir kaç saati geçmemiştir. Ayrıca derslerin verildiği fiziksel koşullar çoğu zaman sınıf olarak kullanılmayan merdiven altı, öğretmenler odasının bir köşesi ve bunun gibi derslik niteliği olmayan mekânlar olmuştur. Kullanılan öğretim malzemesi hiç bir zaman Batı Avrupa'da büyüyen çocukların dünyasına ve dilsel gelişimine uygun olmayan ve hatta öğrencileri Türkçe dersinden soğutan türden olmuştur. Son yıllarda Fransa, Hollanda gibi ülkelerde orta dereceli okullar için nitelikli ders malzemesi geliştirme çalışmaları başlamışsa da bu istenilen düzeyde değildir. Diğer taraftan Türkiye'den gönderilen öğretmenler her zaman istenilen düzeyde verimli olamamışlardır. Gelen öğretmenler kendi uyum sürelerini tamamlayamadan görev süreleri biterek Türkiye'ye geri dönmüşlerdir. Kısacası, Türk gençlerinin kimliklerinin korunumu ve dilsel becerilerinin geliştirilmesi için hayati öneme sahip olan Türkçe öğretimi oldukça zayıf kalmıştır. Bütün bu sorunlara rağmen, yapılan geniş kapsamlı bir toplum dilbilimsel araştırmada (Extra & Yagmur 2004) Türk dil grubu diğer göçmen gruplar arasında en canlı ve dinamik grup olarak ortaya çıkmıştır. Türkçe öğretiminin sorunları çözüldüğü zaman Türkçe üçüncü ve sonraki kuşaklar arasında da canlılığını korumaya devam edecektir.

Anadili eğitiminin tarihsel gelişimi

Göçmen çocuklarının Hollanda eğitimine ilk defa girmeleri 70'li yıllara uzanmaktadır. Göçmen çocuklarının çoğunluğu Fas ve Türkiye gibi Akdeniz ülkelerdendir. Eğitim sistemine yabancı olan bu göçmen çocukları için birtakım yeni önlemler alınması gerekmektedir. Her şeyden önce bu çocukların eğitim alabilmesi için Hollandaca öğrenmeleri gerekliydi ve göçmen çocuklarına verilen dil eğitimi Hollandalı çocuklara verilen dil eğitiminden elbette çok farklı olmalıydı. Bu amaçla 'ikinci dil olarak Hollandaca' dil öğretim programları geliştirildi. Göçmen çocukları çok çabuk dil öğrenmeleri için özel sınıflarda özel eğitime tabi tutuldular. İkinci olarak, çok sınırlı da olsa, çok dilli ve çok kültürlü öğrencilerin gereksinimlerinin karşılanabilmesi için müfredat yeniden gözden geçirildi ve bazı derslerin içeriği yeniden düzenlendi. Son olarak, göçmen çocuklarına ilk ve orta dereceli okullarda anadillerinde eğitim olanağı verildi. Ancak düşük öğrenci sayısı, öğretmen ve ders malze-

mesi gibi etkenlerden dolayı tüm azınlık dillerinde anadili eğitimi verilmesi mümkün olmadı.

Hollanda ilkokullarında anadili eğitimi

Göçmen dillerinde anadili eğitiminin tarihsel gelişimi çok ilginç uygulamalara sahne olmuştur. Büyük öğrenci grupları için 1974'te ilk defa uygulamaya konulan anadili eğitimi hiçbir müfredat çalışması yapılmadan, hiçbir öğretmen yetiştirme veya yönlendirme hazırlığı olmadan ve hatta hiçbir yasal alt yapı olmadan diğer derslerden çok farklı bir biçimde başlatılmıştır. Anadili eğitimine ilgi oldukça fazladır. Okuyuculara bir fikir vermek amacıyla, Tablo 2'de 1990 ve 1993 yıllarında anadili eğitimine katılan öğrencilerin ülke çapındaki sayıları verilmiştir.

Tablo 2: 1990 ve 1993 yıllarında anadili eğitimi alan öğrenci sayısı (Hollanda Eğitim Bakanlığı)

Göçmen Çocuğun Doğduğu Ülke	1990			1993		
	Toplam sayı	Anadili eğitim olan	%	Toplam sayı	Anadili eğitim alan	%
Fas	38,867	27,506	71	41,373	28,205	68
Türkiye	38,294	31,328	82	42,619	33,002	77
Molük adaları	4,755	1,726	36	397	1,559	39
Eski Yugoslavya	2,989	807	27	4,474	1,129	25
İspanya	2,721	914	34	2,244	706	32
İtalya	2,529	262	10	217	271	13
Güney Afrika	2,462	1,031	42	2,189	417	19
Portekiz	1,506	508	34	189	1,095	58
Yunanistan	815	318	39	855	261	31
Tunus	671	69	10	969	298	31
Toplam	95,609	64,469	67	102,753	66,943	65

Sonraki yıllarda anadili eğitimi alan öğrenci sayısı hızla gerilemiştir. Bunun birçok nedeni vardır ancak en önemli sorun öğretmen ve veliler arasındaki iletişimsizlik olmuştur. Ayrıca, ders araç gereçleri, anadili derslerinin yasal bir konumunun olmaması, ölçme-değerlendirme uygulamasının olmaması gibi birçok neden gösterilebilir. Orta dereceli okullarda ise Türkçe çok daha sağlam bir yasal zeminde ve nitelikli bir şekilde verilmektedir. Ancak sunulan muazzam imkânlara karşın Türkçeyi seçmeli ders olarak seçen öğrenci sayısı çok kısıtlı kalmaktadır. Tablo 3'te Türkçe dersi alan öğrencilerin dağılımı sunulmaktadır. Açıkça görüldüğü gibi Türkçenin orta dereceli okullardaki konumu öğrenci sayısı açısından çok zayıftır. Uzun vadede Hollanda eğitim çevreleri öğrenci sayılarını gerekçe göstererek bu dersleri orta dereceli okullardan da kaldırabilirler.

Tablo 3: Orta dereceli okullarda Türkçe eğitimi alan öğrenci sayısı

Öğretilen Dil	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Arapça	97	96	78	87	91	98
İspanyolca	363	288	200	342	299	1696
Rusça	62	22	32	23	25	83
Türkçe	177	107	152	217	325	309

Günümüzde sadece Hollanda ilköğretim okullarında 62.000 Türk çocuğu vardır. Almanya'da bu rakam yarım milyonun üzerindedir. Okulların çok dilli ve çok kültürlü yapısından dolayı iki dilli programların uygulanması söz konusu olmamaktadır, dolayısıyla göçmen çocuklarının ne anadillerini istenilen düzeyde geliştirmesi ne de Hollandacayı yeterli düzeyde öğrenmesi mümkün olmaktadır. Anadilinin gelişimi ikinci dilin gelişimi için bir ön koşuldur. İki dilli eğitimin olumlu uygulamalarında edinilen deneyimler Hollanda'da kullanılmalıdır. Ancak, anadilin ikinci dile etkisi göz ardı edilmektedir.

Anadili eğitimi alanındaki yoğun tartışmalar anadili eğitimi hakkında ziyade göçmen çocuklarının “geri kalmışlığı” ve düşük sosyoekonomik özelliklere bağlanmaktadır. Göçmen çocuklarının eğitim yaşamlarındaki başarısızlığı çocukların dil becerilerindeki yetersizliklerinden ziyade onların işçi kökenli ailelerden gelmesine bağlanmaktadır. Bu yanlış teşhis sonucu olarak devlet, göçmen çocuklarının eğitim alanındaki başarısızlığının önüne geçmek için birtakım yeni önlemler almıştır. Bu amaçla göçmen öğrenci nüfusu yüksek olan okullar devletten personel ve maddi yardım gibi ek kaynaklar almışlardır. Anadili eğitimi de bu kapsamda görülmüş ve eğitimde geri kalmışlığın önüne geçilmek için bir araç olarak düşünülmüştür. Bu durum anadili eğitiminin gerçek amaçlarının gölgelenmesine yol açmıştır. Sonuçta geri kalmışlıkla anadili eğitimi bağdaştırılır hale gelmiştir ki bu durum göçmen dillerinin saygınlığının düşmesine katkıda bulunmuştur.

Bu olumsuzluklardan kurtulmak için 1992 yılında Eğitimde Göçmen Çocuklar Komisyonu (*Commissie Allochtone Leerlingen in het Onderwijs*) bir rapor yayınlamıştır. *Ceders in de Tuin* başlıklı bu rapor anadili eğitiminin çok kültürlülük ve çoğulculuk ilkeleri doğrultusunda yeniden değerlendirilmesini önermiştir. Bu rapor, anadili eğitimi amaçları belirlenirken ‘geri kalmışlık’ gerekçesinden ziyade ‘kültürel gereklilik’ ilkesinin benimsenmesini tavsiye etmiştir. Kültür perspektifi, hedef gruplar, amaçlar ve anadili eğitiminin değerlendirilmesi açısından farklı yönelimlere ve sonuçlara yol açmaktadır. Çerçeve 1’de bir önceki ve şimdiki eğitim politikası kısaca kıyaslanmaktadır.

Çerçeve 1: Anadili eğitiminde 'geri kalmışlık' görüşünden çok kültürlülük anlayışına geçiş

Boyutlar	"Geri kalmışlık" çerçevesinde anadili eğitimi	Çok kültürlülük çerçevesinde anadili eğitimi
Hedef Gruplar	Düşük sosyoekonomik gruptan birinci ve ikinci kuşak göçmen çocukları için geçici olarak eğitim sağlanması.	Sosyoekonomik durum ve kuşak etkeninden bağımsız olarak anadili Hollandaca olmayan çocuklar için yapısal eğitim.
Amaçlar	Odak noktası ağırlıklı olarak ev ve okul arasındaki kültürel mesafeyi kapatmak, ikinci dil öğrenimine katkı sağlamak ve okul başarısını artırmak gibi ikincil hedeflerdir.	Ana odak noktası anadilinin iyi derecede öğrenilmesidir.
Hedef Dil	Evde konuşulan dil	Evde konuşulan dil veya geldiği ülkede konuşulan ölçünlü dil
Ölçme - Değerlendirme	Diğer derslerdeki okul başarısı ve Hollandaca dil becerisinin artması ölçütü olarak alınmakta	Anadilindeki dil becerisi başarı ölçütü olarak alınmakta

1974'ten beri anadili eğitimi hakkı Endonezya'dan gelen Molük kökenli çocuklara, anne veya babası Akdeniz ülkelerinden gelen çocuklara veya sığınmacı çocuklarına verilmiştir. Çerçeve 1'de özetlendiği gibi önceleri anadili eğitimi dersi, çocukların Hollanda toplumuna uyumlarının sağlanması amacıyla ve geçici olarak düşünülmüşken 1998-2004 arasında uygulamaya konulan yasayla çok dillilik temel amaç olmuştur. İlkokullarda göçmen dillerinin eğitimi ile ilgili olarak ulaşılabilecek hiçbir eğitimsel amaç belirlenmezken, orta dereceli okullardaki Türkçe ve Arapça eğitiminde bu tür hedefler ve sınav komisyonları kurulmuştur. Eğitimde Göçmen Çocuklar Komisyonu hem ilkokullarda hem de orta dereceli okullarda bu tür hedeflerin saptanmasını ve uygulanmasını tavsiye etmiştir.

Göçmen dillerinin eğitiminin etkilerinin ölçümünde Amerika'da olduğu gibi yanlış ve yanlış değerlendirmeler yapılmıştır çünkü anadili eğitiminin başarısı ikinci dildeki başarıyla değil sadece eğitimi verilen dildeki başarının ölçümü ile sağlanabilir. Bu konuda bilimsel veri yok denecek kadar azdır. Ancak Aarts (1994) Hollanda'daki Türkçe öğretiminin Türk çocuklarının Türkçe öğrenimi üzerinde çok olumlu etkileri olduğunu yaptığı bilimsel çalışma sonucunda ortaya koymuştur. Nitekim benzer olumlu bir etki Arapça eğitimi açısından bulunamamıştır. Bu da Türkçe öğretiminin her türlü zorluğa rağmen göreceli olarak başarılı olduğunu göstermektedir.

1998-2004 yılları arasında Hollanda hükümeti, anadili eğitiminin sorumluluğunu merkezden yerel yönetimlere kaydırma yoluna gitmiştir. Eğitim bakanlığı anadili eğitiminin yürütülmesini belediyelere devretmiştir. Bu anadili eğitimi yasanın özünde çok dillilik ve çok kültürlülük politikaları olduğu iddia edilse de yeni uygulama birçok sakıncaları da beraberinde getirmiştir. İlkokul 1 ve 4'üncü sınıflarda verilen anadili eğitimi okul saatleri içerisinde ve okulda yapılacakken, 5 ve 8'inci gruplar arasında anadili eğitimi okul saatleri dışında ve hatta okul dışındaki kurumlarda da yapılabilecektir. Bakanlık bu derslerin düzenlenme saatleri ve yer seçimini tamamen belediyelere bırakmıştır. Bu amaçla belediyeler ailelere mektup göndererek çocukları için anadilinde eğitim isteyip istemediklerini saptamaya çalışmaktadır. Türk velilerin büyük çoğunluğu okuldan gönderilen Hollandaca mektupları çok iyi anlayamadıkları için anadili eğitimi için talepte bulunmamışlar ve belediyelerin çoğu 'talep yok' gerekçesi ile anadili derslerine son vermişlerdir. Ders verilen belediyelerde de verilecek eğitimin içeriği, amaçları ve elde edilen başarının değerlendirilmesi gibi konularda hiçbir ilke ve kural belirlenmemiştir. Anadili eğitiminin okul saatleri dışına çıkarılmış olması aileler arasında ciddi rahatsızlık yaratmıştır.

Özet olarak, Hollanda'nın göçmen dillerinin eğitimi ile ilgili tutumu oldukça ihtiyatlıdır. Hem eğitim politikalarını geliştirenler hem de politikacılar anadili eğitiminin sosyal uyumu engellediği ve ülkede sosyal bütünlüğün tehdit altında olduğunu iddia etmektedirler. Açıkçası, anadili eğitimi istemeyenler, göçmen gruplarının toplum içerisinde bir an önce dilsel ve kültürel olarak eritilmesini istemektedirler. Eğitim bakanlığı Türkçenin orta dereceli okullarda "yabancı dil" olarak öğretimini sağlamakta ancak ilkokullarda verilen Türkçe derslerine karşı çıkmaktadır. Aslında bu durumun açıklaması oldukça basittir: ilkokulda anadili eğitimi almayan çocuklar Türkçe okuma-yazma becerisine sahip olmayacak ve dil öğreniminde kritik bir yaş olan 12'den sonra da orta dereceli okullardaki Türkçe öğretimine ilgi tamamen azalacaktır. Türkçe okuma-yazma becerileri olmayan çocukların anadilindeki becerileri zamanla körelecek ve uzun vadede de anadili evde konuşulmaz hale gelecektir.

Nihayet, Hollanda siyaseti 11 Eylül'ün de yarattığı yabancı düşmanlığı ve göçmen karşıtı politik rüzgârı da arkasına alarak anadili derslerini 1 Ağustos 2004 tarihinden itibaren kaldırmıştır. Bu yapılırken de anadili derslerinin toplumsal bütünleşmeye engel olduğu vurgulanmıştır. Ancak Hollandalı dilbilimciler bu kararın yanlış olduğunu, anadilinin bütünleşmeye engel değil tam aksine destek olduğunu bir manifesto yayınlayarak Hollanda kamuoyuna ilan etmişlerdir. Türk toplumu anadilinin elinden alınmasına tepkisiz kalmamış, Türk akademisyenlerin önderliğinde Türkçe İçin El Ele kampanyası başlatılmıştır. Bu hareket büyük kitlelerin desteğini almış ve Hollanda Türkçe Eğitim Vakfı kuru-

larak kurumsallaşma yoluna gidilmiştir. Mevcut durumda bu Vakıf eliyle 3.500 çocuğa Türkçe dersi verilmektedir, ancak daha geride 58.500 Türk çocuğu Türkçe eğitimi beklemektedir. Hiç bir maddi kaynağı olmayan Türkçe Eğitim Vakfı, gönüllü çalışanlarıyla çok zor koşullarda faaliyetlerini devam ettirmeye çalışmaktadır. Nitekim nitelikli Türkçe öğretmeni bulmakta yaşanan zorluklardan dolayı Vakfın faaliyetleri durma noktasına gelmiştir.

Türkçenin gücü

Batı Avrupa'da yaşayan Türkler her türlü basın yayın organına kolayca ulaşabilmektedirler. Hürriyet, Milliyet, Türkiye ve Cumhuriyet gibi birçok büyük gazetenin yüksek baskı sayılı Avrupa yayınları vardır. Her türlü dergi ve kitap birçok kitapçıda bulunmaktadır. Türkiye'den gelen söz ve sahne sanatçıları Avrupa kentlerinde temsiller ve konserler vermektedir. Birçok Avrupa kenti Anadolu kentlerinin birçoğundan daha fazla Türk dilinde sanat gösterilerine sahne olmaktadır. Birçok Avrupa kent ve mahalle kütüphanelerinde çok zengin Türkçe kitap koleksiyonu bulunmaktadır. Hollanda'daki birçok kütüphane Türk yazarlarla okuma günleri düzenlemektedir. Tüm bunların yanı sıra çanak anten yoluyla Türkiye'de yayın yapan birçok radyo ve televizyon Avrupa kentlerinde izlenebilmektedir. Her ne kadar bazı Avrupalı tutucu çevreler bu çanak antenlerin yasaklanmasını isteseler de Türk televizyon yayınları anadilinin canlı tutulmasında çok önemli bir rol oynamaktadır. Bu paragrafta özetlenen tüm etkenler anadilinin özellikle genç kuşaklar tarafından edinimi ve korunumu için önemli bir can damarı olmaktadır.

Son yıllarda birçok Avrupa ülkesi göçmenlere vatandaşlık hakkı tanımıştır. Bunun sonucunda Avrupa ülkelerinde yaşayan birçok Türk buldukları ülkenin vatandaşlığına geçmek için başvuruda bulunmuştur. En büyük Türk göçmen grubu Almanya'da yaşadığı halde Hollanda'dan 22,179 ve Almanya'dan 24,682 Türk göçmen 1984-1992 yılları arasında vatandaşlık başvurusunda bulunmuştur. Şen'e (1996) göre Almanya'da çok düşük sayıda Türk'ün vatandaşlık başvurusunda bulunmasının başlıca nedeni sadece Türkiye'deki birtakım yasal hakların kaybedilmesinden değil aynı zamanda Türk kimliğinin yitirilmesi ve ülkeden tamamen kopulması anlamına geldiği de düşünülmektedir. Almanya'da çifte vatandaşlık gündemde olmasına rağmen daha hala *toprak* bağından çok *kan* bağı vatandaşlık için ölçüttür. Vatandaşlık meselesi sadece hak ve yükümlülükler açısından değil ayrıca seçme ve seçilme hakkı açısından da çok önemlidir. Şen'e (1996: 249) göre "göçmenler diğer tüm vatandaşlar gibi vergi ödeme, kanunlara uyma gibi yasal yükümlülüklerini yerine getirmelerine rağmen seçme ve seçilme hakkı yoluyla ülke yönetimini etkileme gibi temel vatandaşlık hakkından yoksundurlar." Bu durum bazı Batı Avrupalı politikacıların bir taraftan 'uyum çağrıları' yaparken diğer taraftan göçmenleri dışlamasına çok iyi bir örnektir. Şen'e göre sosyal

bütünleşmenin sağlanabilmesi için bir takım yasal altyapının sağlanması gerekmektedir. Her şeyden önce göçmenlerin kendilerini güvende hissedebilmeleri için ayrımcı göç politikalarına, ırkçılığa ve eğitimde ayrımcılığa bir son verilmesi gerekmektedir. Her türlü olumsuzluğa karşın özellikle Hollanda, Belçika ve Almanya’da yaşayan Türk göçmenler siyasi partilere artarak ilgi göstermektedirler. Hollanda ve Almanya meclislerinde görev yapan Türk kökenli parlamenterler Türk grubunun sosyal ve siyasal etkinliğinin de artmasını sağlayacaktır. Siyasi temsilin artması için de yaşanan ülkenin vatandaşlığına geçmek önem kazanmaktadır.

Dil kullanımı, tercihi ve Türkçenin gücü

Makalenin bu bölümünde altı büyük Batı Avrupa kentinde (Göteborg, Hamburg, Lahey, Brüksel, Lyon ve Madrid) ilkökul öğrencileri arasında yürütülen çok dillilik ve eğitim araştırmasının sonuçları sunulacaktır. Uygulanan ankette dil kullanımı, tercihi, ve dil hâkimiyeti ile ilgili kapsamlı sorular içerilmiştir. Tablo 4’te soruların dağılımı ile ilgili bilgi verilmektedir. Söz konusu araştırmanın sonuçları bir kitap olarak basılmıştır (Extra & Yağmur 2004).

Tablo 4: *Dil anketinde yer alan soruların dağılımı*

Sorular	Kapsam
1-3	Kişisel bilgiler (ad, yaş, cinsiyet)
4-8	Okulla ilgili bilgi (kent, semt, okul, tür, sınıf)
9-11	Öğrencinin ve anne-babanın doğduğu ülke
12	Seçici soru (Evde resmi dilin yanı sıra başka bir dil kullanılıyor mu? “Evet” ise aşağıdaki diğer soruları yanıtlayın, “Hayır” ise sadece 18-20 numaralı soruları yanıtlayın).
13-17	Dil repertuarı, dil becerisi, dil seçimi, dil hâkimiyeti ve dil tercihi soruları
18-20	Okulda ve okul dışında öğrenilen diller – okulda öğrenilmek istenilen diller

Dokuz ve on ikinci sorularla doğulan ülke ve evde konuşulan dil arasındaki ilişki incelenebilmektedir. 13 ve 17’inci sorularla aşağıdaki dil kullanım boyutları ayrıntılı bir şekilde değerlendirilebilmektedir:

- Dil repertuarı: evde konuşulan dil veya diller
- Dil becerisi: çocuğun hangi oranda evde konuşulan dil veya dilleri anlayabildiği, konuşabildiği, okuyup ve yazabildiği
- Dil seçimi: evde anne, baba, büyük ve küçük kardeşlerle ve dışarıda en iyi arkadaşla hangi dilde konuşulduğu
- Dil hâkimiyeti: evde konuşulan dili ne kadar iyi konuştuğu
- Dil tercihi: evde konuşulan dili ne oranda tercih ettiği.

Yukarıdaki dil kullanım boyutları doğrultusunda zengin bir veri tabanı oluşmuş ve her bir boyut için geniş öğrenci kitlesi üzerinden istatistiksel olarak dilin gücü hesaplanabilmiştir. Bu makalede Hollanda genelindeki verilerden yola çıkarak, Türk öğrenci kitlesi ile ilgili sonuçlar sunulacaktır. Bir sonraki bölümde ise 5 Avrupa kentinden elde edilen veriler doğrultusunda kıyaslamalı sonuçlar sunulacaktır.

Türkçenin Hollanda'daki gücü

Bu bölümde Türk göçmen çocuklarının dil kullanımını doğrultusunda Türkçenin Hollanda'daki genel görünümü sunulacaktır. Tablo 5'te araştırmada yer alan toplam öğrenci sayısı ve yaş gruplarına göre dağılımları sunulmaktadır. Veri tabanı 13 Hollanda kentini temsil etmektedir.

Tablo 5: Türk öğrencilerin yaş gruplarına göre dağılımı

Yaş grubu	4/5	6/7	8/9	10/11	12/13	14/15	16/17	Bilinmeyen	Toplam
Toplam öğrenci sayısı	1,501	1,492	1,549	1,502	1,083	888	458	213	8,686

Tablo 6'da ise öğrencilerin ve anne-babanın doğduğu ülkelerin dağılımı sunulmuştur. Tablodan da görüldüğü gibi öğrencilerin birçoğu Hollanda'da doğmuşken, anne babaların büyük çoğunluğu Türkiye'de doğmuştur. Ortaya çıkan ilginç bir sonuç ise hem çocukların hem de anne-babaların doğum yerleri farklı Avrupa ülkeleri olabilmektedir. Bu da farklı ülkelerde doğan Türk kökenli vatandaşlar arasında evlilik oranlarının arttığını göstermektedir. Örneğin Hollanda'da doğmuş olan bir genç Belçika'dan bir kişiyle evlenebilmektedir.

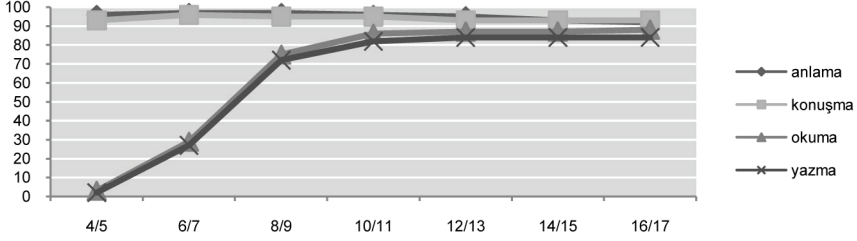
Tablo 6: Türk öğrencilerin ve anne-babaların doğdukları ülkelerin dağılımı

Doğulan ülke	Öğrenci	%	Anne	%	Baba	%
Hollanda	6737	78%	584	7%	473	5%
Türkiye	1716	20%	7529	87%	7802	90%
Belçika	32	-	19	-	2	-
Almanya	23	-	23	-	6	-
Fas	20	-	58	1%	55	1%
Diğer	72	1%	134	2%	123	1%
Bilinmeyen	86	1%	339	4%	225	3%
Toplam	8686	100%	8686	100%	8686	100%

Tablo 6'dan ortaya çıkan en önemli sonuçlardan birisi Hollanda'da yapılan bu araştırmaya katılan çocukların bir kısmının Almanya ve Belçika gibi ülkelerde doğduktan sonra Hollanda'ya gelmiş olmalarıdır. Bu durum Batı Avrupa'daki Türk varlığının bir anlamda sınırlar ötesi (*transnational*) bir nitelik kazandığını göstermektedir.

Hollanda'daki Türk öğrencilerin dil kullanımı

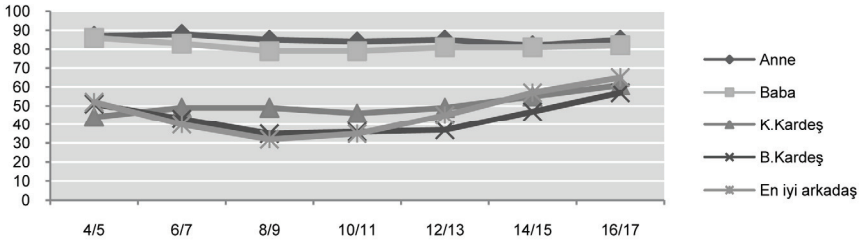
Bu bölümde 4 ve 17 yaş arasındaki Türk çocuklarının dil becerileri, tercihleri ve anadile hâkimiyet oranları sunulacaktır.

Grafik 1: Türk öğrencilerin dil becerileri

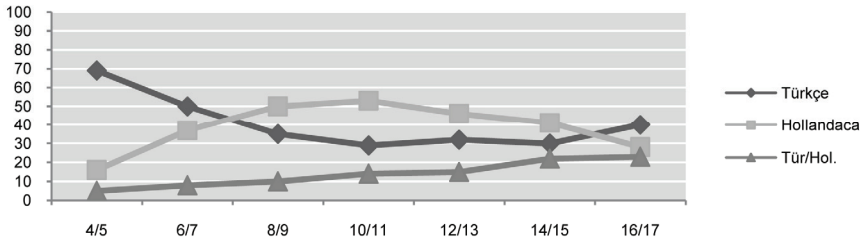
Grafik 1 incelendiğinde tüm yaş gruplarındaki öğrencilerin anlama ve konuşma becerilerinin oldukça yüksek olduğu görülmektedir (%90'ın üzerinde). Okuma yazma becerileri nispeten düşük olsa da diğer etnik gruplarla kıyaslandığında Türk öğrencilerin dil becerileri yine oldukça yüksek çıkmaktadır. (Nitekim söz konusu dönemde öğrencilerin haftada sadece bir buçuk saat Türkçe eğitimi aldığını düşünürsek burada sunulan oranların çok yüksek olduğu düşünülebilir.) Eğer öğrenciler okulda Türkçe eğitimi alıyor olmasaydı okuma yazma becerilerinin bu denli yüksek olması kesinlikle mümkün olmayabilirdi. Aynı şekilde gelecek yıllarda okullarda Türkçe öğretimi devam etmezse, Türk çocuklarının okuma-yazma becerilerinde büyük bir düşüş olması kaçınılmazdır. Çünkü okuma-yazma becerisi geliştirmeyen öğrenciler zamanla Hollandacanın mutlak hâkimiyeti altına girecekler ve uzun vadede anadilinin körelmesi kaçınılmaz olacaktır.

İkinci grafikte Türk öğrencilerin anne-baba ve kardeşlerle Türkçe konuşma oranları sunulmaktadır. Anadilinin korunumu ile ilgili alan yazın incelendiğinde anadilinin evin dışında değişik alanlarda da kullanılıyor olması, dilin ikinci dil ortamında yaşayabilmesi için çok önemlidir. Bir önceki bölümde sunulduğu gibi Batı Avrupa'daki Türklerin toplumsal dayanışması oldukça güçlüdür. Türk gruplar kendi aralarında sürekli irtibat içinde oldukları için Türkçe birçok alanda yoğun olarak kullanılmaktadır. Bu da Türkçe kullanımının sadece evle sınırlı olmadığını göstermektedir.

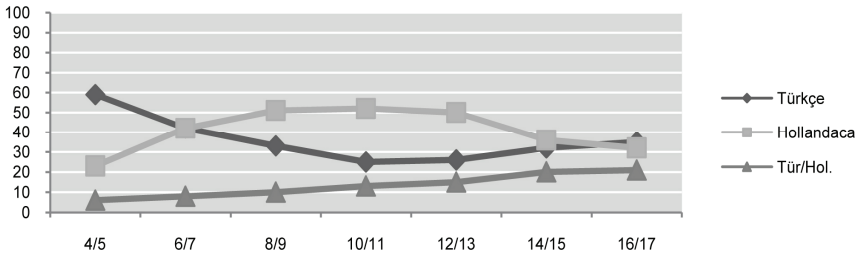
Grafik 2: Türk öğrencilerin dil kullanımı

Yukarıdaki grafikten de anlaşıldığı üzere Türk çocuklar evde anne-baba ile düzenli olarak Türkçe konuşmaktadırlar (%80'in üzerinde). Ancak küçük ve büyük kardeşlerle Türkçe kullanım oranı çok daha düşüktür (%49'la %61 arasında). Ancak çocuklar büyüdükçe (12-13 yaştan itibaren), Türkçe kullanım oranlarının da arttığını görüyoruz. En iyi arkadaşla konuşulan dil oranlarına baktığımızda ise çok ilginç bir durumla karşılaşyoruz. Her şeyden önce Türk gençlerinin kendi aralarında da buldukları ülkenin dili ve Türkçe karışımı bir dille konuştuğu toplum dilbilimsel olarak çok iyi araştırılmış ve belgelenmiş bir konudur. Türk çocukları arasında Hollandaca konuşmanın yaygın olmasına rağmen Türk çocuklarının en iyi arkadaşlarıyla çocuklukta Türkçe konuştuğunu belirtmeleri bu çocukların çoğunlukla yine Türklerle arkadaş olduklarını ve çok az sayıda iyi Hollandalı arkadaşları olduğu varsayımı öne sürülebilir. Bu durum birinci kuşak arasında yaygın olan soyutlanmanın ikinci ve üçüncü kuşaklar arasında da devam ettiğinin bir göstergesi olabilir. Bu durum ağırlıklı olarak Batı Avrupa ülkelerinde hâkim olan ayrımcı söylemden kaynaklanıyor olabilir. (Dolayısıyla Almanca veya Hollandaca eksikliğinden dolayı sosyal bütünleşmenin gerçekleşmediği varsayımı da boş çıkmaktadır çünkü ikinci ve üçüncü kuşak çok iyi derecede bu dilleri konuşabilmektedirler).

Grafik 3: Türk öğrencilerin dil hâkimiyeti

Grafik 3'te ortaya çıkan yaş grupları arasındaki dil hâkimiyeti oranları daha da ilginç bir durum ortaya çıkarmaktadır. Türkçe ve Hollandaca kullanımı hiç umulmadık bir eğri sunmaktadır. Türkçe birçok ailede evde konuşulan dil olduğu için 4/5 yaş grubunda okula başlayan çocuğun Türkçe hâkimiyetinin yüksek olması çok doğaldır. Okulda Hollandaca öğrenmeye başlayan çocuğun zamanla Hollandaca hâkimiyetinin artması ve bu hâkimiyetin Türkçede azalması da çok doğal bir sonuçtur, çünkü çocuk ağırlıklı olarak ikinci dilde eğitim almakta ve sözcük dağarcığı hızlı bir şekilde ikinci dilde büyümektedir. Ayrıca Türk çocukları çok sınırlı saatlerde Türkçe eğitimi aldıkları için aradaki farkın açılacağı kolaylıkla varsayılabilir. Ancak öğrencilerin Türkçe ve Hollandaca hâkimiyetleri incelendiğinde hiç umulmadık bir durum ortaya çıkmaktadır. Türkçeye çok hâkim olarak okula başlayan Türk çocuklarının Türkçe hâkimiyeti 10/11 yaşları civarında en alt düzeye inmekte ancak 14/15 yaşlarından itibaren Türkçe yükselişe geçmekte ve 16/17 yaş civarında Türkçe hâkimiyeti Hollandaca hâkimiyetinden daha ağır basmaktadır. Hollandaca hâkimiyeti Türkçe ile ters bir orantıda gelişmekte ve 4/5 yaş civarında çok düşük düzeyde olan Hollandaca 10/11 yaş civarında en üst düzeye ulaşmaktadır. Ancak bu yaştan sonra Hollandaca hâkimiyeti ilginç bir şekilde gerilemeye başlamaktadır. Bu durum ancak daha fazla araştırma ile açıklanabilir. Bu konuda sosyal psikolojik açıdan öne sürülebilecek birkaç varsayım olabilir. Ergenlik çağında kimlik bilinci artan çocukların, bu bilinç doğrultusunda, Türkçeye daha fazla önem verebilirler. Ayrıca, karşılaştıkları etnik ayrımcılığa bir tepki olarak da yukarıdaki durumun geliştiği öne sürülebilir ancak bu konuda toplum dilbilimsel açıdan derinlemesine bir inceleme yapılmadan yorumda bulunmak doğru olmayabilir.

Grafik 4: Türk öğrencilerin dil tercihi

Dil tercihi konusunda da 3'üncü grafiğe benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Hollandaca 12/13 yaşından itibaren daha az tercih edilmeye başlanmakta ve Türkçe 16/17 yaş civarında daha fazla tercih edilir hale gelmektedir. Yukarıda

belirtilen nedenler burada da varsayımlar olarak tekrarlanabilir. Araştırmaya katılan öğrenci sayısı çok yüksek rakamlarda olduğu için sonuçların temsil gücü oldukça yüksektir dolayısıyla ortaya çıkan bu durum hem toplum dilbilimsel hem de sosyal psikoloji açısından çok ilginçtir.

Bu tablolarda sunulan bilgiler, anne-babaların evde Türkçe kullanımı ve dilin yaşatılması açısından çok etkin bir rolü olduğunu gösteriyor. Dolayısıyla, dilsel asimilasyonun gerçekleşebilmesi için ana-babaları evde Türkçe konuşmamaya ikna etmek gerektiğini gören Batı siyaseti “evde Türkçe konuştuğunuz için çocuklarınız eğitimde başarısız” yanlış bilgisini aileler arasında eğitim kurumları aracılığıyla yaymaktadırlar. Bir dilin sonraki kuşaklara kalıcı olarak aktarılabilmesi için o dildeki okuma-yazma becerilerinin geliştirilmesi hayati önem taşır. Geçmişte haftada birkaç saat olan Türkçe öğretiminin ne kadar önemli olduğunu aşağıdaki iki tablo can alıcı bir şekilde göstermektedir.

Tablo 7: Türkçe eğitiminin okuma becerisi üzerindeki etkisi

Şehir	Toplam Türk çocuğu sayısı			Türkçe dersi alanlar			Türkçe dersi almayanlar		
	Sayı	Okuyabilen	%	Sayı	Okuyabilen	%	Sayı	Okuyabilen	%
Lyon	480	259	54	178	122	69	302	137	45
Hamburg	4997	3166	63	1755	1487	85	3242	1679	52
Lahey	3666	1861	51	1844	1146	62	1822	715	39
Brüksel	659	442	67	257	216	84	402	226	56
Göteborg	454	272	60	196	151	77	258	121	47

Tablo 7’de görüldüğü gibi Türkçe dersi alan öğrenciler arasında okuma becerisi ülkelere göre farklılıklar göstermektedir. Lahey’de okuma oranı %62 iken, Hamburg’da bu oran %85’e çıkmaktadır. Ancak Türkçe dersi takip etmeyen öğrenciler arasında okuma becerilerinin çok düşük olduğu görülmektedir. Lahey’de okuma oranı %39 iken, Brüksel’de bu oran %56 civarındadır.

Tablo 8: Türkçe eğitiminin yazma becerisi üzerindeki etkisi

Şehir	Toplam Türk çocuğu sayısı			Türkçe dersi alanlar			Türkçe dersi almayanlar		
	Sayı	Yazabilen	%	Sayı	Yazabilen	%	Sayı	Yazabilen	%
Lyon	480	224	47	178	111	62	302	113	37
Hamburg	4997	2832	57	1755	1444	82	3242	1388	43
Lahey	3666	1747	48	1844	1105	60	1822	642	35
Brüksel	659	398	60	257	201	78	402	197	49
Göteborg	454	247	54	196	145	74	258	102	40

Tablo 8’deki yazma becerileri incelendiğinde de Türkçe derslerine devam eden öğrencilerin yazma becerilerinin Türkçe dersi almayanlara kıyasla çok daha yüksek olduğunu görmek mümkündür. Tablo 7 ve 8’den bariz bir şe-

kilde görüldüğü gibi Türkçenin Batı Avrupa’da uzun vadede yaşaması için ilkokul düzeyinde mutlaka Türkçe eğitimi gerekmektedir. Türk çocukları eğitim alanında yalnız bırakılmazlarsa bu başarıları çok daha artacaktır. Nitekim kuşaklar arası dil gücü ölçeğine baktığımızda Türkçenin uzun vadede eriyebileceği yönünde hiçbir bulgu yoktur. (Ancak bu verilerin Türkçe derslerinin devam ettiği dönemde toplandığını önemle belirtmemiz gerekmektedir).

Tablo 9: Türk öğrencilerin sayısı ve Türkçenin gücü

Kuşaklar	Öğrencilerin sayısı					Toplam
	Göteborg	Hamburg	Lahey	Brüksel	Lyon	
Kuşak-1	51	627	539	75	78	1370
Kuşak-2	308	3676	1842	417	308	6551
Kuşak-3	10	205	46	42	24	327
Toplam	369	4508	2427	534	410	8248
Dil Gücü İndeksi (%)						Ortalama
Kuşak-1	67	69	73	74	70	71
Kuşak-2	68	64	68	74	64	68
Kuşak-3	43	49	62	70	65	58
Ortalama	59	61	68	73	66	65

Tablo 9’daki veriler incelendiğinde Türk öğrenci grubunun üçüncü kuşakta bile canlı olduğu görülmektedir. Türkçe dil becerileri gerilemekle birlikte Türk çocuklarının iki dilli olduğu gerçeği barizdir. Batı Avrupalı siyasetçilere ve eğitim çevrelerine verilecek en önemli bilimsel mesaj bu gerçeğin altını çizmektir. İki dillilik büyük bir avantajdır; kaldı ki Avrupa Birliği her öğrenciye üç dil politikasını büyük bir kararlılıkla takip etmektedir. Batı Avrupa’daki göçmen dilleri karşıtı politikaların ne bilimsel ne de toplumsal hiçbir açıklaması yoktur.

Sonuç ve Öneriler

Batı Avrupa’da göçmen gruplara yönelik uygulanan eğitim politikalarının Avrupa Birliği’nin “azınlık politikalarına” ilişkin söylemleri ile taban tabana zıt olduğu ortaya çıkmaktadır. AB’nin Maastricht ölçütlerine göre etnik azınlıkların anadillerinde eğitim alması insan hakları çerçevesinde değerlendirilmelidir ve etnik azınlıklara ait bireyler anadillerinde eğitim alabilmelidirler. Ancak mevcut uygulamaya baktığımızda Yunanistan’daki Türk azınlığın “Müslüman azınlık” nitelmesi ile dini azınlık sınıflandırmasına tabi tutulduğu ve dilsel ve kültürel birçok haklarının karşılanmadığına tanık olunmaktadır. Aynı şekilde, “yerel azınlık” ve “göçmen azınlık” ayrımı ile göçmen çocuklarının anadillerinde eğitim hakları verilmemekte ve hak ihlali görülmektedir. Uluslar arası antlaşmalara ve Avrupa Birliği müktesebatına göre göçmen çocuklarına anadillerinde eğitim verilmesi

kurala bağlanmışken birçok Avrupa Birliği ülkesi bu kuralları göz ardı etmekte ve anadili eğitimine imkân vermemektedir. Hatta Almanya, Danimarka ve Hollanda gibi ülkelerin ilk ve orta dereceli okullarında anadilde konuşmak yasaklanmıştır. Bu durum Batı Avrupa'da yetişen 2 milyon civarındaki Türk gençliğinin anadili gelişimini çok olumsuz etkilemektedir. Türkiye Cumhuriyeti devleti konuya yeterli ilgiyi samimi bir şekilde gösteremediğinden Batı Avrupa'daki Türk varlığı asimilasyon politikalarına teslim edilmiştir. Türkçe eğitiminin sağlanabilmesi için siyasi merciler muhatapları ile diyalog halinde bu soruna bir çözüm bulmalıdırlar. Eğitim bilimciler ve dilbilimciler bu konuda mesleki birikimlerini sunmanın ötesinde bir katkıda bulunamamaktadırlar. Çözüm mercileri Eğitim Bakanlığı ve Dış İşleridir.

Meselenin siyasi boyutu dışında önemli sorunlar da vardır. İki dillilik konusu hem Türk eğitim çevrelerinin hem de anne-babaların çok yabancı olduğu bir konudur. İki dillilik konusunda anne-babaların bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Anne-babalara yönelik olarak iki dillilik kılavuzu hazırlanmalı ve bu kitapların Batı Avrupa'daki Türk anne-babalara ulaşması için etkin yolların bulunması gerekmektedir. En ideal olanı da bu konuda Almanya, Belçika, Hollanda gibi ülkelerin eğitim çevrelerinin işbirliğinin sağlanması ve okul öncesi veya ilkokullardaki çocukların anne-babalarına bu konuda seminerler düzenlenmesidir.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 62'inci maddesi "Devlet, yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşlarının aile birliğinin, çocuklarının eğitiminin, kültürel ihtiyaçlarının ve sosyal güvenliklerinin sağlanması, anavatanla bağlarının korunması ve yurda dönüşlerinde yardımcı olunması için gereken tedbirleri alır" diye hüküm koymuştur. Vatandaşlarımızın yaşadığı ülkeler Türk çocuklarının anadili eğitimini ciddiye almamaktadır. O halde, T.C. devlet organları Anayasa'nın 62'inci maddesini uygulamak ve gerekli önlemleri almakla yükümlüdürler. Bu süreçte, Batı Avrupa'da faaliyette olan sivil toplum örgütleri Türkçe derslerine destek olmalı, bu alanda faaliyet gösteren eğitim kurumlarına katkı sağlanmalıdır. Türkçe dersleri hiç bir siyasi veya ideolojik çalışma yapan grubun eline düşmemelidir. Hem yaşanan ülkenin devletleri hem de Türkiye Cumhuriyeti kurumları bu konunun takipçisi olmalıdırlar. Son olarak, yabancılara Türkçe öğretimi konusunda uzmanlaşmış olan Ankara Üniversitesi Türkçe Öğretim Merkezi (TÖMER) gibi kurumlar Batı Avrupa'daki Türk çocuklarının eğitim ihtiyaçlarına yönelik olarak yeniden yapılandırılmalı ve Batı Avrupa'daki uzmanlarla işbirliği içinde özel çalışma başlatılmalıdır. Aksi halde, Türkçe deneyimsiz-donanımsız kurum ve kuruluşların elinde genç kuşaklara aktarılamayacağı gibi eğitim dışı amaç ve faaliyetleri olan siyasi ve dini grupların elinde Türkçe eğitimine faydadan çok zarar verilecektir.

Açıklama

- ¹ Hollanda Anayasasına göre dini inanç temelinde okullar kurulabilmektedir. Katolik ve Protestan okulların yanı sıra İslam okulları da mevcuttur. Bu okulların öğrenci kitlesi Türk ve Fas asıllı Arap çocuklarıdır.
- ² Hollandacada “Zwarte scholen” olarak anılan bu okullar Arap ve Türk öğrencilerin siyah saç renginden yola çıkarak “siyahlar okulu” olarak alan yazına girmiştir. Toplumsal olarak dışlanmışlığın en önemli simgelerinden birisi kullanılan bu ayrımcı terminolojidir.

Kaynakça

- Aarts, Rian (1994). *Functionele geletterdheid van Turkse kinderen in Turkije en in Nederland*. De Lier: Academisch Boeken Centrum.
- Commissie Allochtone Leerlingen in het Onderwijs [CALO] (1992). *Ceders in de tuin. Naar een nieuwe opzet van het onderwijsbeleid voor allochtone leerlingen*. Den Haag: SDU.
- Extra, Guus and Kutlay Yagmur (eds.) (2004) *Urban multilingualism in Europe: Immigrant minority languages at home and school*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Extra, Guus and Durk Gorter (2001). “Comparative perspectives on regional and immigrant minority languages in multicultural Europe”. Guus Extra, Durk Gorter Eds. *The Other Languages of Europe*. Clevedon: Multilingual Matters.1-41.
- Extra, Guus et al. (2001). *Meertaligheid in Den Haag: de status van allochtone talen thuis en op school*. Amsterdam: European Cultural Foundation.
- Hooghiemstra, Erna (2003). *Trouwen over de grens: Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland (Marrying across the borders: Background of partner choice of Turkish and Moroccans in the Netherlands)*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Şen, Faruk (1996). *Turkish Communities in Western Europe*. In *Turkey between East and West: new challenges for a rising regional power*, V. Mastny & R.C. Nation Eds. Boulder, Colo: Westview Press. 233-266.

An Evaluation of Turkish Language Teaching within the Context of Western European Language Policies¹

Kutlay Yağmur*

Abstract: In this article, the details of the talk made at the panel section of the Turkish Teaching Conference at International Cyprus University in Cyprus are presented. Due to a close relationship between language teaching and language policy, it is necessary to present the details of language policy and practices of European Union countries so that the position of Turkish in Western Europe can be understood. In this regard, firstly, language policy practices in Western Europe will be documented followed by a historical overview of Turkish teaching in the Netherlands; and finally, on the basis of Multilingual Cities Project conducted in 5 European cities with participation of 8,686 Turkish speaking students, the results of multilingualism survey are presented. After a sociolinguistic evaluation of the results, certain predictions are made with regard to the future of Turkish in Western Europe. In the final section, a number of suggestions and proposals are presented in order to achieve the institutionalization of Turkish teaching in Western Europe

Key Words: Ethnolinguistic vitality of Turkish, Language policy, the Netherlands, Turkish teaching, Turkish immigrant children, Western Europe.

¹ A summary of this article was presented at the Panel session of the 2nd International Turkish as a World Language Symposium held at Cyprus University on 9-11 December 2009.

* Assoc. Prof. Dr., Tilburg University, Department of Linguistic and Cultural Studies, Tilburg / Holland
kutlay.yagmur@gmail.com

Анализ обучения турецкому языку в контексте языковой политики Западной Европы¹

Кутлай Ягмур*

Аннотация: В данной статье даны подробности презентации о ситуации в Западной Европе, представленной на конференции турецкого языка, проходившей в Международном Киприотском университете. Так как языковое обучение и языковое планирование тесно взаимосвязаны между собой, для лучшего понятия позиции турецкого языка в Западной Европе необходимо понять языковую политику, проводимую странами Европейского союза. В этом контексте, во-первых, после рассмотрения языковой политики западноевропейских стран, краткого исторического развития ситуации в Нидерландах, будут представлены результаты анкеты о многоязычии, проведенной среди студентов 5 европейских стран, в которой участвовало 8,686 турецких студентов. Результаты проанализированы в рамках общественной лингвистики, даны определения относительно будущего турецкого языка в Западной Европе и в последнем разделе даны необходимые мероприятия для институционализации преподавания турецкого языка в Западной Европе.

Ключевые слова: Западная Европа, языковая политика, Нидерланды, обучение турецкому языку, сила общественной лингвистики, дети турецких мигрантов.

¹ Данная статья была представлена в виде тезисов на 2-ом международном симпозиуме турецкого языка, проходившем 9-11 декабря 2009 года в международном Киприотском университете.

* Доц. док., Университет Тилбург, кафедра языковых и культурных разработок, Тилбург/Нидерланды

Örgütlerde İş Tatmini ve İşgören Performansı İlişkisi: Türkiye ve Kazakistan Karşılaştırması

İrfan Yazıcıoğlu*

Özet: Bu araştırmanın amacı örgütlerin başarısı açısından son derece önemli bir yönetim konusu olan iş tatmininin Türkiye ve Kazakistan'daki öğretmenlerin performans düzeyleri ile olan ilişkisini ortaya koymaktır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'de en çok öğretmenin istihdam edildiği İstanbul, Ankara, İzmir ve Kazakistan da en çok öğretmenin istihdam edildiği Astana, Almatı, Çimkent, Karaganda illeri araştırmanın kapsamına alınmıştır. Örneklem çapı basit tesadüfî örneklem yöntemi kullanılarak Türkiye için 383, Kazakistan için ise 382 olarak belirlenmiştir. Hazırlanan anketler tesadüfî, olarak seçilen Türkiye'de 1042, Kazakistan'da 420 öğretmene uygulanmıştır. Elde edilen veriler SPSS paket programında analiz edilmiştir. Analiz sonucunda Türk ve Kazak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca iş tatmini ve performans arasındaki ilişkinin cinsiyet ve çalışma yılı değişkenleri açısından farklılaşması da tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İş Tatmini, İşgören Performansı, Öğretmenler

Giriş

İnsansız örgüt ve yönetim olabilmesi mümkün değildir. Örgütler insanlarla doğar, gelişir veya ortadan kalkarlar. Bu nedenle örgütler ne kadar teknoloji ile donatılmış olursa olsunlar temel olarak insana dayalıdır. Gelişen dünyada her geçen gün yeni teknolojiler geliştirilmektedir ve sürekli olarak daha mükemmeline ulaşmaya çalışılmaktadır. Teknolojik gelişmeye harcanan çaba kadar bu teknolojiyi kullanan ve yöneten insan unsuru üzerinde de yoğunlaşılması ve onların istek, beklenti ve ihtiyaçlarının da dikkate alınması gerektiği anlaşılmıştır. Çünkü istek, beklenti ve ihtiyaçları dikkate alınmayan insan gücünün örgüt amaçları doğrultusunda harekete geçirilebilmesi ve ondan istenen verimin alınabilmesi çok güçtür. İnsan gücünün örgüt amaçlarına ulaşma doğrultusunda motive edilmesi, insanın kendini hem fiziksel hem

* Dr., Gazi Üniversitesi Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Turizm İşletmeciliği Eğitimi Bölümü / Ankara
irfanyaz@gazi.edu.tr

de psikolojik olarak örgüt içinde sağlıklı ve mutlu hissetmesi ile mümkündür.

Bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlıkları yönetim biliminde örgüt içi etkinlik ve performans açısından üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biridir. Örgüt içinde bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlıkları, o örgütten sağlanan iş tatmini ile yakından ilişkilidir. İş doyumuna ulaşmış sağlıklı işgörenlerden daha yüksek düzeyde etkinlik ve performans artışları elde edilmektedir. Diğer yandan tatminsizlik işgörenlerin psikolojik sağlıklarını etkilemekte dolayısı ile işgören etkinliğinde ve performansta düşüşe sebep olmaktadır.

Modern yönetim teorisyenleri, hizmetlerin etkinliği ile çalışanların tatmininin sağlanmasını yönetimin iki temel hedefi olarak görmektedir. İş tatmini, özellikle son yıllarda davranış bilimcilerin en fazla önem verdiği davranışsal konulardan biri olup, örgütsel etkinlik ve verimlilik üzerinde etkisini hissettiren bir kavram olarak dikkat çekmektedir (Özaltın vd. 2002: 423). Bireylerin çalışma hayatı süresince yaptıkları işe, çalıştıkları işletmeye ve iş ortamına dair pek çok deneyimleri olmaktadır. Bu deneyimler, çalışma hayatı süresince gördükleri, yaşadıkları, kazandıkları, mutluluklar ve üzüntülerinden oluşmaktadır. Tüm bu bilgi ve duyguların sonucunda işgörenlerin yaptıkları işe veya çalıştıkları işletmeye karşı tutumları, iş tatmini veya tatminsizliğini ortaya çıkarmaktadır (Sevimli ve İşcan 2005: 56).

Literatürde iş tatminine ilişkin çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ancak bu araştırmaların çoğunda farklı yaklaşımlarla farklı tanımlar yapılmıştır. En basit olarak Fritzsche ve Parrish (2005) tarafından işgörenin işinden hoşlanma boyutu olarak ifade edilen iş tatmini daha kapsamlı olarak Testa (1999); Ergeneli ve Eryiğit, (2001); Weiss (2002); Baş ve Ardıç, (2002); Akıncı (2002); Edvardsson ve Custavsson (2003); Erdilve Keskin-İmamoğlu-Erat, (2004); Toker (2007) tarafından bireyin işine, çalışma ortamına, karşılaştığı davranışlara ve aldığı hizmetlere ilişkin gösterdiği olumlu veya olumsuz duygusal tepkiler olarak tanımlanmıştır. İş tatminin üç önemli boyutu bulunmaktadır (Luthans 1995: 170-172):

- İş tatmini, bir iş durumuna duygusal yanıttır. Bu yüzden görülmez, sadece ifade edilebilir.
- İş tatmini genellikle çıktıların, beklentileri ne derece karşıladığı ile ifade-lendirilebilir.
- İş tatmini, birbiriyle ilgili birçok tutumları da beraberinde getirir. Bunlar genelde iş, ücret, terfi olanakları, yönetim tarzı, çalışma arkadaşları ve benzerleri ile ilgilidir.

Diğer bir ifade ile iş tatmini; bireyin işini ya da işle ilgili yaşantısını, memnuniyet verici veya olumlu bir duygu ile sonuçlanan bir durum olarak algılamasıdır. İş tatmini, işgörenlerin bedensel ve zihinsel sağlıkları yanında, bireysel, fizyolojik ve ruhsal duygularının bir belirtisidir. İş tatmini denince, işten elde edilen maddi çıkarlar, işgörenin beraberce çalışmaktan zevk aldığı iş arkadaşları ve ürün meydana getirmenin sağladığı bir mutluluk akla gelmektedir (Keser 2006: 104). Çeşitli iş özellikleri, koşulları ve çıktıları iş tatmini ile ilgilidir. Rolden kaynaklanan stres kaynakları (çatışma, aşırı yüklenme ve belirsizlik), iş ortamında yaşanan olaylar, beklenti-değer ve inançlar ile işgörenin örgütten beklentileri ile örgütün sağladıklarının düzeyi bunlara örnek verilebilir (Lent ve Brow 2006: 236).

Cemaloğluna (2007: 121) göre örgütlerin etkinliği işgörenlerin etkinliğine bağlıdır. İşgörenlerin etkili olabilmeleri ise onların sağlıklı ve mutlu olmalarını gerektirir. Sağlıklı ve işinden hoşnutluk duyan bireyler örgütün amaçlarına ulaşmasına katkıda bulunabilir. Bu nedenle örgüt içerisinde bulunan bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlığının korunması örgütler açısından çok önemlidir. Fisher ve Locke (1992) yapmış oldukları çalışma ile işgören tatmini ile işgören devri, devamsızlık, geç kalma, uyuşturucu kullanımı ve sabotaj gibi bireysel çalışma davranışları arasında bir korelasyonun varlığını ortaya koymuştur. Bu nedenle çalışma yaşamında işgörenlerin işlerinden sağladıkları tatminin hangi düzeyde ve ne tür değişkenlerin etkisiyle gerçekleştiğinin bilinmesi, gerek işgören gerekse örgüt açısından büyük bir önem taşımaktadır (Yüksel 2002: 68).

İş tatmininin sağlanması örgütlerdeki işgörenlerin yerine getirecekleri faaliyetlerin kalitesinde önemli bir etkiye sahiptir. Yoon ve Suh (2003) tatmine ulaşmış işgörenlerin daha çok çalıştıklarını ve daha iyi hizmet sunduklarını ayrıca içinde oldukları örgütlere daha çok ilgili olmaya ve kendilerini daha kaliteli hizmet sunmaya adamaya eğilimli olduklarını ifade etmiştir. Bu nedenle örgütler, işgörenlerin iş tatminlerini artırmak için çeşitli yönetsel teknikler kullanmaktadır. “İş tatminini artırıcı çabaların sonucunda ise, yüksek seviyede tatmine ulaşmış işgörenlerin performans ve etkinliklerinde olumlu gelişmeler sağlanabilmektedir” (Schoderbek, Cosier ve Aplin 1991: 380, Sevimli ve İşcan 2005: 55). İş tatmini işgören performansını, işgören devir hızını, örgütün büyüme hızını, verimliliğini ve nihai olarak da örgütün başarısını etkileyen önemli öğelerden birisidir (Örücü ve Esenkale 2005: 145).

İş tatmininin, işgörenin işle ilgili çeşitli davranış ve çıktılarının diğer örgüt üyelerine göre verimlilik düzeyi olarak ifade edilen işgören performansı (Babin ve Boles 1998: 82) üzerinde önemli etkileri söz konusudur. Çeşitli beklentilerle bir örgüte katılan birey, bu beklentilerini gerçekleştirebildiği ölçüde işinden ve içinde bu-

lunduğu örgütten memnun olmakta ve böylece verimliliği ve performansı artmaktadır (Nelson ve Quick 1995). Bireysel performans, kişilik, değerler, tutumlar ve bireyin yetenekleri ile azaltılır veya ılımlaşır. Bu faktörlerin birleşimi bireyin algılamasını ve nihayetinde performansını etkiler (Marchant 1999: 63). Bireyin işinden tatmini ile yakından ilgili olan bu faktörlerin performansla olan ilişkisi, iş tatmini - performans ilişkisini ortaya koymaktadır.

İş tatmininin örgütlerin temel kaynaklarından insan unsurunun etkinliğinin ve performansının artırılmasında önemli bir rol oynaması, örgütlerde iş tatminini etkileyen faktörlerin araştırılmasının önemini artırmaktadır. Bu kapsamda, Türk dünyasında önemli bir konumunda olan Türkiye Cumhuriyeti ile son yıllarda Orta Asya da hızla gelişen, sahip olduğu zengin ekonomik kaynakları ve gelişmişlik düzeyi ile diğer Türk cumhuriyetlerine göre ileri düzeyde olan (Gürbüz ve Karabulut 2009: 37-46) ve Türkiye ile yakın tarihi ve kültürel bağlara sahip olan Kazakistan Cumhuriyeti çalışma kapsamına alınmıştır. Diğer yandan Kazakistan cumhuriyeti ile Türkiye cumhuriyeti arasında eğitim alanında güçlü bir işbirliği de söz konusudur.

Kazak eğitim sistemi Türk eğitim sistemine büyük ölçüde benzemektedir. Kazakistan'da 6-15 yaş arasında zorunlu eğitim söz konusudur. Eğitim süreci anaokulu ile başlamaktadır. Anaokulu bir yıl sürelidir (5-6 yaş grubu). Anaokulundan sonra 5 yıllık ilkokul dönemi başlamaktadır (6-11 yaş grubu). İlkokuldan sonra dört yıl süreli ortaokul dönemi başlamaktadır (11-15 yaş grubu). Ortaokuldan sonra lise dönemi gelmektedir. Liseye gidecek öğrencinin önünde üç seçenek bulunmaktadır. Bu üç okulu bitiren öğrencilerin üniversiteye girme şansı vardır. Öğrenci genel liseye iki yıl devam edebilir (15-17 yaş grubu), öğrenci meslek lisesine devam edebilir, meslek liseleri iki farklı yapıdadır. Meslek lisesine devam eden öğrenciler mezuniyetlerinden sonra ileri meslek eğitimi alınan kolejlere devam edebilmektedirler. Temel eğitimde öğrencilerin kitap giderleri devlet tarafından karşılanmaktadır. Öğrenci öğrenim hayatını tek bir okulda tamamlayabileceği gibi farklı okullarda da tamamlayabilir. Liseden sonra üniversite dönemi başlamaktadır. Üniversite dönemi üç aşamalıdır. Birinci aşama temel yüksek öğretim olup bu dönemde seçilen alana ilişkin temel bilgiler verilmektedir. İkinci aşama uzmanlığa yöneliktir, bu alanı bitirenler uzman diploması alır. Daha sonra yüksek lisans ve doktora programları gelmektedir. Yüksek öğretim sistemi; üniversite, enstitü, akademi ve konservatuarlardan oluşmaktadır. İlköğretim de görev yapacak öğretmenler kolejlerde yetiştirilirken, ortaöğretimde görev yapan öğretmenler beş yıllık üniversite eğitimi veren eğitim enstitülerinde yetiştirilmekte ve beş yıllık eğitim sonunda uzmanlık diploması almaktadırlar. Ayrıca uzaktan eğitim ve hayat boyu öğrenimin devamını oluşturan meslek geliştirme

kursları vardır. Öğretim dönemi Eylül-Haziran dönemini kapsar (Euro Education Net 2009).

Ülkelerin gelecek nesillerinin şekillenmesinin temelini oluşturan eğitim sisteminin amaçlarını gerçekleştirme Başok, Ker-Dincer ve Akıncı Vural'a (2008: 148) göre öğretme sürecinin etkinliğine, öğretmenlerin eğitim ortamındaki niteliklerine ve iletişim stillerine bağlıdır. Buna dayalı olarak öğretme sürecinde öğretmenlerin niteliklerinin, iletişim stillerinin geliştirilmesine ve mesleki başarılarının artırılmasına yönelik stratejilerin oluşturulmasında ve yürütülecek faaliyetlerin planlanmasında onların iş tatminleri ile performansları arasındaki ilişkinin ortaya konması hem akademisyenler hem de karar vericiler için önemli bir kaynak olabilecektir. Bu nedenle araştırmanın temel amacı öğretmelerin iş tatmini ile performansları arasındaki ilişkinin Türk ve Kazak öğretmenler için belirlenmesidir. Buna göre araştırmanın hipotezleri şu şekilde oluşturulmuştur;

H₁: Türkiye'deki öğretmenlerin yaptıkları işten tatmin olmaları ile işlerindeki performansları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: Kazakistan'daki öğretmenlerin yaptıkları işten tatmin olmaları ile işlerindeki performansları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

2. Metodoloji

Çalışma Türkiye'de en yüksek sayıda öğretmenin istihdam edildiği İstanbul Ankara ve İzmir; Kazakistan da ise Astana, Almatı, Karaganda ve Çimkent illerindeki resmi okullarda Okulöncesi Eğitim, İlköğretim, Ortaöğretim ve Halk eğitim okullarında görev yapan öğretmenler ile sınırlandırılmıştır. Türkiye'deki üç ilde belirtilen alanlarda görev yapmakta olan toplam 142.990 öğretmen (www.meb.gov.tr) ve Kazakistan'da belirtilen üç ilde görev yapan toplam 85.666 öğretmen çalışmanın evren gruplarını oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklem büyüklüğünü belirlemede basit tesadüfi örneklem formülünden yararlanılmıştır (Yamane 2001: 116-117):

$$n = \frac{N \cdot z^2 \cdot p \cdot q}{N \cdot d^2 + z^2 \cdot p \cdot q}$$

n= Örnek çapı,

N= Evren (yığındaki birim sayısı),

z = Standart normal dağılım tablo değeri,

d= Duyarlılık,

p.q= Araştırmaya konu olan özellikleri taşıyan bireylerin yüzdesi

Yukarıda belirtilen basit tesadüfî örneklem hesaplama formülü kullanılarak Türkiye için örneklem çapı 1042, Kazakistan için 382 olarak hesaplanmıştır. Örneklem birimlerinin seçiminde Yamane 2001: 75'te açıklanan basit tesadüfî örnek seçimi algoritması uygulanmıştır. Türkiye'de 1500 anket formu hazırlanarak tesadüfî olarak seçilen öğretmenlere dağıtılmış geri dönüşü olan 1176 anketin 1042 tanesi değerlendirmeye uygun bulunmuştur. Kazakistan'da toplam 450 anket uygulanmış bunların 420 tanesi değerlendirmeye alınmıştır. Anketlerin uygulamasında Türkiye'nin Kazakistan eğitim ataşeliğinden ve bu ülkede bulunan özel Türk okullarından yardım alınmıştır.

Verilerin örneklem grubundan toplanmasında anket formları kullanılmıştır. Anketlerin hazırlanmasında Bakan ve Büyükebeşe'in (2004) iş tatmin ve Çöl'ün (2008) Performans ölçeklerinden yararlanılmıştır. İş tatmin düzeyini belirlemede tatmine ilişkin "işin niteliğinden tatmin, yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin ve ekonomik karşılıktan tatmin" boyutları çalışma kapsamına alınmıştır. Performans düzeyini belirlemeye yönelik sorular çalışanın kendi kendini değerlendirmesine yönelik ifadelerden oluşmaktadır. Anket formu, demografik bilgiler, performans ve tatmine ilişkin soruları içeren üç kısımdan oluşmaktadır. Tatmin düzeyini belirlemeye yönelik anket formunda beş boyuta ilişkin 23 ifadeye yer verilirken performans düzeyini belirlemeye yönelik olarak 4 ifadeye yer verilmiştir. Hem iş tatmini hem de performans sorularında beşli Likert ölçeği kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan tatmin ve performans ölçeklerinin güvenilirliğini test etmek için Cronbach Alpha testi kullanılmıştır. İş tatmini ölçeğinin Türkiye'de ve Kazakistan'da yapılan uygulaması birlikte değerlendirildiğinde anketin güvenilirliği 0,910 olarak bulunmuştur. Türkiye'de uygulanan anketin güvenilirliği 0,888, Kazakistan'da uygulanan anketin güvenilirliği 0,934 olarak hesaplanmıştır. Performans ölçeğinin güvenilirliği; Türkiye'de uygulanan anket için 0,921, Kazakistan'da uygulanan için ise 0,909 olarak bulunmuştur.

3. Analiz

3.1. Örneklem Profili

Örnekleme oluşturan 1042 Türk öğretmen ile 420 Kazak öğretmenin yaş, cinsiyet, çalışma yılı ve görev yerine göre dağılımları Tablo-1 de verilmiştir.

Tablo-1: Örneklem Profiline Sayısal ve Yüzdelerlik Dağılımı

TÜRKİYE			KAZAKİSTAN		
Yaş Grupları	n	%	Yaş Grupları	n	%
20-25 yaş aralığı	28	2.7	20-25 yaş aralığı	144	34,3
26-30 yaş aralığı	229	22.0	26-30 yaş aralığı	93	22,1
31-35 yaş aralığı	245	23.5	31-35 yaş aralığı	69	16,4
36-40 yaş aralığı	294	28.2	36-40 yaş aralığı	48	11,4
41 yaş ve üzeri	246	23.6	41 yaş ve üzeri	66	15,7
Toplam	1042	100,0	Toplam	420	100,0
Görev Yerleri	n	%	Görev Yerleri	n	%
Okul Öncesi Eğitim	5	.5	Okul Öncesi Eğitim	29	6,9
İlköğretim	664	63.7	İlköğretim	113	26,9
Ortaöğretim	346	33.2	Ortaöğretim	241	57,4
Halk Eğitim	27	2.6	Halk Eğitim	37	8,8
Toplam	1042	100,0	Toplam	420	100,0
Çalışma Yılları	n	%	Çalışma Yılları	n	%
1-5 yıl aralığı	104	10,0	1-5 yıl aralığı	228	54,3
6-10 yıl aralığı	357	34,3	6-10 yıl aralığı	75	17,9
11-15 yıl aralığı	273	26,2	11-15 yıl aralığı	48	11,4
16 yıl ve üzeri	308	29,6	16 yıl ve üzeri	69	16,4
Toplam	1042	100,0	Toplam	420	100,0
Cinsiyet	n	%	Cinsiyet	n	%
Bayan	429	41.2	Bayan	63	15,0
Erkek	613	58.8	Erkek	357	85,0
Toplam	1042	100,0	Toplam	420	100,0

Tablo-1'e göre, çalışmaya Türkiye'den katılan 1042 öğretmenin %58,8'i erkeklerden oluşmakta, %28,8'i 36-40 yaş grubunda yer almakta, %63,7'si ilköğretim okullarında görev yapmakta ve %34,3'lük kısmı ise 6-10 yıl arasında hizmet süresine sahiptir. Çalışmaya Kazakistan'dan katılan 420 öğretmenin %85'i erkeklerden oluşmakta, %34,3ü 20-25 yaş grubunda yer almakta, %57,4'ü ortaöğretim okullarında görev yapmakta ve %54,3'lük kısmı ise 1-5 yıl arasında hizmet süresine sahiptir.

3.2. Ölçeğin Değerlendirilmesi

Tatmin ölçeğinin geçerliliğini tespit edebilmek için faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizinin amacı; aralarında ilişki bulunduğu düşünülen çok sayıdaki değişken arasındaki ilişkilerin anlaşılmasını ve yorumlanmasını kolaylaştırmak için bu değişkenleri daha az sayıdaki temel boyuta indirgemek veya özetlemek olan çok değişkenli analiz tekniğine verilen genel bir isimdir. Verilerin faktör analizine uygunluğunu test etmek amacı ile KMO ve Bartlett's

testi uygulanmıştır. Tablo – 2’de verilen KMO ve Bartlett’ s testine göre araştırmanın verileri ve örnekleme büyüklüğü faktör analizi için uygundur.

Tablo- 2: KMO ve Bartlett' s Testi

		Türkiye	Kazakistan
Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy.		,876	,869
Bartlett's Test of Sphericity	Approx. Chi-Square	14437,262	5671,502
	Df	300	231
	Sig.	,000	,000

Faktör analizi sonunda öğretmenlerin iş tatminine ilişkin olarak belirlenen 23 ifade yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin, işin niteliğinden tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin, kurum imajından tatmin, ekonomik getirden tatmin olarak 5 faktör altında toplanmıştır. Faktör analizinin sonuçları Tablo-3’te verilmiştir. Faktör yükleri, Türkiye için 412 ile 871; Kazakistan için 434 ile 867 arasında değişmektedir. Bu sonuçlar, ifadelerin faktör analizi için uygun olduğunu, yapı geçerliğinin sağlandığını ve güvenilir bulunduğunu göstermektedir.

Tablo-3: İş Tatmini İfadelerinin Faktör Analizi

	Türkiye	Kazakistan
	Faktör	Faktör
	Yükü	Yükü
1. Faktör: Yöneticiden ve Yönetmel Yaklaşımdan Tatmin		
Yöneticimin görevini layıkıyla yapabilecek yeterlilikte olduğunu düşünüyorum.	,804	,812
Yöneticimin kendi görev ve sorumluluklarını tam olarak yerine getirdiğini düşünüyorum.	,850	,841
Yöneticimin adil olduğu inancındayım.	,854	,866
Yöneticimin dürüst olduğu inancındayım.	,854	,857
Yöneticimin öğretmenin ve okulun çıkarlarını düşündüğü inancındayım.	,871	,859
Yöneticimin her şartta bana destek olacağı inancındayım.	,862	,867
Kurumumuzun kaynaklarından tüm işgörenler eşit bir şekilde yararlanmaktadır.	,642	,651
Kurumumuzda yeni düşünce ve davranışlara fırsat verilmektedir.	,693	,707
Kurumuzda iş görenlerin problemleri hızla çözülmektedir.	,774	,782
Kurumuzda işgörenlerin iş ile ilgili yaptıkları öneriler dikkate alınmaktadır.	,781	,795

Güvenilirlik Düzeyi	0,923	0,957
2. Faktör: İşin Niteliğinden Tatmin		
Yaptığım işteki yetki ve sorumluluklar açık bir şekilde belirlenmiştir.	,545	,558
Bilgi ve yeteneklerime uygun bir iş yapmaktayım.	,538	,532
Yaptığım iş kişisel gelişimime katkı sağlamaktadır.	,744	,753
Yaptığım iş beklentilerimi karşılamaktadır.	,412	,434
Yaptığım işte yaratıcılığımı kullanabiliyorum.	,750	,749
Güvenilirlik Düzeyi	0,912	0,948
3. Faktör: Çalışma Arkadaşlarından Tatmin		
Kurumumuzda herhangi bir problem yaşadığımda çalışma arkadaşlarım bana yardımcı olur.	,505	,534
Çalışma arkadaşlarımla iyi ilişkiler içerisindeyim.	,850	,857
Çalışma arkadaşlarım konusunda uzman kişilerdir.	,762	,749
Çalışma arkadaşlarımla yanında kendimi bir takım üyesi gibi hissediyorum.	,586	,601
Güvenilirlik Düzeyi	0,905	0,947
4. Faktör: Kurum İmajından Tatmin		
Çalıştığım okul benim için bir prestij kaynağıdır	,750	,756
Çalıştığım okulun diğer okullar arasında saygın bir yeri olduğu inancındayım	,791	,794
Güvenilirlik Düzeyi	0,902	0,942
5. Faktör: Ekonomik Edinimden Tatmin		
Hak ettiğim ücreti aldığımı düşünüyorum.	,833	,847
Kurumumuzdaki prim, fazla mesai ücret vb. ödemelerden memnunum.	,759	,763
Güvenilirlik Düzeyi	0,893	0,938

4. Bulgular

Hipotezlerin Test edilmesi

H₁: Türkiye'deki öğretmenlerin yaptıkları işten tatmin olmaları ile işlerindeki performansları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H₂: Kazakistan'daki öğretmenlerin yaptıkları işten tatmin olmaları ile işlerindeki performansları arasında anlamlı bir ilişki vardır.

Tablo-4: Türk ve Kazak Öğretmenlerin İş Tatminleri ve Performansları Arasındaki İlişki

TÜRKİYE			KAZAKİSTAN		
		İş Tatmini			İş Tatmini
Performans	Pearson Korelasyonu	,380**	Performans	Pearson Korelasyonu	,655**
	Anlamlılık	,000		Anlamlılık	,000
	n	1042		n	420

** Korelasyon 0,01 güvenilirlik düzeyin de anlamlıdır. (p<0,01)

Tablo-4' e göre yapılan korelasyon analizi sonucunda Türk öğretmenlerin yaptıkları işten elde ettikleri tatmin düzeyleri ile performansları arasında 0,01 önem düzeyinde ($p < 0,01$) anlamlı bir ilişki vardır. Korelasyon katsayısı 0,38 ve belirleme katsayısı 0,144 olarak bulunmuştur. Buna göre performanstaki değişimin %14,4 iş tatmini tarafından açıklanmaktadır. Bu sonuç doğrultusunda H_1 hipotezi kabul edilmiştir. Aynı şekilde 0,01 anlamlılık düzeyinde ($p < 0,01$) anlamlılık düzeyinde Kazak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Analiz sonucuna göre kazak öğretmenlerde korelasyon katsayısı 0,655 ve belirleme katsayısı ise 0,429 olarak bulunmuştur. Diğer bir ifade ile kazak öğretmenlerin performanslarındaki değişimin %42,9'u iş tatminleri tarafından açıklanmaktadır. Buna göre H_2 hipotezi kabul edilmiştir. Kazakistan'da görev yapan öğretmenlerin yaptıkları işten tatmin olma düzeyleri ile performansları arasında Türkiye'de görev yapan öğretmenlere göre daha güçlü bir ilişki bulunmaktadır.

Tablo-5: *Türk Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörleri İle Performansları Arasındaki İlişki*

		İş Tatmin Faktörleri				
		Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5
Performans	Pearson Korelasyonu	,278	,393	,484	,031	,058
	Anlamlılık	,000	,000	,000	,324	,060
	n	1042	1042	1042	1042	1042

** Korelasyon 0,01 güvenilirlik düzeyin de anlamlıdır. ($P < 0,01$)

Tablo-5'te Türk öğretmenlerin iş tatmin faktörleri ile performansları arasındaki ilişki verilmiştir. Yapılan korelasyon analizi sonucunda 0,01 önem düzeyinde ($p < 0,01$) Türkiye'deki öğretmenlerin performansları ile iş tatmin faktörlerinden faktör 1 (yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin), faktör 2 (işin niteliğinden tatmin) ve faktör 3 (çalışma arkadaşlarından tatmin) ile performans arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur faktör 5 (ekonomik edimden tatmin) ve faktör 4 (kurum imajından tatmin) ile performans arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Faktör 3 (Çalışma Arkadaşlarından Tatmin) 0,484 korelasyon katsayısı ve 0,234 belirleme katsayısı ile performanstaki değişimi en yüksek açıklayan iş tatmin faktörü olmuştur. Bunu faktör 2 ve faktör 1 izlemektedir.

Tablo-6: *Kazak Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörleri İle Performansları Arasındaki İlişki*

		İş Tatmin Faktörleri				
		Faktör 1	Faktör 2	Faktör 3	Faktör 4	Faktör 5
Performans	Pearson Korelasyonu	,558	,537	,686	,534	,466
	Anlamlılık	,000	,000	,000	,000	,000
	n	420	420	420	420	420

** Korelasyon 0,01 güvenilirlik düzeyin de anlamlıdır. ($P < 0,01$)

Tablo-6 da Kazak öğretmenlerin iş tatmin faktörleri ile performansları arasındaki ilişki verilmiştir. Kazak öğretmenlerin performansları ile iş tatmin faktörlerinden faktör 1, faktör 2, faktör 3, faktör 4 ve faktör 5 arasında 0,01 önem düzeyinde ($p < 0,01$) anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Tablo-6 incelendiğinde faktör 3'ün (çalışma arkadaşlarından tatmin) kazak öğretmenlerin iş tatmini-performans ilişkisini 0,686 korelasyon katsayısı ve 0,47 belirleme katsayısı ile en yüksek açıklayan faktör olduğu görülmektedir. Bunu sırası ile faktör 1 (yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin), faktör 2 (işin niteliğinden tatmin), faktör 4 (kurum imajından tatmin) ve faktör 5 (ekonomik edinimden tatmin) izlemektedir.

Öğretmenlerin iş tatmin, performans ortalamaları ile iş tatmin faktörlerini algılamalarının demografik faktörlerden cinsiyet ve çalışma yılı açısından farklılaşması Tablo 7, Tablo 8, Tablo 9, Tablo 10, Tablo 11, Tablo 12, Tablo 13, ve Tablo 14 de gösterilmiştir.

Tablo-7: Türk Öğretmenlerin İş Tatmin ve Performans Ortalamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	t	Anlamlılık
Tatmin Ortalaması	Bayan	429	3,6323	,49924	2,034	,042
	Bay	613	3,5591	,61807		
Performans Ortalaması	Bayan	429	4,1995	,45774	4,381	,000
	Bay	613	4,0417	,64058		

Tablo 7 incelendiğinde Türk öğretmenlerin iş tatminleri cinsiyet açısından %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Diğer bir ifade ile Türk öğretmenlerin iş tatmin düzeyleri bay veya bayan olmalarına göre farklılık göstermektedir. Tablo 7'ye göre bayan öğretmenlerin iş tatmin düzeyi erkek öğretmenlerden daha yüksektir. Performans ortalamalarının cinsiyet açısından farklılaşmasına bakıldığında ise yine aynı şekilde Türk öğretmenlerin performans ortalamaları %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Buna göre bayan öğretmenlerin performans ortalaması erkeklerden daha fazladır.

Tablo-8: Kazak Öğretmenlerin İş Tatmin ve Performans Ortalamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	t	Anlamlılık
Tatmin Ortalaması	Bayan	357	4,0682	,67314	4,428	,000
	Bay	63	3,6385	,89335		
Performans Ortalaması	Bayan	357	4,1742	,62627	-1,952	,052
	Bay	63	4,3365	,49317		

Tablo 8’de incelendiğinde Kazak öğretmenlerin iş tatminleri cinsiyet açısından %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Diğer bir ifade ile Kazak öğretmenlerin iş tatmin düzeyleri bay veya bayan olmalarına göre farklılık göstermektedir. Tablo 8’e göre bayan öğretmenlerin iş tatmin düzeyi erkek öğretmenlerden daha yüksektir. Performans ortalamalarının cinsiyet açısından farklılaşmasına bakıldığında ise Kazak öğretmenlerin performans ortalamaları %5 önem düzeyinde ($p > 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmamaktadır. Buna göre öğretmenlerin performanslarının ortalaması bay ve bayan olmalarına göre anlamlı olarak farklı değildir.

Tablo-9: Türk Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörlerini Algılamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	t	Anlamlılık
1. Faktör: Yöneticiden ve Yönelimsel Yaklaşımdan Tatmin	Bayan	429	3,7571	,80269	3,941	,000
	Bay	613	3,5423	,90695		
2. Faktör: İşin Niteliğinden Tatmin	Bayan	429	3,8592	,67418	1,589	,112
	Bay	613	3,7873	,74870		
3. Faktör: Çalışma Arkadaşlarından Tatmin	Bayan	429	4,0822	,59602	3,043	,002
	Bay	613	3,9629	,64069		
4. Faktör: Kurum İmajından Tatmin	Bayan	429	3,0280	,92558	-2,033	,042
	Bay	613	3,1591	1,08822		
5. Faktör: Ekonomik Edinimden Tatmin	Bayan	429	2,2086	,99306	-6,705	,000
	Bay	613	2,6566	1,10662		

Türk öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılamalarının cinsiyet açısından farklılaşması tablo 9’da verilmiştir. Tablo 9 incelendiğinde Türk öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılamaları cinsiyet değişkeni açısından %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) Yöneticiden ve Yönelimsel Yaklaşımdan Tatmin, Çalışma Arkadaşlarından Tatmin, Kurum İmajından Tatmin ve Ekonomik Edinimden Tatmin faktörlerinde anlamlı olarak farklılaşırken İşin Niteliğinden Tatmin faktöründe anlamlı olarak farklılaşmama olmaktadır. Diğer bir ifade ile Türk öğretmenler bay veya bayan olmalarına göre iş tatmin faktörlerinin iş tatminindeki önemini işin niteliğinden tatmin faktörü dışında ki faktörlerde farklı olarak algımlarken, işin niteliğinden tatmin faktöründe benzer biçimde algılamaktadırlar.

Tablo-10: Kazak Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörlerini Algılamalarının Cinsiyete Göre Farklılaşması

	Cinsiyet	n	Ortalama	Standart Sapma	t	Anlamlılık
1. Faktör: Yöneticiden ve Yönetimsel Yaklaşımdan Tatmin	Bayan	357	4,0546	,74588	5,039	,000
	Bay	63	3,4974	1,10480		
2. Faktör: İşin Niteliğinden Tatmin	Bayan	357	4,1496	,67569	4,167	,000
	Bay	63	3,7333	,99028		
3. Faktör: Çalışma Arkadaşlarından Tatmin	Bayan	357	4,1618	,83984	4,167	,000
	Bay	63	3,9762	,96795		
4. Faktör: Kurum İmajından Tatmin	Bayan	357	4,0294	,97431	4,070	,000
	Bay	63	3,4762	1,10508		
5. Faktör: Ekonomik Edinimden Tatmin	Bayan	357	3,7773	,85303	2,073	,039
	Bay	63	3,5238	1,10508		

Kazak öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılamalarının cinsiyet açısından farklılaşması tablo 10'da verilmiştir. Tablo 10 incelendiğinde Kazak öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılamaları cinsiyet değişkeni açısından %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin, işin niteliğinden tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin, kurum imajından tatmin ve ekonomik edinimden tatmin faktörlerinde anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Diğer bir ifade ile Kazak öğretmenler bay veya bayan olmalarına göre iş tatmin faktörlerinin iş tatmindeki önemini tüm faktörlerde farklı olarak algılamaktadırlar.

Tablo-11: Türk Öğretmenlerin İş Tatmin ve Performans Ortalamalarının Çalışma Yılına Göre Farklılaşması

	Çalışma Yılı	n	Ortalama	Standart Sapma	F	Anlamlılık
Tatmin Ortalaması	1-5 yıl	104	3,5345	,36250	4,834	,002
	6-10 yıl	357	3,5087	,48038		
	11-15 yıl	273	3,6568	,59824		
	16 yıl ve üzeri	308	3,6412	,68505		
	Total	1042	3,5893	,57302		
Performans Ortalaması	1-5 yıl	104	4,2038	,50043	14,562	,000
	6-10 yıl	357	4,1503	,47512		
	11-15 yıl	273	4,2100	,47662		
	16 yıl ve üzeri	308	3,9316	,73340		
	Total	1042	4,1067	,57743		

Türk öğretmenlerin iş tatmin ve performans ortalamalarının çalışma yılı açısından farklılaşması tablo 11'de verilmiştir. Tablo 11 incelendiğinde Türk öğretmenlerin iş tatmin ortalamaları ve performans ortalamaları %5 önem düzeyin-

de ($p < 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Türk öğretmenlerden 11–15 yıl çalışma yılına sahip olanların iş tatmin ortalaması diğer çalışma yıllarındaki öğretmenlerden yüksek olmaktadır. Performans ortalaması açısından ise yine 11–15 çalışma yılına sahip olan öğretmenlerin performans ortalaması diğer kıdem yıllarında bulunan öğretmenlere göre yüksek çıkmaktadır.

Tablo-12: Kazak Öğretmenlerin İş Tatmin ve Performans Ortalamalarının Çalışma Yılına Göre Farklılaşması

	Çalışma Yılı	n	Ortalama	Standart Sapma	F	Anlamlılık
Tatmin Ortalaması	1-5 yıl	228	3,9097	,73289	8,612	,000
	6-10 yıl	75	4,0655	,69340		
	11-15 yıl	48	3,9677	,70253		
	16 yıl ve üzeri	69	4,2727	,69256		
	Total	420	4,0038	,72572		
Performans Ortalaması	1-5 yıl	228	4,0693	,59941	12,903	,000
	6-10 yıl	75	4,3067	,67916		
	11-15 yıl	48	4,0625	,61076		
	16 yıl ve üzeri	69	4,6029	,29802		
	Total	420	4,1986	,61041		

Kazak öğretmenlerin iş tatmin ve performans ortalamalarının çalışma yılı açısından farklılaşması tablo 12’de verilmiştir. Tablo 12 incelendiğinde Kazak öğretmenlerin iş tatmin ortalamaları ve performans ortalamaları %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Kazak öğretmenlerden 16 yıl ve üzeri çalışma yılına sahip olanların iş tatmin ortalaması diğer çalışma yıllarındaki öğretmenlerden yüksek olmaktadır. Performans ortalaması açısından ise yine 16 yıl ve üzeri çalışma kıdemine sahip olan öğretmenlerin performans ortalaması diğer çalışma yıllarında bulunan öğretmenlere göre yüksek çıkmaktadır.

Tablo-13: Türk Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörlerini Algılama Ortalamalarının Çalışma Yılına Göre Farklılaşması

	Çalışma Yılı	n	Ortalama	Standart Sapma	F	Anlamlılık
1.Faktör: Yöneticiden ve Yönetimsel Yaklaşımdan Tatmin	1-5 yıl	104	3,5769	,75329	5,933	,001
	6-10 yıl	357	3,5338	,77466		
	11-15 yıl	273	3,8156	,91949		
	16 yıl ve üzeri	308	3,5974	,94720		
	Total	1042	3,6307	,87159		
2.Faktör: İşin Niteliğinden Tatmin	1-5 yıl	104	3,8731	,92770	,321	,810
	6-10 yıl	357	3,8101	,54206		
	11-15 yıl	273	3,7949	,74506		
	16 yıl ve üzeri	308	3,8253	,79527		
	Total	1042	3,8169	,71950		
3. Faktör: Çalışma Arkadaşlarından Tatmin	1-5 yıl	104	4,0986	,58336	10,616	,000
	6-10 yıl	357	3,9111	,58207		
	11-15 yıl	273	4,1703	,65468		
	16 yıl ve üzeri	308	3,9594	,63166		
	Total	1042	4,0120	,62516		
4. Faktör: Kurum İmajından Tatmin	1-5 yıl	104	2,8125	,90626	32,384	,000
	6-10 yıl	357	2,8992	,85766		
	11-15 yıl	273	2,9689	1,14160		
	16 yıl ve üzeri	308	3,5633	,99021		
	Total	1042	3,1051	1,02596		
5. Faktör: Ekonomik Edinimden Tatmin	1-5 yıl	104	2,0913	,79368	19,444	,000
	6-10 yıl	357	2,4468	1,08616		
	11-15 yıl	273	2,2582	,99640		
	16 yıl ve üzeri	308	2,8198	1,14466		
	Total	1042	2,4722	1,08354		

Türk öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılama ortalamalarının çalışma yılı açısından farklılaşması tablo 13’de verilmiştir. Tablo 13 incelendiğinde Türk öğretmenlerin çalışma yılları açısından iş tatmin faktörlerini algılama ortalamalarının %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) yöneticiden ve yönetimsel yaklaşımdan tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin, kurum imajından tatmin ve ekonomik edinimden tatmin faktörlerinde anlamlı olarak farklılaşırken, işin niteliğinden tatmin faktöründe ($p > 0,05$) anlamlı olarak farklılaşmadığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Türk öğretmenler çalışma yıllarına göre iş tatmin faktörlerinin iş tatminindeki önemini işin niteliğinden tatmin faktörü dışında ki faktörlerde farklı olarak algıladıkları, işin niteliğinden tatmin faktöründe benzer biçimde algılamaktadırlar.

Tablo 14: Kazak Öğretmenlerin İş Tatmin Faktörlerini Algılama Ortalamalarının Çalışma yılına Göre Farklılaşması

	Çalışma Yılı	n	Ortalama	Standart Sapma	F	Anlamlılık
1.Faktör: Yöneticiden ve Yönetimsel Yaklaşımdan Tatmin	1-5 yıl	228	3,9050	,85452	7,681	,000
	6-10 yıl	75	4,0978	,71542		
	11-15 yıl	48	3,8646	,75559		
	16 yıl ve üzeri	69	4,1256	,90346		
	Total	420	3,9710	,83246		
2.Faktör: İşin Niteliğinden Tatmin	1-5 yıl	228	3,9184	,73371	5,760	,000
	6-10 yıl	75	4,2400	,77040		
	11-15 yıl	48	4,1250	,74219		
	16 yıl ve üzeri	69	4,4522	,58274		
	Total	420	4,0871	,74509		
3. Faktör: Çalışma Arkadaşlarından Tatmin	1-5 yıl	228	4,0428	,94045	7,984	,000
	6-10 yıl	75	4,0800	,77237		
	11-15 yıl	48	4,1563	,75728		
	16 yıl ve üzeri	69	4,4783	,65127		
	Total	420	4,1339	,86158		
4. Faktör: Kurum İmajından Tatmin	1-5 yıl	228	3,8092	1,04407	6,307	,000
	6-10 yıl	75	3,9800	1,11634		
	11-15 yıl	48	4,0000	,77871		
	16 yıl ve üzeri	69	4,3261	,83502		
	Total	420	3,9464	1,01309		
5. Faktör: Ekonomik Edinimden Tatmin	1-5 yıl	228	3,7434	,95318	15,923	,000
	6-10 yıl	75	3,5400	,88821		
	11-15 yıl	48	3,6250	,70334		
	16 yıl ve üzeri	69	4,0217	,77855		
	Total	420	3,7393	,89842		

Kazak öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılama ortalamalarının çalışma yılı açısından farklılaşması tablo 14'de verilmiştir. Tablo 14 incelendiğinde Kazak öğretmenlerin çalışma yılları açısından iş tatmin faktörlerini algılama ortalamalarının %5 önem düzeyinde ($p < 0,05$) tüm faktörlerde anlamlı olarak farklılaştığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile Kazak öğretmenler çalışma yıllarına göre iş tatmin faktörlerinin iş tatminindeki önem düzeylerini farklı olarak algılamaktadırlar.

Sonuç

Araştırmada öncelikle Türk ve Kazak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları ve iş tatmin faktörleri olan faktör 1 (yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin), faktör 2 (işin niteliğinden tatmin), faktör 3 (çalışma arkadaşlarından tatmin), faktör 4 (kurum imajından tatmin) ve faktör 5 (ekonomik edinimden tatmin) ile performansları arasındaki ilişki incelenmiştir

Yapılan analiz sonucunda hem Türk hem de Kazak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç H_1 ve H_2 hipotezlerini destekler niteliktedir. Diğer bir ifade ile iş tatmini öğretmenlerin performanslarındaki değişimi açıklayan faktörlerden biridir. Kazak öğretmenlerde iş tatmini performanstaki değişiminin %42,2'sini açıklamaktadır. Türk öğretmenlerde bu oran %14,4'tür. Bulunan bu sonuç Judge ve diğerlerinin (2001: 388) tespit etmiş olduğu öğretmenlerin iş tatmin ve performans ilişkisi ile uyumludur. Ayrıca literatürde iş tatmini ve performans ilişkisinin belirlemeye yönelik olarak Petty, McGee ve Cavender (1984), Pigge ve Lovett (1985), tarafından yapılan çalışmaların sonuçları ile de uyumludur. Genel olarak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları arasındaki ilişki ortaya konduktan sonra, iş tatmin faktörleri ile performansları arasındaki ilişki incelemiştir. Türk öğretmenler açısından iş tatmin faktörleri; yönetici ve yönetsel yaklaşımdan tatmin, işin niteliğinden tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin ile performans arasında anlamlı ilişki bulunurken, kurum imajından tatmin ve ekonomik edinimden tatmin faktörlerinde anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. İş tatmin faktörü ekonomik edinim ile performans arasında ilişki bulunmamış olması Clive ve John (2008) yapmış olduğu çalışma sonucu ile uyumludur. İş tatmin faktörlerinden performanstaki değişimi en yüksek düzeyde açıklayan faktörün hem Türk (%23) hem de Kazak (%47) öğretmenler için iş arkadaşlarından tatmin faktörü olduğu belirlenmiştir.

Ayrıca Türk ve Kazak öğretmenlerin performans, iş tatmin ortalamaları ve tatmin faktörlerini algılamalarının cinsiyet, çalışma yılı gibi değişkenler açısından farklılaşmasına bakılmıştır. Cinsiyet açısından Türk ve Kazak öğretmenlerin iş tatmin ortalamalarının anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir. Performans ortalamalarının cinsiyet açısından farklılaşması incelendiğinde ise Türk öğretmenlerin performans ortalamaları anlamlı olarak farklılaşırken Kazak öğretmenlerin performans ortalamalarının anlamlı olarak farklılaşmadığı görülmüştür. Diğer bir ifade ile Kazak öğretmenlerin performans ortalamaları onların cinsiyetine göre farklılaşmamaktadır.

Öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini (yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin, işin niteliğinden tatmin, çalışma arkadaşlarından tatmin, kurum imajından tatmin ve ekonomik edinimden tatmin) algılamalarının cinsiyete göre farklılaşmasının incelendiğinde, Türk öğretmenlerin iş tatmin faktörlerini algılamalarının “işin niteliğinden tatmin” faktörü dışındaki tüm faktörlerde, Kazak öğretmenler açısından ise tüm faktörlerde anlamlı farklılaştığı belirlenmiştir. Türk ve Kazak bayan ve bay öğretmenler en önemli iş tatmin faktörü olarak “iş arkadaşlarından tatmin” faktörünü algılamaktadırlar.

Çalışma yılı değişkeni açısından iş tatmin ve performans ortalamaları incelendiğinde Türk ve Kazak öğretmenlerinin ortalamalarının anlamlı olarak farklılaştığı belirlenmiştir. Diğer bir ifade ile Türk ve Kazak öğretmenlerin

sahip olmuş oldukları iş tatmin düzeyi ve gösterdikleri performans düzeyi çalışma yıllarına göre farklılık göstermektedir. Türk öğretmenlerden en yüksek iş tatmin ortalamasına sahip olan öğretmenler 11-15 yıl çalışma yılına sahip olan öğretmenler olmaktadır. Performans ortalaması yüksek olan öğretmenler ise yine 11-15 yıl arasında çalışma kıdemine sahip olan öğretmenler olmaktadır. Kazak öğretmenler açısından incelendiğinde ise iş tatmin düzeyi en yüksek öğretmenler 16 yıl ve üzeri çalışma kıdemine sahip öğretmenler olurken performans ortalaması en yüksek öğretmenler yine aynı çalışma yılına sahip öğretmenler olmuştur. Bu sonuçlar iş tatmini ve performans arasında belirlenen anlamlı ilişkiyi desteklemektedir.

İş tatmin faktörlerinin algılanması çalışma yılı değişkeni açısından incelendiğinde, Türk öğretmenlerin çalışma yıllarına göre "işin niteliğinden tatmin" faktörü dışında tüm faktörleri algılamaları anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Kazak öğretmenlerin ise tüm iş tatmin faktörlerini algılamaları anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Ortalamalar toplamına bakıldığında hem Türk hem de Kazak öğretmenler için çalışma yılı açısından en önemli faktörün "çalışma arkadaşlarından tatmin" faktörü olduğu anlaşılmaktadır. İş tatmin faktörlerinden "yöneticiden ve yönetsel yaklaşımdan tatmin" faktörü Türk öğretmenlerden 11-15 yıl çalışma yılına, Kazak öğretmenlerden ise 16 yıl ve üzeri çalışma yılına sahip öğretmenler tarafından en önemli faktör olarak görülmektedir. "İşin Niteliğinden Tatmin" faktörü Türk ve Kazak öğretmenlerden 16 yıl ve üzeri çalışma yılına, "Çalışma Arkadaşlarından Tatmin" faktörü Türk öğretmenlerden 11-15 çalışma yılına, Kazak öğretmenlerden ise 16 yıl ve üzeri çalışma kıdemine sahip olan, "Kurum İmajından Tatmin" faktörü Türk öğretmenlerden 11-15 yıl çalışma yılına, Kazak öğretmenlerden 16 yıl ve üzeri çalışma yılına sahip olan ve "Ekonomik Edinimden Tatmin" faktörü Türk ve Kazak öğretmenlerden 16 yıl ve üzeri çalışma kıdemine sahip olanlar tarafından en önemli iş tatmin faktörleri olarak görülmektedirler.

Sonuç olarak, hem Türk hem de Kazak öğretmenlerin iş tatminleri ile performansları arasında anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu ilişki Kazak öğretmenlerde Türk öğretmenlere göre daha güçlüdür. Diğer bir ifade ile Türk öğretmenlerin performanslarındaki değişimin %14,4 iş tatmini ile açıklanabilirken Kazak öğretmenlerde ise performanstaki değişimin %42,2'si iş tatmini ile açıklanmaktadır. İş tatmini dışında performanstaki değişimi açıklayan diğer faktörlerin yapılacak yeni çalışmalarla ortaya konması gerekmektedir. Böylece performans üzerinde değişme yol açan faktörler bir bütün olarak ele alınabilir ve öğretmenlerin performanslarının geliştirilmesine yönelik etkin ve çok boyutlu programlar oluşturulabilir. Mevcut veriler ışığında öğretmenlerin performanslarının artırılmasını sağlayabilmek için iş tatmin faktörleri üzerinde yoğunlaşılması yararlı olabilecektir. Özellikle çalışma arkadaşlarından tatmini sağlamaya yönelik olarak hem Türkiye'de hem de Kazakistan'da eğitim sisteminde iş birliğini ve takım çalışmasını sağlamaya yönelik düzenlemeler yapılmalı ve programlar oluşturul-

malıdır. Her iki ülke okul yöneticilerin yöneticilik ve yönetsel yaklaşım tarzlarını geliştirmelerine yönelik hizmet içi eğitim programlarının hazırlanması ve programların sürekli olması yararlı olacaktır. Maddi unsurlardan edinimin Türk öğretmenler açısından performanstaki değişimi açıklamada anlamsız olarak görünmesi öğretmenlerin öğretmenlik mesleğini bir ideal olarak görmelerinden kaynaklanmış olabilir. Türkiye’de buna yönelik yapılacak bir araştırma gerçekte maddi edinimler ile performans ve iş tatminini arasındaki ilişkiyi ortaya koyarak iş tatmininin ve dolayısı ile performansın geliştirilmesine yönelik etkin programların oluşturulmasına katkı verebilir.

Kaynaklar

- Edvardsson, Bo ve Gustavsson Bengt Ove (2003). “Quality in the Work Environment: a Prerequisite for Success in New Service Development”. *Managing Service Quality* 13/2: 48-163.
- Akıncı, Zeki (2002). “Turizm Sektöründe İşgören İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Beş Yıldızlı Konaklama İşletmelerinde Bir Uygulama”. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* 4: 1-25.
- Babin, Barry J. ve James S. Boles (1998). “Employee Behavior in a Service Environment: A Model and Test of Potential Differences between Men and Women”. *Journal of Marketing* 62: 77–91.
- Bakan, İsmail ve Tuba Büyükbeşe (2004). “Örgütsel İletişim İle İş Tatmin Unsurları Arasındaki İlişkiler: Akademik Örgütler İçin Bir Alan Araştırması”. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi* 7: 1-30.
- Baş, Türker ve Kadir Ardıç (2002). “Yüksek Öğretimde İş Tatmini Ve Tatminsizliği”. *İktisat İşletme ve Finans* 17: 72-81.
- Başok, Yurdakul Nilay, Müjde Ker-Dincer ve Zekiye Beril Akıncı Vural (2008). “Eğitimde İletişimde Mükemmellik Arayışı: IQ, EQ, SQ Zekaları ve İşlevleri”. *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 45: 147-164.
- Bayram, Nuran (2004). *Sosyal Bilimlerde SPSS ile Veri Analizi*. Bursa: Ezgi Kitabevi Yay.
- Caprara, Gian Vittorio et al. (2003) “Efficacy Beliefs as Determinants of Teachers’ Job Satisfaction”, *Journal of Education Psychology* 95/4: 821-832.
- Cemaloğlu, Necati (2007). “Örgütlerin Kaçınılmaz Sorunu: Yıldırma”. *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 42: 111-126.
- Clive, R. Belfield ve John S Heywood. (2008) “Performance Pay for Teachers: Determinants and Consequences”. *Economics of Education Review* 27/3: 243-252.
- Çöl Güner, (2008). “Algılanan Güçlendirmenin İşgören Performansı Üzerine Etkileri”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 9/1: 35-46.
- Erdil, Oya vd. (2004). “Yönetim Tarzı ve Çalışma Koşulları, Arkadaşlık Ortamı ve Takdir Edilme Duygusu ile İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: Tekstil Sektöründe Bir Uygulama”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 5/1: 17-26.
- Ergeneli, Azize ve Mehmet Eryiğit (2001). “Öğretim Elemanlarının İş Tatmini: Ankara’da Devlet ve Özel Üniversite Karşılaştırması”. *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 19/2: 159-178.
- Euro Education Net (2009). <http://www.euroeducation.net/prof/kazanco.htm>
- Fisher, Cynthia D. ve Edwin A. Locke (1992). “The New Look In Job Satisfaction Research And Theory”. In: Smith, P.C., Cranny, C.J., Stone, E.F. (Eds.). *Job Satisfaction: How People Feel about their Jobs and How it Affects their Performance*. New York: Lexington Books. 165-194.
- Fritzsche, Barbara A. ve Tiffany J Parrish (2005). “Theories And Research On Job Satisfaction”. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.). *Career Development And Counseling: Putting Theory And Research To Work*. Hoboken, NJ: Wiley. 180–202.

- Gürbüz, Mehmet ve Murat Karabulut (2009). "SSCB'nin Dağılımıyla Bağımsızlığına Kavuşan Ülkelerde Sosyo-Ekonomik Benzerlik Analizi". *bilig Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi* 50: 31-50.
- Judge, Timothy et al. (2001). "The Job Satisfaction-Job Performance Relationship: A Qualitative And Quantitative Review". *Psychological Bulletin* 127/3: 376-407.
- Keser, Aşkın (2006). "Çağrı Merkezi Çalışanlarında İş Yükü Düzeyi İle İş Tatminini İlişkisinin Araştırılması". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11/1: 100-119.
- Lent, Robert W. ve Steven D. Brown (2006) "Integrating Person And Situation Perspectives on Work Satisfaction: A Social-Cognitive View". *Journal Of Vocational Behavior* 69/2: 236-247.
- Liu, Steven Xiaofeng ve Jase Ramsey (2008). "Teachers' Job Satisfaction: Analyses of the Teacher Follow-up Survey in the United States for 2000-2001". *Teaching and Teacher Education* 24/5: 1173-1184.
- Luthans, Fred (1995). *Organizational Behavior*. 3rd. Edition. New York: Mc. Graw Hill Publishing.
- Marchant, Teresa (1999). "Strategies For Improving Individual Performance And Job Satisfaction At Meadowvale Health". *Journal of Management Practice* 2/3: 63-70.
- Nelson, Debra L. ve James C. Quick (1995) *Organizational Behavior: Foundations, Realities, and Challenges*. Alternate Edition. New York: West Company.
- Nir, Adam E. ve Ronit Bogler (2008). "The Antecedents of Teacher Satisfaction with Professional Development Programs". *Teaching and Teacher Education* 24/2: 377-386.
- Örücü, Edip ve Füsün Esenkal (2005). "Konaklama İşletmelerinde İş Gören Tatminini Etkileyen Faktörler (Bandırma ve Erdek Örneği)". *Balikesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 8/14: 141-166.
- Özaltın, Hazım vd. (2002). "Türk Silahlı Kuvvetlerinde Görev Yapan Muvazzaf Tabiplerinin İş Tatmin Düzeylerinin Değerlendirilmesi". *Gülhane Tıp Dergisi* 44/4: 423-427.
- Petty, M. M., Gail W. McGee ve Jerry W. Cavender (1984). "A Meta-Analysis of The Relationships Between Individual Job Satisfaction and individual Performance". *Academy of Management Review* 9: 712-21.
- Pigge, Fred L. ve Martha T. Lovett (1985) "Job Performance and Job Satisfaction of Beginning Teachers". *Research Report*. Bowling Green State University OH.(Source: Education Resource Information Center).
- Schoderbek, Peter P., Richard A. Cosier ve John C. Aplin (1991). *Management*. USA: Harcourt Brace Jovanovich Publishers.
- Sevimli, Figen ve Ömer Faruk İşcan (2005). "Bireysel ve İş Ortamına Ait Etkenler Açısından İş Tatmini". *Ege Akademik Bakış* 5/1-2: 55-64.
- Testa, Mark R. (1999). "Satisfaction with Organizational Vision, Job Satisfaction and Service Efforts: An Empirical Investigation". *Leadership & Organization Development Journal* 20/3: 154-161.
- Toker, Boran (2007). "Demografik Değişkenlerin İş Tatminine Etkileri: İzmir'deki Beş ve Dört Yıldızlı Otelere Yönelik Bir Uygulama". *Doğuş Üniversitesi Dergisi* 8/1: 92-107.
- Yamane, Taro (2001). *Temel Örnekleme Yöntemleri*. Çev. Alptekin Esin vd. İstanbul: Literatür Yay.
- Yoon, Mahn Hee ve Jaebeom Suh (2003). "Organizational Citizenship Behaviors And Service Quality As External Effectiveness Of Contact Employees". *Journal of Business Research* 56/8: 597-611.
- Yüksel, İhsan (2002). "Hemşirelerin İş Tatmin Düzeylerini Ayırt Edici İş Tatmin Öğelerinin Diskriminant Analiziyle Belirlenmesi". *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1: 67-78.
- Weiss, Howard M. (2002). "Deconstructing Job Satisfaction Separating Evaluations, Beliefs and Affective Experiences". *Human Resources Management Review* 12/2: 173-194.

The Relationship Between Job Satisfaction and Employee Performance: A Comparison Between Turkey and Kazakhstan

İrfan Yazıcıoğlu*

Abstract: The purpose of this study is to determine the influence of job satisfaction on the performance of teachers in Turkey and Kazakhstan. In accordance with this purpose, three big cities of Turkey (İstanbul, Ankara, İzmir) and four of Kazakhstan (Almaty, Astana, Karaganda and Çimkent), in which most teachers are employed were included in the scope of this study. The sample size was calculated as 383 for Turkey and as 382 for Kazakhstan. The questionnaires were applied to 1042 randomly selected teachers from Turkey and 420 teachers from Kazakhstan. The collected data were analyzed in SPSS- (Statistical Program for Social Sciences) pocket program. According to the result of the analysis, a significant relationship was found between job satisfaction and performance of Turk and Kazakh teachers. Also, the differentiation of the relationship between job satisfaction and performance was examined in terms of gender and working years.

Key Words: Job Satisfaction, Employee Performance, Teachers.

* Dr., Gazi University, Faculty of Trade and Tourism Education, Department of Tourism Administration Education / ANKARA
irfanyaz@gazi.edu.tr

Взаимосвязь между удовлетворенностью работой и достижениями сотрудников организации: сравнение Турции и Казахстана

Ирфан Яызджиоглу*

Аннотация: Целью данного исследования является определение взаимосвязи такого чрезвычайно важного для успеха организации вопроса управления как степень удовлетворенности работой с уровнем производительности труда учителей в Турции и Казахстане. Согласно поставленной цели, исследования были проведены в самых многочисленных городах: в Турции в Стамбуле, Анкаре и Измире; в Казахстане в Астане, Алматы, Шымкенте и Караганде. Размер выборки методом случайного отбора для Турции определен как 383, для Казахстана - 382. На вопросы подготовленных анкет ответили в Турции 1042 случайно выбранных учителя, в Казахстане 420 учителей. Полученные данные были проанализированы при помощи программы SPSS. В результате анализа обнаружена значительная взаимосвязь между удовлетворенностью работой турецких и казахских учителей и производительностью труда. Кроме того, отношения между удовлетворенностью работой и производительностью труда определяется переменной, зависящей от пола и стажа работника.

Ключевые слова: удовлетворение работой, производительность сотрудников, учитель

* Док., Университет Гази, факультет торговли и туризма, кафедра менеджмент туризма / АНКАРА
irfanyaz@gazi.edu.tr

Yayın Değerlendirme / Review

Aksan, Doğan (2009). *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü, (Bir Şiir Dili İncelemesi)*. Ankara: Bilgi.

Mehmet Aydın*

Dilbilimci Doğan Aksan, benim babamı kaybettiğim tarihten iki gün sonra 13 Mayıs 2010'da vefat etti. Dolayısıyla onun ölümünün benim için ayrı bir anlamı da var. Babama yanarken Doğan Aksan'a da yandım. Doğan Aksan'ın 1929'lu olduğunu ve 81 yaşında dönülmez yolculuğa çıktığını da eklemem gerek.

Son derece sıcak ve ilgili bir hoca olan Doğan Aksan'la iki kez konuşma fırsatı bulmuştum. Bunlardan birinde ona Aybastı yer adının etimolojisi konusundaki kaynağını sormuştum. Bana bu konuda söz ettiği kaynaklardan biri *Kippert Atlası*'ydı. Hoca'nın önerisiyle *Kippert Atlası*'na, ulaşabildiğim Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi'nde bakabildim. Bu atlasın bir biçimde çoğaltılması Anadolu'nun tarihî coğrafyasına ışık tutacaktır. İkinci karşılaşmamızda Doğan Aksan'la dilbilimci Efrasiyap Gemalmaz yan yanaydı.

Bir yandan da Doğan Aksan'ın ürettiklerinin, kuşağımdan öbür 'Türk dili araştırmalarında yeni yollar arayan' dostlarım gibi tüketicisiydim. Ürettiği eserler ve verdiği derslerle dilbilimi yeni bir yol olarak öğretmeye ve açmaya çalışan hocanın bu yoldaki çabalarının boşa gitmediğini düşünüyorum. Artık Aksan gibi hocaların (Mehmet Akalın, Efrasiyap Gemalmaz, Osman Nedim Tuna benim ilk olarak aklıma gelenler) sayesinde Türk dili araştırmalarında hem yeni yollar hem de bu yeni yolların yolcuları var.

Birçok eser üreten Doğan Aksan'ın en son kitabı *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü (Bir Şiir Dili İncelemesi)*. Bu kitap Bilgi Yayınevinde Haziran 2009'da basılmış. Hocanın son kitabını, *Türkçenin Gücü, Halk Şiirimizin Gücü, Yunus Emre Şiirinin Gücü* vb. ile *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili* kitabı ile aynı bağlam içinde düşünmek gerekir. Bu noktada şöyle bir vurgu da yapılabilir. Türk dili ve edebiyatı bölümlerinde dilciler ve edebiyatçılar vardır ve istisnalar dışında edebiyatçılar dilden, dilciler de edebiyattan uzak durur. Halbuki ne dilden uzak bir edebiyatçı ne de edebiyattan uzak bir dilci olabilir. Doğan Aksan'ın bir dilci ve dilbilimci olarak edebiyattan asla uzak durmadığını eserleri belgeliyor.

* Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü / SAMSUN
mehmeta@omu.edu.tr

“Nazım Hikmet, özellikle komünizme bağlılığı ve Rusya’ya kaçıışı nedeniyle ülkemizde çok uzun yıllar vatan haini sayılmış, yapıtları yasaklanmış bir sanatçıdır.” (s. 53). Bu yüzden Doğan Aksan ve kuşağı Nazım Hikmet’in ürettiği metinlere uzun süre ulaşamamıştır.

Nazım Hikmet’in şiirlerinin yasaklanması, yazıları ve şiirleri dolayısıyla yargılanarak ömrünün on iki yılını hapislerde geçirmesi kabul edilemez. Ancak bu durumda olan yalnız Nazım Hikmet değildir. Birçok sanatçı ve düşünce adamı onunla aynı kaderi paylaşmış, suçlanmış, yargılanmış ve mahkum olmuştur.

Doğan Aksan, Nazım Hikmet’in şiirlerinden habersiz bir öğrenim hayatını epey hayıflanarak anlatır: “Nazım Hikmet şiirine gelince... Önce hemen söyleyelim ki, bu ad lise yıllarımızda bizler için tabu idi. Hiçbir şiirini görmemiştik. 1948-1952 yılları arasında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nde Türk dili ve yazını öğrenimi görürken, bize onun dizelerinden bir teki bile gösterilmedi. Nazım Hikmet adını anmak bile komünizm yandaşı olmak anlamına gelebiliyordu.” (s. 12).

Ancak artık Nazım Hikmet’in adı çevresinde bir tabudan söz edilemez. Nazım Hikmet’in adı ve eserlerinin epeydir ilgi odağı haline geldiği veya getirildiği bile söylenebilir. Ama bunun, onun eserlerinin doğru değerlendirilmesine yetip yetmediği tartışılabilir. *Varlık Dergisi*’nin Haziran (2010) 1233. sayısında Ali Galip Yener “Nazım Hikmet’in şiir yapıtları sistematik bir şekilde değerlendirilmemiş ve eleştirilmemiştir” diyordu. Yener’in sistematik bir biçimde değerlendirilme ve eleştirilmeden neyi anladığının yazısından kolayca çıkarılamadığını belirtmeli.

21. yüzyılla birlikte devlet komünist korkusundan epey arınmıştır. 2002’nin Nazım Hikmet Yılı olması önerisini Unesco’ya Türkiye Cumhuriyeti devleti taşımış ve bu öneri kabul edilmiştir. 2002 Nazım’ın yüzüncü doğum yıldönümüdür. Bu vesileyle Kültür Bakanlığı da şair için bir armağan kitap çıkartmıştır.

Resmî Gazete’nin 10 Ocak 2009 Cumartesi tarihli sayısında yayımlanan 2009/14540 Sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Nazım Hikmet’i Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığından çıkaran 1951’deki karar yürürlükten kaldırılmıştır. Bunu da doğru bir resmî adım saymak gerekmez mi?

Doğan Aksan “onun şiirlerini bir araya getiren yapıtları elden geldiğince nesnel davranarak incelemeye, çeşitli yazarların görüşlerinin etkisi altında kalmadan kendi gözlem, izlenim ve yargılarımı ortaya koymaya çabaladım” (s. 12) diyor. Burada bir noktaya itirazım var. Hocanın çeşitli yazarların görüşlerinin etkisi altında kalmama endişesine (etkilenme endişesi) katılmıyorum. Üstelik son eserinde hocanın böyle bir endişesinden söz etmesini pek

kavrayamadığımı itiraf etmem gerekir. Böyle bir endişe dilbilimi açısından yersiz ve o ölçüde gereksizdir. Öbür çalışmalara, onlardan etkilenmeyi göze alarak yönelmek gerekir.

Doğan Aksan'ın *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü (Bir Şiir Dili İncelemesi)* adlı eserinin planı basit ve yol göstericidir. Aksan aynı planı bu eseriyle birlikte düşünülebilecek öbür eserlerinde de uygulamıştır. *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü*'nün planı şöyledir: *Metin giriş, kaynakça ve dizin dışında altı bölümden oluşuyor. Birinci bölümü Nazım Hikmet'in Yaşamı, Yetiştirilmesi ve Yapıtlarıyla İlgili Notlar*, ikinci bölümü *Nazım Hikmet'in Şiirinde İçerik-Konular*, üçüncü bölümü *Şiirde ve Nazım Hikmet'in Şiirinde İmge*, dördüncü bölümü *Nazım Hikmet'in Şiirlerinde Sunuluş*, beşinci bölümü *Değerlendirme ve Sonuç*, altıncı bölümü ise *Nazım Hikmet'in Türk Şiirindeki Yeri* oluşturuyor.

Artık bir 'Nazım Hikmet kültürü'nden söz edilebilir. Böyle bakılınca Nazım Hikmet'in şairliğine laf söylenemez. O tartışmasız büyük bir şairdir. Ama Nazım Hikmet'in niçin büyük bir şair olduğunu tartışarak da anlamak gerekmez mi? Gerçekten Nazım Hikmet kültürü bir yana, onun niçin büyük bir şair olduğunu anlamak isteyenlere Doğan Aksan'ın eseri önemli şeyler söylüyor. Ancak şunu hemen belirtelim ki, Doğan Aksan bütün eseri boyunca Nazım'ın yanında duruyor, onu olduğu gibi yansıtmak yerine, daha çok onun dil ustalığına, şiirlerindeki yurt sevgisine vurgu yapıyor. Bir bakıma onun da Nazım Hikmet kültürüne hizmet ettiği söylenebilir. Dolayısıyla *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü*'nde ancak bir sözde nesnellikten bahsedilebilir.

Doğan Aksan, *Nazım Hikmet Şiirinin Gücü*'nde, şairin *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı odak metin yapmıştır. Dolayısıyla örneklerinin büyük bir bölümünü bu metinden seçmiştir. Ancak yeri geldikçe onun öbür metinlerine ve özellikle *Kuvâyi Milliye Destanı* ile *Simavna Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı*'na da başvurmuştur. Hatta *Kuvâyi Milliye Destanı*'nı Kurtuluş Savaşımızı destanlaştırdığı için ayrı bir yere koymak gerektiğini söylemiştir (s. 206).

"Nazım Hikmet, hemen bütün yapıtlarında yoluna baş koyduğu davanın adamı olarak karşımıza çıkar. Ama o, aynı zamanda, ender rastlanan bir duygu, coşku ve sevgi adamıdır; sürekli olarak seven, sevdiklerinin özlemine çeken, bunu başarıyla dizelerine aktarabilen bir şairdir" (s. 43) diyen Doğan Aksan onun bir propaganda şairi olduğunu kabul ediyor. Ama Nazım Hikmet'in basit propaganda şiiri yazmak niyetinde olmadığını ve şiirlerinin böyle değerlendirilmesinin haksızlık olacağını da belirtmek gerekir. Nazım Hikmet'in yazıları ve özellikle şiiri için "çok fazla haykıran bir propaganda edası taşıyorlar" (s. 212) ifadesi çok fazla yorum gerektirmeyen bir iç bakıştır, bir öz eleştiridir. Dolayısıyla onun şiirlerini bu özleştiriyi akıldan çıkarmadan değerlendirmek uygun olur.

4. bölümün, yani “Nazım Hikmet Şiirinde Sunuluş”un alt bölümlerinden biri de “Benzetme Olayı ve Nazım Hikmet’te Özgün Benzetmelerle Betimlemeler”dir. Nazım Hikmet’in şiirleri benzetmeler ve betimlemeler açısından son derece zengindir. Birçok araştırmacı gibi, Doğan Aksan da bunu, şairin resme ilgisi ve ressamlığıyla ilişkilendirmiştir: “Burada hemen belirtmeliyiz ki, bütün şiirlerini inceledikten sonra bizde beliren izlenim ve kanı Nazım Hikmet şiirinin en önde gelen özelliğinin, doğadan, çevreden araç gereçlere, insanlara kentlere ve ülkelere kadar her şeyin başarılı bir biçimde betimlenmiş olmasıdır. Bu başarıda, şairin algılama ve gözleme gücü, resme olan yakınlığı, ressamlığı da rol oynamış olmalıdır.” (s. 122).

Bu çerçevede Aksan, genellikle MİM biçiminde kısalttığı *Memleketimden İnsan Manzaraları* ile Ku. M. *Kuvayı Milliye*’den örneklere başvurmuştur. Benim *Benerci*’de (*Benerci Kendini Niçin Öldürdü?*, YKY, İstanbul 2009, s. 116) rastladığım şu örnek de bu çerçeveye uymakta ve Nazım’ın benzetme ve betimleme gücünü göstermektedir.

“Bir kafes
Bir kanarya kuşu
Bir keman
Yeni doğmuş bir çocuk
gibi yatıyor kutusunda”

Nazım Hikmet’in şiiri aktarmalar açısından da son derece verimlidir. Aksan’ın şairden seçtiği örnek ve değerlendirme de bunu gösteriyor:

“Şairin kullandığı bir başka somutlaştırma örneğinde sözlerin yangınlara, kuyulara dönüştürülmesiyle yangın ve kuyu sözcüklerinin insanda uyandırdığı tasarımların devreye sokulduğunu görüyoruz:

*Sözlerim yangınlardı
Kuyulardı sözlerim*

(Adı konmamış bir şiiri, Son Ş. 137).”

Doğan Aksan, Mehmet Kaplan’ın, Nazım’ın “Makinalaşmak” şiirini ele alarak, onun sanatının ve şiirinin böyle örneklere indirgenmesinin benimsenecek bir tutum olmadığını söylüyor (s. 177). Doğan Aksan, Kaplan’ın *Cumhuriyet Dönemi Şiir Tahlilleri* kitabının 1965 baskısını kullanmıştır. Kaplan’ın Nazım Hikmet’le ilgili söylediklerini 1960’lı yılların iklimi ile, yoksa atmosfer mi demek daha uygun olurdu, bağdaştırarak değerlendirmek Hoca’ya elbette daha çok yakışırdı.

‘Bir şairi tam olarak hangi şiirleri veya eserleri temsil eder’ sorusuna farklı

cevaplar verilebilir. Elbette Kaplan'ın seçtiği “Makinalaşmak” şiiri Nazım Hikmet'i kötü temsil eder, ama yine de temsil eder. Kötü temsil de eninde sonunda bir temsildir. Mehmet Kaplan'ın, kitabını yazdığı atmosfere rağmen, Nazım'a haksızlık ettiği söylenebilir. Ancak ona da Nazım'la ilgili yazdıkları çerçevesinde ölçüsüzce saldırılarla haksızlık yapılmıyor mu?

Bu bağlamda elbette *Memleketimden İnsan Manzaraları* Nazım Hikmet'i iyi temsil eden bir metindir. Zaten bunun için Doğan Aksan onu odak metin olarak seçmiş ve örneklerinin çoğunu ondan almıştır.

Aksan, etkilenme endişesi bir yana, Nazım Hikmet'le ilgili yayınlara yeri geldikçe başvurmuştur. Özge Öztekin'in 2008 yılında yayımlanan “Modern Türk Şiirinde Geleneği Yeniden Üreten Bir Şair: Nazım Hikmet ve Metinlerarasılık” başlıklı makalesini tartışması onun bir bilim adamı olarak dikkatini gösterir. Ancak Aksan, Öztekin'in Divan şiiri ve gelenekle Nazım Hikmet Şiiri arasında kurduğu ilişkiyi kandırıcı bulmayıp yargısına katılmaz. Hoca'nın kitabı üzerine yazdığım yazı dolayısıyla Öztekin'in makalesini okudum, bana da Öztekin'in “modern Türk şiirinde geleneği yeniden üreten şair nitelenmesi” çok abartılı geldi.

Nazım Hikmet'in Türkçeye gönül vermiş bir şair olduğu yargısını paylaştığım Aksan'ın, şairin ‘Dil Devrimi’nin getirdiği yeniliklere uzak kalmadığı’ görüşüne katılmadığımı belirtmeliyim (s. 178-179).

Nazım Hikmet'in *Kuvâyi Milliye Destanı* ile Kurtuluş Savaşı'nı destanlaştırdığı doğrudur. Ancak o, yalnız bununla kalmamıştır. Her dava adamı gibi onun asıl yapmak istediği davasını anlatmak ve yaymaktır. Nazım'ın davasını anlatıp yayma konusunda başarısız olduğunu kimse söyleyemez.

Bir şair için dilden daha önemli bir araç yoktur. Nazım Hikmet bu aracı ustalıkla kullandığı için büyük şairdir. “Nazım Hikmet'in en önemli özelliklerinden biri, konuşan dilin bütün öğelerini şiirine aktarmış, şiiri güçlendiren bütün anlam ve anlatım olaylarını bu dilin inceliklerinden yararlanarak kullanmış olması, Türkçeye gönül vermiş bir sanatçı kimliğiyle hep Türkçe yazmasıdır.” (2002).

Doğan Aksan arkasında önemli eserler, şüphesiz değerli evlatlar ve öğrenciler bırakarak aramızdan ayrıldı. Onun eserlerini bir bütün olarak birbiriyle ilişkili metinler gibi değerlendirmek ve onu unutmamak gerekir. Ben de kendimi Doğan Aksan'ın evlatları arasında sayıyorum.

“Ben bir gün giderim ki neyim kalır/ eksik bıraktığım her şeyim kalır” diyen Turgut Uyar hepimizi bekleyen sonu haber veriyor. Eksik bırakmak, bir bakıma Mallarmé'nin de üstesinden gelemediği eksiksiz kitabı tamamlayamamaktır.

Yayın Değerlendirme / Review

Yalçın-Çelik, S. Dilek (2005). *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları*.

Ankara: Akçağ.

Murat Parlakpınar

1980'lerin başında ortaya çıkan Yeni Tarihselcilik anlayışı, tarihin, gerçeklerin anlatımı olmaktan çok metinsel bir anlatı olduğu fikrini çıkış noktası yapar. Tarihî gerçek yerine kurgusal gerçeği ön plana çıkartarak geçmişin –bilgi ve belgelere dayalı olsa bile– kesin olarak bilinemeyeceğini savunur. Postmodern tarihî romanlarda da tarihin kurgulanarak yeniden yazıldığı görölmektedir. Bu açıdan bakıldığında Yeni Tarihselcilik anlayışı ile postmodern roman anlayışı benzerlik göstermektedir. Ülkemizde, bu benzerlikten yola çıkarak Yeni Tarihselcilik'i kuramsal boyutuyla ele alan ve postmodern tarih romanlarını bu kuram açısından inceleyen akademik çalışmaların sayısı parmakla sayılacak kadar azdır.

Bu yazıda Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyelerinden S. Dilek Yalçın Çelik'in *Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Türk Edebiyatında Postmodern Tarih Romanları* adlı kitabı tanıtılacaktır. Çalışmasının ön sözünde Yalçın Çelik, kitabını kaleme almaktaki amacını, “değişen tarih anlayışına paralel olarak ilerleyen Yeni Tarihselcilik Kuramı ve Postmodern Roman kavramlarını eleştiri ortamına taşımak ve tahlil denemesi yaparak 1980 sonrası Türk edebiyatında görölen tarihi romanlara açıklık getirmek ana hedefimiz olmuştur ” şeklinde ifade etmektedir (sf. 10).

Bu kitap; Ön Söz, Giriş, Sonuç ve Kaynakça bölümleri hariç, üç bölümden oluşmaktadır. I. Bölüm: Kuramsal Çerçeve, II. Bölüm: Tarihi Romanın Gelişimi, III. Bölüm: Roman İncelemeleri başlığını taşımaktadır.

Kitabın Giriş kısmında yazar, Türk edebiyatında geleneksel gerçekçi tarihî romanın zamanla nasıl bir değişim aşamasından geçtiğini, postmodern tarihî romanın ortaya çıkışını, ilk örneklerin kimler tarafından verildiğini ve bu tarz eserlere okur ve eleştirmenlerin nasıl bir yaklaşım sergilediklerini ana hatla-

* Araş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / MUŞ muratparlakpınar@hotmail.com

ıyla konuya hazırlık mahiyetinde dile getirir. Yeni Tarihselcilik anlayışından yola çıkan yazar, postmodern tarihî Türk romanlarından bazılarını çalışma kapsamına aldığı ve bu romanların tahlilini yaparak bir okuma biçimi sunmaya çalışacağı altını çizmektedir. Bölümün devamında Türk edebiyatında tarihî romanın dönüşüm seyri ile ilgili bilgiler vermeye devam eden yazar, Türk edebiyatında Yeni Tarihselcilik Kuramı içerisinde postmodern etkiler taşıyan ilk eserler ve bunlara yönelik yapılan eleştiriler hakkında bilgiler verdikten sonra bu tür romanlar için farklı okuma biçimleri geliştirilmesi gerektiği uyarısını yapmaktadır. Kitabının temel bölümünü roman incelemelerine ayıran yazarın, Yeni Tarihselcilik Kuramı'na göre bir okuma ve yorumlama biçimi örneği sunarak bu ihtiyaca cevap vermek isteğinde olduğu söylenebilir.

Giriş kısmından sonra “Kuramsal Çerçeve” başlığını taşıyan I. bölüm gelmektedir. Bu bölümde “Yeni Tarihselcilik Kuramı” ve “Postmodern Roman Kurgusu” konuları ele alınmaktadır. Tarihin metinselleşme sürecini postmodern bir kurgu ile gösteren postmodern tarihî romanlar, tarihin kurmaca gerçekliğine dikkati çekmekte, tarihe yorum getirerek yaklaştığı için de sık sık eleştirilmektedir. Yazar bu eleştirilere açıklık getirmek amacıyla postmodern tarzdaki tarihî romanları tahlil etmeden önce kuramsal çerçeveyi Yeni Tarihselcilik Kuramı ve postmodern roman kurgusu üzerine yerleştirmeye çalışmıştır (sf. 22-23). Bu amaçla bu bölüm iki alt bölüme ayrılmıştır. İlk alt bölüm “Yeni Tarihselcilik Kuramı” başlığını taşımaktadır. Yeni Tarihselcilikle ilgili ayrıntılı kuramsal bilgilerin verildiği bu kısımda, Yeni Tarihselcilik anlayışının ortaya çıkışı ve geleneksel tarih yazımına getirdiği eleştiriler üzerinde durulmaktadır. “Tarihin metinselliği/kurgulanabilir bir disiplin oluşu, onun sadece dil içerisinde gerçekleşebileceği kabulü, kaydedilmiş gerçeklerin bile tarihçi tarafından yeniden yorumlanarak ortaya çıkartılması süreci ‘tarih’ kavramının geleneksel anlamını temelden sarsmış ve tarihe yeni bir anlam kazandırmıştır” (sf. 25). Yeni Tarihselci kuramda “tarih” bilinenden çok farklı olarak ele alınmakta, tarihî olay ve kişilikler bir varsayıma dönüşebilmektedir. Postmodern romancılar da tarihî malzemeyi alır ve romanda işler. Tarihî gerçek ile kurgusal gerçeği birbirine karıştırarak tarihin birden çok yorum ve anlamlara açılabileceğini gösterir. Bu bağlamda Yeni Tarihselcilik anlayışıyla tarihi kurgusal anlamda ele alan postmodern roman anlayışı arasındaki ilişki ortaya koyulur.

Bölümün devamında Yeni Tarihselcilik anlayışının, ortaya çıkışı ve gelişim süreci hakkında bilgiler verilmektedir. Hem tarih hem de edebiyat alanında görülen Yeni Tarihselcilik, 1980'lerin başında Stephan Greenblatt tarafından tanıtılmıştır. Tarih ve edebiyatı birlikte değerlendirme düşüncesi ise Louis

Montrose'ye aittir (sf. 29). Böylece tarih bir metin olarak tartışma konusu haline gelmiştir. Tarihin gerçeklerin anlatımı değil, metinsel bir anlatı olduğu Yeni Tarihselcilik'in temel çıkış noktası olmuştur. Bölüm sonunda, Yeni Tarihselcilik Kuramının ana ilkeleri üzerinde durulur. Derida'nın "metnin dışında hiçbir şey yoktur" görüşü doğrultusunda her türlü gerçekliğin metinler aracılığıyla üretilebileceği düşüncesinin Yeni Tarihselcilik'in ana ilkelerinden biri olduğu vurgulanmaktadır (sf. 33). Ayrıca Yeni Tarihselcilik'in "metinlerarasılık" "tarihsel anlatının değişen yapısı" "bağlam" gibi diğer ilkeleri de ele alınmıştır.

I. bölümün ikinci alt bölümü "Postmodern Kurgu ve Roman" başlığını taşımaktadır. Bu bölümde romanın ortaya çıktığı XVII. yüzyıldan günümüze kadar roman yazım anlayışındaki değişimler ele alınmaktadır. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonuna kadar romanlar klasik gerçekçi tarzda kaleme alınmıştır. "Yazarlar gerçekçi tutumlarının bir sonucu olarak yaşanan veya görünen gerçekleri en çirkin yanları ile bile olsa eserlerinde değiştirmeden anlatmakta kendilerini sorumlu tutmuşlardır" (sf. 38). Ancak bu tutumlarının zamanla eleştirildiğini belirten yazar, ilk olarak Virginia Woolf, Proust, Joyce gibi sanatçıların ve 1910 sonrası kuşağın romanda biçimsel gerçekliğe karşı çıktıklarını ve gerçekçi bir tutumla roman yazılamayacağını ortaya attıklarını belirtir. Böylece XX. yüzyıla birlikte geleneksel gerçekçi romanların değişen çağ ve okur profiline paralel olarak yeniden biçimlenmesiyle önce modern ardından da postmodern romanlar yazılmıştır.

Bölümün devamında Postmodern bir romanda bütünlük fikri bulunmayabileceği veya olayların mantıksal bir düzen içinde gelişmeyebileceği ya da romanın hiçbir ögesinin bilinen hiçbir kurala uymayabileceği gibi özellikler gösterebileceği belirtilmiş, yazarların böylesi bir tutum sergilemelerinin nedenleri tartışılmıştır. Bu tutumun sebebi postmodernizmi ortaya çıkaran nedenlerde aranmıştır:

"Postmodern kuramcıların görüşlerine göre gelişmiş toplum insanlarında II. Dünya Savaşı ve Endüstri Devrimi'nden sonra bir kaos ve güvensizlik ortamı oluşmuştur. Postmodern düşünceye göre Dünya ve evreni hiçbir kuralla anlatmak ve anlamak mümkün görünmemektedir. Çünkü tüm kurumlar, sistem, kavram ve doğrular, insan yapısı ve dil birer kurmacadır. Gerçek denen bütün, göreceli ve tartışmaya açıktır. Bize doğal yollardan değil geleneksel değerlerin ardından, sosyal sistemlerin ve kültürel söylemler sonucu belirli yorumların ardından gelir. Dolayısıyla iç ve dış gerçeklik hiçbir şekilde anlatılamayacağına /yansıtılamayacağına göre kurmaca içersinde de yeni bir arayış içersine girilmez. Bunun bir sonucu olarak sanal ve kurgulanmış evreni anlama arayışı sonsuza dek sürüp gidecektir. Arayış süreci edebiyat için de geçerlidir" (sf. 42).

Son olarak bu bölümde postmodern tarzda yazılmış romanlarda sıklıkla karşımıza çıkan ve Türk roman yazarlarının da romanlarında sıkça kullandıkları anlatım biçimleri önem sırasına göre:

1. Üst kurmaca 2. Metinlerarasılık 3. Çoğulculuk ya da Çok Katmanlılık 4. Parodi 5. Hiper-metinsel Tasarım şeklinde sıralanmış ve bu kavramların kısaca tanımları yapılmıştır.

Kitabın II. bölümü, “Tarihî Romanın Gelişimi” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm kendi içinde üç alt bölüme ayrılmıştır. I. alt bölüm “Tarihî Romanlar” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde tarihî romanın ortaya çıkışı, ortaya çıkış sebepleri, gelişim süreci gibi konular üzerinde durulmuş, konuyla ilgili tarihsel bilgiler verilmiştir. “Tarihî romanlar XVIII. yüzyılın sonunda Avrupa’da ortaya çıkmış ve Fransız İhtilali, Napolyon döneminde yaşamış sıradan insana tarih bilincini kazandıran bir tür olarak edebiyatta yerini almıştır. Böylece tarihî roman Romantik akımın etkisi ile tüm Avrupa’ya yayılmış ve sevilerek okunmuştur” (sf. 57). Yazar, tarihî romanın gerçek anlamda XIX. yüzyılda ortaya çıktığını vurgulamaktadır. II. alt bölüm ise “Türk Edebiyatında Tarihî Romanlar Üzerine Notlar” başlığını taşımaktadır. Edebiyatımıza ilk kez XIX. yüzyılda çeviri yoluyla giren tarihî romanın, başlangıcından günümüze uzanan çizgide gelişimi burada ele alınmıştır. Bir sonraki alt bölümün başlığı “Tarihî Türk Romanları ve Postmodernist Etkiler”dir. XIX. yüzyıldan 1980’li yıllara gelene kadar, yazarlarımız, tarihî roman yazımında gerçekçi roman geleneğini takip etmişlerdir. 1980’li yıllarda tarihî roman yazımında bir artış görülür. Özellikle 1990’lı yıllarda bu konuda bir patlama yaşanır. Bu bölümde 1980 sonrası Türk edebiyatında yazılan tarihî romanlar kurgu ve anlatım özellikleri bakımından bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Bu sınıflandırmaya göre karşımıza üç başlık çıkar. Bunlar:

- 1) Kronolojiye dayalı gerçekçi romanlar. Bu da iki gruba ayrılmıştır:
 - a) Popüler tarih romanları,
 - b) Biyografik, anı tarzında tarihî romanlar.
- 2) Modernist kurgu ile kaleme alınan tarih romanları.
- 3) Postmodern kurgu ile kaleme alınan tarih romanları.

Daha sonra bu gruplar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş, bu gruplar içinde yer alan yazarlar ve bu yazarlara ait roman örnekleri teker teker belirtilmiştir.

III. Bölüm “Roman İncelemeleri” başlığını taşımaktadır. Bu bölüm daha önce belirttiğimiz gibi kitabın temel bölümü olarak düzenlenmiştir. Yazar roman incelemelerine geçmeden önce hangi romanları seçtiğini belirtmekte ve diğer postmodern tarihî romanlar içinden neden bu romanları seçtiğini açıklamak-

tadır. Yazar çalışmasında dört romanın tahlilini yapmıştır. Bunlar: Emre Kongar'ın *Hoca Efendinin Sandukası* (1989), Adalet Ağaoğlu'nun *Romantik Bir Viyana Yazı* (1993), İhsan Oktay Anar'ın *Kitabü'l Hiyel* (1996), Gül İrepoğlu'nun *Gölgemi Bıraktım Lale Bahçelerinde* (2003) isimli romanlardır. Yazar eserleri seçerken kronolojik sıralamayı göz önünde bulundurmamıştır. Bunun dışında bu romanları seçme nedenini şöyle açıklamaktadır:

“Çalışmamız için seçilen romanlar, Postmodern roman ve Yeni Tarihselcilik kuramı açısından değişik veriler içermektedir. Üst kurmaca, metinlerarasılık, parodi, hiper-metinsel tasarım, çoğulculuk ilkeleri gibi anlatım biçim ve tekniklerinin her bir romanda toplu olarak bulunmadığı göz önünde tutulduğunda romanlarda postmodern romana ait anlatım biçimlerinin eşit dağılımı tercih edilmiş ve bu unsurlar göz önünde tutulmuştur. Yine her bir romanda konu edilen tarih ve tarihi gerçekliğin anlatımında Yeni tarihselcilik açısından değişik verilerin bulunmasına özen gösterilmiştir” (sf. 86).

Yazar bu dört romanın bulmacanın ayrı birer parçası gibi düşünülmesi gerektiğini, ancak bu roman tahlillerinin okunması bittikten sonra okuyucuların Postmodern Roman Kuramı ve Yeni Tarihselcilik Kuramı açısından bir bütüne ulaşmalarının kolaylaşacağını ifade etmektedir.

Yapılan tahlillerde genel olarak şöyle bir yol izlenmiştir: Konusunu tarihten alan bu romanlarda postmodernist öğeler (üst kurmaca, metinlerarasılık, parodi, hiper-metinsel tasarım, çoğulculuk... vb.) belirlenmiş, daha sonra bu romanlar, Yeni Tarihselcilik Kuramının temelini oluşturan tarihin metinselliği/kurgulanabilir bir disiplin oluşu ve bunun ancak dil ile gerçekleştirilebileceği gibi kabullerle ilişkilendirilerek tahlil edilmiştir. Bu romanlarda postmodern kurmacanın özellikleri ile Yeni Tarihselcilik Kuramı bir senteze ulaşmaktadır. Dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Bu romanlar, konularını tarihten almaktadırlar; ancak roman yazarları tarihi, roman kurgusu ile kaynaştırarak geleneksel anlayışın dışına çıkmışlardır. Bu özellikleri onları Yeni Tarihselcilik kuramı açısından incelenebilecek örnekler haline getirmiştir.

Son olarak yazarın, kitabının sonuna zengin bir kaynakça eklediğini de belirtmemiz yerinde olacaktır.

S. Dilek Yalçın Çelik, bu çalışmasıyla Yeni Tarihselcilik'i teorik açıdan ele almış, örnek roman çözümlenmeleri yoluyla uygulamalı çalışmalar yaparak okuyuculara bu tür romanlara yönelik bir okuma biçimi sunmaya çalışmıştır. Örneklerini Türk edebiyatından seçmesiyle hem bir ilke imza atmış hem de bu alandaki büyük bir eksikliği kapatma gayreti içinde olmuştur. Yeni Tarihselcilik'le ilgili çalışma yapacak akademisyen ve öğrenciler bu kitapta teorik açıdan yeterli bilgiyi bulabilecekleri gibi teorinin edebî eserlere uygulanması açısından da yol gösterici bu çalışmadan faydalanabilirler.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

©Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Kış/Ocak, Bahar/Nisan, Yaz/Temmuz ve Güz/Ekim olmak üzere yılda dört sayı yayımlanır. Her yılın sonunda derginin yıllık dizini hazırlanır ve Kış sayısında yayımlanır. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına ve abonelere, yayımlandığı tarihten itibaren bir ay içerisinde gönderilir.

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak; Türk Dünyasıyla ilgili olarak, uluslararası düzeyde yapılan bilimsel çalışmalarını kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihi ve güncel problemlerini bilimsel bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazılarda; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olması veya daha önce yayımlanmış çalışmalarını değerlendiren, bu konuda yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan bir inceleme olma şartı aranır. Türk Dünyasıyla ilgili eser ve şahsiyetleri tanıtan, yeni etkinlikleri duyuran yazılara da yer verilir.

Makalelerin *bilig*'de yayımlanabilmesi için, daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

bilig'e gönderilen yazılar, önce Yayın Kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. Uygun görülmeyenler düzeltilmesi için yazara tekrar iade edilir. Yayın için teslim edilen makalelerin değerlendirilmesinde akademik tarafsızlık ve bilimsel kalite, en önemli ölçütlerdir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, ilgili alanda iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur ve raporlar beş yıl süreyle saklanır. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olduğu takdirde, yazı, üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar, hakem ve Yayın Kurulunun eleştirisi ve önerilerini dikkate alırlar. Katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

bilig'de yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına devredilmiş sayılır. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu ve yazım tercihleri, yazarlarına aittir. Yazı ve fotoğraflardan, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

Yazım Dili

bilig'in yazım dili Türkiye Türkçesidir. Ancak her sayıda derginin üçte bir oranını geçmeyecek şekilde İngilizce ve diğer Türk lehçeleri ile yazılmış yazılara da yer verilebilir. Türk lehçelerinde hazırlanmış yazılar, gerektiği takdirde Yayın Kurulunun kararıyla Türkiye Türkçesine aktarıldıktan sonra yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

Makalelerin, aşağıda belirtilen şekilde sunulmasına özen gösterilmelidir:

- 1. Başlık:** İçerikle uyumlu, onu en iyi ifade eden bir başlık olmalı ve **koyu** harflerle yazılmalıdır. Aday makalenin başlığı, en fazla 10-12 kelime arasında olmalıdır.
- 2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i:** Yazar(lar)ın ad(lar)ı ve soyad(lar)ı **koyu**, adresler ise normal ve *eğik karakterde* harflerle yazılmalı; yazar(lar)ın görev yaptığı kurum(lar), haberleşme ve e-posta (e-mail) adres(ler)i belirtilmelidir.
- 3. Özet:** Makalenin başında, konuyu kısa ve öz biçimde ifade eden ve en az 75, en fazla 150 kelimedenden oluşan Türkçe özet bulunmalıdır. Özet içinde, yararlanılan kaynaklara, şekil ve çizelge numaralarına değinilmemelidir. Özeti altında bir satır boşluk bırakılarak, en az 5, en çok 8 sözcükten oluşan anahtar kelimeler verilmelidir. Makalenin sonunda, yazı başlığı, özet ve anahtar kelimelerin İngilizce ve Rusçaları bulunmalıdır. Rusça özetler gönderilmediği takdirde dergi tarafından ilave edilir.
- 4. Ana Metin:** A4 boyutunda (29.7x21 cm.) kâğıtlara, MS Word programında, *Times New Roman* veya benzeri bir yazı karakteri ile, 12 punto, 1.5 satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında 2.5 cm. boşluk bırakılmalı ve sayfalar numaralandırılmalıdır. Yazılar 10.000 kelimeyi geçmemelidir. Metin içinde vurgulanması gereken kısımlar, **koyu değil eğik harflerle** yazılmalıdır. Metinde tırnak işareti+eğik harfler gibi çifte vurgulamalara yer verilmemelidir.
- 5. Bölüm Başlıkları:** Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak üzere ana, ara ve alt başlıklar kullanılabilir ve gerektiği takdirde başlıklar numaralandırılabilir. Ana başlıklar (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) büyük harflerle; ara ve alt başlıklar, yalnız ilk harfleri büyük, koyu karakterde yazılmalı; alt başlıkların sonunda iki nokta üst üste konularak aynı satırdan devam edilmelidir.
- 6. Tablolar ve Şekiller:** Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo çiziminde dikey çizgiler kullanılmamalıdır. Yatay çizgiler ise sadece tablo içindeki alt başlıkları birbirinden ayırmak için kullanılmalıdır. Tablo numarası üste, tam sola dayalı olarak dik yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere eğik yazılmalıdır. Tablolar metin içinde bulunması gereken yerlerde olmalıdır. Şekiller siyah beyaz baskıya uygun hazırlanmalıdır. Şekil numaraları ve adları şeklin hemen altına ortalı şekilde yazılmalıdır. Şekil numarası eğik yazılmalı, nokta ile bitmeli. Hemen yanından sadece ilk harf büyük olmak üzere şekil adı dik yazılmalıdır. Aşağıda tablo ve şekil örnekleri sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Mezun Oldukları Lise Türlerine Göre Öğretmenliğe Atanma Durumları

Atanma Durumu	Mezun Olduğu Lise Türü										Toplam	
	GL		AL		SL		AÖL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Atandı	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Atanamadı	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Toplam	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

7. **Resimler:** Yüksek çözünürlüklü, baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resim adlandırmalarında, şekil ve çizelgelerdeki kurallara uyulmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplam 10 sayfayı (yazının üçte birini) aşmamalıdır. Teknik imkâna sahip yazarlar, şekil, çizelge ve resimleri aynen basılabilecek nitelikte olmak şartı ile metin içindeki yerlerine yerleştirebilirler. Bu imkâna sahip olmayanlar, bunlar için metin içinde aynı boyutta boşluk bırakarak içine şekil, çizelge veya resim numaralarını yazabilirler.

8. **Alıntı ve Göndermeler:** Alıntılar tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan 1.5 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 1 punto küçük yazılmalıdır. Metin içinde göndermeler, parantez içinde aşağıdaki şekilde yazılmalıdır.

(Köprülü 1944), (Köprülü 1944: 15).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır:

(Gökay vd. 2002).

Dipnot kullanımından mümkün olduğunca kaçınılmalı; yalnız açıklamalar için başvurulmalı ve otomatik numaralandırma yoluna gidilmelidir. Dipnotlarda kaynak göstermek için, metin içi kaynak gösterme yöntemleri kullanılmalıdır.

Kaynaklar kısmında ise, birden fazla yazarlı yayınların diğer yazarları da belirtilmelidir.

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi yazılmalıdır:

"Tanpınar (1976: 131), bu konuda"

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların adı; yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir:

"Köprülü (1926)" (Çelik 1998'den).

Kişisel görüşmeler, metin içinde soyadı ve tarih belirtilerek gösterilmeli, ayrıca kaynaklarda da belirtilmelidir. İnternet adreslerinde ise mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında da verilmelidir:

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **Kaynaklar:** Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak aşağıdaki şekillerden birinde yazılmalıdır. Kaynaklar, bir yazarın birden fazla yayını olması halinde, yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise (1980a, 1980b) şeklinde gösterilmelidir:

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türki* 1893. Ankara: TDK

Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.

Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sermet Matb.

Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

Yazıların Gönderilmesi

Yukarıda belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, biri orijinal, diğer ikisi fotokopi olmak üzere (fotokopilerde yazarı tanıttıcı hiçbir bilgi olmamak kaydıyla) üç nüsha olarak diskiyle birlikte *bilig* adresine gönderilir. Yazarlarına raporlar doğrultusunda geliştirilmek ve/veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak CD ve orijinal çıktısıyla en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılır. Yayın Kurulu, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (0312) 215 22 06
Faks: (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr

bilig
Journal of Social Sciences of the Turkish World

©Ahmet Yesevi University Board of Trustees

Editorial Principles

bilig is published quarterly: Winter/January, Spring/April, Summer/July and Autumn/October. At the end of each year, an annual index is prepared and published in Winter issue. Each issue is forwarded to subscribers, libraries and international indexing institutions within one month after its publication.

bilig is published to bring forth the cultural riches, historical and actual realities of the Turkish World in a scholarly manner; to inform the public opinion of international level scientific studies on the Turkish world.

Articles primarily related to social sciences subjects and those dealing with past and current issues and problems, suggesting solutions are published in *bilig*.

Articles forwarded for publication should be original, contributing to knowledge and scientific information in related fields or bringing forth new views and perspectives on previously written scholarly papers. Articles introducing works and personalities of particular importance, informing readers of new activities related to the Turkish world can also be published in *bilig*.

In order for any article to be published in *bilig*, it should not have been previously published or accepted to be published elsewhere. Papers presented at a conference or symposium may be accepted for publication if clearly indicated so beforehand.

Evaluation of Articles

Articles forwarded to *bilig* are first reviewed by the Editorial Board in terms of journal's publishing principles. Those which are found unsuitable are returned to their authors to be corrected. Academic objectivity and scientific quality are considered of paramount importance. Those considered acceptable are initially referred to two referees who are well-known for their works in relevant fields. Names of the referees are kept confidential and referee reports are safe-kept for five years.

For publication of articles, two positive reports are required. In case one referee report is negative while the other is favorable, the article may be forwarded to a third referee for further evaluation or alternatively the board, based on the contents of the reports may feel confident to make a final decision. The authors are to consider the criticism, suggestions and corrections offered by the referees and by the editorial board. If they disagree, they are entitled to counter present their views and justifications. Final decision rests with the editorial board. Only original copies of the declined articles are returned upon request. Articles which are not accepted for publication are not returned to their authors.

The royalty rights of the accepted articles are considered transferred to Ahmet Yesevi University Board of Trustees. However the overall responsibility and writing preferences for the published articles belong to the author of the article. Quotations from articles including pictures are permitted with full reference to the article.

The Language

Turkish is the language of the journal. Articles in English or in other Turkish dialects may be published, not to exceed one third of an issue. Articles submitted in other Turkish dialects may be published after they are translated into Turkish, upon the decision of the Editorial Board as necessary.

Writing Rules

In general, following rules are to apply to writing for *bilig* articles:

1. Title of the article: Title should be suitable for the content and one that expresses it best, and should be in bold letters. The title should consist of 10-12 words at the most.
2. Name(s) and address(es) of the author(s): Names and surnames are written bold, addresses in normal italic letters; the institution the author is associated with, his/her contact and e-mail addresses should also be specified.
3. Abstract: At the beginning, the article should include an abstract in Turkish, briefly and laconically expressing the subject in minimum 75, in maximum 150 words. There should be no reference to used sources, figure and chart numbers. Leaving one line empty after the body of abstract, there should be key words, minimum 5 and maximum 8 words. At the end of the article there should be titles, abstracts and key words in English and Russian. In case Russian abstract is not submitted it will be included by the journal. (An English abstract should also accompany the articles in Turkish)
4. **Main Text:** Should be typed in MS Word program in Times New Roman or similar font type, 10 type size and 1,5 line on A4 format (29/7x21cm) paper. There should 2,5 cm free space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10.000 words. Passages that need emphasizing should not be bold but in italic. Quotations should be in italic and with quotation marks; in quotations less than 5 lines between lines and those longer than 5 lines should be typed with indent of 1,5 cm in block and with 1 line space.
5. Section Headings: Main, interval and sub-headings can be used in order to obtain the well-arranged narration of information in the article and these headings may be numbered if necessary. Main headings (main sections, references and appendices) should be in capital letters; interval and sub-headings should be bold and their first letters in capital letters; at the end of the sub-headings writing should continue on the same line after a colon (:).
6. **Tables and Figures:** Tables should have numbers and captions. In tables, vertical lines should not be used. Horizontal lines should be used only to separate subtitles within the table. The table number should be written at the top, aligned to the left, and should not be in italics. The caption should be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Tables should be placed where they are most appropriate in the text. Figures should be prepared in accordance with black-and-white printing. The numbers and captions of the figures should be centered right below the figures. The figure numbers should be written in italics followed by a full-stop. The caption should immediately follow the number. It should not be written in italics, and the first letter of each word should be capitalized. Below are sample tables and figures.

Table 1: Teachers' appointment rates depending on the schools graduated from

Appointment	Type of high school finished										Total	
	GL		AL		VL		OL		KMLÇGE			
	f	%	F	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Appointed	143	44.1	102	53.7	143	46.6	97	49.7	14	20.9	499	46.1
Not appointed	181	55.9	88	46.3	164	53.4	98	50.3	53	79.1	584	53.9
Total	324	100	190	100	307	100	195	100	67	100	1083	100

$$\chi^2 = 23.10 \quad sd = 4 \quad p < .01$$

7. **Pictures:** Should be on highly contrasted photo papers. Furthermore, rules for figures and tables are applied to pictures as well. In special cases, color pictures may be printed.

The number of pages for figures, tables and pictures should not exceed 10 pages. (one-third of article) Authors having the necessary technical equipment and software may themselves insert the related figures, drawings and pictures into the text. Those without, shall leave the proportional size of empty spaces for pictures within the text, numbering them.

8. **Indicating sources:** Endnotes should only be used for explanation, and at the end of the text.

References within the text should be given in parentheses as follow:

(Köprülü 1944); (Köprülü 1944: 15)

When sources with several authors are referred, the name of the first author is given and for others 'et. al' is added.

(Gökay et al. 2002)

Authors should avoid using footnotes as much as possible. Footnotes should be used only for explanations and numbered automatically. In order to indicate sources in footnotes, authors should use the principles of in-text citation.

Full reference, including the names of all authors should be given in the list of references. If the name of the referred author is given within the text, then only the publication date should be written:

"Tanpınar (1976: 131) on this issue"

In the sources and manuscripts with no publication date, only the name of the author; in encyclopedias and other sources without authors, only the name of the source should be written.

In secondary sources quoted, original source should also be pointed to:

"Köprülü (1926)" (in Çelik 1998).

Personal interviews can be indicated by giving the last name(s) and the date(s); moreover they should be stated in the references.

www.tdk.gov.tr/bilterim (15.12.2002)

9. **References:** Should be at the end of the text in alphabetical order, in one of the ways shown below. If there are more than one source by the same author, then they will be listed according to their publication date; sources of the same author published in the same year will be shown as (1980a, 1980b):

Karahan, Leyla ve Ülkü Gürsoy (2004). *Kavâid-ı Lisân-ı Türkî 1893*. Ankara: TDK
Köprülü, Mehmet Fuat (1961). *Azeri Edebiyatının Tekâmülü*. İstanbul: MEB Yay.
Shaw, Stanford (1982). *Osmanlı İmparatorluğu*. Çev. Mehmet Harmanacı, İstanbul: Sermet Matb.
Timurtaş, F. Kadri (1951). "Fatih Devri Şairlerinden Cemalî ve Eserleri". *İÜ Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* IV (3): 189-213.

How to Forward Articles

The articles duly prepared in accordance with the principles set forth are to be sent in three copies; one original, two photocopied forms with a compact disc, to **bilig** at the address given below. The last corrected fair copies in original figures are to reach **bilig** not later than one month. Minor editing may be done by the Editorial Board.

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü
Taşkent Caddesi, 10. Sok. Nu: 30
06490 Bahçelievler - ANKARA / TÜRKİYE
Tel: +9 (0312) 215 22 06
Fax: +9 (0312) 215 22 09
www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr